

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

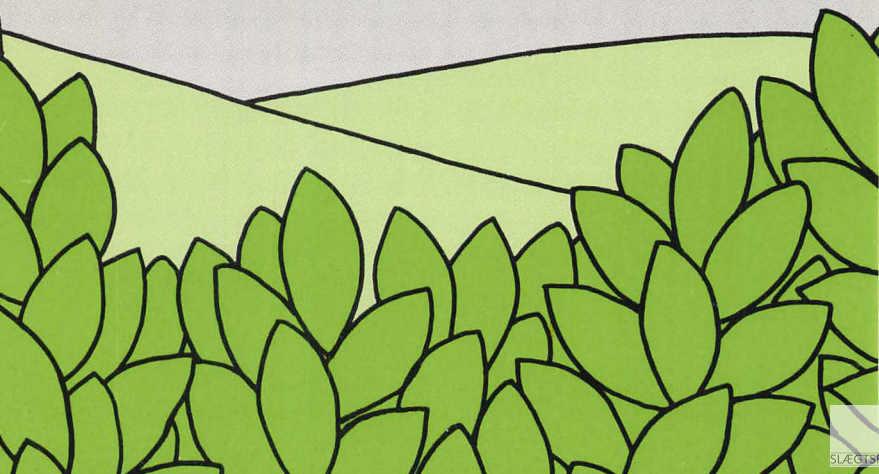
ERIK THOSTRUP JACOBSEN

Som om intet var hændt

Den danske folkekirke
under besættelsen

Kirken under
besættelsen 1940-45

Som om intet var hændt

Erik Thostrup Jacobsen

Som om intet var hændt

Den danske folkekirke
under besættelsen

Odense Universitetsforlag
1991

Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen er udgivet i projektet Kirken under besættelsen 1940-45 med støtte af
Statens Humanistiske Forskningsråd
Fyens Stiftsøvrighed
Fonden til fædrelandets vel

© Erik Thostrup Jacobsen og Odense Universitetsforlag 1991
Sat og trykt af Special-Trykkeriet Viborg a-s med Plantin
Omslag af Ulla Poulsen Precht
ISBN 87 7492 856 2

Indhold

Indledning 9

Problemstilling, ”Kirken”, litteraturen

Kapitel 1. Kirken i 30erne 22

Første del: Selvbesindelsens tid 27

Kapitel 2. 1940 Besættelsessystemet etableres 29

- 2.1. Kirken i den nationale samling 32
- 2.2. Dansk Ungdomssamvirke 44

Kapitel 3. Kirken i nazismens skygge 54

- 3.1. Kirken og nazismen 54
- 3.2. Jødespørgsmålet 62
- 3.3. Den norske kirkekamp 65
- 3.4. Kirken og staten 71
- 3.5. Bør situationen præge forkyndelsen? 81
- 3.6. Kirkelig samling 85

Anden del: Protesternes tid 97

Kapitel 4. 1942-43 krigen vender 99

- 4.1. Skærpet restriktion 99
 - Bartholdysagen, pres mod bisperne
- 4.2. Bispemødet januar 1943 113
- 4.3. Protestbølgen foråret 1943 121
- 4.4. Debatten om kirke og stat 1943 128

Kapitel 5. Den regeringsløse tid 141

- 5.1. Reaktionen på regeringens afgang 141
- 5.2. Hyrdebrevet efter jødeaktionen oktober 1943 147
- 5.3. For eller imod fortsat protest 153
 - PUF, radiogudstjenesterne, ønsker om bispeudtalelse
- 5.4. Striden omkring Kaj Munk 168
- 5.5. Biskoppernes hyrdebrev 1944 177

Tredje del: Handlingens tid 189

Kapitel 6. Strid om kirkens kurs 191

6.1. PUF udbygges 192

6.2. Aktivismens platforme 194

Præsteløftet, arresterede præster, aktionen mod politiet, Kirken og Retten

6.3. Diskussionen om kirkens opgaver 207

Et kirkeligt engagement ?, moderation, de svenske kirketanker, debatten om Hal Koch

6.4. Det kirkelige hjælpearbejde 215

Hjælpen til de deporterede landsmænd, gejstlig betjening af fanger og internerede, kampen om kisterne

Fjerde del: Efter krigen 223

Kapitel 7. Befrielsen 225

Mod lysere tider, retsopgøret

Kapitel 8. Efter krigen 230

Besættelsesårene i retrospektiv, Hoffmeyersagen, en lære af besættelsen?

Konklusioner og perspektiver 247

Bilag 257

Noter 303

Kilder og litteratur 365

Anvendte forkortelser 374

Summary 375

Forfatterens forord

Denne bog er en del af et overordnet projekt om kirken under besættelsen. Arbejdet er udført fra 1986-89 og er indleveret som licentiatafhandling ved Københavns Universitet.

Af praktiske oplysninger skal blot nævnes, at der for at lette læsbarheden er anvendt moderne retskrivning i citaterne. Sprogkonsulent Vibeke Bertelsen takkes for manuskriptgennemlæsning og korrektur. Jeg takker historikerne, Hans Kirchhoff, Henrik S. Nissen og Aage Trommer for kritik og rådgivning undervejs, men understreger, at ansvaret for afhandlingens synspunkter alene er forfatterens.

Gentofte, September 1991

Erik Thostrup Jacobsen

Indledning

Denne bog skildrer den stilling, som den danske folkekirke – især præster og teologer – markerede over for de særlige forhold, der gjorde sig gældende under den tyske besættelse 1940-45. Det skal undersøges, hvordan brudfladerne deler sig, hvor der er uenighed om denne kirkelige stillingtagen. Til slut sættes forløbet ind i danskernes historiske selvforståelse og i den historiske diskussion.

Den danske regering opgav hurtigt kampen, efter at tyske tropper havde angrebet landet i de tidlige morgentimer 9. april 1940. Den politiske samling indgik en *modus vivendi* med besættelsesmagten, og gennem besættelsens første år søgte den danske regering at føre en politik, der på én gang var imødekommende, så landet, dets befolkning og ressourcer skånedes for udplyndring, samtidig med at man søgte at holde en vis afstand, så man ikke af udlandet opfattedes som en tysk vasal. Afgørende for at dette ufrivillige samliv kunne gennemføres politisk var, at de nødvendige kompromiser ikke overskred det acceptable, så befolkningens opslutning bortfaldt. Hvornår et sådant punkt var nået, ville der naturligvis altid være uenighed om. For regeringen blev kontrol med den offentlige opinion derfor vigtig, så dissidenter ikke påvirkede meningsdannelsen i destabiliserende retning. Gennem de første krigsår blev regeringens forhold til besættelsesmagten stadig mere anstrengt, så rammerne for, hvad der lod sig sige offentligt, snævrede stadig ind.

Regeringens tilbagetræden 29. august 1943 var et sammenbrud for dens politik. Efter denne dato fik den tyske fremfærd mere utilsløret voldelig karakter, og opretholdelsen af samfundets normale funktioner og institutioner blev et værn for befolkningen og dermed et selvstændigt politisk mål. Men også efter regeringens tilbagetræden bestod de politiske skillelinjer, der havde delt befolkningen i krigens første år.

I dette rum stod den danske folkekirke med sit budskab, som hver søndag skulle lyde fra prædikestolene landet over. Kirken stod med en tradition for at bringe evangeliets evighedsord ud til folket i kirken, på møder og i artikler. Selve udøvelsen af de kirkelige funktioner placerede kirken i besættelses-

problemernes brændpunkt: Den tilværelsestolkning, som præsten gav hver søndag, måtte nødvendigvis bære præg af de nye forhold. I de små samfund var kirken den samlende institution, hvor menighedens folkelige og nationale sindelag fik udtryk ved afholdelse af møder, flagning m.m. Kirkelige funktioner som f.eks. afholdelse af kirkekoncerter med tyske orkestres deltagelse og præstens medvirken til at fremskaffe papirer til arierattester gjorde det umuligt at undgå involvering i den nye situation.

Spørgsmålet om, i hvor høj grad udviklingen i de politiske samfundsforhold skulle indvirke på den måde, kirken fremstod på over for offentligheden, blev debatteret i kirkelige kredse, og i takt med at regeringens politik blev belastet af kompromiserne med besættelsesmagten, udviklede to standpunkter sig. Problemet var, om man, med Karl Barths ord, fortsat skulle forholde sig ”som om intet var hændt”. Formuleringen blev en krumtap i debatten om kirkens forkyndelse og hele stilling. De to linjer lagde begge vægt på kirkens *ansvar*.

Ansaret over for institutionen, den danske folkekirke, og regeringens og kongens vanskelige situation nødvendiggjorde på den ene side, at man ikke f.eks. ved at indflette aktuelle politiske bemærkninger i prædikenen skulle risikere at sætte kirkens og nationens relativt trygge kår over styr. Guds ord var evigt aktuelt og skulle ikke indrette sig på særlige situationer.

En anden linje udkrystalliseredes langsomt. Den hævdede, at ansaret over for etiske principper om sandhed og ret måtte have primat over for alle andre hensyn. Derfor måtte kirken sige fra, når disse principper trådtes under fode, og man kunne heller ikke tie over for udbredelsen af en ideologi, der var i åbenlys modstrid med den kristne tro. Vel var kirken forpligtet til lydighed over for den rette øvrighed, men øvrigheden havde selv undsagt loyalitetsforholdet, når den tillod krænkelser af sandhed og ret. Kirken måtte stå fast på Guds ords absolutte autoritet, der stod højere end samfundet. Det var derfor kirkens pligt ud fra evangeliet at gøre indsigelser mod krænkelser af gudvilledede ordninger. Kirken kunne ikke fortsætte, som om intet var hændt, men måtte protestere og forkynde Ordet ind i den aktuelle situation.

Diskussionen fandt sted i kirkelige kredse, men er samtidig en afspejling af befolkningens generelle overvejelser om, hvor langt man kunne gå i eftergivenhed over for tyske krav. Det er et centralt synspunkt i denne afhandling, at kirken under besættelsen generelt er at opfatte som et spejl af det øvrige samfund. Kirken var udsat for det samme pres som andre af samfundets institutioner, og de overvejelser, som kirkelige kredse gjorde, svarer til den øvrige befolknings.

Undersøgelsens problemområde

I Danmark var mere end 98% af befolkningen medlemmer af folkekirken. Hvordan kan man så udskille særlige ”kirkelige” problemer fra folkets almindelige historie i perioden 1940-45? Vedrørende de problemer, som undersøgelsen i særlig grad interesserer sig for, kan man anlægge følgende kriterier:

- For det første fokuserer undersøgelsen på problemstillinger, der involverer kirken som institution eller kirkelige kredse specielt, eller har et indhold aktørerne anså for kristeligt.

- Dernæst må kræves, at disse problemstillinger er affødt af besættelsens særlige forhold. Således udelades tidens markante debat om kvindelige præster og om prøveoversættelsen af det Nye Testamente, selv om emnerne opfylder førstnævnte kriterier.

- Til dette kommer, at undersøgelsen koncentrerer sig om forhold, der belyser overordnede, principielle spørgsmål. Eksempelvis behandles brugen af dansk frugtvin som altervin, de kolde kirker eller problemerne med luftværnsøvelser i kirketiden derfor heller ikke, skønt de kan siges at være både specielt kirkelige og affødt af besættelsestidens særlige situation. Samtidig tilstræber undersøgelsen at holde sig på et vist metaplan. Lokale forhold interesserer kun i det omfang, de kan belyse de overordnede, principielle spørgsmål om kirkens stilling i forhold til udviklinger i det øvrige samfund i de fem år.

Kirkelige kredsers engagement i det egentlige modstandsarbejde lades ude af betragtning, da det for en stor del allerede er beskrevet, og da det ikke kan siges at være specielt kristeligt, men også i samtiden opfattedes som ”en ganske verdslig tørn”.¹

Kirkebegrebet

Men hvordan kan man i det hele taget skrive om ”kirken”? Hidtil har begreberne ”kirke” og ”kirkelig” været anvendt uden nærmere forklaring. Gennem hele kirkens historie har kirkebegrebet været debatteret. Diskussionens to gennemgående punkter har været på den ene side den ydre, synlige kirke, kirkeinstitutionen i sin jordiske fremtræden. På den anden side stillede den indre, usynlige, kun for Gud erkendbare kirke – det åndelige fællesskab i menigheden, der opstår, hvor evangeliet forkyndes, og sakramenterne forvaltes ret.

Undersøgelsen søger at anvende et ”praktisk” kirkebegreb, der opfatter ”kirken” som en samfundsmæssig størrelse. At beskrive den i samfundet konstaterbare kirke vil altid være historikerens eneste mulighed, skønt denne behandling nok ikke vil være adækvat i forhold til kirkens selvforståelse.² Denne lader sig næppe skildre. Men historikeren kan fokusere på de forskellige samfundsmæssige tilkendegivelser, der af samtiden opfattes som ”kirkelige” – hvad man med et forenklet begreb kan kalde kirkens offentlighed. Hermed søges dækket samtlige måder kirkelige kredse ytrede sig på, hvad enten der var tale om prædikener, hyrdebrev, avis- eller tidsskriftsartikler, proklamationer, protester eller andet. I en sådan samfundsmæssig kontekst bliver det altså muligt at opfatte ”kirken” som en politisk størrelse, der ved sin aktivitet indgår i et samspil med fænomener i det omgivende samfund.

Kirkehistorikere har traditionelt beskæftiget sig med teologiens indhold i det historiske forløb. Her skal ikke skrives kirkehistorie, men samtidshistorie, der har kirken som sit objekt. Undersøgelsen søger at sammenholde besættelsestidens generelle historie og de kirkelige reaktioner i denne forbindelse. Rent praktisk er sagen grebet således an, at en gennemgang af de ministerielle arkiver og bispeembedernes arkiver danner indfaldsvinkel til beskrivelsen af kirkeinstitutionen, hvor de, der har embede, repræsenterer ”kirken”. Anvendelsen af privatarkiver og gennemgangen af den kirkelige presse danner grundlaget for fremstillingen af positioner, der ud fra et mere menighedspræget kirkesyn var ”kirkelige”. Det må dog straks indrømmes, at denne gennemgang har vist, at det især var præster og teologer, der ytrede sig. Derfor kommer undersøgelsen i højere grad end oprindeligt planlagt til at koncentrere sig om folkekirkens præster og teologer. Det skal understreges, at det er materialet og ikke et bestemt kirkesyn, der har forårsaget denne underprioritering af lægfolkets indsats.

Kildematerialets tilblivelsessituation sætter uvægerligt sit præg på fremstillingen. Akterne i embedsarkiverne omhandler tildragelser, der er blevet ”sager”, som det institutionelle system har måttet behandle, og er således atypiske i forhold til dagligdagen. Avis- og tidsskriftsartiklerne er skrevet af en elite og blevet til i en situation, hvor de pågældende har måttet tage hensyn til censuren. Videre må det konstateres, at nogle af de spørgsmål, som undersøgelsen i særlig grad interesserer sig for, ofte af de deltagende parter er blevet opfattet som følsomme, og derfor typisk vil være afgjort ved mundtlig forhandling, hvorfor skriftligt kildemateriale sjældent er overleveret til eftertiden.

Der opstår således et dobbelt repræsentativitetsproblem. Hvor der eksiste-

rer kildemateriale, er det et spørgsmål, i hvor høj grad dette er udtryk for synspunkter med bred opbakning hos kirkefolket, eller om det udtrykker holdningen hos en minoritet. Det andet repræsentativitetsproblem ligger i, at materialets specielle ophavssituation bevirker, at undersøgelsen skævvrides og kommer til at forsømme det daglige, lokale menighedsliv, hvor det har udfoldet sig uden større gnidninger.

For at råde bod herpå blev der med bistand fra de danske biskopper i efteråret 1986 iværksat en landsomfattende indsamling af kildemateriale, der skulle belyse det lokale menighedsliv. Dette materiale, der desværre kun fik et beskedent omfang, vil efter endt brug blive deponeret på Rigsarkivet. I noterne refereres til dette som "indsamlet materiale".

I tilgangen til problemstillingen er indeholdt et valg. Formålet har været at beskrive kirkens stilling i forhold til besættelsestidens særlige samfundsproblemer. Dette indebærer at andre tilgange er valgt fra. Således er en beskrivelse af kirkelige aktiviteter i udlandet ikke forsøgt. Missionsselskabernes og Dansk kirke i Udlandets arbejde er så afvigende og indbyrdes forskellige, alt efter på hvilken side af stormagtsopgøret (og af jordkloden) man virkede, at aktiviteterne ikke naturligt kan integreres i fremstillingen af kirkens hjemlige forhold.

Heller ikke prædikenernes indhold er nærmere analyseret. Under arbejdet var dette en overgang forsøgt, men det måtte erkendes, at tilfældige stikprøver fra tidligere præsters private prædikensamlinger ikke ydede retfærdighed, når "folkekirkens" forkyndelse skulle beskrives. Her står et teologisk forskningsfelt fortsat åbent.

Det kirkelige landskab

Det ganske specielle forhold, vi her i landet har, mellem stat og kirke, giver folkekirken en særstilling. I grundloven hedder det, at den luthersk-evangeliske kirke er den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten.

Staten støtter kirken, men det omvendte har (skønt ofte tilfældet) aldrig været lovens intention. Staten bestemmer ikke over kirken. Kirkeministeriet råder over det administrative, men i de åndelige spørgsmål – kirkens "indre liv" – har kirken frihed fra statslig indblanding. Præsten har forkyndelsesfrihed. Ingen instans kan anfægte hans ord (og indtil 1948 var det altid en "han"), når blot de holder sig inden for kirkens bekendelsesgrundlag, og tilsynet hermed beror udelukkende hos biskoppen. Der savnes dog en klar

afgrænsning af kompetenceforholdet, men at talen om kirkens ”indre anliggender” har realitet og udgør en begrænsning i ministeriets kompetenceområde, afspejles ved det faktum, at det er biskoppen, der giver kollats, når han skal overtage tilsynet med en præsts forkyndelse.³

Grundlovsfædrenes tanke om, at folkekirkens forhold skulle reguleres ved en selvstændig kirkeforfatning blev aldrig realiseret. I stedet ordnes forholdene ved løbende lovgivning og ved den administrative tradition. At den administrative praksis virker præcedensskabende til varigt at udstikke rammerne for det juridiske forhold mellem kirke og stat, gør det problematisk, selv i en statslig krisesituation, at acceptere indskrænkninger i den kirkelige frihed. Under besættelsen opretholdtes denne kirkelige frihed. Det var tilfaldt at holde gudstjenester også i den periode, hvor andre møder var forbudte, og radiotransmitterede gudstjenester var ikke som de øvrige udsendelser underlagt censur.

I kirken er den enkelte biskop leder af sit stift og har ingen kompetence uden for stiftet. Men i modsætning til vore nabolande findes der i Danmark intet repræsentativt organ for den danske folkekirke. Bispemødet har ingen kompetence til at repræsentere folkekirken, og skønt Københavns biskop ofte omtales som ”primus inter pares” – den første blandt ligemænd – består hans særstilling udelukkende i (det geografisk praktiske) at stå i nærmere forbindelse med kirkeministeriet end kollegerne i provinsen. Alligevel samledes menighedens interesse sig om bispekollegiet, når spørgsmålet om, hvad ”kirken” skulle foretage sig, kom op. Her blev individuelle forskelle i bispernes temperament og hele indstilling afgørende.

Det kirkelige landskab var dengang mere retningsopdelt end i dag. En altomfattende fremstilling af forskellene mellem de kirkelige retninger er ikke opgaven her, men da undersøgelsen også henvender sig til et publikum, der ikke er specielt kirkeligt orienteret, skal fremstillingen her vove et øje og kort skitsere, hvad der adskiller de forskellige kirkelige retninger især i det spørgsmål, der under besættelsen måtte blive afgørende, nemlig hvordan man stillede sig til samfundsforholdene. Det skal understreges, at der kun kan blive tale om en skitse af generelle *tendenser*, og at der inden for de enkelte kirkelige retninger gjorde sig individuelle forskelle gældende.

Fra forrige århundrede stod de to store kirkelige retninger, Indre Mission og grundtvigianerne, stærkt. Missionen repræsenterede den traditionelle pietisme, der lagde vægt på den subjektive vækkelse og så fordømmende på mange verdslige forhold. Det kulturelle – menneskets egenmægtige frembringelser – måtte aldrig overskygge bevidstheden om, at man var Gud

skyldig i alt. Dette syn resulterede i kritik af mange verdslige forhold, som man så som udslag af moralsk slaphed og nydelsessyge. Denne kritik omfattede også den begyndende velfærdsstat, der trængte sig ind på opdragelsens og kristendomsundervisningens område. Hvad det kom an på var omvendelsen til Herren. Det sociale sikkerhedsnet tog ansvarsfølelsen fra mennesket og forhindrede det derfor i at indse omvendelsens nødvendighed. I praksis blev bevægelsens syn på velfærdsstaten derfor præget af reaktion.

Indre Mission satte skel til verdens børn og havde som bevægelse intet verdsligt ærinde, men samtidig udledte man konkrete handlingsanvisninger af den kristne overbevisning. Vi kender det angående nydelse af tobak og alkohol og vedr. brugen af ”gummivarer”, men under besættelsen gjaldt det, som vi skal se, også andre, overordnede spørgsmål. Der var dog to linjer: Det stærkt pietistiske syn trivedes især hos landmissionen, mens bymissionen var mere åben over for det politiske og havde udviklet større sans for engagement i sociale spørgsmål.

Men Indre Mission var en bevægelse under omstilling. Det stærkt pietistiske syn lod sig ikke i længden opretholde over for en befolkning, hvis dagligdag fyldtes med den moderne tids indtryk. Bevægelsen åbnede sig gradvist mere for nye fænomener som sport, film m.m.⁴

Grundtvigianerne så med mildere øjnene på det kulturelle. De forbandt det kristelige med et folkeligt engagement, men slagordet ”menneske først, og kristen så..” betød, at det menneskelige opfattedes som en frihed, den enkelte havde, til at kaste sig over samfundsproblemerne, uden at dette nødvendigvis skulle forbindes med et bestemt kristeligt virke. Her sluttedes ikke den modsatte vej: at der af den kristne tro skulle udtrages bestemte retningslinjer for den menneskelige livsførelse. Hvert individ kunne som samfundsborger deltage i folkelivet som vedkommende fandt bedst. Kirken udgjordes af ordet i menigheden og kunne følgelig ikke tale eller handle i politisk sammenhæng. At staten pga kirkens manglende organer måtte lovgive angående de kirkelige forhold, bekom i virkeligheden grundtvigianerne vel. Herved markeredes at det kristelige ikke bragtes frem som en specialitet, men var en integreret del af det folkelige liv.

Begge retninger var fremgroet af det 19. århundredes vækkelser og havde dengang tradition for statsfjendtlighed pga datidens konflikter med statsmagten, der havde grebet ind over for vækkelsesprædikanterne med krav om ensretning af forkyndelsen og kirkelige handlinger. Men hvor Indre Mission vendte ryggen mod det politiske og i moral og opdragelsesspørgsmål stod kritisk over for det politiske system, havde grundtvigianerne udviklet en

kulturåbenhed, som med forfatningskampen og systemskiftet 1901 for hovedpartens vedkommende frembragte en positiv identifikation med det politiske demokrati. Internt kan der dog tales om flere grupperinger inden for de to retninger. Den grundtvigske lejr strakte sig fra ”venstreorienterede” pacifister over kulturoplysende højskolefolk til ”højreorienterede” nationalister, der ville opvække folket ved nordisk mytologi.

Grundtvigianernes engagement i den nationale kamp efter nederlaget i 1864 var bygget på nationalromantikken, hvor en bevidstgørelse om historiske og nationale værdier skulle forhindre hertugdømmernes fortyskning. For de grundtvigske var der sammenhæng mellem ånd og det ydre menneskeliv. De ville undersøge fortiden, dens historie, sange og myter for at se, hvilke opgaver der påhvilede nutiden i det gudgivne fædreland. Den ydre grænseflytning var ikke afgørende, for det var sindelaget, det kom an på. Således indeholdt arbejdet en kritik af den daværende regerings forsigtige ”tyskerkurs” over for Kejserriget.

Dette nationalitetssyn opretholdtes også efter 1. verdenskrig og bragte de grundtvigske i konflikt med den radikale udenrigsminister Munchs udenrigspolitik. Munchs åndelige aner lå i det radikale, fritænkeriske ”moderne gennembrud”, som med brødrene Brandes og Viggo Hørup havde sat sit præg herhjemme i perioden omkring århundredeskiftet. Den radikale udenrigspolitik hvilede på en usentimental nationalitetsopfattelse – nationen udgjordes af dem, der nu engang boede i landet. Politikens opgave var at tilgodese disse individers interesse, ikke at løfte nogen forpligtelse begrundet i historien eller andet.⁵ Grundtvigianernes historie- og nationalitetssyn stod således i konflikt med det Munch’ske og skulle i 30erne og 40erne bringe deres politiske observationspunkt på linje med rigsdagsoppositionens i kritikken af udenrigspolitikken.

Både i moralske, sociale og udenrigspolitiske spørgsmål var disse to kirkelige retninger således at finde til højre. Loyaliteten over for velfærdsstaten og over for det politiske demokrati var størst hos grundtvigianerne. En traditionel generalisering, som ikke skal aflives her, vil opfatte missionsfolkens politiske ståsted hos de konservative – mens grundtvigianerne er at finde nærmere den politiske midte – i Venstre og dele af Det radikale Venstre.⁶

Begge retninger så menighedslivet som konstituerende for det at være ”kirke”, og regnes således som såkaldt ”lavkirkelige”. Også Tidehverv var lavkirkelig i den forstand, at man ikke regnede den ydre kirkeinstitution stort. ”Kirken” skulle ikke udtale sig om politik. Det stod den enkelte frit for som samfundsborger at engagere sig i det politiske (hvad tidehvervspræster-

ne ofte gjorde), men den, der ville anføre kristelige argumenter i politiske spørgsmål, anklagedes for at "gøre det absolutte relativt". I den jordiske tilværelse mødte det syndige menneske kun kristendommen i det konkrete krav om kærlighedens gerninger over for næsten. Den almægtige Gud rådede ved loven, og her var grundvilkåret for menneskets liv lagt. Med slagordet om at "være jorden tro" ville tidehvervsfolkene fastholde menneskelivets bundethed til dette tilværelsens grundvilkår, og hvor andre ville stille moralistiske værdier op, bekæmpede Tidehvert denne vilde idealitets skønmaleri. De ville vise, at tilværelsens værdier kun fik gyldighed gennem personlig gennemlevelse.

I modsætning til ovennævnte retninger var der også en strømning, der i højere grad lagde vægt på embedet og kirkens synlige apparat. Bag denne "højkirkelige" tendens var menighedens folkelige opslutning svagere, så her var det især de universitetsuddannede teologer, der kom til at dominere.

Kirkeligt Centrum stod mellem fløjene og mente ikke selv at kunne kaldes en kirkelig retning. Man arbejdede for kirkelig samling og ønskede en styrkelse af det luthersk-evangeliske med front mod tidens verdsliggørelse. Man var imod "den almindelige grundtvigske tillid til rigsdagens evne som kirkelig synode",⁷ men ønskede dog intet brud med staten. I stedet lagde Centrumsfolkene vægt på kirkens selvstændighed i egne anliggender. Over for offentligheden kunne en sådan selvstændig stilling markeres af kirkens formelle apparat.

Kirkeligt Forbund af 1933, der var dannet af folk fra Indre Mission og Kirkeligt Centrum, lagde særlig vægt på at stå på den luthersk-evangeliske bekendelses grund. Forbundet beklagede, at grundlovens løfteparagraf om selvstændig kirkeforfatning aldrig var blevet realiseret. Forbindelsen til staten opfattedes som en fare for kirkens forkyndelsesfrihed, hvorfor man ønskede stat og kirke adskilt, ved at kirkens selvstændighed indfældedes i en kirkeforfatning. Man værnede især om kristelig indflydelse i hjem og skole. Derfor havde Forbundet i særlig grad kritiseret 30ernes skolelovgivning, der havde fjernet det gejstlige tilsyn.

Fra Tyskland havde Karl Barths teologi fået indflydelse herhjemme især blandt de yngre præster. Som hos Tidehvert var der tale om en såkaldt "dialektisk" teologi, men kirkesynet var et andet. Barthianerne så Kirken som Kristi legeme, hvilket fik udtryk i ritualer og prædiken, hvor prædikenordet opfattedes som Guds eget ord. Stærkere end den traditionelle lutherdom understregede barthianismen, at Gud rådede i både det åndelige og det verdslige regimente. Staten var således ikke suveræn, men et billede på

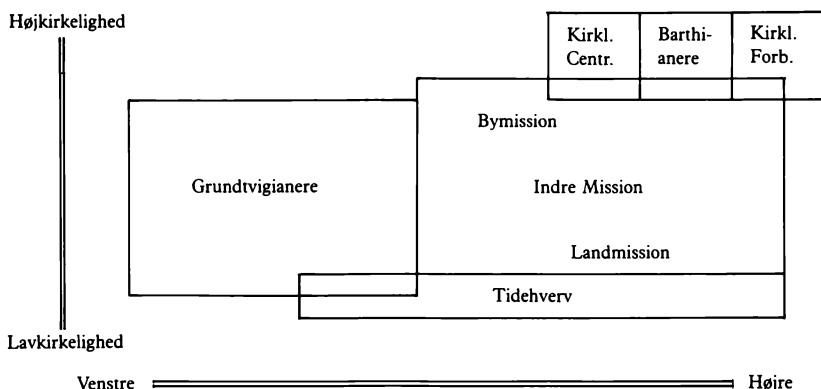
Gudsriget. Den måtte respektere kristendommens suveræne livsrum og opfylde sin gudgivne opgave: at øve retfærdighed. Grænserne var sat af Gud, så her på jorden var det kun kirken, der kunne afgøre om de blev overtrådt. Det var således kristentroens (dvs kirkens) opgave at øve indflydelse på politik, retsforhold og kultur.

Som det også er tilfældet i landets partipolitiske landskab, svinder identifikationen med det politiske systems værdier (og dermed loyaliteten over for det parlamentariske demokrati), jo nærmere man kommer de yderligststående marginalgrupper. Da det kirkelige landskab i forvejen befinder sig til højre i det politiske spektrum, vil faldet i systemtroen især gælde grupperingerne på denne front.

En sådan rigid skematisering vil uundgåeligt føre til grove forenklinger. I praksis vil det naturligvis ofte være sådan, at den enkelte befandt sig i nærheden af en af retningerne, men med individuelle forbehold i enkeltspørgsmål. Af hensyn til det overordnede billede har det imidlertid været nødvendigt at sætte etikette på de synspunkter, der gøres gældende i den kirkelige offentlighed.

Et afgørende argument for, at opstillingen ikke helt kan afvises, er, at begreberne højre/venstre og høj-/lavkirkelig er alment forekommende i den kirkelige debat. Alle debatører har altså en mere eller mindre bevidst forestilling om det kirkelige landskab, blot er forestillingerne ikke ens. Her skal gives et bud på, hvordan grupperingerenes fordeling *kan* tage sig ud, idet det skal bemærkes, at to dimensioner er papirets muligheder, men ikke udtømmende i forhold til virkeligheden:

Fig. 1 Forslag til grafisk fremstilling af det kirkelige landskab

Det er selvfølgelig klart, at de kirkelige retninger ikke var at opfatte som politiske partier, der kan afgrænses ved medlemskab og principprogrammer, og som udelukker hinanden. I de kirkelige retninger var der ofte personsammenfald. Missionsfolk var eksempelvis ofte med i Kirkeligt Forbund og Kirkeligt Centrum, ligesom der fandtes tidehvervsgrundtvigianere.

Besættelsen og historieskrivningen

Allerede inden befrielsen forberedtes store samleværker om ”de fem onde år”. De fleste af bidragene er bygget på personlige erindringer og vurderer forløbet ud fra et nationalt kriterium: Blandt det overvældende flertal af ”gode danske” havde der været *konsensus* i opfattelsen af tidens opgaver. Kun få sattes uden for det nationale fællesskab og regnedes som tysk-venlige. Iagttagere havde overtaget den illegale presses synsvinkel og så modstandskampen som hele folkets kamp, hvor alle gode kræfter hver med sine midler arbejdede på det fælles mål. Også politikernes sympati mentes at have ligget hos modstanden, hvorfor de bevidst havde styret frem mod bruddet 29. august 1943, så denne sympati kunne komme åbent frem. Der fokuseres på kampen mod besættelsesmagten, og problemstillingen forbliver i det væsentlige den overordnede dansk-tyske. Kun det egentlige landsforræderi regnes som ”kollaboration”, resten var forskellige former for modstand.

Senere forskning har ved siden af opgøret med besættelsesmagten fokuseret på samfundssystemets tilpasning til besættelsessituationen. Der gøres op med konsensustraditionens værdifællesskab. I stedet påvises, hvordan samfundsgrupperne var i indbyrdes *konflikt* om, hvilken stilling der var den rette. Regeringspolitikens mål var at bevare det politiske system og skåne landet for materiel ødelæggelse. Ved at gøre modstand risikerede man at sætte disse goder over styr. Regeringspolitikken valgte således tilpasning og samarbejde frem for modstand. Der var ikke tale om ”hele folkets modstand”, men initiativet til denne kom fra samfundsmæssige ydergrupper, mens det politiske system havde bekæmpet den. Stigende folkelig modvilje havde *fremtvunget* regeringens afgang i august 1943, men politikernes samarbejdslinje fortsattes også efter denne dato. 29. august markerede altså ikke et brud. Tværtimod kan der tales om kontinuitet. Denne ”konflikttradition” giver således plads for en dansk-dansk problemstilling.⁸

Skønt litteraturen om den danske kirke under besættelsen er af beskedent omfang, spores tilsvarende positioner i denne historieskrivning. Allerede i

1945 udkom Sandbæk og Ralds ”Den danske kirke under besættelsen”, der bestod af indlæg skrevet og indsamlet i tiden omkring befrielsen. I bogen optrykkes flere vigtige dokumenter. I de enkelte beretninger fortæller forfatterne om personlige oplevelser, og da tilblivelsestidspunktet ligger så tæt på begivenhederne, kan skarpe konfliktpunkter fra besættelsesperioden undertiden spores i fremstillingen.⁹ Der tilstræbes dog ikke en samlet, syntesepræget fremstilling af kirkens forhold under besættelsen.

I de store samleværker, der kom kort efter befrielsen, bragte man oftest også et afsnit om kirken. Fælles for disse bidrag er, at de refererer de i kirkelige kredse allerede kendte begivenheder og fokuserer på kampen mod besættelsesmagten. Her lægges mindre vægt på de internt danske uenigheder. Fremstillingerne er således som hovedtendens holdt i en ”konsensusstradition”.¹⁰ En amerikansk doktordisputats er holdt i samme tradition, men udmærker sig ved at anvende nyt kildemateriale. Disputatsen retter sig mod et amerikansk publikum og er for en stor del en indføring i danske kirkeforhold.¹¹

P. G. Lindhardt giver en grundig indføring, der i vid udstrækning anvender citater, men er uden noteapparat. Forfatteren har personligt kendt de fleste af de omtalte personer, og undertiden kan læseren fornemme, at forfatterens gennemlevelse af perioden præger fremstillingen, så konflikttemaet også her underspilles.¹²

Senest har Henning Poulsen i en kort oversigtsartikel ud fra allerede kendt materiale givet en fremstilling af kirkens forhold under besættelsen.¹³ Hertil kommer, at en række studenteropgaver har beskæftiget sig med emnet.¹⁴

Desuden er der gennem tiden udkommet en række bøger om besættelsestidens mest velkendte repræsentant for gejstligheden, Kaj Munk.¹⁵

Er det således begrænset, hvad der er skrevet om den danske kirke 1940-45, fylder litteraturen om de europæiske kirker adskillige hyldemetre. Især er litteraturen om den tyske kirke omfangsrig. Også her har historiografien undergået en udvikling, således at man er gået fra at lægge tyngdepunktet på kirkens modstand mod det nazistiske regime til en *revision* heraf: Som i den danske historieskrivning fokuseres der mere på de indre linjer. Hvor man før interesserede sig for forholdet mellem kirke og stat, lægges vægten nu på interne kirkelige forhold. Kirkernes mål var at bevare institutionerne intakte, og etisk-religiøse overvejelser om opposition kan oftest kun kaldes ”modstand” ud fra et yderst udvidet modstandsbegreb.¹⁶

Denne bog skrives næsten 50 år efter begivenhederne, hvilket uundgåeligt sætter sit præg på fremstillingen. Hvor forgængerer, bogen ”Kirken under

besættelsen”, i 1945 baserede sig på deltagernes egne beretninger og derved kom til at fokusere på tidens dramatiske episoder, så må man idag konstatere, at de mest centralt placerede aktører ikke længere er i live. Derimod er arkivadgang en mulighed, som ikke tidligere stod åben, når perioden skulle skildres. I det praktiske arbejde er denne ”hvad-arkiverne-gemte”-historieskrivning suppleret med den historiske litteraturs overordnede viden om forholdene under anden verdenskrig, med periodens åbne kilder (blade og tidsskrifter) ligesom interviews har været inddraget, hvor det var muligt og skønnedes formålstjenligt. Det skal dog understreges, at interviewformens kildeværdi er svingende, når der spørges til vurderinger, og når begivenhederne kommer på så stor afstand.

Bogen skildrer kirkens stilling i besættelsestiden og fokuserer på de positioner, som de forskellige grupperinger i kirken indtog til centrale spørgsmål: Ikke blot indstillingen til dele af besættelsesmagtens ideologi (som de allerfleste var enige om at afvise) skal fremdrages, men også holdningen til regeringspolitikken indtil 29. august 1943, hvor spørgsmålet om, hvorvidt kirken havde en særlig rolle i denne anledning, skabte skel mellem de kirkelige retninger. Efter 1943 var der, som det vil fremgå, også i denne regeringsløse tid uenighed om kirkens stilling. Ved således at fokusere på disse skillelinjer kan man sige, at fremstillingen lægger sig i et revisionistisk/konfliktbetonet spor, hvad angår historiografisk tradition.

Kapitel 1

Kirken i 30erne

I det 20. århundredes første halvdel var det kristne præg på samfundet i aftagende. Siden Brandesianismen havde tidens modernisering med begejstringen for naturvidenskaben og de positivistiske videnskabsidealener givet sekulariseringsprocessen yderligere fart. Denne indflydelse kunne mærkes i skolen, i kulturen og i hele den offentlige debat. Med vekslende styrke forsøgte de forskellige kirkelige retninger at fastholde gamle bastioner. Eksempelvis kan debatten om bibelens guddommelige autoritet og hele den såkaldte "liberale teologi" ses som teologiens forsøg på tilpasning til den nye tids idealer.

Den socialdemokratisk-radikale regering opfattedes som repræsentant for en åndsstrømning, der var i modstrid med de værdier, kirken stod for. Nedrustningspolitikken, som den radikale udenrigsminister stod som bannerfører for, vakte almindelig modstand i de borgerlige (og kirkelige) kredse. Også det ideologiske strejf af utøjlet socialisme og gudløs radikalisme, der rørte sig i de to partiers forhistorie, foruroligede. Kirkelige kredse advarede mod gudløsheden og søgte bl.a. at fastholde kristendommen som folkeskolens grundlag. Derfor kom det til rasende protester, da den socialdemokratisk-radikale regering i 1933 ændrede skoletilsynsloven, så præsten ikke længere var født medlem af skolekommissionen, og det gejstlige tilsyn med undervisningen indskrænkedes til religionsundervisningen.

Men disse politiske sammenstød var dog undtagelsen. Det kirkelige liv gik i reglen sin rolige gang i menighedskredsene. Hos Indre Mission arbejdede man for vækkelsen og løftede opgaven med at sende indremissionærer rundt lokalt. Indre Missions formand, Chr. Bartholdy, var i kraft af sin skarpe personlige profil en landskendt skikkelse. Det organisatoriske apparat var større end grundtvigianernes. Man udgav en række tidsskrifter, og også den landsdækkende avis, Kristeligt Dagblad, havde "umiskendeligt præg af at være barn af Indre Mission",¹ der da også var dominerende i bestyrelsen, uden at man direkte kan opfatte bladet som organ for bevægelsen. I forbindelse med en omstrukturering i 1936 var Gunnar Helweg-Larsen blevet redaktør, og skulle føre bladets nye, mere åbne linje ud i verden. Men den i bladverdenen ofte forekommende konflikt mellem en bestyrelse, der ønsker

indflydelse for sine synspunkter, og en redaktion, der ønsker journalistisk uafhængighed, forekom også her og kulminerede i 1942 med chefredaktørens afgang.²

De grundtvigske havde ikke samme organisatoriske fodslag. Grundtvigske lokalkredse var organiseret i Kirkeligt Samfund, men ellers bestod bevægelsen af en løs sammenknytning af højskoler, blade og møder. Selv om både grundtvigianerne og missionen drev højskoler, trivedes de to kristendoms-syn side om side. Kun ved menighedsrådsvalg og bispevalg hændte det, at retningerne konfronteredes. I 1940 havde grundtvigianere således besat bispestolene i Aalborg, Odense og Roskilde, mens kun Viborgbispens regnedes til Indre Mission. For de øvrige bispers retningspræg må man se på deres kirkelige virke, samt hvilke grupperinger der stod bag deres opstilling.

Også de kirkelige kredse måtte forholde sig til de nye ideer og ideologier, der bekæmpede hinanden ude i Europa og nu strømmede ind over landet. Det lå i tiden, at meget af det gamle havde udlevet sig selv, og noget nyt skulle bygges op. Fra USA kom Oxfordbevægelsen, der med nye angelsaxiske begreber moderniserede den velkendte personlige omvendelseskristendom. Bevægelsen fandt også tilhængere blandt folkekirkepræster, men skulle vise sig at være en døgnflue.

Blandt de mange småpartier, der dukkede op med hver sin nye patenthøring på verdensproblemerne, var også Arne Sørensens parti, Dansk Samling. Partiet tiltrak mange præster, der ønskede, at kristendommens autoritet i højere grad skulle præge samfundslivet, og besættelsen fik endnu flere til at gå ind i partiet.³ I partiets blad var det især præster af barthiansk præg, der skrev om kirkelige spørgsmål.

Ønsket om at genindføre gamle dyder og højne den sædelige moral bevirkede, at også den gryende nazistiske bevægelse kunne interessere danske præster. I det danske nazistparti, DNSAPs, program hed det: "Vi bekæmper den liberalistiske og materialistiske livsanskuelse og kræver beskyttelse af de idealistiske og socialistiske kræfter i vort folk under kampråbet: *Helhedens vel går forud for den enkeltes vel!* Ud fra dette krav vil vi støtte kirken i dens kamp for et kristent folk".⁴

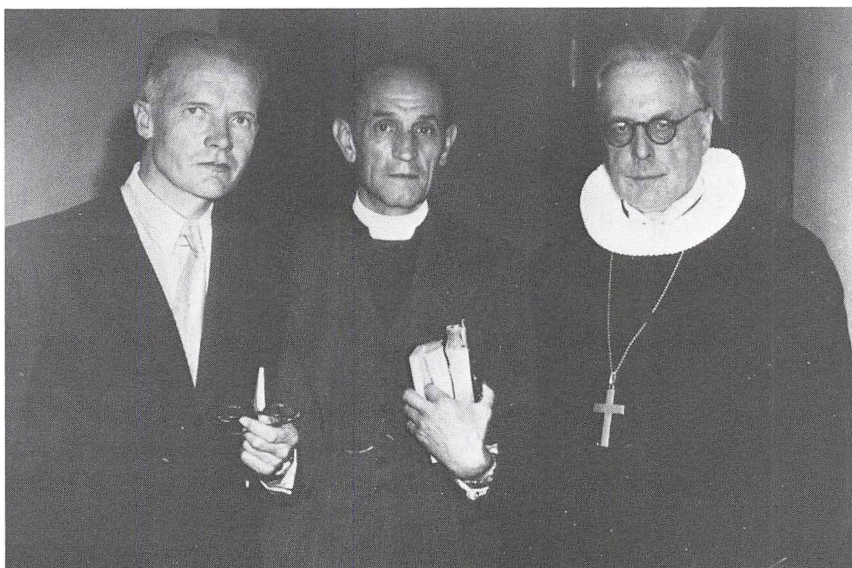
Dette kunne naturligvis lyde fristende for kirkelige kredse. Lige siden den russiske revolution og den efterfølgende forfølgelse af den russiske kirke havde kirkekredse bekæmpet den gudløse kommunisme. Man havde fordømt Sovjetstatens handlinger over for kirken, og nazismen kunne opleves som en velkommen medkæmper på denne front. Tilsvarende indgik nazismens undsigelse af liberalismens værdipluralisme i den samlede diskussion

om sædelighedens forfald og tidens moral. Partiets konsekvente vilje til at rydde op deltes af mange i kirkelige kredse. Flere skrev en nazisternes positive resultater med at bygge et velfungerende, moralsk sundt samfund op efter 20ernes kaos, men kun ganske få blev partimedlemmer.⁵ Mest kendt er den sønderjyske præst, Anders Malling, der i 30erne slog følge med nazisterne. Han udformede partiets skole- og kirkeprogram, men brød med partiet allerede i 1936.

Når det trods sympati med partiets ønske om sædelig fornyelse kun var forsvindende få, der i 30erne lod sig friste til medlemskab, skyldtes det, at det så klart fremgik, at ideerne var tysk import. Ganske vist var folkekirkens præster via studietidens fordybelse i den lutherske teologi orienteret mod tyske tankegange, og i kirkelige kredse kunne man også drømme om en samlende national vækkelse, hvad man jo havde gennemført i Tyskland siden 1933. Men netop kirkelige kredse var principielt forhåndsdisponerede for at afvise nazismen: Ikke blot var den tysk, men dens totalitaristiske kulturoptimisme satte mennesket i Guds sted, hvorfor den måtte afvises som ukristelig. Efterretningerne fra den tyske kirkekamp forstærkede denne afvisende stilling. Især Præsteforeningens Blad bragte efterretninger fra kirkekampen, men også i en række grundtvigske tidsskrifter behandledes spørgsmålet.⁶ Flere gjorde sig ved besøg i Tyskland bekendt med bekendelseskirkens medlemmer og med de forhold, den virkede under, hvilket fik betydning for deres stillingtagen under besættelsen. Efter det nye regimes magtovertagelse havde mange spejdet efter, om de nye tider medførte vækkelse, men fra sidste halvdel af 30erne dominerede kirkekampen og jødespørgsmålet vurderingen af Tyskland.

Skønt de kirkelige retninger i Tyskland havde indtaget forskellige holdninger til det nazistiske regimes nazificeringsforsøg, stod det absolutte flertal af danske præster enige om at fordømme den tyske regerings kirkepolitik. Samtiden erkendte åbent, at sympatien generelt lå hos bekendelseskirken og kunne ikke acceptere, at Kirkeligt Forbund, der teologisk stod bekendelseskirken nærmest, undertiden ville opfattes som havende eneret på denne sympati.

Fra forskellig side kritiserede man nazismen. Argumentationens grundanklager var totalitarisme og kulturoptimisme: Nazismen opfattedes som en ekstrem form for kulturoptimisme, hvor mennesket ville gøre sig selv til Gud. Og denne hedenske opfattelse blev påtvunget individet i den totalitære stat. Nazismens ideologi fandt man i diametral modsætning til kristendommen. Med front både mod kommunismen og nazismen gjorde man klart, at

Hans Fuglsang Damgaard, 1890-1979 (th) her fotograferet sammen med Halfdan Høgsbro og Martin Niemøller ved sidstnævntes besøg i 1947.

Fuglsang Damgaard var biskop i Københavns stift 1935-1960. Han var vokset op syd for Kongeåen og havde været tysk soldat i 1. verdenskrig, hvilket gav ham forhåndsindsigt i nationalitetsproblemet og i tysk mentalitet. Teologisk repræsenterede Fuglsang Damgaard en konservativ, bibelsk kirkelighed. Da den lovende 44-årige universitetsdocent i 1935 blev valgt til biskop på stemmer fra Kirkefondet og Indre mission, var modsætningsforholdet til grundtvigianerne og Tidehverv således på forhånd klart. Fuglsang Damgaard var valgt i hovedstaden, hvor kirkens sociale arbejde havde mindsket det traditionelle skel mellem kristendom og politik. Han var blandt de yngste i bispekollegiet, men samtidig én af dem med størst anciennitet. Dette gav ham et engagement og tillige en ballast, der gjorde ham til bispekollegiets ensomme fortalere for, at kirken burde markere sig offentligt.

et politisk system, der også ville bestemme over sjælene, var utåleligt for den kristne kirke. Nazismen opfattedes som en ny religion: Racelæren så blodet som konstituerende for mennesket og ikke den fælles skabelse. Nazismen byggede på, at mennesket er til for samfundets skyld, og at det stærke menneske har forrang frem for det svage, hvorimod kristendommen tilkendte hvert individ uendelig værdi og fandt, at mennesket intet formåede ved egne kræfter, men kun ved Guds hjælp.⁷

Statens tryk mod den tyske kirke, jødelovgivningen og ungdomsopdragelsen blev pejlemærker, man hæftede sig ved i bedømmelsen af det nye Tysk-

land. Også Martin Niemøllers skæbne fulgtes nøje. Dette fik konkret udtryk i 1938, hvor Københavns biskop, Hans Fuglsang Damgaard, efter den såkaldte "krystalnat" i en erklæring udtalte dyb medfølelse med "med vore jødiske landsmænd i anledning af de lidelser, der i denne tid overgår deres folkefæller andetsteds og som må fylde enhver kristen med forfærdelse", hvilket 149 københavnske præster gav deres tilslutning til i en officiel meddelelse udsendt over Ritzaus bureau.⁸

Det bemærkes, at udtalelsen kom fra ét af landets dengang ni stifter. Det er kendetegnende, at de kirkelige reaktioner på nazismen almindeligvis fandt udtryk i en række enkeltmandsinitiativer. Som institution fandt kirken ingen anledning til at udtale sig. Således havde bispemødet samme år afslået at deltage i en fælleskirkelig, international protest mod arisk mentalitet og mod behandlingen af de tyske jøder, ligesom bisperne under den finske vinterkrig afslog at fremsætte en opfordring om at støtte det skandinaviske broderland.⁹ Kirkens ledelse fulgte neutralitetspolitikken og var således loyal mod det politiske system, den virkede under. Man havde tillid til, at kirkens åndelige frihed blev varetaget af den folkekirkelige orden. Kirken havde intet organ, der kunne tale på dens vegne, og der eksisterede ingen dansk tradition for, at kirken skulle komme med tilkendegivelser af politisk – eller som i de 149 præsters tilfælde af udenrigspolitisk – karakter. Den politiske udvikling under besættelsen skulle gøre dette problem smerteligt aktuelt.

Da verdenskrigen brød ud 1. september 1939, håbede regeringen at kunne gentage den første verdenskrigs vellykkede neutralitetspolitik. Københavns biskop, Hans Fuglsang Damgaard, udsendte til radioprædikanterne en fortløbig instruks, der lagde sig i neutralitetspolitikens spor og pålagde prædikanterne streng neutralitet i de radiotransmitterede gudstjenester.¹⁰

Mens der fra sidste halvdel af 30'erne ikke var tvivl om, hvor sympatien lå, deltes vejene i spørgsmålet om, hvilke konsekvenser man skulle drage. Karl Barth, der fra starten havde kritiseret nazismen og i 1936 var blevet udvist fra Tyskland, gæstede Danmark i 1933 og igen i 1939, hvor han bl.a. hævdede, at teologi var politik, og at de kristne måtte bede for de forfulgte jøder og hjælpe dem aktivt. Og hvor det kom til konflikt med staten, måtte kirken nægte at adlyde en uretfærdig stat. Barth advarede mod situationen og fandt, at klokken var ved at falde i slag. Tiden var inde til at bede ...og købe kanoner! Barth var dog en kontroversiel personlighed for danske teologiske kredse. Hans advarende udsagn medførte, at han karakteriseredes som "en farlig mand"¹¹. Få år senere fandt den danske kirke sig imidlertid i en situation, der kunne ligne den, Barth havde bag sig.

Første del

Selvbesindelsens tid

Kapitel 2

1940 Besættelsessystemet etableres

Samtidig med at de tyske tropper overskred den danske grænse i de tidlige morgentimer 9.april, mødte den tyske gesandt op hos den danske udenrigsminister og overrakte ham et memorandum om, at tyske tropper var i færd med at besætte strategisk vigtige punkter i landet, men ikke agtede at antaste Danmarks territoriale integritet eller suverænitet. Efter ca. en times drøftelse besluttede regeringens radikale og socialdemokratiske ledere, værnscheferne og kongen at indstille kampen.

Tyskerne havde nu opnået, hvad de ville, men den danske regering skulle i tiden fremover søge at holde tyskerne fast på løftet (der fra tysk side kun havde været ment som overtalelsesmiddel) om ikke at antaste suveræniteten eller integriteten. Disse såkaldte ”apriløfter” blev i tiden frem over regeringspolitikens fundament. Man opretholdt fiktionen om, at dansk selvstændighed og neutralitet fortsat eksisterede, så forbindelsen mellem de to lande reguleredes gennem udenrigsministerierne. Følgelig var bemærkninger om et dansk ”nederlag” uønskede i den offentlige debat. For regeringen havde det været en juridisk pointe, at denne besættelsesordning var indgået efter officiel dansk protest. Men dette kunne ikke proklameres åbent, da man for at opnå befolkningens opslutten ikke kunne omtale besættelsesmagts tilstedeværelse alt for negativt (tyskerne måtte f.eks ikke omtales som ”fjenden”). Derfor opstod i offentligheden en opfattelse af, at de tyske tropper var her ”efter overenskomst” med den danske regering. I aprilordningen lå heller ikke en opfattelse af det militære overfald som en krigshandling, men man opererede med begrebet ”fredsbesættelse”.

Regeringens samarbejdslinje krævede befolkningens opslutten. Men ovennævnte forklaringer bidrog til at gøre situationen ugennemsigtig for menigmand, og i oppositionskredse følte man, at regeringen søgte at løbe fra ansvaret for 30ernes omstridte forsvarspolitik. Men det var ikke tiden til opgør. I officielle proklamationer opfordredes befolkningen til at udvise behersket og værdig optræden. ”Ro og orden må præge landet, og loyal optræden må udvises over for alle, der har en myndighed at udøve” I en personlig tilføjelse opfordrede kongen til korrekt og værdig optræden. Uoverlagte handlinger og ytringer kunne få de værste følger.

Tjenestemand!

Man lægger Vægt paa
Deres Udtalelser, fordi De
er Tjenestemand.

Vær derfor særlig forsigtig
med hvad De siger.

JUSTITSMINISTERIET.

Aprilordningens krav om korrekt og værdig optræden betød, at de tjenstemandsansatte præster måtte udvise forsigtighed med deres udtalelser. Den afbildede plakate har hængt på Haderslev bispekontor.

Opfordringen til ro og orden gentoges gennem tjenstemandsorganisationerne og blev en stadig rettesnor under de kommende års begivenheder, hvor man over for den begyndende kritik af regeringens politik kunne henholde sig til ”kongens bud” om korrekt og værdig optræden. Regeringen tilskyndede de embedsmænd, der havde berøring med tyskerne, til at vise et passende mål af imødekommethed over for besættelsesmagten.¹ Opråbene udtrykte den politik, der var det politiske systems måde at tilpasse sig den nye situation på. Man søgte at *skåne* befolkningen ved gennem *forhandlinger* at minimere den *eftergivenhed*, der var nødvendig i *samarbejdets* stadige kompromiser.²

Spørgsmålet var dog, hvornår regeringen stod over for et krav, hvor man ikke kunne give efter. Om der ikke var værdier, der var så betydningsfulde, at kompromis var umuligt? I regering såvel som i befolkning stod dette spørgsmål i de næste år til konstant debat. Ofte skævede man til Norge, der havde sat sig til modværge over for det tyske angreb. Mange fandt dette en værdigere holdning, men også at ulykken for alvor havde ramt broderlandet, hvor danskerne kun følte en snert af den.

Regeringen måtte undgå destabilisering af den politiske situation. Allerede 9. april havde tyskerne krævet kontrol med pressen. Denne opgave til-

faldt Udenrigsministeriets pressebureau under ledelse af Journalistforbundets tidligere formand, Karl Eskelund. For tyskerne var presseordningen nødvendig af militære hensyn og for danskerne af hensynet til regeringens politik over for Tyskland, men om de internt danske forhold kunne man i princippet skrive frit. Der kan således ikke tales om "repression" (hvor en statsmagt forfølger anderledes tænkende), men snarere om en regeringspålagt selvrestriktion, som skribenter og redaktører måtte underkaste sig. Ordningen fungerede som en principielt frivillig overenskomst (så man undgik ordet "censur"). Der var ikke forensur, og især i begyndelsen var der en vis rummelighed for, hvad der lod sig skrive.

De danske nazister og andre af 30ernes systemfjender havde efter 9. april vejret morgenluft med de nye herrer i landet. Deres stormløb mod det parlamentariske demokrati kom til at præge den politiske atmosfære gennem resten af året 1940. Forskellige højreorienterede danske kredse, de såkaldte "genrejsere", ønskede, at kongen skulle udnævne en ny regering af "rigets bedste mænd", der ikke var bundet af rigsdagens parlamentariske flertal. Begivenhederne havde jo vist, at parlamentarismen havde spillet fallit. Også det danske nazistparti deltog i denne bølge, og nu hvor deres tyske åndsfæller havde den militære kontrol (og støttede med store pengebeløb), søgte DNSAP at gribe efter magten. Nazisternes møder skabte uro, og deres presse undsagde det politiske system og løb storm mod aprilordningen, som de hævdede blev overtrådt, (hvorfor de mente, at besættelsesmagten burde overlade tøjlerne til dem).

Da den nazistiske presse således ikke ville indordne sig, strammedes presseordningen 22. juli 1940 med et tillæg til borgerlig straffelov, hvorefter den, der offentliggjorde meddelelser, der kunne skade landets interesser i forhold til udlandet (læs: regeringens forhold til besættelsesmagten), kunne straffes med fængsel.³ Også den kirkelige debat var underlagt disse bestemmelser. Den lokale politimyndighed kontrollerede således kirkebladenes indhold,⁴ og når Udenrigsministeriet skønnede, at loven af 22. juli 1940 var overtrådt, modtog forfatteren gennem biskoppen en påtale. Det tyske gesandtskab fulgte naturligvis også, hvad pressen skrev, men indgreb efter tysk anmodning var undtagelsen. Som hovedregel fungerede presseordningen som et stykke dansk selvadministration.

Ordningen blev et værn for dansk presse, der ikke enkeltvis skulle strides med de lokale tyske myndigheder, men da den i praksis forhindrede den politiske debat og virkede stadig mere restriktivt (som vi skal se, fik forbudet mod at omtale Norge fra andet end officielle kilder⁵ eksempelvis stor betyd-

ning), følte dissidenter, at der var tale om en censurmyndighed, der kvalte kritik af regeringen. Presseordningen er således at opfatte som et instrument for regeringens samarbejdspolitik.⁶ For at modvirke hjemmetyskernes agitation om grænsespørgsmålet og antityske demonstrationer fra den øvrige befolkning indførtes forbud mod offentlige møder.⁷ Gudstjenester og kirkelige møder i kirker var dog undtaget herfra, og der dispenseredes, så de kristelige møder i missionshuse kunne gennemføres. Ordningen skabte utilfredshed i grundtvigske kredse, der nu var afskåret fra at afholde deres *folkelige* møder, der oftest blev holdt i forsamlingshuset.⁸ Efteråret 1940 lempedes ordningen. Friluftsmøder var stadig ikke tilladte, men de lokale myndigheder kunne dispensere og gjorde dette, når blot møderne ikke havde politisk indhold. De senere så kendte alsangstævnernes popularitet må forstås i dette lys: Her fik man udløsning for trangen til at samles og give luft for de indestængte følelser, der ikke kunne formuleres ad vanlige kanaler.

2.1. Kirken i den nationale samling

Fra politisk hold var det udelukkende repræsentanter fra den socialdemokratiske-radikale regering, der havde deltaget i beslutningen om at nedlægge våbnene 9.april. Straks efter den afgørende beslutning udvidedes regeringen med repræsentanter fra de borgerlige partier, og i juli fik den tidligere opposition porteføljer. Samtidig optoges ”upolitiske” fagfolk i regeringen. Baggrunden for denne beslutning var den kritik af regeringen, der var opstået efter beslutningen 9.april. Ikke blot systemfjenderne, men også den borgerlige opposition, som ikke havde deltaget i kapitulationsbeslutningen, var utilfredse. Oppositionen fremhævede, at de jo 30erne igennem havde stået for en anden forsvarspolitik. Selv om den borgerlige opposition gik ind i regeringen, understregede den, at regeringsdeltagelsen ikke skulle betyde medansvar for kapitulationsbeslutningen. Den endelige diskussion herom måtte blot vente til bedre tider.

Gennem det første krigsår var det politiske liv præget af frygten for, at det demokratiske system skulle kuldcastes af ”de fremmede” eller deres danske følgesvende. Regeringen appellerede til alle om at slutte op bag den brede politiske samling, der skulle afværge krisen, men i de kommende år kom samlingen under stadigt større pres. Udskridningen især i jurisdiktions-spørgsmålet og neutraliteten (f.eks. torpedobådsudleveringen) aktualiserede spørgsmålet om grænserne for kompromiserne.

I starten af besættelsen kunne man hos de kirkelige retninger – især til højre – høre kritiske røster (herom senere), men som institution valgte kirken at stille sig bag regeringens samarbejdslinje. Med tiden skulle det blive aktuelt også for kirken at tage stilling til, om det store ja eller nej skulle siges, men det var problemer af mere praktisk karakter, som først meldte sig: Måtte de tyske militærorkestre anvende kirkerummene til koncert? Spørgsmålet løstes ved en bestemmelse om, at kun koncerter med kirkeligt indhold måtte afholdes her. På samme måde bestemtes det, at det tyske militær kun måtte anvende kirker til evangeliske gudstjenester, mens katolikkerne måtte søge til den nærmeste katolske kirke. En liturgi, der var i uoverensstemmelse med folkekirkens luthersk-evangeliske kunne ikke finde sted i de indviede kirkerum.

Det kendetegnende for de arrangementer, man indgik i med tyskerne, var, at de kom under pres og måtte revideres, så der i ringere grad blev taget hensyn til danske interesser. En tilsvarende udvikling kan spores på det kirkelige område. Således blev de ovennævnte katolske gudstjenester senere tilladt, blot kommunionen fandt sted ved et bord anbragt i koråbningen, og der skete indberetning til biskoppen.⁹ På samme måde udvandedes en aftale om begravelse af udenlandske statsborgere. Her kunne præsten i starten stille krav om at få forevist dødsattest, men siden var tyskerne ikke pligtige til at meddele, hvem de lagde i dansk jord.¹⁰ Endvidere fik vielse af danske statsborgere foretaget af tyske instanser retskraft, skønt et førkrigscirkulære havde truffet den modsatte beslutning.¹¹ På samme måde som samfundet i øvrigt, oplevede også kirken altså en udskridning i de arrangementer, der i 1940 blev lagt til grund for den ufrivillige sameksistens med besættelsesmagten.

Kirken blev en fast støtte for den nationale samling. Nu måtte man samles om alt dansk og undgå at blive overvældet af indflydelse fra tysk kultur. En værdig *national* holdning måtte vises af alle. Denne samling og enhed fremhævedes bla af Københavns biskop Fuglsang Damgaard: Hvilken åndsmagt skulle være kaldet til at overvinde vanskelighederne på denne måde om ikke kirken. Haderslevs biskop, C. W. Noack, udtalte i en ordinationstale, at uønskede forhold kunne være til fremme for evangeliet og sammenlignede med Paulus' fængsling. I lighed med regeringens parole om ro og besindighed indskærpede bispren dog, at samtidens situation ikke kunne sammenlignes med Paulus', der bar sine lænker for Kristi skyld: ”der er næppe nogen

af os, der med sandhed kan sige det samme om vore forhold.” Ingen skulle uretmæssigt give sig selv en martyrkrone.¹²

Man sluttede op om regeringsrestriktionerne. I Præsteforeningens Blad havde redaktøren, Paul Nedergård, tilsluttet sig kongens bud og opfordrede hver sjæl til at underordne sig de foresatte øvrigheder: thi den som modsætter sig øvrigheden, modstår Guds ordning. Mødeforbudet var en Guds gave, en tillid til kirken, der ikke måtte misbruges. ”Vi må indskærpe os selv at afholde os fra enhver form for politisering, og i en tid, hvor det svirrer med rygter, må vi lære den kunst at tie stille. Det er aldeles nødvendigt, at vi lægger bånd på vor tunge, hvad end hjertet er fuldt af.” Mørklægningen betød ikke nødvendigvis åndelig mørklægning. I disse prøvelsens tider måtte det specielt danske kulturelle og åndelige liv folde sig ud. ”Vi sagde vort Amen til kong Christian den X.s bøn: Gud bevare Danmark! Mange tanker og bønner samles også om vort kongehus og den lille prinsesse, der blev født 16.april.”¹³

Generelt stillede kirken sig bag parolen om ro og orden. Om kongens bud hed det: ”Med troens vægt kunne han formane sit folk til at vise en fuldt ud korrekt og værdig optræden.” Meget var rystet og viet til undergang, men troen stod fast. ”Kongen og Kirken! Kirkens gamle tro er den grundvold, kongen bygger på”¹⁴.

Biskopperne opfordrede præsterne til forsigtighed. Takt og tavshed var nu nødvendige. Tomme fraser og halvpolitisk aktualitet måtte bandlyses fra prædikener og dagliglivets tale.¹⁵ Talens ansvar hvilede på præsterne. Skønt det kunne være fristende at spille på følelserne, skulle præsterne ikke være redskaber for sensationen.¹⁶ I et direktiv til radioprædikanterne understregede Københavns biskop betydningen af, at der udvist varsomhed og diskretion. Det var en selvfølge, at alle hentydninger til den politiske og internationale situation måtte undgås både i prædiken og bøn, og prædikenerne måtte være skriftlige af hensyn til evt. klagesager. Det var ”af ubetalelig værdi om vi præster kunne beholde vor frihed til at forkynde uden nogen art af kontrol”.¹⁷

Også hvor man havde tradition for nationale mindehøjtideligheder i kirkeligt regi, accepterede man statens restriktion.¹⁸ Kirkens opbakning til regeringens ro og orden-linje kom også frem, da kongen i september under stor opmærksomhed fyldte 70. Der skulle ikke afholdes særlige gudstjenester på dagen, og Københavns biskop henstillede gennem provsterne, at præsterne udviste ”den forsigtighed og skønsomhed, som situationen kræver”, og han orienterede sine kolleger, for at de kunne træffe tilsvarende forholdsregler.¹⁹

Men trods kongens opfordring til ro og beherskede ytringer vides i det mindste én præst at have givet luft for sin harme: I sin mindetale for de faldne ved gudstjenesten 14.april udtrykte præsten sin sympati for Frankrig og håbede på, at en allieret sejr ville skåne Danmark for at komme ind under et styre, hvor frihed og fred trådtes under fode. Samtidig tillagde præsten den tyske fører skylden for krigens udbrud.²⁰

Sådanne ytringer synes dog at have været undtagelser. Skønt det var svært at tilgive 9.aprilbeslutningen, var udtalelserne præget af selvrestriktion og reaktion. Det var et chokeret folk, der 9.april var vågnet op til et besat Danmark.²¹ Landet var ramt ind til sin hjertemarv, og umiddelbart følte alle, at de indtrufne begivenheder måtte få alvorlige konsekvenser både for dem, der havde ansvaret, og for folkets selvopfattelse. Ved de velbesøgte gudstjenester i hovedstaden, hvor der oplæstes et hyrdebrev fra Københavns biskop, havde prædikanterne opfordret til ikke at fortvivle. Besættelsen var en prøve sendt af Gud, for at danskerne skulle lære noget heraf. Men den øjeblikkelige forfærdelse kunne overvindes ved at tro på Gud. Den iværksatte mørklægning var et symbol på Guds førelse: Vi var nu tvunget til at se bort fra gadelygterne og i stedet orientere os efter de himmelske stjerner.²² Det var dog kun i tiden umiddelbart efter 9.april, at kirkerne var fyldte. For besættelsesperioden som helhed lå kirkebesøget på normalt niveau.

I de kirkelige retningers opfattelse af begivenheden spores dog karakteristiske forskelle. Indre Mission så besættelsen som Guds straf og forventede vækkelse: nu måtte folket indse, at den eneste vej frem gik gennem omvendelsen til Gud. Omvendelsen krævede ydmygelse – først måtte man helt ned. Derfor beskrev missionsfolkene landets ulykkelige situation i de allerdystreste farver.

En rundskrivelse fra KFUM fandt, at Gud havde frataget danskerne friheden, fordi de brugte deres frihed til synd og gudløshed. Frugten høstedes nu: trældom under det onde.²³ Denne forestilling om bod og vækkelse bestod i missionskredse gennem hele den første del af krigen, hvor fortsat tysk krigslykke lod håbet om en lykkelig udgang ude i en overskuelig fremtid.

Lige siden Brandes var radikalismen blevet opfattet som et fjendebillede ikke mindst hos Indre Mission. Indre Missions formand, Chr. Bartholdy var også en skarp kritiker af den socialdemokratisk-radikale regerings kapitulationsbeslutning 9.april. Han fandt det ”ukristeligt” som regeringen at ville ”affinde sig med indbrud, mord og voldtægt”, og 9.april havde folket svigtet ved den afgørende prøve – beredvilligheden til at ofre livet – hvilket skyldtes den manglende tro²⁴. KFUMs formand, Sv. Rehling tilsluttede sig kritikken

og lagde skylden for 9.april hos statsmændenes ugudelighed. Med 9.april var der gået dom over folket. Omvendelse var den eneste vej frem. Også KFUMs generalsekretær, Chr. Baun, fandt, at folkets hus var faldet, fordi det hvilede på sand.²⁵

Man så sine betænkeligheder fra 30ernes kulturkritik bekræftet, men nu måtte der enhed og samling til. At landet havde måttet kapitulere til en magt, der ligesom missionsfolkene havde fordømmelsen af umoralitet og manglende sædelighed på programmet, og som havde evnet at samle folket, opfattedes som bevis på, at kritikken af den begyndende velfærdsstats ansvarsløshed havde været rigtig, men bragte også missionsfolkene i betænkelig nærhed af de fremmedes antiparlamentariske ideologi og beundring for den korporative stat:

Folket stod nu midt i udviklingens sammenbrud. Kammeratægteskabet og freudiansk propaganda havde forsimplet ungdommen.²⁶ Et karakterløst folk var som et uafåst hus: Lad *dem* høre det, som har lovprist friheden på opdragelsens bekostning og forkælet ungdommen med frihed til hvad som helst, til den dag kom, da ungdommen i ét, så i flere lande, vendte sig bort for "at spørge efter de kræfter, der kan føre, der tør byde, der formår at samle! Lad *dem* høre det, at ingen lov og endnu mindre kulturen kan tilfredsstille, endsige da frelse et folk."²⁷

Elendigheden kom af, at man havde savnet myndigheden til over for "pjat og svineri, slaphed og ansvarsløshed at sige: hertil og ikke længere". Et nyt Danmark måtte bygges op på offervilje, åndelige værdier, frimandstankgang og samling. Dette kunne ikke ske uden Gud. Et demokrati, som kun kendte den personlige eller klasse-mæssige egoisme, havnede i kollektiv ansvarsløshed og var nu blevet vejet og fundet for let: Der var "...intet bevis for, at det, de 51% bliver enige om, er det bedste. En mand der føler sit ansvar vejer mere end ti, der bare stemmer efter deres madpose." Nu måtte der være ansvar for helheden – ikke for parti, klasse eller vælgerkorps. Urimeligheden med at arbejdere og arbejdsgivere følte sig som indbyrdes krigsførende måtte forsvinde.²⁸

Fra Indre Mission blev systemfjendernes forsøg på at overtage styret derfor ikke afvist som upåkrævet: En fast hånd om Danmarks ror var nødvendigt, og der kom "aldrig fast styre, hvis vi genoptager det tovtækkeri, der gennem de sidste menneskealdre prægede danske politik". Ændringer lå i luften og kunne blive nødvendige for højnelsen af folkekarakteren, men et åndløst folk trængte ikke først og fremmest til forfatningsændring. Vigtigere var folkets genfødsel ved omvendelsen til Gud.²⁹

Kaj Munks omdiskuterede taler fra sommeren 1940 skal ses i dette spor. Også han opråbte som folkets tugter og opfattede nedværdigelsen 9. april som det forudsigelige resultat af kulturens afsporing af menneskelivet, der havde frataget det ansvarfølelsen og dermed den livets alvor, der var forudsætningen for forsvarsviljen. Med skarpe ord kritiserede Munk den åndstradition den socialdemokratisk-radikale regering stod for: Med Kulturoptimismen havde folket villet ”købe livet for billigt”, ”byernes unaturlige vækst”, den ”ansvarsløse” parlamentarisme og det ”bundrådne” demokrati – Alt dette havde gjort folket ansvarsløst.³⁰ Aprilordningen viste blot, at regeringen intet havde lært, men fortsatte denne alvorløse politik. I stedet ville Kaj Munk påpege, at mennesket var skyldigt at lyde en autoritet, der var større end individets tidsbundne stræben.

Bymissionen i København delte synspunktet, at miséren skyldtes, at man havde bygget sit hus på sand og ikke på troens klippeblok, men i de politiske konsekvenser var bymissionen mere loyal over for det eksisterende politiske system: ulykken stammede ikke fra det politiske. Her skulle man ikke gøre virkning til årsagen. ”Hvad det gælder er ikke kamp mod mænd eller systemer, men kamp mod Djævelen selv.”³¹ Indre Mission tolkede landets situation som en konsekvens af den gudløshed og løssluppenhed, man havde advaret imod 30erne igennem, og fastholdt, at besættelsen var Guds straf. 9. april havde demonstreret folkets manglende moralske viljesfasthed. Hvad der nu kaldtes på, var ydmyghed, karakter og omvendelse. Man kunne således slutte op bag opfordringen til ydmygt at tie stille. Uden Gud gik det ikke. Kirken måtte ”række urten fra Golgatha til Danmarks folk”.³² Det kunne være fristende at undvige denne erkendelse og blot søge at ligge underdrejet og vente på bedre tider (hvad man anklagede regeringen for at ville), men omvendelsen var nødvendig. ”Pyjamasen skulle nødig blive det danske folks nationaldragt”, som det blev udtrykt.³³

Grundtvigianerne var mere indstillede på at acceptere apriløfternes konstruktion om, at tropperne var her efter overenskomst med regeringen, og at neutralitet og selvstændighed fortsat eksisterede. Ligesom Indre Mission fandt de grundtvigske, at landets ulykke måtte medføre folkets ansvarliggørelse, men i de politiske konsekvenser sluttede man i højere grad op om det politiske system. Fra grundtvigsk hold afvistes, at besættelsen skulle være gudvillet.³⁴

Man søgte tilbage i folkets historie. Grundtvig var den store inspiration. Efter napoleonskrigene havde han ledt Danmark fra stormagtsdrømme til forståelsen af at være en lille nation.³⁵ Han ”fødte både den tugt som folket

trængte til og den trøst det ikke kunne undvære, men både tugten og trøsten voksede ud af fordybelse i fædrelandets historie.”³⁶ Også efter nederlaget i 1864 havde Grundtvig bragt trøst:

”Hvis da i det himmelhøje
Fred og frihed har en ven,
Løft til ham dit øje
stol kun på han hjælper end!
Da er, trods stormagter stride,
Overmagten på din side.”³⁷

Fortvivlelsen over nederlaget i det ydre politiske system skabte interesse for Grundtvig, hos hvem menneskelivet var en forening af ånd og ”støv” – den ydre verden, ja faktisk var det åndelige en bærende forudsætning for menneskets ydre liv. Denne sammenhæng, hvor det indre åndelige overvinde verdens ydre ulykke, skulle ofte gentages i de kommende år.

Den gamle skjald hentedes frem på ny, og hans digte kunne i den indtrufne situation bruges til at borttage fortvivlelsen ved at pege på de indre, bærende værdier:

”Frygt ej for hvad verden kalder
sin nødvendighed af stål
anderledes dejligt falder
ord på Himlens tungemål
dens nødvendighed hernelen
det er netop kærligheden..

Derfor hvad end verden siger,
og hvad verdensmagten vil,
står og falder verdens riger
dog med kærlighedens ild
hvor den blusser bor livsgrøden
hvor den slukkes, hersker døden.”

Grundtvigs vers kunne bruges, for blot ”et folk bevarer det hjerte hvorfra livet udgår, så går det ikke til grunde, selvom det får de vanskeligste ydre vilkår at leve under”³⁸ Denne sammenholdelse af det indre og det ydre blev det bærende i grundtvigianernes syn på, hvilke opgaver der skulle løstes i

den indtrufne situation, hvor statsmagten var erobret: Selv om man 9. april tabte på den ydre front, ville man ikke også tabe på den indre. Folkets beståen afhang ikke af ydre forhold, ”men beror på folkets forhold til de værdier, der udgør dets åndelige arv og troen på, at Gud har givet os landet og vil bevare det så længe vi er tro mod vor opgave”.³⁹ For grundtvigianerne forestod en gudgivet national opgave, (hvilket samtidig yderligere bidrog til opgøret med den nøgterne, radikale udenrigspolitik). Guds forjættelse omfattede også det dennesidige fædreland, og erkendelsen heraf skabte den sammenhængskraft, der gjorde danskerne til et folk og ikke blot en flok af individer: ”Det folkelige liv og dets rigdom kom til mig i et levende Ord og ville dermed føre mig ind i det folkelige fællesskab. Det kommer jeg ikke med i fordi jeg har indfødsret i borgerlig forstand:

Vi har ej blot et fosterland
ved Østersø og Vesterstrand
at væрге alle dage.
Vi har i åndelig forstand
et dejligt os forjættet land
at gæste og indtage.”⁴⁰

Fokuseringen på sammenhængen mellem det indre og det ydre gjorde grundtvigianerne til aprilordningens faste støtter. Denne gav jo danskerne den frihed i de indre, åndelige forhold, som for de grundtvigske var de ydres forudsætning. Denne skelnen mellem det indre og det ydre var yderligere vigtig, da en tysk sejr ikke kunne udelukkes. I så fald forsvandt Danmark som selvstændig stat ”...I al fald på kortet. Landet selv ligger her alligevel. Folket er her og bliver det samme; hvis vi vil det så. Munden kan de lukke på os. Hagekors kan de rejse..., men hjertet der banker i vort bryst, kan de ikke skabe om.” Man ville kæmpe for den åndelige frihed – Friheden ”for alt hvad der stammer fra ånd, som ikke ændres, men arges ved bånd.”⁴¹

Med besættelsen var alle blevet sønderjyder. Deres historiske eksempel havde vist, at overlevelsen som folk ikke gik gennem stordåd, men gennem den langvarige, seje kulturkamp. Dette var læren fra genforeningen i 1920. Historisk havde det jo vist sig at Sønderjylland kom hjem.⁴² Denne gang var det blot hele nationens tur til – som det hed i sangen – at ”tie” og ”bie” og således ”vinde vor sommer ind”. Man stod i samme situation som i 1864, da tilliden til statsmagten brød sammen, og højskolen havde mobiliseret personligheden, hvor folkehåbet skulle værges.⁴³

Kristeligt Dagblad havde i en artikel, ”Stilhed”, tilsluttet sig missionsfolkernes parole om, at opgaven nu var ydmygt at tie.⁴⁴ De grundtvigske protesterede og pegede netop på, at sønderjyderne havde sunget i de svære tider efter nederlaget i 1864. Sangen kunne hjælpe ind på et godt spor: ”ved ordets stadige oprejsningsarbejde kan vi komme godt igennem en tid som den nuværende.”⁴⁵ Grundtvigianernes sammenligning med kulturkampen i sønderjylland skulle blive gennemgående de næste år. Men missionsfolkene fandt, at man ikke skulle regne med, at historien var forpligtet til igen at redde os. Der var kun én Påskemorgen,⁴⁶ og situationen kaldte på så megen alvor, at sang var upassende. Hos missionsfolkene nagede kapitulationsbeslutningen fortsat: Sønderjydernes situation havde været stik modsat den i åg, hed det. Sangen dengang var sang efter kamp. Sønderjyderne havde ranke rygge. For os er det derfor tid at tie stille. Man kunne ikke uden videre overtage fortidens sange.⁴⁷ Kristeligt Dagblad tilsluttede sig dette syn i en leder 23. april: Danmark var veget uden om at vise karakter ved våbenmagt. ”Skal der vindes sejre på andre åndelige områder, må den moralske betydning af denne undvigen ses skånselsløst i øjnene og erkendes lige ind til folkets hjertemarv. Noget nyt må bygges op fra grunden af. Men det sker ikke ved at lire løs på gamle folkelige taler og sange”. Tiden var nu til alvor, selvtugt og stilhed.

Uenigheden genfindes, da alsangsbevægelsen kulminerede i sensommeren 1940. Efter svensk inspiration havde initiativets fader, præsten Axel Bang, afholdt en sangaften i en grusgrav udenfor Ålborg. Disse alsangsstævner blev et landsdækkende fænomen og også i Kirkeligt Samfund tog man ideen til sig: De grundtvigske var selv opvokset i sangen, i alsangen, men for mange var det noget nyt. I alsangen var der bekendelse til Danmark. ”Den stemning der er oppe skal vi se at indfange i vor kreds”.⁴⁸ Lokalt havde Kirkeligt Samfunds kredse stået bag disse sangarrangementer,⁴⁹ men Kristeligt Dagblad fandt, at problemet var, om man sang sig *ind* i Alvoren eller om man sang sig *ud* af den.⁵⁰

Hvor missionsfolkene fandt, at folket måtte tugte sig selv helt ned i synderkendelsen, ville grundtvigianerne bygge op på det eksisterende grundlag: Uanset hvordan det går, har Danmark en fremtid, blot skulle man undgå fortvivlelsen og sætte sin lid til Gud. I den grundtvigske sangtradition var der støtte for dette standpunkt: ”aldrig kan et folk forgå som ikke vil det selv” og ”Hver glans, hver plet vil jeg bære, som falder på Danmarks navn,” thi ”End er der en gud foroven, som råder for Danmarks sag”.⁵¹

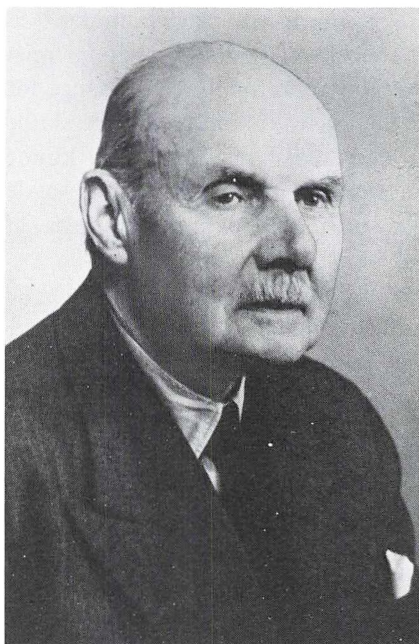
Hvis man (som missionsfolkene) vedblev at kredse om *skyld* og *ansvar*,

ville det blot føre til indre opløsning. I stedet burde man skabe samling.⁵² 9. april var ingen plet på Danmarks ære. De danske soldater havde kæmpet frygtløst. Det var "lumpent", når Bartholdy i artikelsamlingen, "Bange for døden", ville forklare nederlaget ved manglende tro.⁵³ Aprilordningen skulle unddrage landet for krigens følger og tillod fuld uafhængighed og kunne sammenlignes med rømningen af Dannevirke, som først eftertiden havde indset klogskaben i. Ved værdig optræden måtte man vise de fremmede, at man vedblivende ville være danske.⁵⁴

Grundtvigianerne stod traditionelt samfundets politiske midte nærmere og bakkede også nu regeringen og det parlamentariske system op: Tiden før 9. april havde ikke været så ussel, som man sagde.⁵⁵ Man så faren for, at regeringskritikken kunne blive så kras, at den traditionelle demokratiske styreform kunne blive sat over styr. Der lå noget oprørende i talen om, at 9. april ligefrem skulle være *nødvendig* for det danske folk. Danmark måtte lære af historien uden at bryde med folkestyrets tradition.⁵⁶ Historien havde vist, at der var en vej frem.

Ingen kunne vide, hvor længe den militære situation ville bestå. I befolkningen havde man klynget sig til håbet om, at en ændret stormagtspolitisk situation kunne bedre landets stilling. Dette håb forsvandt imidlertid i sommeren 1940, hvor Frankrigs fald og de engelske troppers evakuering af det europæiske fastland chokerede verdensoffentligheden. Man måtte herefter indrette sig på langsigtet tysk dominans. Nationens forsatte eksistens var nu truet. Samling om det nationale, det danske, var kendetegnende træk. Situationen var dog præget af rådvildhed og forventninger om, at verdens ende var nær.⁵⁷ Al kamp og strid forberedte blot en ny tidens fylde. I Jesus får selv det tilsyneladende meningsløse mening. Alle tiders ende og fuldendelse er allerede i tiden.⁵⁸ I tiden efter Frankrigs fald kulminerede disse eskatologiske tankegange, men spekulationerne om verdens ende holdt sig hele perioden igennem og afspejles i bibelkredsene ved en eksplosion i interessen for fortolkninger af Åbenbaringsbogen.⁵⁹ Ledende kirkefolk opfordrede til, at man ikke helt lod sig overvælde. Troens evne til at lade mennesket møde verdens trængsler med "frimodighed" fremhævedes hyppigt i denne periode.⁶⁰

Efter Frankrigs fald måtte man imødesee en langvarig besættelse. Regeringsomdannelsen, hvor de borgerlige fik ressortministerier, og hvor man optog ikke-parlamentarikere i regeringen, opfattedes som en naturlig konsekvens af, at parlamentarismen havde spillet fallit. Man bød den nye regering velkommen.⁶¹ Kristeligt Dagblads leder 9. juli bød det således velkomment, at "den parlamentariske indavl" var brudt.

*John Ammundsen, 1872-1959.
Biskop i Lolland-Falsters stift 1923-42.
Ammundsen var moderat missionsmand.*

Verdensbegivenhederne forstærkede følelsen af, at alt, hvad det offentlige liv (ikke mindst den socialdemokratiske-radikale regering) hidtil havde stået for, havde svigtet. Nu måtte man vende sig til de gamle, i folket groede dyder. En bølge af reaktion skyllede gennem samfundet. Især i Indre Mission hæftede man sig ved, at 9.april havde rusket op i folkets moral. Det var nu klart, at 30ernes gudløse eksperimenter var forfejlede og aldrig skulle gentages. Nu måtte alle samles om de gammelkendte værdier: Nogle havde før 9.april modarbejdet en sådan samling, men var nu lykkeligvis kommet på bedre tanker: De havde ikke villet høre om fædreland og forsvar, men ville lade millionerne rulle på det sociale budget, erstatte kongen med republik og fjerne kristendommen fra skolen. Det var tungt, at 9.april måtte til, for at så mange kunne få øjnene op.⁶² Besættelsen var Guds straf, fordi vi ikke klart havde levet sandt i troens nej til kulturoptimismen.⁶³ Man kunne håbe, besættelsen ville lede folket bort fra materialismen og højne dets moral.⁶⁴

Også debatten om det gejstlige skoletilsyn blussede op igen. Bartholdy kritiserede udførelsen af præstens tilsyn med religionsundervisningen, og Århus' biskop, Skat Hoffmeyer, beklagede, at skolens kristne grundlag var

forsvundet ved bortfaldet af præstens skoletilsyn. Roskildebiskoppen erklærede, at han ville ”kigge indenfor i skolen mandag formiddag”, når han alligevel færdedes i stiftet, hvilket dog blev taget ilde op af lærernes organisation.⁶⁵ Ønsket om at få styrket tilsynet med religionsundervisningen blev forelagt bispekollegiet, der enedes om at genudsende biskop Ammundsens instruks fra tilsynslovens ændring i 1933.⁶⁶

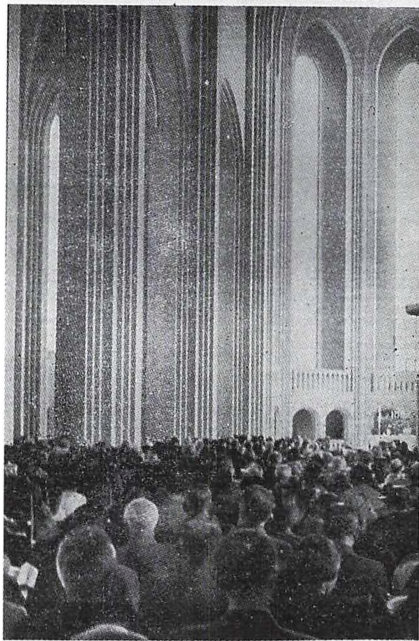
Som missionsfolkene så også barthianere 9.april som straffen for kulturoptimismens tilbedelse af friheden til hvad som helst.⁶⁷ Men kun hvad der var forankret i troen havde bestandighed. Hvor havde Hitler mødt mindre modstand end i de lande, der byggede på kultur? Nu sad danskerne som den fortabte søn mellem svinene med den 1000-årige fædrene arv og friheden sat over styr. Demokratierne måtte nu gøre bod. For kristendommen var det ikke afgørende, om demokratierne omvendtes. Den havde levet under mange former, men landets skæbne afgang heraf.⁶⁸

Selv om man havde svært ved at tilgive kapitulationsbeslutningen, accepterede kirkefolket, som det fremgår af ovenstående, selvrestriktionen og fulgte ”kongens bud” om at undgå udæskende tale. Det var nu om muligt endnu mere nødvendigt at stå sammen om alt dansk og afvise tysk indflydelse – man måtte vise den ”kolde skulder” til det fremmede. Denne opgave føltes som ”national værdig optræden”, men kunne i sin praktiske udførelse ikke undgå at komme i konflikt med regeringspolitikens restriktioner.⁶⁹

Nu måtte man overalt, hvor vort folkelige liv har sine kilder, lukke vor dør. Vi må stå rankt på egne ben og holde afstand til Tyskland.⁷⁰ De unge kvinders interesse for de tyske soldater vakte i denne forbindelse bekymring. Mange præster skrev advarende herom. ”Rene, stærke kvinder, det er Danmarks mål” lød en konklusion, som dog var Pressebureauet for stærk⁷¹. Over for den tyske ideologi måtte vi besinde os på danskheden og være trofaste over for vor danske rod. Hvis en dansker ville være nationalsocialist, var han en rodløs abekat. ”Menneske først..” betød *dansk* først. Vi måtte vise værdighed *som danske*.⁷² I lyrisk blanding af kristendom og nationalisme hed det: ”Så blotter vi vort hoved i farens stund og ser op mod flaget, der bølger mellem danske bøgetræer. Vi ser op mod korset, og vi vil forkynde mod vort gamle, elskede fædreland: Ved korset skal Du sejre”.⁷³

Bag interessen for Grundtvig var afvisningen af det tyske på samme måde til stede. Kaj Munks teaterstykke, Egelykke, og teologen, Hal Kochs, grundtvigforelæsninger havde vakt uhørt interesse. Arrangementet ved

SØNDAG I KIRKEN

VER følger et Døds i Solmærces Op maatte kærlygt det daglige Brod, Alredens Vaande, Alredens
Hras: vi kløger ikke for Salt og Nøl, os skrummer ikke, naar vi maa
skærn vor Konge, beabser hans nær du i din Kirke Mandt os den Tid, du kastede vor Jord,
Hras: som Gæst i det levende Ord. tænde det levende Ord.
skærn vor Strand, og vor Jord, som Gæst i det levende Ord. Gæst: Biering
i meel det levende Ord.

Landets ulykke bragte en særlig tone ind over gudstjenesten, samtidig med at nationalismen triumferede i den nationale samling. Her er treklangen Gud, Konge og Fædreland vendt om, så det nationale sættes over det kristelige.

Grundtvigskirkens indvielse afspejlede også denne såkaldte ”kolde skulders” politik: Indvielsen var tiltænkt, så man undgik at invitere repræsentanter for besættelsesmagten, skønt den nye udenrigsminister, Erik Scavenius, havde ment det passende.⁷⁴ Som Grundtvig havde afvist ”tyskeriet”, vendte de patriotiske taler også ryggen til nazismen (men viste samtidig en højstemat nationalisme, der ikke stod samme ideologi fjernt): Grundtvigs ”nordiske” evangelium var en ”arisk” lystro. ”Fra Danmark går der ikke noget bud efter Hitler; vi har Grundtvig!”⁷⁵ Det skulle blive Ungdomssamvirkets, ikke mindst dets formand, Hal Kochs, opgave at lede denne nationalisme ind i et spor, der loyalt stillede sig bag det parlamentariske system.

2.2. Dansk Ungdomssamvirke

Blandt de grundtvigske var der tilfredshed med, at aprilordningen skåned

INDRE MISSIONS

TIDENDE

REDIGERET AF PASTOR
CHR. BARTHOLDY OG
PASTOR A.W.-JACOBSEN

II. Aargang. Søndag den 22. September 1940. Nr. 24.

26. September 1940.

Der er da nogle Lyapunke i her længe været og en kær Pligt; Der er megen Tid. Et af dem nu er det blevet os og Hjerterne i den uskramlede Kærlighed. Ting. Det gaar i eet for os som ved vort Folk som een Mand naar vi bøder for Danmark, da er op til og hænge sig ved vor Konge. Vi ved saa at om, hvad der væstlig skete d. 1. April. Men vi var paa Føremødet, at vor Konge stod fast paa Fædderne, da alle Danmark troede. Guds Folk er skyldigt til at være Kongen og bøde for ham. Det

Konge
Gud bevare Danmark! - Ja, det er Kongens og vor Bøn. Men vi lojer til Gud bevare vor Konge! Han give ham et langt Liv, Lykke og gode Raad, og lade sin Nælde lyse over ham til Gavn for vort Fædreland!
A. W.-J.

Christian Bartholdys begrundelse af KFUMs nej til Dansk Ungdomssamvirke havde været, at "...ikke engang i denne skæbnsvangre tid kan Danmark blive nr 1 for os", men som det ses var heller ikke missionsfolkene ganske upåvirkede af besættelsesårets nationale bølge.

landet for krigens følger og bevarede dets fulde uafhængighed indtil krigens slutning, men samtidig frygtede man, at der herved skulle skabes et tomrum i folket, – en opfattelse af, at livet først begyndte, når krigen var forbi. Dette forhindrede man ikke ved (som missionsfolkene) at diskutere skyld og ansvar for 9.april, men opgaven bestod i at overvinde modsætningerne og vise hensyntagen og forstå den indbyrdes samhørighed med andre befolkningsgrupper.⁷⁶ De grundtvigske kastede sig derfor ud i arbejdet på at fylde dette "tomrum".

En gruppe "udpræget grundtvigske folk"⁷⁷ mødtes hos Roskildebiskoppen, Axel Rosendal, og dannede "De ældres Råd" for at skabe et landsdækkende tillidsmandssystem, der skulle skaffe det folkelige arbejde troværdige informationer. De grundtvigske havde gode forbindelser til de politiske beslutningstagere, og kunne her erfare, at også andre grupper arbejdede parallelt på at organisere et dansk oplysningsarbejde.⁷⁸ Ungdommen mentes særlig udsat for uheldig påvirkning i den ustabile situation, så man koncentrerede sig nu om at lave en landsdækkende ungdomsorganisation. Arbejdet var godt i vej, da man erfarede, at Niels Bukh og Kaj Munk planlagde en ungdomsorganisation, der skulle opdrage den kristne ungdom til fasthed og handling.

Det er nævnt, at den autoritære genopbyggelsesstrømning, som trivedes ikke mindst blandt Indre Missions tilhængere, i betænkelig grad havde ydre lighedstegn med det nye Europas ånd. Nu frygtede man, at initiativet fra

Dansk Ungdomssamvirke

Danmark omkring Aar 1200 Valdemarstiden

To Foredrag ved Provst Steffensen
Torsdagene den 24. April og 1. Maj 1941 Kl. 20
paa Schous Hotel

Billetter a 50 Ore hos Boghandlerne og i Kiosken, Torvet

K F U M K F U K

Lokalt var KFUM-afdeligerne ofte positivt indstillet over for Dansk Ungdomssamvirke, trods landsledelsens forbud mod deltagelse. Her en plakat for et fællesarrangement fra Struer.

Niels Bukhs og Kaj Munk ville være inspireret herfra og som de sydlige forbilleder indebære en centralisering, så de eksisterende organisationer skulle opgives og alle i stedet samles til én, national organisation.⁷⁹ Af denne årsag blev Ungdomssamvirket tvunget til hovedkulds at fremstille sig for offentligheden, så man forhindrede, at Niels Bukhs initiativ realiseredes.

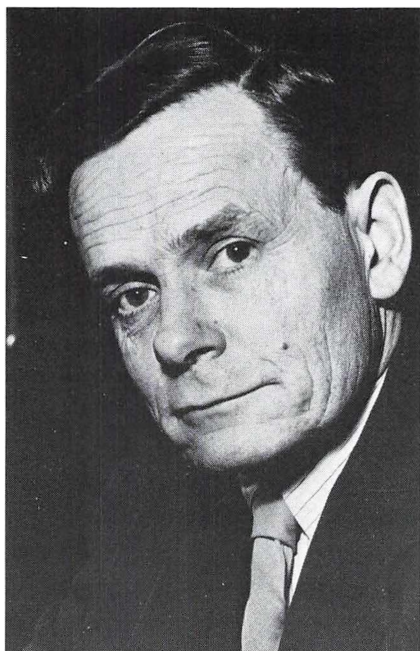
Dansk Ungdomssamvirke blev en paraplyorganisation for alle de eksisterende ungdomsorganisationer, der tilsluttede sig bredt ”på dansk friheds grund”, og således ikke skulle ændre på egne formålsparagraffer pga deltagelsen. Det vakte derfor stor opmærksomhed, da KFUM og K erklærede ikke at kunne deltage. Frygten for et tysk forbud mod organisationerne eksisterede i Indre Mission,⁸⁰ og man ville ikke ved tilslutning til Ungdomssamvirket lade sig rive med af et eventuelt forbud, der måske kun ville være rettet mod de politiske ungdomsorganisationer. Men KFUM og K havde også god begrundelse for afslaget. Fra missionsk hold havde man altid ladet det kristelige komme først. Organisationen kunne henholde sig til sin formålsparagraf, der tilsagde den kun at virke for at drive de unge til Herren. KFUMs grundlag var noget evigt i modsætning til de andre foreninger. ”Ikke engang i denne skæbnsvangre tid kan Danmark blive nr 1 for os”. Afslaget var derfor ”en bekendelseshandling”.⁸¹ Kristendommen var så vig-

tig, at man ikke kunne tie med den af hensyn til noget fælles, man i virkeligheden var bunduenige om – f.eks hvad man forstod ved ”dansk” og ”kultur”⁸². Denne afvisende stilling opretholdtes også i de kommende år, hvor et organisationsforbud var mindre truende.

Missionskredse havde traditionelt set med skepsis på verdslige forhold, så det røre, der opstod om afslaget, siger mest om styrken i den nationale samling: at nogen ikke gik med foragede. Dog var der ikke enigt fodslag bag afvisningen. Bymissionen accepterede kun nødtvungent afslaget, der ved første øjekast så ”underligt ud”. Men ”selvom afslaget byder følelserne imod”, var kristendommen jo det bærende, så det var indlysende ”for mange”, at der var handlet rigtigt.⁸³ Internt i KFUM og K var der heller ikke fodslag. Flere fremtrædende medlemmer deltog således i Samvirket, ligesom der er eksempler på, at lokale KFUM-afdelinger gik med,⁸⁴ hvilket KFUMs generalsekretær søgte at modvirke med en indskærpelse af, at man ikke lokalt kunne beslutte i et så principielt spørgsmål.⁸⁵ På samme måde afviste Kristelig Akademisk Forening (de ikke-grundtvigske studenter) Samvirket, men her opfordrede man til individuel indmeldelse.⁸⁶

Hal Koch var, skønt relativt ukendt teolog, efter sine succesfulde grundtvigforelæsninger blevet valgt til Ungdomssamvirkets formand. Koch beklagede i åbne avisartikler KFUMs afslag, som han dog erkendte var i overensstemmelse med foreningens formål. Hvor KFUM fandt, at kristendommen måtte holde afstand til det nationale og undgå nivellering, så kristendommen blot blev et led i en kæde af kulturfaktorer, fandt Koch, at kristendommen kun var en gæst hos det nationale og derfor havde ansvar over for det fælles folkelige. Vort eneste mål er værn om danskheden, hed det. Senere føjede Koch til den øvrige ledelses bestyrelse endnu et mål til Ungdomssamvirket, nemlig at opdrage ungdommen til demokrati, at ”politisere” ungdommen.⁸⁷

Samvirkets virksomhed blev således en opbakning af de idealer, som havde været bærende for demokrati og parlamentarisme. Det blev det politiske systems selvforsvar, i en situation hvor det følte sit ideologiske grundlag truet af en fremmed magt. Det blev nu muligt at skaffe penge til ungdomsarbejdet, og fra januar 1941 modtog de tilsluttede organisationers 6.500 ungdomsledere gratis Ungdomssamvirkets blad, Lederbladet, trykt i flot udstyr. I de kommende år iværksatte Samvirket et arbejde ud over det ganske land, hvor man ved at undersøge dansk kultur, historie og samfundsforhold, med Hal Kochs ord, ville løfte det ubevidst givne op i bevidsthedens klare dagslys. Arbejdet med i fællesskab at afdække vilkårene for danskheden skulle frem-

Hal Koch, 1904-1963.

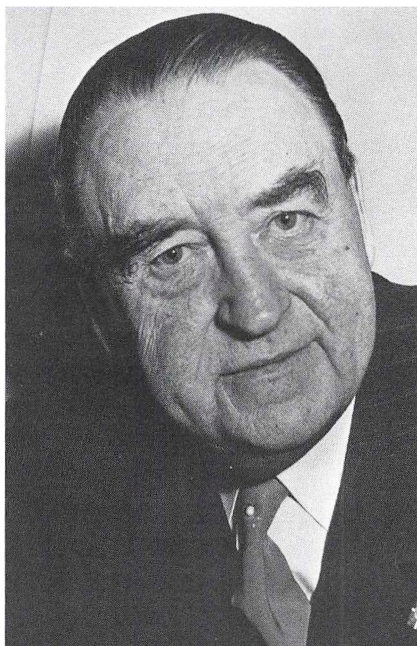
Formand for Dansk Ungdomssamvirke og professor i kirkehistorie. Hal Koch regnedes før krigen som barthianer, men besættelsestiden bragte ham nærmere de grundtvigske. Koch havde ment, at man burde have kæmpet 9.april, men da nederlaget var et faktum, gik han ind i den nationale samling. Hans jætteindsats i Ungdomssamvirket blev efter krigen ikke honoreret af politikerne, der undlod at tage ansvaret for den førte politik (hvad der havde været en forudsætning for Koch), men tværtimod ofrede tidlige fæller i retsopgørets skærsild. Dette kritiserede Koch stærkt i pjecen ”Jeg anklager rigsdagen”.

me bevidstheden om danskernes nedarvede tradition for frit dansk folkestyre.

Samvirket blev en central dynamo for den nationale samling, der groede frem og søgte at svejse befolkningen sammen. Man accepterede regeringens politik i den givne situation, men forbeholdt sig retten til at stille sig kritisk, og det var en ganske klar forudsætning, at politikerne efter krigen, når situationen tillod det, måtte gøre rede for de for befolkningen uigennemskuelige forhold omkring 9.april og valget om ikke, som nordmændene, at gøre modstand. I sin selvforståelse var Samvirket således ingenlunde ukritisk over for regeringen, men var en bastion for danskheden, historien og det parlamentariske demokrati⁸⁸ og kunne fungere som en moralsk samvittighed, der kunne stå vakt, hvis regeringspolitikken overskred dette grundlag. Når sådanne overvejelser blev foretaget (ved tilslutningen til antikominternpagten, telegramkrisen og valget 1943), endte man dog med at slutte op bag regeringen. Reelt kom Ungdomssamvirket således til at virke som en støtte for samlingsregeringen. Regeringens kirkeminister, missionsmanden Vilh. Fibiger, bebrejdede da også KFUM, at man ikke var gået med.⁸⁹

Vilh. Fibiger, 1886-1978.

Ved regeringsomdannelsen 8. juli 1940 fik den konservative Vilhelm Fibiger kirkeministerposten. Skønt han selv var missionsmand, kritiserede Fibiger Indre Missions og KFUMs tendens til at isolere sig omkring vækkelsen, og han opfordrede dem til tage del i den nationale samling bag regeringen. Ved telegramkrisen i 1942 måtte Fibiger forlade ministerposten, men fortsatte i niramandsudvalget og blev ved befrielsen handelsminister.

De grundtvigske var begejstrede for Ungdomssamvirket. Her kunne man blive ét med folket og skabe den nationale ånd, der skulle forhindre, at tyskernes ydre, militære overtagelse af kongeriget skulle følges af en indre, åndelig erobring. Også Hal Kochs tænkning var præget af den grundtvigske dialektik mellem det indre åndelige og den ydre virkelighed.⁹⁰ Ved samarbejdet med de nye kredse, måtte man erkende, at ikke alle (DSUerne nævntes) var vakt til danskheden via historien, men snarere ved nuets begivenheder,⁹¹ men "Vi har en kolossal chance nu, blot vi griber den".⁹²

Disse grundtvigske kræfter ville fastholde aprilløfterne: Kongens og regeringens aftaler med nabostaten måtte respekteres. Bag embedsmændene måtte hver dansk mand stå med kravet om, at vi selv må ordne interne forhold, og at besættelsen ikke berører det kulturelle og åndelige liv.⁹³ De grundtvigskes begejstring varede de første par år ind i besættelsen: "Vor opgave overfor de i landet værende tyske myndigheder går ud på at holde klar og bestemt skel mellem de områder, hvor hver part iflg. "overenskomsten" kan gribe ind". Så hvis besættelsen bevirkede et øget folkeligt engagement, ville den engang ses som et plus.⁹⁴ Grundtvigianernes ønske om

at sammenholde et folkeligt-kristeligt engagement med ønsket om at få alle med, virkeligjordes i samlingen om danskheden. Det havde været Grundtvigs mening, ”at et rigt og inderligt folkeligt fælleskab opleves stærkest i et folk, hvor hver enkelt i folket har betingelse for frit at kunne udvikle sit særpræg. Et fælles samvirke mellem frie ansvarsbevidste borgere giver folkelig styrke. Er det ikke det, vi oplever i Danmark i disse år?”⁹⁵

I de grundtvigske højskolekredse var Ungdomssamvirket overalt blevet vel modtaget. Man havde i årevis arbejdet for samling om folkefrihed og fællesskab, og fik nu chancen for at påvirke nye kredse i åndelig retning: ”det folkelige” opstod jo ikke bare, fordi DSUere og VUere kom sammen, men man måtte også have det åndelige med og kalde til kamp mod døden – alt hvad der nedbrød menneskelivet, navnlig hvad mennesket husede i eget bryst.⁹⁶ Begejstringen var så stor, at man foreslog en årlig DU-dag til minde om Dansk Ungdomssamvirkes stiftelse.⁹⁷

Fra missionsk hold fastholdt man afvisningen af Ungdomssamvirket. Man fandt, at grundtvigianerne identificerede folkeånd og Gudsånd og på denne måde banede vej for national hedenskab. Missionen havde altid taget afstand fra det kulturelle – hvad mennesker troede at kunne bygge ved egne kræfter (som f.eks. parlamentarismen, som grundtvigianerne nu ville forsvare). Men her skulle kirken netop bryde folkets autonome tendenser. Missionsfolkene var imod ”at bruge kirken som blikdåse for den demokratiske konserves, mens uvejret står på.”⁹⁸ En leder i Kristeligt Dagblad gik i rette med Ungdomssamvirket: Hal Koch ville oplære ungdommen i Danmarkshistorien og i stats- og samfundsforholdene.. ” – en art borgerlig konfirmation”, men dette var intet bødemedel mod nationens krise. Forbavsende mange opfordrede til at glædes over, hvor godt det var gået, men overså omkostningerne. Talen om Danmark i en eksistenskrise ”skurrer mod forestillinger i mange DU-kredse”. ”Uagtet Hal Koch afviser ethvert opgør med den umiddelbare fortid, tør man dog mene, at vi aldrig var blevet således stedt, uden at vi forud havde svigtet vore pligter som nationalstat.”

Missionskredse følte fortsat, at nederlaget 9.april skyldtes 30ernes kulturoptimisme, og at dette ansvar måtte placeres. Den udbredte lettelse over aprilordningens relativt blide besættelseskår forhindrede både det politiske opgør og nationens selvopgør. Tiden kaldte på alvor, men med Ungdomssamvirkets støtte til aprilordningen risikerede man i stedet, at folket blev gjort overfladisk. Ved viljen til at gøre op var missionsfolkene selv forblevet nationen tro, men hvad med Ungdomssamvirket? Det var godt at tale ud i gensidig fordragelighed ”...men da er det en forudsætning, at fordrageliche-

den gælder enhver, der under fædrelandets trængsel er bleven det tro, og denne troskab kan ikke fordres godtaget ved en kærlighedserklæring til den nuværende statskik i alle dens dele eller ved godkendelse i ét og alt af den i øjeblikket autoriserede Danmarkshistorie”.⁹⁹

Også *Kirkeligt Forbund* var skeptisk over for Ungdomssamvirket, man ville ikke direkte advare mod Samvirket, men blot minde om faren ved tankeløst at give danskheden en kristelig fernis i en usund sammenblanding af kristendom og nationalisme. Hvad var det vi var fælles om? Der var jo dybe forskelle mellem individerne. Det åndelige fællesskab måtte omfatte mennesker fra alle nationer. Kærligheden til det naturlige menneskelivs værdier måtte være underordnet kærligheden til Gud. Guds riges sejr var uafhængig af bestemte nationers sejr eller beståen, ja kunne endog kræve bestemte nationers undergang.

Med den indtrufne besættelse havde folket høstet, som det havde sået, men man kunne frygte, at ikke mange var rede til at gå ind under 9. aprils dom. Mange betragtede det som en fin fidus, og troede, at vi skulle takke for, at vi slap så let. Men vi var under Guds vældige hånd og måtte gå ind under hans dom. Befolkningen måtte ikke opfatte besættelsen som en overgang, det gjaldt at slippe igennem så uskadt som muligt. Tiden før havde været en åndelig nedgangstid, og man kunne nu håbe på en åndelig opgangstid. Spørgsmålet var, om den nationale vækkelse ville følges af en kristelig Kirkebesøget var ikke steget, så nybruddet var altså endnu ikke indtruffet.¹⁰⁰

Forbundet havde traditionelt haft ønsket om adskillelse af kirke og stat på programmet og havde fulgt den tyske kirkekamp særlig intenst. En lignende udvikling kunne når som helst komme os ind på livet. Kirkeligt Forbund ønskede, at kirkens ydre fremtoning skulle være udtryk for kirkens væsen, sakramenterne og forkyndelsen. Forbindelsen til staten kunne her blive en hindring. Kirkekampen havde vist, at statskirkeformen kun kunne bevares, så længe bekendelsen respekteredes. Med de nye forhold måtte man være beredt til brud med staten. Problemet måtte tænkes igennem i tide, skønt det næppe ville være heldigt med lovgivning i den øjeblikkelige situation.¹⁰¹ Men kirken måtte lade sin røst høre. Forbundet ventede myndige bispeord, når det gjaldt at holde præsterne til ilden, men i den nye situation, ”hvor der er tale om politiske faktoreres overgreb over for kirkens livsinteresser,” havde bisperne alt for ofte været skikkelige i stedet for myndige.¹⁰² *Kirkeligt Centrum* fandt også, at landets alvorlige situation havde aktualiseret traditionelle standpunkter: tiden var nu inde til samling.¹⁰³

Også *barthianere* ytrede sig kritisk kontrollerende til regeringens politik og

til den indstilling (som Ungdomssamvirket) at ville ligge underdrejet, indtil stormen var ovre. Med tydelig reference til de officielle erklæringer hed det: ”Ingen ydre garanti for vor integritet og suverænitæt kan hjælpe os, hvis vi ikke finder den indre integritet og den åndelige og personlige suverænitæt... Vi vinder ikke livet for os selv og for vort folk ved forsigtighed og vigen og ligger tot. Vi klarer os ikke ved at halvere indsatsen for at halvere risikoen, ved stadig at fire, så rebet ikke brister, men rigtignok heller aldrig viser, at det holder.” Kun ved at gå ind til opgaverne under et personligt kald og håb vindes livet for os selv og vort folk.¹⁰⁴

Specielt *Tidehverv* kunne ikke acceptere aprilordningens konstruktion. Man pointerede, at ingen skulle tro, vi var mindre overvundne end nordmændene. Tendenserne til at indrette sig efter de nye tider spærrede blot for erkendelsen af nederlaget.¹⁰⁵ Man havde ingen tiltro til Ungdomssamvirket, der ville arbejde med massepåvirkning, hvor der var brug for personlig selvstændighed. Ungdomssamvirket repræsenterede ”opportuniste i idealitetens dragt”. Hal Koch var blot en statist i de bevarende kræfters spil. Man kunne ikke tale om friheden som en gave, man havde fået forærende og derfor skulle værne. For Hal Koch var virkeligheden givet ved sproget og folkeånden, men dette var religiøse – dvs. menneskeskabte – størrelser. For Tidehverv var det Evangeliet, der bandt til den virkelighed og det ansvar, der var. Man burde erkende, at danskheden var noget relativt, og at man således gik sit eget ærinde ved at ville vogte den. Værnet om friheden var ganske rigtigt en vigtig opgave, men noget borgerligt – noget man gjorde som menneske. Her skulle man ikke søge at sikre sig, at Gud var med.¹⁰⁶

Den nationale samlings megen tale om ”danskhed” og ”landsmandsskab” ansås for slag i luften og ”hurrapatriotisme”, for ingen kunne være *bevidst* dansk.¹⁰⁷ Danskhed var et tilværelsens grundvilkår og frihed var en eksistentiel nødvendighed. Man kan ikke, sådan som Ungdomssamvirket ville, *opdrage* til frihed og demokrati. For det var idealitet at ville *drage* andre *op* til noget, som kun kunne erhverves ved personlig gennemlevelse. Når man ville høre om fortiden, var det blot for at bekræftes i nutiden. Denne fordragelighed styrkede den neutrale selvretfærdighed: ”...De andre må jo være onde eller dumme, når de sådan vil slås.”¹⁰⁸ Ungdomssamvirket var de ældres forsøg på at lægge bind for ungdommens øjne. Det nytter ikke blot at råbe frihed eller søge tilbage i historien for at se, hvordan frihed og danskhed hører sammen. Samling var frygtens frugt, ikke frihedens.

Ingen af de kirkelige retninger var således uberørte af den nye situation, der var opstået med tyske tropper i landet. Men for alles vedkommende var

der tale om kontinuitet i reaktionsmønstrer. Man indoptog og fordøjede begivenhederne ud fra de positioner, man havde allerede før krigen.

Indre Mission så begivenhederne ud fra sin traditionelle sædelighedskritik. Rent politisk følte man intet medansvar for den gudløse regerings fallerede udenrigspolitik, og det militære nederlag var beviset på, at missionens traditionelle krav om omvendelse og bod havde været korrekt. Nu måtte folket erkende sin manglende rygrad og et nyt Danmark beroende på offervilje og kristelige værdier bygges op. Efter 9.april krævede man opgør og så med skepsis på regeringens ordning med besættelsesmagten, der forhindrede politisk og folkelig erkendelse af den fornødne alvor – hvad det kom an på var karakter og vækkelse. Dele af denne kritik lagde sig i samme spor som systemfjendernes bestræbelser i sommeren 1940 på magtovertagelse efter parlamentarismen, der mentes åbenlyst at have spillet fallit.

Grundtvigianerne følte større samhørighed med det politiske system. Hvad det gjaldt om var at undgå, at den ideologi, de nye herrer i landet stod for, skulle smitte af ikke mindst på ungdommen, som måtte formodes mindst rodfæstet. Ungdomssamvirket var et stort anlagt forsøg på at realisere denne tanke. Ved at søge tilbage i historien skulle man afdække nationens åndelige rødder, og det på en måde, der klart demonstrerede afstanden til tyske tankegange. Dette engagement i det folkelige var ikke nyt for den grundtvigianske bevægelse. Også her var der tale om kontinuitet.

Tidehvervs gamle parole om at ”være jorden tro” fik ny aktualitet, idet man ikke accepterede konstruktionen om en fredsbesættelse og, landets situation taget i betragtning, kun kunne se villet idealitet i Ungdomssamvirkets megen tale om frihed og folkestyre.

Kirkelig Forbunds særlige hovedtanke havde traditionelt været adskillelsen af kirke og stat. Dette ønske så forbundet aktualiseret af besættelsesbegivenhederne. Også her taltes altså ud fra tidligere forankrede opfattelser, ligesom hos *Kirkeligt Centrum*, der havde opfordret til samling.

Som institution havde kirken således fundet sin plads i besættelsessystemet. Man støttede parolerne om ro-og-orden. Tidens alvor forhindrede et opgør, men det var karakteristisk for de kirkelige retninger, at jo længere mod højre man stod i det kirkelige landskab, jo større var reservationen over for aprilordningen. Der var således revnedannelse i de kirkelige kredses opslutten bag den nationale samling.

Besættelsesoplevelsen havde truffet dybt inden for alle kredse i folkekirken, men endnu håndterede man begivenhederne ud fra de positioner, man havde orienteret sig efter 30erne igennem.

Kapitel 3

Kirken i nazismens skygge

9. april havde den danske regering givet sin afgørende indrømmelse. I de kommende år skulle regeringen blive genstand for tysk pres i en lang række spørgsmål, men selv om den med beslutningen om at indstille den militære modstand havde spillet sit vigtigste kort af hånden, repræsenterede regeringen fortsat landets legitime politiske ledelse og kunne søge at moderere og ændre i de krav, tyskerne ønskede gennemført.

Presseordningen gjorde det stadig vanskeligere for menigmand at få indblik i, hvad der reelt foregik. Restriktionerne bevirkede en sektionalisering af meningsdannelsen, hvor muligheden for at få troværdige oplysninger var afhængig af, hvilke kontakter den enkelte havde, og man kunne nu kun tale helt åbent i kredse, man i forvejen var fortrolig med.

Men selv om den offentlige debat var strammet ind, var den ikke kvalt. Brede kredse søgte at gøre synspunkter gældende om dagens politik for på denne måde at fastholde aprilløfterne.¹ Det skortede ikke på formaninger om at udvise ro og besindighed, men stadig oftere løb bladene ind i regeringens restriktioner.² I takt med udviklingen – den hjemlige som den udenlandske, hvor især nyhederne fra Norge gav stor inspiration – opstod de sprækker i den nationale samling, der under Scaveniusregeringen skulle manifestere sig ved protester mod regeringens politik.

I dette kapitel skal vi følge denne bevægelse inden for udvalgte emner i de kirkelige kredsers opinionsdannelse. Stadig flere følte det nødvendigt at skabe en modoffentlighed til de værdier, som besættelsesmagten og de danske medløbere repræsenterede, men i takt med regeringskompromiserne følte det også nødvendigt her at markere en selvstændig stillingtagen. På denne baggrund opstod der diskussion, om kirken havde nogen særlig opgave i den indtrufne situation.

3.1. Kirken og nazismen

De danske nationalsocialister opfattede kirkens folk som mulige alliancepartnere i kampen frem mod magten. Nazistpartiet, DNSAP, understregede, at

I kampagnen for at gribe magten opfattede de danske nazister kirken som en mulig alliancepartner. Men kun ganske få lod sig friste. Her en annonce fra DNSAPs dagblad "Fædrelandet".

...staar om end Taarnene fælde

Kirken den er et gammelt Hus. - Mere end 1000 Aar er hendirndne, siden Ansgar kom vandrende til Danmark, og i mere end 1000 Aar har Kirken haft sin store Andel i det Kulturarbejde, som har været med til at skabe Danmark.

Ogsaa den ny Tids Mænd vil bygge Fremtidens Danmark paa Ordeis Klippegrund, det Ord, der staar fast, naar alt andet styrter sammen og forgaar.

I Fremtidens Danmark skal alle finde Lykke og Gleder. Som Kirken lærer os at elske sin Næste som sig selv, skal vi i det nye Danmark forstaa, at Helhedens Vel gaar forud for den enkelte.

Vær med i det store Reformeringsarbejde. Slut op om de Mænd, der kan og vil bevare Danmark kristent frem gennem Tiderne, der kommer.

VI VISER VEJEN

DANMARKS NATIONAL-SOCIALISTISKE ARBEJDER PARTI

nationalsocialismen byggede på den såkaldte "positive kristendoms" grundlag: der var intet i Kristi liv og gerning, som det var åbenbart i Evangeliet, der var i modstrid med nationalsocialismen. Men den nationalsocialistiske bevægelse måtte "dog kræve, at ingen konfession blander sig i de grundsætninger, hvis gennemførelse måtte kræves respekteret af enhver folkefælle til opnåelse af det for alle fælles mål... I modsætning til liberalismen kan den nationalsocialistiske stat ikke tillade "statsfrie rum", der tjener til at splitte nationen...."³.

Efter tyskernes indmarch håbede de danske nazister på at kunne blive bragt til magten. Partiet understregede, at man ikke ventede nogen dansk kirkekamp, men i en truende tone advarede nazisterne samtidig kirken mod

at kaste sig ud i noget sådant: kirkens mænd havde hidtil accepteret det partipolitiske indslag i kirkelivet [de socialdemokratiske menighedsrådsli-ster], og de havde ikke kaldt kirkefolket til kamp, hvor faren for en fortoning af det kristelige var til stede. ”Kirkens mænd har som oftest været vigende overfor statens indflydelse, og dersom man ændrer denne holdning under et politisk systemskifte, kan det være meget svært for de nye mænd at få øje for, at denne nye holdning er dikteret af kristelige grunde og ikke af politisk og ideologiske./Det kan tænkes, at der også her i landet vil være præster, der uden at gøre sig deres motiver klart, vil blæse til kirkekamp og forenes i et ”åndeligt fælleskab” med demokratiske elementer, men de ansvarlige ledere, biskopperne, vil om ikke før, så til den tid sætte sig ind i hvad nationalsocialismen er, og hvordan dens stilling til kirke og kristendom er.”⁴

Men endnu var et nationalsocialistisk Danmark kun DNSAPs drømmesy- syn. Fra 1940 søgte partiet at overbevise besættelsesmagten om, at man var et værdigt alternativ til de parlamentariske partiers regering. Derfor under- stregede man sin egen ideologiske rettroenhed og havde i den nordiske myto- logi tilmed et trumfkort over for de tyske åndsfæller, når det kom til, hvem der var mest ”nordisk” og ”arisk”. Men ved således at spille på, at man repræsenterede den nordiske religions handlingsmenneske, der opfyldte gudsviljen gennem kamp og indgriben i det dennesidige, understregede na- zisterne yderligere afstanden til kristendommens syndige menneske og stød- te således de potentielle kirkelige alliancepartnere fra sig.⁵

En mere konkret strategi til magtens erobring var partiets indsats for at torpedere aprilordningen. Den nationalsocialistiske presse ville ikke indord- ne sig under regeringens restriktioner og gjorde alt for at påvise, at arrange- mentet ikke blev overholdt. Blandt mange andre bragte nazisternes kampag- ne også folkekirken i skudlinjen. Nazipressen understregede, at præsterne var *statsansatte*, hvorfor de i særlig grad var pligtige at efterkomme Kongens bud om forsigtighed. Præsterne anklagedes for at misbruge prædikestolen til politisk agitation, og de danske nazister appellerede til besættelsesmagten om at gribe ind. En række præster blev på denne baggrund hængt ud for ”hetz- ende” og ”politiserende” udtalelser i en ubehageligt personcentreret kampag- ne.⁶ Skønt påstandene kunne være direkte ærekrænkende, frarådede Udenrigsministeriet de angrebne at tage til genmæle,⁷ for ikke at øge den forbitrede stemning.

Kirkelige kredse afviste de danske nazisters påstand om, at de arbejdede for at bevare Danmark kristent og ville bygge det nye Danmark op på Ordet.

Kristeligt Dagblad fandt, at det blot var udtryk for partiets vidtgående ”ky-nisme”, ”at det bruger en klar kristen bekendelse som politisk lokkemad”. Partiets kurs var klar, men det var ikke Dannebrog, der vejede fra maste-toppen.⁸

Ved siden af denne direkte politiske kritik fortsattes 30ernes ideologiske kritik, der så nazismen som en ny, menneskeskabt religion. Med de store, tyske sejre i sommeren 1940 måtte man frygte, at den nye ideologi skulle dominere i tiden fremover: ”Vi kommer til at orientere os på en helt ny måde i et nyt Europa, om verden står så længe” hed det i oversigten over året 1940 i Præsteforeningens Blad.⁹ Resignation og angst prægede synet på fremtiden. Derfor måtte kristendommen spørge til *Ånden* i det nye Europa. Blev det gudløshedens ånd, et ”vi kan selv” i kæmpeformat, blev det ideologiernes krig, og kristendommen måtte medvirke i det kommende Europa, der skulle opbygges.¹⁰

Men der blev også råbt vagt i gevær over for helt at lade sig rive med af den nye tids krav. Således udtalte Fuglsang Damgaard, da de nye biskopper i Århus og Aalborg, Skat Hoffmeyer og P.D. de Huth Smith, blev bispeviet 15. september 1940, at tidens vanskeligheder skyldtes, at alle ville herske; men Jesus havde netop været *tjener*. ”Herremoraleen var ikke Jesu moral, selvom den i dag fremhæves som det eneste menneskeværdige. Den hører med til oprøret mod Gud”.¹¹ Man måtte vælge: Enten det nazistiske ideologi-ske system, hvor det nordiske menneske helbreder sig selv, eller evangeliet, hvor Kristus helbreder.¹² De nye ideer ville bygge en menneskeskabt ideal-verden op uden Gud og derfor uundgåeligt komme i konflikt med Guds ånd, der altid viser mennesket bort fra egen selvtilstrækkelighed. ”Kampen mellem politisk drøm og kristent håb er tidens kamp, og dens udfald gælder intet mindre end kristendommens eller hedenskabets sejr” udtalte KFUMs nye generalsekretær.¹³ I stigende grad så man sig midt i en åndelig, ideologi-sk kamp, hvor neutralitet var umulig.¹⁴ Nazismen (og i samme åndedrag nævntes kommunismen) var en ny religion. Kristendommen var eksklusiv over for al anden religion – både de ægte religioner og ”de uægte, moderne statsreligioner”, hvor den totalitære stat skulle opfattes som en højeste autoritet. Endnu kunne man dog trøste sig med, at teorierne ikke krævedes gennemført i praksis. Det norske eksempel viste, at man blot krævede loyalitet, men ikke antastede forkyndelsen. Men forkyndelsen skulle fortsættes i fuld bevidsthed om, at den upolitiske, rent religiøse prædiken er en indbildning. Det afgørende var kirkens troskab mod Kristus, ikke fredelige kår.¹⁵

Man fulgte stadig udviklingen i Tyskland gennem de internationale kirke-

lige tidsskrifter. Da en radikal fraktion inden for de nazistiske tysk-kristne udgav en bibel, hvor alt jødisk var bortsorteret, mødtes det med afvisning.¹⁶ Da meddelelsen om indførelsen af tysk statskonfirmation med tvungen faneed, "Reichfeier", nåede Danmark, kaldte man til kamp mod nyordningen. Om den ville fortrænge kirkens konfirmation beroede på menighedens åndelige kraft.¹⁷

Man tog afstand fra nazismens påstand om, at Gud var i folket, blodet eller racen.¹⁸ Det var oprør mod Gud at gøre ét folk og én race til særligt herrefolk og samtidig med foragt for personlighedens værdi behandle menneskene en bloc som veldresserede dyr, der skal tjene herrefolkets formål. I Kirkeligt Forbund ville man placere "Kirken" i denne ideologiske kamp: Kirken ville øve forræderi mod sin Herre, hvis den tav. Hvis præsterne nøjedes med at tale om Jesus "til privat brug", slap de for at "blive puttet i hullet", men Guds grundordning måtte forkyndes for befolkningen. Kald det en farlig opgave for kirken, men det var farligere at tie.¹⁹ Men når det drejede sig om, hvorvidt "kirken" skulle handle, var der, som vi også siden skal se, ingen enighed.²⁰ Det grundtvigske menighedsprægede kirkesyn tillod ikke, at "kirken" skulle handle.

Også ungdommens blade kom i konfrontation efter antinazistiske skrivelser. En polemik mod DNSAPs kristendomsopfattelse måtte undergå Pressebureauets kraftige beskæring, før den kunne bringes i de teologistuderendes blad, "Stud. Theol."²¹ Redaktionen for de grundtvigske studenterens blad "Studenterkredsen" måtte tilbringe en nat i politiets arrest efter fornærmende offentlig afvisning af en indbydelse til tysk kultursamarbejde.²²

Efter Tysklands overfald på Sovjet var de store verdensbegivenheder kommet endnu tættere på Danmark. Danske statsborgere interneredes pga politisk overbevisning, og regeringen gav tilladelse til, at danske soldater nu kunne deltage i, hvad der lanceredes som et selvstændigt korstog mod bolsjevismen. På lederplads afviste Kristeligt Dagblad synspunktet: selv om der var to fronter, var der stadig kun én krig. Krigen var ganske vist mod bolsjevismen, men også en racekamp mod demokratiet. Der var altså klare linjer for enhver, som deltog.²³

De kirkelige funktioner bidrog til at placere præsterne midt i konflikten. Enkelte præster besværede sig over, at dåbsattester, der skulle anvendes til de østfrontfrivilliges arierattest, rekvireredes som på samleband, og Kirkeministeriet bestemte, at der skulle foreligge fuldmagt i hvert enkelt tilfælde.²⁴

Det kunne være svært at skjule antipatien for de landsmænd, der var gået i tysk tjeneste,²⁵ hvilket senere skulle komme særlig stærkt frem, efter at

Paul Nedergaard, 1895-1970.

Redaktør af Præsteforeningens Blad og medlem af foreningens forretningsudvalg og af Kirkeligt Centrum. Nedergaard var fortaler for kirkelig samling og aktiv på mange fronter. Bla. sad han i Radiorådet og lod sin kirke, Elias Kirken på Vesterbros torv i København, lægge hus til uofficielle præstemøder, og mod krigens slutning blev den tillige anvendt som depot for modstandsbevægelsen.

krigslykken var vendt i vinteren 1943. I flere tilfælde vægrede præster sig ved at foretage mindegudstjenester over faldne østfrontfrivillige. I grænselandet gjorde de nationale modsætninger præstens gerning særlig vanskelig. Det kom til provsteretssag, da en provst havde afslået at afholde mindegudstjeneste med den begrundelse, at han ikke kendte den faldne og jo ikke kunne vide, om han var skudt forfra, fra siden, *eller havde skudt sig selv!*. Det lykkedes dog at trainere sagens juridiske forløb, så den efter krigen kunne bortfalde.²⁶ En nabopræst modtog efter provsteretssag en næse for påståede tyskfjendtlige udtalelser.²⁷

Det nazistiske "Fædrelandet" slog det 30.12.1942 stort op, da en københavnsk præst havde bebrejdet en kvinde, at hendes sønner kæmpede på østfronten. Præsten havde afvist, at de kunne være gode danske: han havde

aldrig set en *dansk* soldat i *tysk* uniform. Selv om der ikke forelå nogen officiel klage, indkaldte biskoppen præsten til en samtale, men forsvarede ham siden over for Kirkeministeriet, der i mellemtiden havde udbedt sig en forklaring.²⁸ I Århus stift kom det til tysk politiundersøgelse mod en præst for fornærmelige udtalelser mod Frikorps Danmark. Kirkeministeriet tildelte en irettesættelse for udtalelserne, ”som han måtte kunne indse ville være egnede til at skade landets interesser under den nuværende politiske tilstand.”²⁹ I et personligt brev til Århus’ biskop anførte kirkeministeren: ”Det var ønskeligt, om D’herrer præster kunne spare os for disse vanskeligheder, som vi jo desværre i den senere tid har haft en del af”.³⁰ Men denne åbne afstandtagen hører en senere del af krigen til.

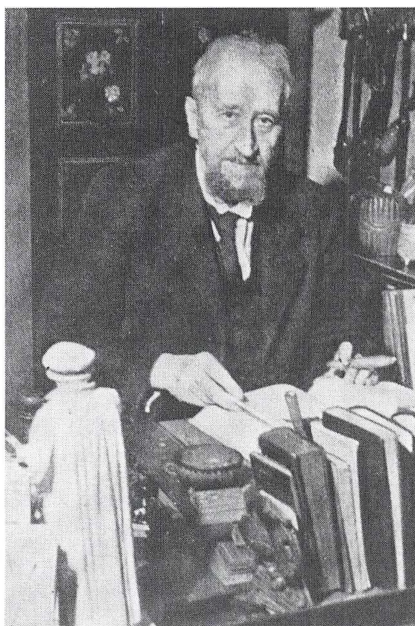
Endnu var der enkelte præster, der så positivt på nazismen. De havde i foråret 1942 dannet en såkaldt ”Nationalsocialistisk Præstegruppe”, der dog kun opnåede at få en halv snes medlemmer og i 1943 afbrød forbindelsen til partiet.³¹ Tilsvarende søgte partiet at opbygge en kristen lægmandsbevægelse omkring en jysk fabrikant,³² men alle anstrengelserne bar kun ringe frugt.

Blandt præsterne i stiftet vakte det imidlertid anstød, at en kollega stod frem og advokerede for nazismen. Det præstekonvent, som præstegruppens leder, H. Meinhardt-Jensen, var formand for, sprængtes pga hans nazistiske synspunkter, men stiftets biskop fulgte regeringens ro-og-orden linje og søgte at bagatellisere stridighederne blandt konventsmedlemmerne.³³

Fænomenet skulle få en af biskoppernes ihærdigste kritikere til på egen krop at føle besættelsens klassiske dilemma: hvornår var en sag så vigtig, at man måtte stå fast, og hvornår måtte man give efter for at undgå noget værre. Redaktøren af Præsteforeningens Blad, Paul Nedergaard havde i marts 1942 valgt at bringe en annonce for præstegruppen. Der havde ikke været lagt tysk pres på redaktøren, men han foretrak at bringe annoncen og gemme den blandt andre af bladets annoncer, fremfor at tage en sag ved at afvise den og derved risikere at blive pålagt censur.³⁴

Præsterne var forundrede over at se præstegruppens nazistiske propaganda i deres fagblad. Fra præsteforeningens igangværende kredsmøder ud over landet indløb adskillige protester til foreningens ledelse: Når fri debat ikke var mulig, kunne man ikke tillade en sådan politisk propaganda i bladet. I gentagelsestilfælde måtte en lignende annonce nægtes optagelse, ellers var det bedre, at bladet ophørte.³⁵ Også biskop Øllgaard havde kritiseret annoncen og mente, redaktøren måtte gå af.³⁶ Men hvad Øllgaard frygtede var, at røret kunne true regeringens ro-og-orden linje, så han opfordrede sin bispekollega, C.I.Scharling, der var formand for præsteforeningen, til at tage

Carl Immanuel Scharling, 1879-1951. Biskop i Ribe stift 1939-49 og under besættelsen formand for Præsteforeningen. Scharling betegnedes som "kirkeligt liberal", men var opstillet af Indre Mission. Tyngden af hele to betydningsfulde hverv gjorde Scharling til én af de forsigtigste biskopper, hvilket en overgang skabte uvilje mod ham i stiftet.

affære: "Det vil ikke fremme den rolige og værdige optræden blandt præsterne, hvis der ikke tages fat om dette".³⁷ På repræsentantskabsmødet i København 23. april forsvarede Nedergaard sig over for sine kritikere, og han modtog derefter et tillidsvotum fra forsamlingen.³⁸ Formodentlig rettet mod disse kritikere anførte Nedergaard siden i bladet, at man ude omkring i krogene burde være forsigtig med at tillægge ansvarsbevidste, danske mænd forkerte eller selvkonstruerede motiver. Det var let at lave myg til elefanter, når man ikke kendte sagerne indefra. Man måtte have tillid, og under de gældende forhold måtte der være ro og orden og varsomhed med at drage forhastede slutninger. Med rankhed skulle man følge Kongens Bud.³⁹

Gøres situationen op medio 1942, ses det, at grupper inden for de kirkelige kredse siden 9. april havde følt det nødvendigt at markere en afstandtagen til den nazistiske ideologi, men også at de ledende – ministeren og biskopperne – opfordrede til, at man sluttede op bag regeringens ro-og-orden linje. Affæren med annoncen i Præsteforeningens Blad viser, at de meniges ønske om afstandtagen var så stort, at man var villig til at risikere forbud, mens kirkens ledelse var mere bekymrede over muligheden for, at denne afstandtagen kunne skabe uro. Ganske vist greb biskopperne Øllgaard og Scharling ind,

men deres ærinde var ikke at stække nazismen, blot at sikre roens opretholdelse. I opinionsdannelsen tegnedes altså konturerne til et skisma i det kirkelige landskab.

3.2 Jødespørgsmålet

Allerede i 30'erne havde kirkelige kredse fulgt og fordømt nazisternes behandling af jøderne. Efter regimets indmarch her i landet var det blevet endnu mere magtpåliggende at understrege det kristne ansvar over for det jødiske folk, hvis historie jo var forudsætning for og en uadskillelig del af kristendommens frembrud. Eller som en præst udtrykte det: sammenhængen mellem den gamle og den nye pagt måtte nu understreges for Israels skyld.⁴⁰

I en artikel om kirkens økumeniske arbejde havde biskop Fuglsang Damgaard fremhævet to problemer som de centrale: racespørgsmålet og krigen. Om det første hed det: "Forskellige racers beståen hører efter vor kristelige opfattelse til Guds plan...Kirken må derfor bekæmpe alt racehovmod og al racekamp som oprør mod Gud...Når den nationale selvhævdelsestrang fører til undertrykkelse af fremmed folkeart eller af mindretal, så er det i samme grad som den personlige selvished synd imod ham, som har skabt alle folkeslag og racer. Guddommeliggørelse af folk, race eller klasse eller af et politisk eller kulturelt ideal er afguder...".⁴¹ Kristeligt Dagblads velkendte rubrik, "Døgnet", skrev: "I Danmark hæfter vi os kun lidt ved raceteorier, men er mere indstillede på at vurdere et menneske efter dets personlige kvalifikationer...I en verden, der bekender sig til herremoralen, tror vi stadig, at det er større at tjene. Korset står for os ikke som et slavemærke, men som et frigørelsestegn."⁴²

Men netop jødespørgsmålet skulle bringe kirkens stilling til samfundsforholdene i centrum. Efter regeringens tilslutning til Antikominternpagten i november 1941 havde de danske nazister gjort gældende, at dette skridt burde følges op af initiativer på andre områder bl.a. jødelovgivning, og partiet intensiverede sin antisemitiske kampagne. Debatten skiftede hermed kurs fra det udelukkende principielle til også at have den danske regering som adressat.

Fra kirkelig hold blev der talt imod jødelovgivning. Jødeforfølgelsen i Tyskland havde været imod kristen moral.⁴³ Udpegningen af en enkelt race som syndebuk og fremhævelse af sin egen var frafald fra kristendommen og

nationalt hedenskab. Når antijødisk lovgivning ville holde sit indtog her hos os, måtte menigheden være beredt og tage stilling.⁴⁴

Ungdomssamvirkets formand, Hal Koch, afviste den nationalsocialistiske presses påstand om, at tilslutningen til Anti-Kominternpagten forpligtede landet til antijødisk politik. Her måtte vi som mennesker og som kristne sige ganske bestemt *NEJ*. Jødelovgivning ville være et brud på aprilløfterne. Spørgsmålet var fundamentalt og heri lå i virkeligheden Samvirkets eksistensberettigelse: opretholdelse af sandhed og ret for jøderne og ret og frihed for det danske folk.⁴⁵

Regeringens politik fungerede generelt som et skærmbredt for de danske statsborgere, der var af jødisk afstamning. Regeringen afviste, at der skulle eksistere et dansk jødespørgsmål og stod fast på det synspunkt, at man ikke ville lade sig presse til at gennemføre dansk jødelovgivning. Men det betød ikke en rigoristisk afvisning af enhver form for antisemitisk diskrimination. Antisemitisme i officiel lovgivning var uacceptabelt, men den skånsomme, nødtvungne diskrimination ville man godt administrere for at undgå noget værre. Så fra officielt hold forholdt man sig afventende og undlod forebyggende initiativer.⁴⁶ Dette fik bifald fra jødiske kredse, der selv havde tilkendegivet, at man ønskede, regeringen holdt en lav profil i spørgsmålet.

Men som det er fremgået, søgte bl.a. kirkelige kredse at fremme vagtsomheden mod at gå på kompromis i dette spørgsmål. Fuglsang Damgaard havde deltaget i en delegation hos justitsministeren, der havde foreslået, at regeringen fik kontrol med det antisemitiske blad, Kamptegnet. Men regeringen ville ikke forbyde bladet.⁴⁷ Et sagsanlæg kunne medføre, at hele jødespørgsmålet rullede op her i landet.⁴⁸ Nazisternes intensiverede kampagne efter tilslutningen til Antikominternpagten november 1941, frembragte således et modinitiativ. Dr. theol. Jens Nørregaard, der i 30erne havde været stærkt engageret i internationalt kirkearbejde og fulgt den tyske kirkes forhold, bad bisperne tage jødespørgsmålet op på det netop forestående bispemøde.⁴⁹ Da bispemødet afholdtes i januar 1942, lød dagsordenens pkt 4 således: ”Hvad kan der gøres for at modarbejde antisemitisme i Danmark”. Biskopperne diskuterede sagen, men var dog ikke enige. På den ene side kunne en kirkelig forhåndstilkendegivelse om, hvordan man fra kirkens side så på jødelove, afstive regeringen over for tyskerne. Man kunne gøre opmærksom på, at man ikke længere ville kunne styre præsterne, hvis regeringen vedtog jødelovgivning. På den anden side forpligtede en sådan udtalelse: konsekvensen, hvis lovgivningen alligevel vedtoges, måtte være, at bisperne gik af. Et hyrdebrev kom ikke på tale,⁵⁰ men den grundtvigske ros kildebibi-

skop anførte, at rigsdagsmændenes præster måske kunne meddele hvert medlem, at folket ikke ville stå bag, hvis de sagde ja til jødelovgivning. Mødet besluttede, at Københavns biskop samme aften skulle tale indtrængende til ministeren.⁵¹

Men de menige præster lod det ikke blive ved dette. De fortsatte bekæmpelsen af jødehadet. Således foreslog provst emer. Johs. Nordentoft, at man skred ind over for de danske nazisters antisemitiske propaganda, der var en overtrædelse af straffelovens § 266. Når myndighederne ikke greb ind, eller ikke mente at kunne gøre det, måtte andre gøre, hvad de kunne. Kristne mennesker måtte være blandt de første til at bekæmpe antisemitismen, og hvem som tav eller trak på skuldrene var *medskyldige*. Provsten foreslog boykot af de kiosker, der solgte disse blade.⁵²

Den tidehvervske K E Løgstrup var mere kompromisløs end myndighederne. Han anførte, at Jødehadet skyldtes ønsket om en syndebuk og var udtryk for, at man ikke kunne klare sine vanskeligheder selv. Det danske folk var ved sin retsbevidsthed vaccineret mod jødehadets sygdom: Skam få os, om vi lod os smitte. ”Går vi så under pres udefra med til undtagelseslove mod jøderne og svigter retten blot for at redde os, da er vi ude i retsløshedens skændsel, der er værre end krig og undertrykkelse. Derfor bør der ikke være nogen tvivl om, at uanset hvor stærkt presset måtte være: Den retsløshed vil vi ikke selv lægge hånd til. Og vi skal i vore landsmænd, der er jøder, se danske, der først og fremmest ønsker, at deres folk i det stykke bevarer sin ære i et nej til enhver (nok så moderat) jødelovgivning, selvom de som jøder derved skulle komme i en langt værre situation.”⁵³

Også denne artikel blev påtalt. Artiklens kompromisløse undsigelse af jødehadet var en indirekte kritik af regeringen, der i samdrægtighed med de ledende jødiske kredse fandt det bedst ikke at røre ved spørgsmålet for ikke at fremprovokere et tysk initiativ på området. Og skulle galt være, var regeringen rede til at acceptere at skulle administrere mild diskrimination.⁵⁴ Den officielle regeringspolitik afspejles da også i påtalen, hvor biskoppen skulle gøre de pågældende præster opmærksomme på det inopportune i sådanne artikler, der meget let ville kunne få den stik modsatte virkning af, hvad der var ønskeligt. Spørgsmålet skulle derfor unddrages offentlig drøftelse: ”Selvom der kristeligt set intet er at indvende mod de fremsatte udtalelser, findes disse dog egnede til at kunne skabe uro om spørgsmålet.”⁵⁵ Løgstrup beklagede artiklen.⁵⁶

Også i dette spørgsmål er der tale om en udvikling, hvor kirken fra 1940, hvor man i forvirring og tvivl sluttede op bag den officielle politik, bevæger

sig hen til en opfattelse af, at det er nødvendig at markere selvstændige synspunkter over for staten. Alle var enige om det principielle i at afvise antisemitismen, men når det kom til det praktiske, spores en strukturel deling i det kirkelige landskab. At det havde været en grundtvigsk biskop, der på bispemødet havde foreslået, at denne afvisning holdtes inden for det politiske systems rammer med et initiativ fra rigsdagsmændenes sognepræster (og f.eks ikke ved et hyrdebrev), var næppe nogen tilfældighed. Videre ses det, at loyaliteten over for staten bandt lederlaget til regeringens ro-og-orden linje. Bispemødet havde besluttet at virke ad de indre kanaler, ikke ved offentlige udtalelser, der kunne opfattes som protester vendt mod regeringen. Blandt menige præster var man i højere grad indstillet på uanset omkostningerne at fordømme antisemitismen.⁵⁷

3.3 Den norske kirkekamp

Forholdene i Norge stod under hele krigen som en inspiration for danskerne og som en konstant erindring om det mulige alternativ. Med stor deltagelse og interesse fulgte alle de dramatiske begivenheder mod nord. ”Norske tilstande” stod både som et skræmmebillede, der viste, at krigens ydre forhold kunne være meget værre, men også som eftertragtellesværdig klarhed, da man samtidig beundrede nordmændene for, hvad man anså for et bevidst valg om at sætte ære, frihed og ret over ydre kår. I dette afsnit skal vi se, hvordan de norske forhold, herunder den norske kirkekamp, opfattedes i danske kirkelige kredse.

Nordmændene havde 9.april taget kampen op over for de indtrængende tyske tropper. Gennem pressen havde danskerne kunnet følge kampene, der var endt med kongens og regeringens flugt til England, hvorfra de fortsat udøvede statssuveræniteten. I det besatte Danmark følte de norske forhold befriende klare: Kongen var i England, landet var en allieret, krigsførende, suveræn nation, der ikke tøvede med at omtale Tyskland som ”fjenden”. Interessen for broderlandet rummede en politisk aktualitet, der var sprængfarlig for regeringspolitikken, så fra oktober 1940 fik pressen forbud mod fortsat at anvende neutrale, svenske kilder. De norske forhold måtte herefter kun omtales ud fra den officielle, censurerede norske og tyske presse.⁵⁸

Med de nye herrer i landet havde de norske nazister straks øjnet chancen for at overtage styret. Men det var først, efter at andre muligheder var forsøgt, at tyskerne oprettede et Reichskommissariat, erklærede kongen for

afsat og lod de norske nazister få indflydelse som konstituerede statsråder. For at vise sig værdige til fuld magtovertagelse iværksatte det norske nazistparti, Nasjonal Samling, en hårdhændet nazificeringskampagne af det norske samfund.

Partiets tilhængere udgjorde en minoritet i den norske politiske offentlighed. Flertallet af samfundets borgere fandt sig således automatisk i opposition til øvrigheden. Her var en afgørende forskel i forhold til den danske situation. Norsk modstand havde dybe rødder i det borgerlige samfund. Det var det politiske flertals reaktion mod 30ernes systemfjender.⁵⁹ I Danmark var det omvendt: Den tidlige modstand var de yderliggåendes opgør med det demokratiske flertals samarbejdspolitik over for tyskerne. En forskel, der også var gældende for de to kirkers situation. Ved deres offentlige virke markerede begge kirker uundgåeligt en stillingtagen til øvrigheden. I Danmark betød dette støtte til regeringens politik, i Norge søgte kirken at tilpasse sig de nye forhold, men de nazistiske statsråders fremfærd tvang efterhånden de samfundsbærende institutioner, og altså også kirken, ud i opposition. Statskirkeformen gjorde kirken særlig udsat i en situation, hvor regeringen var nazistisk. Den norske søsterkirkes forhold fulgtes nøje i den danske kirkelige presse og blev ofte bestemmende for, hvad man forventede skulle komme.

NS-styret førte dog en svingende politik over for kirken. I starten var der nærmest tale om, at styret forkælede kirken økonomisk. Selv om styret erklærede, at det ikke ville gribe ind over for kirken, såfremt den holdt sig til det åndelige område, var situationen uholdbar, og i oktober 1940 dannede repræsentanter for den officielle kirke og for de frivillige organisationer et "Kristent Samråd". Der var dog tale om et kompromis, hvor kirkens højrefløj dominerede. Parallelt med dansk Indre Missions afvisning af Ungdomsamvirket frygtede de norske missionsfolk, at standpunkterne ville nivelleres ved samlingen.⁶⁰ Man understregede derfor, at de gamle stridigheder ikke hermed var ophævet, og at samlingsgrundlaget var den Haugianske linje og det *inspirerede* Guds Ords grund.

Det nye regime kunne naturligvis ikke acceptere, at kirken fortsat bad for kongen, regering og stortinget som den rette øvrighed. Oslos biskop Berggrav kom et eventuelt krav i forkøbet og tog selv initiativ til at ændre kirkebønnen, så den ikke nævnte kongen og hans råd.⁶¹ Berggrav opfordrede i juli 1940 i rundskrivelsen, "Det midlertidige og det evige", alle landets præster og menighedsråd til at vise loyalitet over for okkupationsmagten inden for folkerettens rammer dvs. i overensstemmelse med Haagerkrigskonvention-

ens bestemmelser. Rigskommissær Terboven satte sig imidlertid bevidst ud over folkeretten, og den norske højesterets dommere nedlagde embederne. Ved en politiforordning ophævedes præsternes tavshedspligt i december. Herefter havde kirken ikke længere anledning til at opfordre til loyalitet over for øvrigheden. Det blev således retsforholdene, der skulle afføde den senere kirkekamp.

Over for den nazistiske voldsfremfærd stillede kirken sig op som rettens og samvittighedens vogter. Retsforholdene gav anledning til en brevveksling med kirke departementet, som trods forbud oplæstes 9. februar 1941 som hyrdebrev i de norske kirker. Hermed var der åben konflikt mellem stat og kirke.

I Danmark fulgtes disse begivenheder nøje. Danskerne følte med det nødstedte broderfolk, hvilket bl.a. kom til udtryk ved en storstilet indsamling til den norske kirke.⁶² Gennem udenlandske aviser og tidsskrifter, som stadig var tilgængelige, blot man abonnerede, skaffedes troværdige oplysninger. De svenske aviser og blade vedblev således at være vigtige nyhedskilder. Berggravs rundskrivelse blev optrykt,⁶³ og Kristeligt Dagblad bragte i sin velkendte rubrik "Døgnet" en artikel "Det skiftende og det evige", hvor redaktøren, Gunnar Helweg-Larsen gjorde gældende, at de guddommelige love – sandhed, kærlighed, fredsommelighed, godhed – stod over al anden magt. "Voldsmagten og propagandamaskinen kan ikke få bugt hermed".⁶⁴ Berggravs opfattelse af, at staten var underlagt hensynet til Gud, og at kirken havde ansvar over for retsforholdene bragtes i dagspressen.⁶⁵ De norske biskoppers hyrdebrev måtte ikke optrykkes, men kom uundgåeligt til befolkningens kendskab.⁶⁶

Det norske kirke departement havde forsøgt at neddæmpe uroen ved at udsende en instruks til præsterne om at udvise forsigtighed i forkyndelsen. Der var ingen grund til at tale om kirkekamp endsige forfølgelse,⁶⁷ men Nasjonal Samlings kampagne var ikke slut med dette. Foråret 1941 skærpedes kursen. Som et led i kampen mod landets organisationer søgte NS-styret også at få kontrol med præsteforeningen ved at indsætte en nazistisk, befuld-mægtiget kommissær. Foreningens formand gik, og trods forbud forlod de øvrige bestyrelsesmedlemmer, heriblandt biskop Berggrav, også foreningen, men papirerne måtte ikke fjernes eller tilintetgøres.⁶⁸ Bestyrelsen erstattedes med NS-folk, men i praksis fik foreningens formelle nazificering kun beskednen betydning, da man i forvejen havde forberedt et uofficielt kontaktudvalg for præsterne.⁶⁹

Efter det tyske felttog mod Sovjet juni 1941 skærpedes kursen atter. Kir-

kedepartementet opfordrede præsterne til at give deres tilslutning til krigen mod Sovjet, der hævdedes at være en kamp for kirkens hus og den kristne opdragelse mod gudløsheden. Styret havde dog kun ringe held med dette loyalitetskrav. Utilfredsheden voksede, og da regeringen indførte forhåndscensur af radiogudstjenesterne, svarede præsterne igen med boykot. Bisperne understregede kirkens frihed til fri og uafkortet forkyndelse. Ingen myndighed kunne fritage fra ordinationsløftets forpligtelse om ud fra Guds ord at retlede samvittighederne i *alle* livsforhold. Hermed blandede kirken sig ikke i politik. Kristeligt set var der fuld frihed til at vælge en hvilken som helst statsform. Men iflg. Guds ord stod kirken for, at enhver statsorden måtte give frihed ”for det folkelivets salt, som er givet os i Guds bud”.⁷⁰

Departementet søgte at reducere bispernes magt ved at overtage deres sagsområder. Således havde ordinationsspørgsmålet hvilet siden 1940. Præsteduendnelser ved kongeligt embedsbrev kunne der jo ikke blive tale om. Efter det kommissariske styres tiltræden fratoges bisperne retten til konstitution af ledige præster og af hjælpepræster.⁷¹ Departementet respekterede ikke kirkens orden, men henvendte sig direkte til præsterne uden, som vanligt, at lade korrespondancen gå gennem bispeembedet. Trods vanskelige vilkår – myndighedernes rejserestriktioner og brud på hemmeligheden omkring breve og telegrammer – protesteredes der fra kirkeligt hold. Det var et fundamentalt princip i statskirkeordningen, at tilsynet med kirkens indre liv var underlagt de gejstlige tilsynsmænd, og den indførte ændring var i modstrid med de norske aprilløfter. Også biskopperne protesterede mod at blive sat udenfor. Ændringen truede med at berøve kirken uomgængeligt nødvendige garantier. Kirkedepartementet stod dog fast: Oslos biskop havde ingen ret til, sådan som han havde gjort, at tale på kollegernes vegne, og biskopperne havde ingen afgørelsesmyndighed ved siden af eller imod departementet. Forløbet affødte en skrivelse, ”Kirkens Orden”, hvor bisperne ud fra ordinationen begrundede kirkens selvstændighed. Forløbet fulgtes med stor interesse i Danmark, hvor tilsvarende problemer senere skulle blive aktuelle.⁷²

Statsakten, hvor Quisling 1. februar 1942 indsattes som ministerpræsident, indledte en hårdere kurs. Nu kom loven om Nasjonal Ungdomstjeneste. Med tydeligt forbillede i Hitlerjugend skulle den norske ungdom tvangsindmeldes i den nazistiske ungdomsorganisation. Igen protesterede biskopperne: Forældrene, ikke staten havde retten til at opdrage børnene. Partiet ønskede at fejre Quislings magtovertagelse 1.2.1942 med en festgudstjeneste i Trondhjems gamle domkirke. Festgudstjenesten blev lagt midt i højmesse-tiden. Den ordinære gudstjeneste, der i hast måtte flyttes til samme dags

eftermiddag, udviklede sig til en demonstration mod styret, idet NS-styret opfattede eftermiddagsgudstjenesten som en demonstration og søgte at forhindre menigheden i at komme ind i kirken. Den del af menigheden, der var sluppet ind i bygningen, gennemførte gudstjenesten, mens resten blev stående på pladsen, hvor betjente spærrede kirkens indgange.

Domprovstens efterfølgende afskedigelse udløste kirkens brud med staten. Biskopperne følte sig tvunget til at tage bruddet nu, da domprovstens nazistiske efterfølger ellers ville umuliggøre Trondhjembiskoppens situation og dermed splitte bispekollegiet.⁷³ Bisperne opsagde den del af deres embede, der hidrørte fra staten, men beholdt det åndelige embede som kirkens ledere. Kirkedepartementet svarede igen med afskedigelse. Berggrav interneredes, og de øvrige bisper fik meldepligt til politiet. Siden fulgte præsterne efter, og Påskedag 1942 markeredes bruddet med staten, ved at erklæringen, ”Kirkens Grund”, oplæstes i kirkerne. I dette bekendelsesskrift gav Den midlertidige Kirkeledelse en teologisk begrundelse for det rette forhold mellem kirke og stat.⁷⁴ Biskopperne havde egentligt planlagt at holde påskegudstjeneste i deres domkirker, hvad statens indgriben nu forhindrede. I Oslo gjordes menigheden bekendt med dette forbud, ved at kapellanen stod frem og meddelte, at gudstjenesten var aflyst, da Berggrav var interneret i sin hytte på Aker.

Efter bruddet fortsatte den norske kirke som en selvadministrerende frikirke uden forbindelse til staten. Præsterne undlod af hæve de statslige aflønninger, men understøttedes af menighederne, selv om hjælp til afsatte tjenestemænd var gjort strafbar.⁷⁵ NS-styret kurs over for kirken svingede: styret søgte forlig, samtidig med at man lod forstå, at Quisling var kirkens rette overhoved, og samtidig med at stadig flere præster blev forvist fra deres sogne.

Der havde tidligere været kritik af bispernes linje, både at den var for passiv, og at den var uforståeligt fremfærende.⁷⁶ Med bruddet stod langt størstedelen af kirkens folk nu i en enig front. Da jødelovgivning blev indført efteråret 1942, og da loven om tvangsarbejde gennemførtes, lød kirkens enige protest.

”Kristent Samråd” var efter bruddet blevet afløst af ”Den midlertidige kirkeledelse”, der skulle fungere, mens den officielle ledelse, biskopperne, var sat ud af funktion. Dette blev en stor inspiration i Danmark, hvor man, takket være adgang til norske og svenske tidsskrifter, kunne følge med i udviklingen, der opfattedes som et varsel om, hvad der ville komme.⁷⁷

Efter bruddet i påsken 1942 anvendtes for første gang ordet ”kirkekamp”

om begivenhederne i Norge. Især Præsteforeningens Blad gav grundig orientering og bragte de vigtige officielle skrivelser. I håb om at undgå besvær med Pressebureauet skete det nu med tilføjelsen "eftertryk forbudt". Man sympatiserede åbenlyst med søsterkirken og beklagede, at der konstitueredes præster, "der er villige til at gå ind under Quislings styre, men om ordination kan der jo ikke blive tale".⁷⁸ Quislings påstand om også at være kirkens øverste leder, "Summus Episcopus", blev mødt med en absolut afvisning af, at noget sådant kunne blive gældende i Danmark. "Konge eller kirkeminister kan ihvertfald aldrig blive kirkens primas. Kirkens Primas er een af de lovligt indviede biskopper; her i Danmark: Biskop, Dr. H Fuglsang Damgaard".⁷⁹ Med den norske kirkes brud følte ledende danske kirkefolk, at der nu var sket noget afgørende, så at også den danske kirkelige situation var ændret, og man derfor ikke længere kunne fortsætte, som om intet var hændt. Hidtil havde kirkens ledelse fulgt regeringslinjen og ikke ønsket, at de norske forhold skulle give anledning til besvær.⁸⁰ Men med de nye efterretninger var situationen ændret. Fuglsang Damgaard udtalte sig i et interview, der blev udsendt gennem Venstrepressens bureau og dermed kom rundt i store dele af pressen. "Vore tanker går i denne påske særlig til Norges kirke. Vi føler os inderligt og hjerteligt forbundne med den. Vi omfatter Norges kirke og folk med vor dybe kærlighed og vor hjertelige forbøn." I interviewet udtrykte biskoppen også samme tankegange, som den norske kirke havde stillet styret overfor. "Kirken skal forkynde Guds vilje. Guds vilje står over stat og folk. Guds vilje står over alt, også over staten... Staten... har ingen myndighed til at bøje sandheden og retten. Kirken skal være statens og folkenes samvittighed".⁸¹

Også biskop Øllgaard ønskede et signal om, at den danske kirke ikke havde ladet nordmændene i stikken. Han havde fået flere henvendelser herom og havde talt med Noack, der var enig. Øllgaard foreslog derfor, at Fuglsang skulle undersøge, om biskopperne kunne enes om en fælles henvendelse til den danske menighed med opfordring til forbøn for den norske kirke.⁸² Et fælles bispeinitiativ kom det dog ikke til. Spørgsmålet om biskoppelig fællesoptræden skulle volde vanskeligheder igen og igen. Den norske kirke havde opfordret til bøn i hele norden st. Bededag, og danskerne måtte nøjes med at slutte sig til dette. Således udsendte Øllgaard til sit stift en særlig opfordring om, at man samledes og bad, nu hvor store begivenheder var gået hen over land og folk. Særligt skulle man bede for Norge.⁸³

Hidtil havde kirken kunnet ligge i ly af regeringens linje og havde indskærpet denne, hvor de menige præster ville gå videre. Men med biskopper-

nes reaktioner, var det vist, at også i kirkens ledelse fandt man, at der måtte selvstændige signaler til. Men der var stadig tale om enkeltmandsinitiativer. En fælles manifestation kunne bispekollegiet endnu ikke enes om.

Blandt præsterne var der ganske vist heller ikke total enighed. Tidehvervsfolk havde altid advaret mod ”at gøre det absolutte relativt,” og nu kritiserede de Københavnerbiskoppens udtalelser: Kirken stod ikke over staten og kunne ikke vejlede politikerne. Krav til staten kunne kun begrundes rent humant. Andet ville være at forsøge at beherske det timelige med det evige. Men tidehvervskritikken blev overdøvet: Nu var det nødvendigt at værne samvittighedens ret og kirkens frihed over for den totalitære stats forsøg på at spille Vorherre. Kirken havde fået betroet et ord, som politikerne skulle høre. Der var ingen ”neutrale” områder.⁸⁴

Der var altså tale om en bevægelse i det kirkelige liv, hvor stadig større kredse fandt en selvstændig kirkelig markering over for staten påkrævet. Men som vi skal se, havde forholdet til staten længe været diskuteret.

3.4. Kirken og staten

Forholdet til staten måtte naturligvis komme til diskussion, da den magt, der som statsmagt i vort sydlige naboland havde bekriget dele af de tyske kirker, på en nat var blevet magtudøvende også herhjemme. I værste fald kunne man jo frygte forfølgelse og forbud ikke blot mod de politiske organisationer, men også mod de religiøse.

Det danske politiske systems svar på besættelsessituationen havde været bred, national samling. I landets nødsituation måtte man stå sammen og affinde sig med mindre onder, selv om man i en anden tid måske ville have følt sådanne uværdige. Her skal vi se på, hvordan forskellige kirkelige kredse forholdt sig til denne problematik. Også her gjorde den udvikling sig gældende, at man i starten stillede sig bag den officielle politik, og i øvrigt håndterede tidens spørgsmål ud fra 30ernes traditionelle positioner, for i 1942 at fornemme, at selvstændig stillingtagen blev stadig mere påkrævet.

Hos *Indre Mission* spores denne udvikling. I begyndelsen var missionen indadvendt: Det vigtigste var vækkelsen, og her kunne selv et forbud ikke standse troen. Kærlighed til Herren kunne ikke forbydes. ”Bliver gamle veje lukkede, vil der åbne sig nye. Det er helt sikkert. *For Guds ord er ikke bundet*”.⁸⁵ Ydre tryk gjorde intet, når blot det bragte de troende nærmere Gud.⁸⁶ Jesus havde ikke gjort noget ydre retskrav gældende. Det var ikke

hans embede. Frelsen var mere fornøden. ”Vi tænker i denne tid meget på vort folks ret”, men Gud siger: ”Det er mig, der midlertidigt har frataget dig retten”. Nu var der mere brug for frelse. Folket måtte omvende sig og komme bort fra materialismen.⁸⁷

Men stillingtagen til samfundsbegivenhederne trængte sig på. Chr Bartholdy forblev en af de mest yderliggående kritikere af kapitulationsbeslutningen, men også lydighedsforpligtelsen over for øvrigheden kom i centrum. Bartholdy understregede pligten til lydighed: Om øvrigheden var fremmed, betød intet. Den skulle adlydes.⁸⁸ ”Hvis vi nu har en forhadet regering, en fremmed magt, som øver voldsherredømme, så er det jo hårdt at måtte tale Guds ord og sige: Hver sjæl underordne sig de foresatte øvrigheder! Det kan blive meget unationalt. Men det er kristendom. Vi må advare alle unge. Sabotage og spionage er synd.” Lydighedspligtens grænse ville først blive overskredet, hvor øvrigheden krævede synd: ”..forlanger os til at tie om det navn, hvori der alene er frelse, den dag må vi af samvittighedsgrunde være ulydige mod øvrigheden.”⁸⁹

Nu ventede vel de færreste, at en dansk regering skulle fremtvinge synd ved et så drastisk skridt som at forbyde forkyndelsen, men begrebet ”synd” kunne også have andet indhold. Således erklærede Bartholdy det for ”synd”, at regeringen pga brændselssituationen tillod tørvegravning om søndagen.⁹⁰ Kirkeministeren var bekymret for, hvilken virkning Bartholdys ord kunne have på den offentlige mening, så han forsøgte at få missionsformanden til at dæmpe røsten. Ministeren forsvarede regeringens administration af den eksisterende helligdagslovgivning. Han var skuffet over Bartholdys ordvalg. Han havde ikke ventet, at Bartholdy ville ”puste til ilden”, eller at Indre Mission ville ”gå sammen med de mennesker, der prøver at fortrænge os”. En anden gang burde Bartholdy forhøre sig hos ministeren, før han skrev. Bartholdy lod sig dog ikke rokke: såfremt regeringen havde god samvittighed, kunne den jo tage protesterne med ro.⁹¹

Bibelen bragtes ind som vejleder i lydighedsspørgsmålet: Med de totalitære staters krav om, at alle medlemmer af folkefællesskabet skulle slutte op bag samme livs- og verdensanskuelse, var der opstået spænding mellem stat og kirke. Selv om Ny Testamentes tekster ikke gav konkret vejledning i forholdet til øvrigheden, måtte man være klar over, at da statsmagtens vilje kun kunne komme til udtryk gennem ufuldkomne menneskers beslutninger, var det ikke givet, at denne vilje var sammenfaldende med Guds. Det var altså berettiget at indanke øvrighedens krav for samvittighedens domstol, og der var altid mulighed for, at statens krav kom i konflikt med den enkeltes pligtbevidsthed.⁹²

Bibelen talte dobbelttydigt om loyaliteten over for staten, så den kristnes stilling var tvetydig: Man skulle adlyde staten som Guds tjener, men de kristne skulle pleje respekten for retten. De menneskelige love var beroende på Guds fundament. Retten måtte ikke bøjes. De kristne måtte arbejde for, at statsmagten blev sit ansvar over Gud bevidst, så misforholdet mellem statsmagten og Guds lov ikke blev alt for stort. Statens tendens til at være absolut forbød, at de troende var bundet til en magt, der stod over statens, men her måtte troens protest lyde: Man skulle adlyde Gud mere end mennesker.⁹³ Hvis samfundets ydre retsstiftelse i sin gudløshed kom bort fra rettens guddommelighed, måtte samvittigheden rejse sig til oprør og for livets skyld bryde gældende ret. Kirkens mænd kunne ikke undskylde sig med, at rettens sag ikke vedkom dem. ”Når rettens sag er Guds sag, hører den også til hans tjeneres embedspligter”⁹⁴

Fra andet hold lød lignende toner. *Kirkeligt Forbunds* Fr. Torm fremførte, at kirken måtte værgе sin frihed, når åndsmagterne nu kæmpede om sjælene, og det ene menneske ville herske over det andet. Kirken måtte være tro over for sin bekendelse. Hvis dette ikke skete, måtte kirken hellere opgive ydre ordninger, som den i lang tid havde haft kær.⁹⁵ Hvad end det gik mod forfølgelsestider eller vækkelsestider, måtte der forkyndes rent og purt i troskab mod bekendelsen.⁹⁶

Kirkelig Forbund var også imod den højstemte nationalisme i den politiske samling: nationalfølelsen kunne undertiden antage religiøs karakter. Men hensynet til nationen måtte sættes efter hensynet til Gud, ellers ville nationalismen blive en glidebane bort fra sand kristendom. Disciplenes lydighed over for øvrigheden skyldtes ikke frygt for konflikter, men udelukkende Guds vilje. Vi skal adlyde Gud mere end mennesker, og kommer konflikten, skal man tage sin straf og dermed gå ind i martyriet.⁹⁷ Tidens alvor og kirkernes kamp rundt om i verden måtte stå os klart for øje. Statskirkeformen kunne kun bevares, så længe bekendelsen respekteredes fuldt ud. Danske kristne måtte være beredt til at opgive forbindelsen til staten.⁹⁸

Disse signaler blev ikke lige vel modtaget i alle lejre: Det var ikke rigtigt, at den danske kirke igen måtte blive martyriets kirke. Med tydelig adresse til Kirkeligt Forbund hed det: ”Det er folk, der har interesseret sig så levende for forfølgelse i andre lande, at de tror at blive forfulgt i dag eller i morgen.” Endnu var det ikke set, og skulle ved Guds hjælp heller ikke ses, at kirken går i katakomberne uden forfølgelse. Det var for let at tro sig en forfulgt bekendelseskirke.⁹⁹

Også *barthianerne* fandt, at statens magt måtte stå i noget højeres tjeneste.

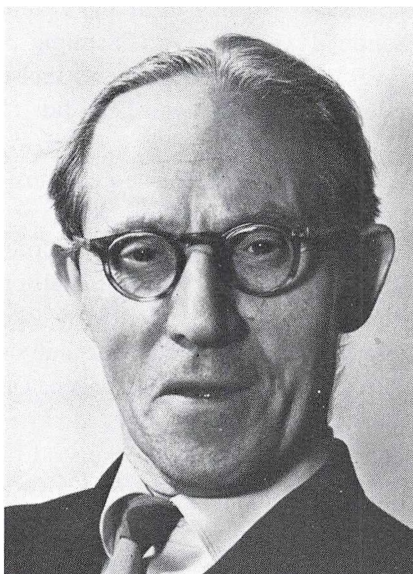
Øvrighedens væsen var at belønne de gode og straffe de onde. Paulus havde ikke udtalt sig om det modsatte, men det var klart, at lydighedspligten havde sine grænser.¹⁰⁰ At Gud skulle herske over staten ville i praksis sige, at det var den kirke, som kendte Gud, der alene vidste, hvad ret statsstyre var, og havde ret forståelse af statens opgaver. Kirken skulle ikke bestemme over staten, men hjælpe den til at finde sin opgave.¹⁰¹

Også fra udlandet hentede man inspiration. Den svenske biskop Gustaf Aulèns tanker om forholdet mellem kirke og stat var aktuelle for de nordiske kirker og fik stor betydning i missionske og barthianske kredse: Det kunne ikke være kirken uvedkommende, om samfundets grundværdier krænkedes. Samfundet kunne ikke bygge på værdier, der var helt anderledes end kirken.¹⁰² Kristendommen kunne kun betragte staten ud fra retsordenens synspunkt. Opgaven som ordenens opretholder var gudvillet. Øvrigheden var således Guds tjener. Særlig aktualitet fik Aulèns tanker, ved at de blev modstillet med den regimevenlige, tyske teolog Althaus' statsopfattelse.¹⁰³ Den norske biskop Berggravs tanker fremførtes ligeledes for dansk publikum: kirken måtte hævde en retfærdighed i samfundet, der var uafhængig af det øjeblikkelige, politiske styre. Lydigheden var betinget af, at øvrigheden ikke stillede krav, der greb ind i borgernes samvittighed.¹⁰⁴

Præsten Hans Magle, Tønder, der stod *Kirkeligt Centrum* nær, søgte at sammenfatte kirkens stilling på dette tidspunkt i en principiel artikel: Det var bedre at forberede sig på alle muligheder end at lade sig overraske. Én mulighed var konflikt mellem stat og kirke. Folket havde krav på, at staten erkendte sin begrænsning i forhold til Guds autoritet. Glemte regeringen at styre i overensstemmelse hermed, skulle den have det at vide. Men fortsatte regeringen, opstod for alvor "det spørgsmål om, og hvorvidt folket da skal adlyde sin egen regering og øvrighed. En sådan situation styrer vi henimod i Danmark – hvis vi ikke allerede er inde i den.... Der tænkes f.eks. på sådanne ting som det, at regeringen handler imod rigets egen grundlov og ulovligt arresterer danske statsborgere, for derefter ved særlig lovgivning *efter* arrestationerne at gøre forsøg på at gøre lovbrud lovligt." Ligeledes var helligdagslovgivningen overtrådt. At loven således kun gjaldt befolkningen, men ikke regeringen, berørte statens eksistens som retsstat, og kristne måtte spørge "hvor langt man tør gå med, inden det tidspunkt indtræder, da man ikke mere kan sige ja til sin egen regering, men må sige nej". Spørgsmålet måtte løses ad praktisk vej, da en teoretisk forhåndsløsning ikke var mulig, men Magle erindrede om, at Luther i en lignende situation i 1522 i skriftet om den verdslige øvrighed havde anført, at øvrigheden ikke skulle bekæmpe folkets

Hans Magle, 1891-1983.

Præst i Tønder, Ribe stift. Regnedes til Kirkeligt Centrum. Magle var en slittig skribent. Hans artikler var blandt de første, der stødte mod den statslige restriktion. Han var blandt dem, der fandt, at kirken havde et særligt ansvar for retten, og som søgte at presse biskopperne til konkret at varetage dette ansvar. Magle blev en af PUF's ledere i grænseegnene, men da han i 1944 interneredes i Frøslevlejren var årsagen hans sideløbende arbejde i modstandsbevægelsen.

meninger. Øvede det borgerlige regimente tvang på dette område, måtte man gå i konflikt.¹⁰⁵

Der fremstod således blandt de ikke-grundtvigske en bevægelse, der – ligesom nordmændene – ville hævde kirken ansvar over for øvrighedens konkrete forvaltning af retten. Dette bragte politikerne ind i billedet: Guds ord var politisk. Man skulle kun tjene den *rette* stat (der var karakteriseret ved loven), men Åbenbaringsbogen sagde, at den øvrighed, der ikke var ret, heller ikke skulle adlydes. Kirken skulle forkynde lov og evangelium ind i statens liv og var således politisk. Det var kirken pligt at protestere, hvis staten tillod hedenskab i skolen, retløshed og undertrykkelse. Protesten skulle fremføres ikke ud i det blå, men konkret, politisk – over for rigsdagen.¹⁰⁶

Men rigsdagens nationale samling rummede ”den fare for forplumring af sandheden, som vi let kommer til at stå i, fordi situationen forhindrer os i at sige fra overfor ting, som vi ellers ville føle os forpligtede til at protestere imod... Vi glæder os måske nok på en måde over alle eenstemmige vedtagelser i Rigsdagen, men vi kan heller ikke være helt fri for at ængstes en smule...” Var det nu også helt ægte? Man måtte bede for, at rigsdagsmedlemmerne ville ”sælge deres sjæl til sandheden også i en ond tid”. ”Samling” var tidens store ord, men man havde fået en sandhed betroet, som man ikke

måtte slå af på, blot fordi alle i samlingen var bange for det samme. Ordet ”Sandhed” var større end ”Samling”. Hvis det omvendte blev tilfældet, ”er vi på vej ind i en kraftløs tågetilværelse, som visselig ikke giver nogen grund under fødderne i en vanskelig tid.”¹⁰⁷

”...Grund under fødderne i en vanskelig tid”! Dette var ellers just, hvad *de grundtvigske* arbejdede for, men over for højrefløjens tendens til at føre bibelen frem, advarede grundtvigianerne mod at bruge disse store ord: De kom blot til at lyde hult. Man måtte tale om noget andet, særligt over for de unge, hvor der nødtigt skulle indtræde ”skepsis og sjælelig uvilje”. I stedet for de store ord, skulle man kort bekende sig til Danmark.¹⁰⁸ De grundtvigske delte heller ikke kritikken af rigsdagen: De ansvarshavende ordførere ”skulle ikke lade sig rive med af mængdens krav, men varetage folkets virkelige fornødenhed”.¹⁰⁹ De grundtvigske stod bag den lovligt valgte regering, selv om det ikke altid var let at forstå visse foranstaltningers nødvendighed. ”Men man har stølet på, at vore tillidsmænd har handlet ud fra en nøgtern bedømmelse af de foreliggende forhold, og deri har man gjort ret...Et forsvar må altid regne med at kunne blive nødt til at opgive vigtige stillinger for at kunne bevare sådanne, som er endnu vigtigere”.¹¹⁰ Tiden var til ”indendørs opmærksom tale” – ikke til polemik. ”Det er svært at bære en tidsbegrænset uret, men det lader sig gøre, hvad de sidste år klart har vist”.¹¹¹

Grundtvigianerne ville skabe en *folkelig* vækkelse, der skulle styrke og bevare folkestyret. Man ville ikke (som grupperne ovenfor) bringe det kristne med. Den enkelte måtte lære, at han stod ansvarligt i det folkelige fællesskab. Man kunne ikke skyde ansvaret over på staten. Med tanke på ovenfor omtalte tendens, ikke mindst hos Kirkeligt Forbund, til at foruddiskontere statslig forfølgelse, hed det, at ”en kirkelig reaktionær fløj herhjemme” har talt om, at ”gudsbilledet var udslettet”. Men denne fløj satte staten over mennesket og førte en for folkestyret skadelig tale.¹¹² Blandt de kirkelige retninger havde det folkelige, ikke-missionerende engagement (”menneske først...”) alene været grundtvigianernes adelsmærke. Men nu hvor også højregruperne engagerede sig i samfundsbegebenhederne, så de grundtvigske sig nærmest overhalet indenom af missionens samlingsfolk og barthianerne, der efter 9.april var faret ud for at forenes med folket, samtidig med at de opretholdt kravet om anerkendelse af kristendommen og kirken.¹¹³

De grundtvigske ville vække folket til erkendelse og deltagelse i det åndelige fællesskab, som i de nordiske folk historisk havde skabt en retsbevidsthed, der forhindrede, at nogen (nazisterne) ville herske over andre, og bevir-

kede, at man ”ubetinget vil afvise ethvert varigt forhold til et andet folk (læs: tyskerne), der lader mindste tvivl tilbage om vore folks fulde frihed og selvstændighed.”¹¹⁴

Grundtvigianerne stod således fast på aprilordningens løfte om indre frihed, men som tiden gik, blev denne mere klemt. Efter tilslutningen til Antikominternpagten fremhævede Ungdomssamvirkets leder, Hal Koch, at aprilløfterne var en grundvold for det dansk-tyske forhold. Forudsætningen for Ungdomssamvirket havde været, at disse løfter blev overholdt. ”Vi må vide om løfterne gælder, ellers er vejen ikke længere farbar.”¹¹⁵ Man var således ikke ukritisk over for regeringen, men de store ord veg man bort fra. Skulle kritikken frem, fastholdtes den på systemets grundlag, og man foretrak at undgå offentlighed ved at henvende sig til de beslutningstagere, man havde gode kontakter til.

Denne systemtroskab kom også til udtryk, da ”en fynsk aflægger af De Ældres Råd”¹¹⁶ reagerede på tilslutningen til Antikominternpagten: I en adresse til rigsdagsmedlemmerne gjorde man opmærksom på folkets foruro-ligelse og erklærede, at man fortsat ville stå bag de parlamentarisk valgte politikere, såfremt de skulle vælge en skarpere kurs. Den tidehverske K E Løgstrup havde først ønsket en skarpere ordlyd og havde villet sende adressen direkte til kongen. Men netop ved indgriben fra grundtvigsk side blev petitionen formuleret, så den kom til positivt at udtrykke tillid til det politiske system og sendtes til de parlamentarisk valgte politikere.¹¹⁷ Det var ikke ved udadrettede protester, der kunne skabe revner i den nationale samling, men ved den indre endrægtige tale, at den grundtvigske afvisning af nazismen ytrede sig.

Det var dog ikke alle grundtvigianere, der frygtede revnedannelsen og gik imod den dramatiske tale om kirkekamp. Anders Nørsgaard, der stod for en mere radikal, menighedsorienteret kirkeforståelse blandt de grundtvigske, hævdede i modsætning til sine retningsfæller, at menigheden måtte være rede til brud med staten: Menigheden måtte af staten kræve frihed til at leve sit eget åndelige liv. Fik menigheden denne frihed, kunne den leve sit eget åndelige folkeliv, men skete dette ikke, kunne den ikke bo med fred i statens indretning, men måtte gå ud. I så tilfælde ville man have Ånden med sig. Menigheden tog nødig dette skridt pga traditionen, ”men hvor menighedens frihed og ret krænkes, kan der ikke være tale om noget kompromis. Statsmagten kan naturligvis gøre med sine indretninger som den vil, også bekæmpe menigheden, men kæmper så mod livets Herre”.¹¹⁸

Tidehversø kritiserede den nationale samling for at ville relativere retten.

Ganske vist tillod tiden ikke åben debat om disse vigtige problemer, men retningernes indbyrdes uenighed kunne dog komme til udtryk i overraskende frie vendinger. Således kritiserede Tidehverv Fuglsang Damgaards tidligere omtalte artikel om kirkenes økumeniske opgaver, hvor biskoppen havde hævdet, at krigen var et frembrud af synden. Som det sande fællesskab måtte kirken derfor uanset situationen altid fordømme krig, ”hvad der så end kan være et folks pligt, som står over for valget mellem krigen eller en politik, som føles som et forræderi mod folkets ret, eller hvad der end kan være den enkelte statsborgers pligt, når hans land er indviklet i krig.” Trods artiklens skarpe ord, støttede biskoppen altså den nationale samling og ville placere kirken bag regeringens officielle linje, der netop havde fravalgt krigen til fordel for den politik, der med biskoppens egne ord ”føltes som et forræderi mod folkets ret”.¹¹⁹

Men de tidehvervske var imod biskoppens synspunkt om, at nødsituationen gjorde det acceptabelt at slække på retten. H. Østergaard-Nielsen indvendte, at en sådan generel fordømmelse af krigen ophævede forskellen mellem ret og uret. Men man skulle netop gøre et retssynspunkt gældende, og ”først når man har givet loven den plads som tilkommer den, kan man for alvor begynde at arbejde for freden folkene imellem.” Lov og ret skulle opretholdes for næstens og for Guds skyld. Gud var her i verden ved sin lov, og ved den og ved øvrigheden ville Gud skabe fredelige kår, men kristenheden måtte formane øvrigheden til at gøre, hvad der var dens gerning.¹²⁰ Ansvar for, at retten ikke relativeredes, bragte altså mennesket til engagement i samfundsspørgsmålene.

Men *grundtvigianerne* kritiserede, at man således skulle blande sig i det politiske: Man skulle trøstelig overlade til Gud at bekæmpe djævelen. Det var ikke rigtigt, at vi for næstens skyld var forpligtede til at værne rettens sag. Næsten fik kun hjælp i Guds retfærdighed, og det var ikke det enkelte menneskes pligt at hjælpe ham til det ringere, nemlig hans ret. Næsten skulle hjælpes til tro og vises barmhjertighed. Efter 1864 havde Grundtvig afvist forklaringer. For kirken var det vigtigste at tro. Kirkens eneste opgave var at fastholde Guds ord. Østergaard-Nielsen ville nu som en anden Luther have, at kirken skulle stille sig frem for fyrsterne og kræve loven tilbage. Hvis han følte således, burde han gøre det; men her måtte man ikke henvende sig til kirken, for det gjaldt den enkelte. Det var vantro at kræve en særlig politisk indsats af kirken.¹²¹

At ”kirken” skulle handle, var næppe heller *Tidehvervsfolkenes* synspunkt, men de fastholdt, at sandhed og ret var kendemærkerne for Guds autoritet,

Axel Rosendal, 1883-1966.

Biskop i Roskilde stift 1935-53, grundtvigianer. Som medlem af De ældres Råd stod Rosendal de systembærende politiske kræfter nær. Den grundtvigske biskop lagde sin indsats i den nationale samling, ikke i den kirkelige. Dette fik den ellers uforsagte Rosendal til at føre en forsigtig linje over for præsterne i sit stift.

som den enkelte måtte lyde ubetinget: Man måtte spørge efter noget, der var større end én selv. Men tiden havde frigjort menneskene fra loven og til lejligheden opfundet (den nationale samlings:) Gud, konge og fædreland, hvor man i stedet burde spørge, om noget var skævt i tilværelsen i forholdet til sandhed og ret, uden hensyn til hvad der betalte sig. Og Tidehverv kritiserede her retningerne for kun at interessere sig for, hvordan man slap helskindet igennem besættelsen. Indre Missions opskrift var vækkelse. Kun hvis folket igen blev kristent, kunne det reddes. (At Indre Missions formand (pga initialerne) var blevet kaldt ”Kirkens CB-betjent” var blot alt for passende: thi ”hvem er dygtigere til at overvåge, at den kirkelige mørklægning overholdes”¹²²). Grundtvigianernes opskrift mentes mere vidtfavnende: med tro på Gud skulle det altsammen nok gå: ”end var der en Gud foroven, der råder for Danmarks sag”. Selv Grundtvig kunne man få på sin side: ”Du har det bedste tilbage, thi end lever den gamle af dage”. Men således at søge at få Gud på sin side var tom snak, ikke kristendom.¹²³

Trods al tale om forsigtighed kunne det dog ikke undgås, at det kom til episoder, hvor også grundtvigske var indblandet. Den grundtvigske slotspræst, Oscar Geismar, havde således ved rigsdagens åbningsgudstjeneste vendt sig mod racisme og despoti. I trængselstider havde folket ”sunget sig

På møder i Kirkeministeriet blev det pålagt biskperne at sørge for, at præsternes skrivelser ikke besværliggjorde regeringens politik. Der foreligger ikke referater fra disse møder.

ind i samfund med hverandre”. Folkestyret var et værn mod voldsregimente, og han erindrede om, at de nye folkeguder (læs Hitler og Mussolini) kun var lokalguder ”..måske med absolut magt, men med indskrænket territorium,” hvorover måtte stå den eneste sande Gud. Konge, rigsdag og regering måtte bøje knæ for den store overherre. Udtalelserne vakte opsigt, og den tyske gesandt klagede over prædikanten.¹²⁴

Roskildes biskop, Axel Rosendal, der som medlem af De ældres Råd havde forbindelse til Ungdomssamvirket, var involveret i en anden episode, der også medførte tysk klage. Biskoppen havde ved Studenterforeningens radiotransmitterede møde på Gerlev idrætshøjskole talt om Grundtvig, men med vilje neddæmpet omtalen af Englandsrejsernes betydning for det grundtvigske syn på forholdet mellem ånd og bedrifter, netop for ikke at provokere. I Pressebureauet havde man da også svært ved at se det farlige i den grundtvigske biskops foredrag, der understregede, at man efter 9.april måtte komme på benene igen og gå ind i den nationale samling med neutral social holdning uden brod mod bestemte politiske partier. Det var naturligt, at præsterne gik ind i samlingen, men indsatsen skulle gøres ud fra, at de folkelige værdier i sig selv var af største betydning. Der lå berøringsfladen mellem kirke og folk, men arbejdet havde intet kristeligt sigte.¹²⁵

Aprilordningen tillod som bekendt danskerne at tale frit om egne forhold. Men regeringspolitikkerne ville nu forhindre, at kirken bidrog til at skabe uro i befolkningen og tog initiativ til at ”henlede præsternes opmærksomhed på de vanskeligheder, de skabte ved uforstandige udtalelser”,¹²⁶ og Udenrigsmi-

nisteriet bad kirkeministeren tage affære. Geismars og Rosendals udtalelser var derfor sammen med Kaj Munk, Chr Bartholdy, Hans Magle m.fl på dagsordenen, da landets biskopper blev kaldt til møde med kirkeministeren 21. oktober 1941 ”til drøftelse af forhold fremkaldt af den nuværende situation”.¹²⁷ Referater fra dette og senere kirkeministerielle møder foreligger ikke,¹²⁸ men senere kritiserede bisperne, at ministeriets klager var holdt i alt for generelle vendinger.¹²⁹

Det fremgår således, at udviklingen fra 1940 til 1942 var karakteriseret af en stadig stigende selvstændighedsfølelse over for staten. Men der var samtidig fremvokset en strukturel skævhed i de kirkelige retningers opinionsdannelse, således at stadig flere – især blandt grupperingerne på kirkens højrefløj – fandt, at der burde markeres en selvstændig kirkelig stillingtagen over for staten. Af de to store kirkelige retninger havde Indre Mission bevæget sig i denne retning, mens flertallet af grundtvigianerne sluttede op om den nationale samling bag regeringen og afviste, at kirken burde (og kunne) blande sig i det politiske.

Statens krav om restriktion begyndte nu at blive mere mærkbar i den kirkelige offentlighed, hvor alle kirkelige retninger havde markeret sig i diskussionen af de her gennemgåede temaer. Men røsterne om, at kirken burde foretage sig noget blev samtidig stærkere.

3.5. *Bør situationen præge forkyndelsen?*

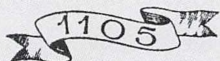
Besættelsen medførte, at man fra alle kirkelige retninger følte det nødvendigt at markere sin stillingtagen til tidens begivenheder. Betød den nye situation så en særlig opgave for kirken? At der uundgåeligt ville komme en særlig tone ind i gudstjenesten var én ting, men skulle forkyndelsen indrette sig eksplicit på den aktuelle situation? Herom udspandt sig debat.

Ordinationstalerne fra perioden 1940 til 1942 viser, at biskopperne i starten understregede, at selv om martyriet må undgås, må de vordende præster ikke lade sig sønderknuse af tidens alvor, men må have *frimodighed*.¹³⁰ Præsterne skulle altså forkynde ordet direkte ind i den aktuelle situation uden at lade sig kue til fortielser. Som det er vist i de foregående kapitler, rejste der sig gennem perioden en stigende bevidsthed om kirkelig og folkelig forpligtelse over for værdier, der var umistelige, og som måske ikke altid var lige vel værnede ved den statslige politik. Der var en bevægelse i gang, der ville lægge mere vægt på kirkens selvstændige rolle over for staten. I samme

KIRKEFRUGTVIN

DANSK FRUGTVIN

AFGIFTSKLASSE 3

GODKENDT

Til Kirkebrug

JOH. FR. SCHALBURG

GRUNDLAGT 1817

KØBENHAVN

Kirke- frugtvin

leveres saavel
paa hele som
paa halve Fl.

Kr. 3,75 pr. $\frac{1}{1}$

Kr. 2,15 pr. $\frac{1}{2}$

incl. Fl.

Vinen leveres *franco*
til samme Pris og
i samme Kvalitet hos Fir-
maets Forhandlere hele
Landet over som i Ho-
vedforretningen.

Annonce 1942. Besættelsen medførte ændringer i kirkens liv. F.eks. umuliggjorde forsyningsituationen det traditionelle krav om ren druevin ved nadveren. 20 juni 1941 tillod Kirkeministeriet derfor, at man anvendte dansk frugtvin. Men skulle forkyndelsen også indrette sig på situationen?

periode viser ordinationstalerne en bevægelse i modsat retning hos biskopperne, der fulgte regeringens ro-og-orden parole og i ordinationstalerne lagde stadig større vægt på også at opfordre til at udvise *forsigtighed*.

I periodens start var der altovervejende enighed om, at Gudsordet var uafhængigt af tiden. Præsten skulle prædike Guds ord og ikke egne meninger, og talen om "at gå i katakomberne" forstyrrede – skønt man kunne blive tvunget til noget sådant – blot billedet af kirken som tilværelsens konstante element.¹³¹

Endnu i 1941 var stemningen overvejende imod, at det tidsprægede kom for langt frem i forkyndelsen. Tidehvervsfolk var helt imod at kirkens evighedsbudskab skulle stilles i skyggen. At forkynde syndernes forladelse var

kirkens eneste opgave.¹³² Selv om evangeliet nu blev forkyndt i et besat land, og dette havde gjort forkyndelsens baggrund mere samtidig med den nytestamentlige tid, så forholdt man sig endnu afventende og levede én dag ad gangen med Gud. Enkelte var for, andre imod den tidsprægede forkyndelse.¹³³

Fortalerne, der ikke overraskende lå på kirkens højrefløj, hævdede, at forkyndelsens baggrund, verdens og Danmarks sørgelige situation, nødvendigvis måtte omtales i prædikenen. At aktualisere Guds ord var at pege på tidens synd, og ”når tidens synd bliver statsdyrkelse og menneskedyrkelse”, måtte forkyndelsen fordømme det og således uundgåeligt komme i skudlinjen. Kirken var en **bekendelseskirke**. At isolere sig i katakombens konventikel var en fare. Tidens åndelige behov var forkyndelsen af Guds almagt og nærvær, og her måtte Johannes Åbenbarings budskab om ”den trods alle onde magter sejrende Kristus” komme til sin fulde magt, idet det onde kun havde den tid, Gud havde tænkt sig.¹³⁴

Flertallet tog dog afstand fra en sådan tankegang, der fra grundtvigsk hold blev betegnet som ”sprudlende ungdommelig”.¹³⁵ Kirken og gudstjenesten måtte ikke anvendes som et nationalt våben.¹³⁶ Interessen for spørgsmålet fik Præsteforeningens Blad til 7.marts 1941 at lancere en enquete om ”tidens krav til forkyndelsen”, hvor det store flertal slog toner an, der var i overensstemmelse med traditionelle positioner. Ud fra vækkelsesforventningerne gjorde missionsfolk gældende, at folket aldrig ville kunne vende tilbage til de tilstande, det var revet ud af. Man skulle vogte sig for at komme med tomme fraser og omklamre det nationale. Det var ikke gennem særlige foranstaltninger, vor tjeneste nu skulle øves.¹³⁷

Grundtvigianerne fremhævede, at der intet var sket, som kunne forandre Guds indstilling til os, og at forkyndelsen derfor skulle lyde som før. Man måtte samles om alt dansk. Over for kollektiv tvang og ensrettede kadrer måtte man samles i fællesskabet om, hvad der kunne bære og løfte. Der var en religiøs strøm under den nationale vækkelse. ”Folkets nød vender hjerterne op mod den Gud, der er **historiens** Gud.”¹³⁸

Retningernes uenighed lå således i indstillingen til det nationale. Hvor Indre Mission skuede indad og fandt, at tidens betydning lå i muligheden for vækkelse, var grundtvigianerne mere samfundsvendte og lagde vægten på den folkelige samling. Forkyndelsen skulle lyde som før. Når forkynderen skulle bringe evangeliet i forhold til livssituationen bragtes eksempler, der støttede regeringens politik med fastholdelse af apriløfterne, og som i samdrægtighed med de officielle paroler understregede lydighedsforpligtelsen i

alt det ydre: Det var ikke blot skat, man var kejseren (den statslige øvrighed) skyldig, men også ”korrekt og værdig optræden over for de fremmede”.¹³⁹

Paul Nedergaard fra Kirkeligt Centrum lagde i sit indlæg større vægt på kirkelig selvstændighed over for regeringspolitikken. Kirken var et fyrtårn, ikke et museum. Vi var midt i den reelle kamp for tilværelsen, hvor ingen ydre garantier, aftaler eller ordninger var sikre. Folket kunne ikke bygge sin fremtid på andres løfter, men måtte lukke sin dør og stå sammen.¹⁴⁰ Tidehverv var ikke inviteret til at deltage i enquetes, men tro mod sin traditionelle afvisning af alle udenværker fandt man, at det var pjat at tale om ”tidens krav” i en situation, hvor man var i livsfare. Her var man enig med biskop Øllgaard, der i sit indlæg havde fremført, at sådanne eftertænksomme refleksioner egentlig hørte den stille stund med aftencigaren til.¹⁴¹

Enkelte bidrag placerede dog forkyndelsen direkte i forhold til besættel-
sestidens politiske situation, hvor tiden stillede særlige krav til forkyndelsen: ”Det sidste årti afgudsdyrker på en ny og voldsom måde partiet og staten med den ene eller de få mænd, der står i spidsen for denne. Den kristne forkyndelse må i disse år ikke blive træt af at slå fast, at det at forsage Djævelen og hans væsen betyder at forsage enhver form for menneske- og statsdyrkelse.”¹⁴² Også bidragene fra Norge lå på denne linje: Forkyndelsen måtte ikke tie om tidens farer og tendenser og i falsk fred indskrænke sig til det opbyggelige. Selv om der ikke direkte skulle politik ind i prædikenen, måtte forkyndelsen tage de aktuelle synder og vanskeligheder op. Kirken måtte kræve frihed eller gå i katakomberne.¹⁴³

Enquetes fulgtes op af Kaj Munk med den velkendte artikel ”Præstens gerning i dag”, der erindrede om, at præsterne i særlig grad var forpligtede på sandheden. ”Når løgnen glammer over jorden, hvem skulle så råbe nej om ikke vi?” Over for løgn og krig var det præsternes pligt at forbande dette djævelens værk. Stik mod regeringens påbud konkluderede Munk, at præstens gerning i dag var ”uforsigtighed”.¹⁴⁴

Flertallet var dog imod, at præsten eksplicit skulle forholde sig til tidens begivenheder i prædikenen. Indre Mission havde tendens til at koncentrere sig om den personlige vækkelse. Verdensbegivenhederne anskuedes som de ydre veer før Herrens tilbagekomst, og de troende måtte gå ind herunder i beredthed til at lide for Herren. Specielt formanden, Chr.Bartholdy kunne dog ofte inddrage politiske forhold til at understrege vantroen hos dele af befolkningen eller hos regeringen.¹⁴⁵ Grundtvigianerne vendte sig i højere grad mod det samfundsmæssige og det historiske. De udtrykte loyalitet over for den officielle politik. Man ville værne om værdier som sandhed og ordets

frihed, selv under de indskrænkninger, som man billigede, at regeringen havde været nødt til at foretage.¹⁴⁶ Den særlige situation betød ingen ændring i forkyndelsen. Først hvis kirken evighedsbudskab blev antastet, ville kirken komme med i kampen.¹⁴⁷

Da Præsteforeningens Blad skulle starte den senere fastholdte tradition med prædikenvejledninger i bladet, kritiserede Jens Holdt barthianeren, K E Skydsgaards indledningsartikel, der blot havde anført, at præsterne ikke længere kunne prædike ud fra egne erfaringer eller de kirkelige retningers tidsbestemte virkelighed. Med reference til Kaj Munk anførte Jens Holdt over for Skydsgaard, at præsterne trængte til at blive lidt uforsigtige. Ikke for at more med dristige påstande, men bundne af Ånden. Helligåndens nutids-tale var vigtigere end bibeltekstens fortidsrøst. Præsterne skulle frem for alt være sandhedsvidner, og kom man til at lide for sandhedens skyld, var det ingen skade, men netop situationens krav. Og direkte henvendt til universitetsprofessoren hed det: ”Vi forventer, at vore præstelærere går foran”.¹⁴⁸

Biskopperne manede til forsigtighed. Man skulle hverken isolere sig i det rent åndelige eller glide ud i det rent politiske.¹⁴⁹ Forkyndelsen havde altid skullet knytte sig til noget i tiden og måtte i denne forstand være ændret af 9.april, men præsterne skulle ikke hver søndag stå og tale om krigens og besættelsens byrde.¹⁵⁰ Over for de præster, der ville bringe det politiske ind i prædikenen, indskærpede ordinationstalerne, at de skulle holde sig til evangeliet. Folket havde ikke brug for præster til at fortælle, hvad de havde tænkt og drømt.¹⁵¹ Præstens og kirkens opgave var ikke at herske, men at *tjene*. Kirken ville ikke herske og docere eller stilles på selvbeskuelsens piedestal. I sit virke udtrykte kirken *kærlighedens ansvarsbevidsthed*. At rejse folket udenom Guds vilje var dømt til at mislykkes.¹⁵² Kirkens opgave var at vise os, at der var en verden foruden den håndgribelige.¹⁵³

Gøres situationen op medio 1942, ses en udvikling i perioden. I 1940, hvor fortvivlelsen truede, manede biskopperne til ikke at fortvivle, men bevare frimodigheden. Siden opstår en begyndende opmærksomhed på, at kirken konkret i prædikenen må forholde sig til tidens begivenheder. I takt hermed opfordrer kirkens ledelse til at udvise forsigtighed i forkyndelsen.

3.6. Kirkelig samling

I de kirkelige kredse var der røster fremme om, at tidens begivenheder gjorde det nødvendigt, at kirken stillede sig på en særlig måde. Begivenhe-

derne i Norge og Tyskland viste, hvad der kunne komme, og kirken måtte i tide indrette sig på, at forholdene kunne ændres. Den nationale samling burde altså følges af en kirkelig. I dette afsnit skal vi se, hvordan de forskellige grupperinger stillede sig til spørgsmålet.

De tyske sejre i krigens første år gjorde indtryk, og man huskede 30ernes tyske kirkekamp. Som vi har set, fandt især Kirkeligt Forbund anledning til at tale om evt. at "gå i katakomberne". Men de grundtvigske var uenige: selv om det med Europas nye stormagtsdominans så ud til, at den liberalisme, som havde givet også kirken dens frihed, stod for fald, skulle man ikke kæmpe for gamle friheder, for sit eget liv. Man skulle ikke stirre sig blind på de gamle former, som jo dog blot var menneskelige. I opgøret mellem totalitarismen og liberalismen kunne kirken ganske vist vælge kampen, men endestationen ville blot blive martyriet, og det var ikke givet, at evangeliet holdtes renere ved kirkekamp. Dette betød ikke, at kirken sagde ja til det nye system. Kirken sagde hverken ja til Churchill eller Hitler, men kun til forsagelsen og troen.¹⁵⁴ Over for Indre Missions tendens til at isolere sig, hævdede de grundtvigske, at dette var en for situationen upassende åndelighed, og over for især Kirkeligt Forbunds tale om kampberedthed, hævdede grundtvigianerne, at ingen havde jo endnu generet kirkens folk, og katakomberne skulle ikke misbruges som musehuller. Hvis man endelig ønskede konfrontation med statsmagten som oldtidens første kristne, burde man erkende konsekvenserne, og kampråbet måtte følgelig lyde "til arenaen", men ingen kunne vel ønske dette.¹⁵⁵

Norge var en stadig inspiration. Man havde interesseret fulgt, hvordan nordmændene havde dannet et "Kristent Samråd", hvor alle retninger var med. Dette samråd havde støbt kuglerne, når de norske biskopper havde været i sammenstød med NS-styret. I Danmark var interessen for noget lignende til stede, men også her var parternes stilling bestemt af de traditionelle positioner. De grupperinger, for hvem samling og kirkelig selvstændighed i forvejen var mærkesager, var også i den nye situation blandt initiativtagerne. Således søgte *Kirkeligt Forbund* kontakt til de øvrige retninger, og der nedsattes et arbejdsudvalg, der opfattedes som "et beredskabsforetagende". I november 1940 indbød forbundet til møde med repræsentanter for de forskellige kirkelige retninger.¹⁵⁶ Kirkeligt Forbund efterlyste "kirkens" røst og glædede sig, når biskopper fremsatte udtalelser: Det var med rette, man kunne vente, der skulle tales med myndighed fra den kant. Hvor der havde været tale om politiske faktorerers overgreb over for kirkens livsinteresser, havde biskopperne alt for ofte været skikkelige i stedet for myndige.¹⁵⁷ Kir-

L P Fabricius, 1891-1974.

Redaktør af Menighedsrådenes Blad. Fortaler for kirkelig samling. Fabricius var tidl. korpssekretær for KFUM-spejderne. Han var i særlig grad inspireret af nordmændene, idet han samlede hovedstadens norske ungdom til møder i sin kirke, Messiaskirken i Charlottenlund. I begyndelsen havde disse møder deltagelse af tilrejsende norske præster, men efter kirkekampens frembrud kunne disse ikke længere få visa. Fabricius var blandt de regeringskritiske konservative kandidater, der valgtes ind i rigsdagen ved valget i marts 1943.

ken havde dog aldrig savnet talende tjenere, så hvis biskopperne svigtede, kunne det måske blive en residerende kapellan, der kom til at tale på kirkens vegne.¹⁵⁸ *Kirkeligt Centrum* ønskede på samme måde samling, og at biskopperne ville gå i spidsen med en fælles bispseudtalelse. Kirkeligt Forbunds gamle ønske om kirkeforfatning deltes dog ikke af centrumfolkene.¹⁵⁹ Paul Nedergaard fandt, at tiden var egnet til samling og efterlyste et ord fra bispemødet om kirkens og præsternes stilling under de nye kår.¹⁶⁰ Samme forslag sendte han direkte til Lolland-Falsters biskop, der under Københavnerbiskoppens sygdomsperiode skulle lede det forestående bispemøde: mange ventede og håbede på et initiativ fra biskopperne så, ”at retningslinjerne

for det centrale i vor kirkes gerning må blive angivne af vore biskopper i stedet for af Kirkeministeriet. Den 9. april har styrket en længsel, som dog fandtes i forvejen, efter at vor evangelisk-lutherske kirke kunne blive sig bevidst, at den i vore biskopper har ledere, der fører en fælles front i den kristne kamp mod tidens vanskeligheder. Vi ved intet om, hvordan statsmagten (herunder Kirkeministeriet) vil komme til at fungere i den kommende tid. Vi trænger til bestyrkelse i tilliden til, at vore biskopper i fællesskab vil vejlede os til i Jesu navn at give os i kast med opgaverne – også dem, som uventede forhold kan stille os”.¹⁶¹

Sådanne ”uventede forhold” kunne blive resultatet, hvis aprilordningens forholdsvis fredelige samliv med besættelsesmagten kæntrede, og man måtte imødesee en nazistisk regering, et tysk militærstyre eller, som i Norge, en tysk Rigskommissær. Netop på denne tid udspandt sig bag Christiansborgs mure den såkaldte ”nytårskrise”, hvor tyskerne havde krævet en regering med en mere positiv indstilling til det tredje Rige.

I denne situation tog redaktøren af Menighedsrådernes Blad og medlem af Præsteforeningens bestyrelse, den konservative L.P.Fabricius sammen med H.P.Honoré, der bl.a. var bestyrelsesmedlem i Kirkeligt Forbund, initiativ til et kirkeligt samlingsmøde, der skulle afholdes i København 6. februar 1941. Fabricius havde tætte forbindelser til Norge, idet han i sin kirke, Messiaskirken i Charlottenlund, afholdt særlige møder og gudstjenester for hovedstadens norske studenter. Så det var med tydelig norsk inspiration, at man nu ville forberede dannelsen af et Kristent Samråd, som kunne være rede til i påkommende tilfælde at hævde kirkens åndelige frihed.

Indre Mission stillede sig positivt. Man glædede sig over den enige vilje til at stå fast i fællesskab på kirkens bekendelse og værne om kirkens frihed.¹⁶² Bartholdy foreslog de grundtvigske, at repræsentanter for de kirkelige organisationer trådte sammen og dannede ”en art fællesorgan for alle kredse og arbejder, formodentlig et råd, der i påkommende tilfælde kan hævde den åndelige frihed i vor kirke.”¹⁶³

Men *de grundtvigske* var imod. De ville dog ikke på forhånd afvise at sende en repræsentant til februarmødet. Det var naturligt, at kristne fandt hinanden i en nødsituation, men de satte spørgsmålstegn ved, om man for indeværende stod i en sådan nødsituation. Hvis et råd skulle dannes, måtte det være afgørende, hvem der fik sæde i det, men i situationen kunne man kun gå med til, at mødet fik form af uforpligtende samtaler.¹⁶⁴

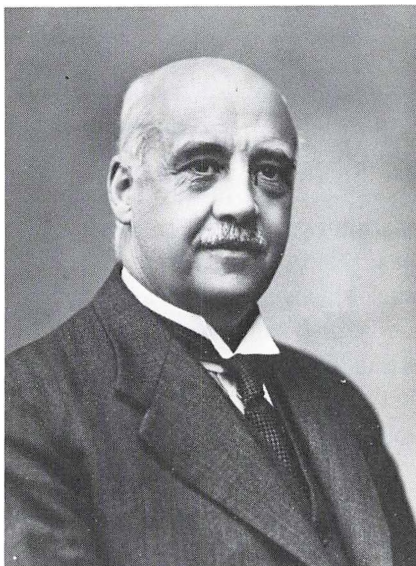
På mødet 6.februar kunne man således kun mødes om gensidig principiel vilje til at stå sammen og søge større forståelse de kirkelige retninger imel-

lem. Initiativtagerne søgte ganske vist at realisere ideen om et kirkeligt samråd og foreslog, at retningerne stillede et par repræsentanter, der så siden skulle supplere sig. Men den grundtvigske repræsentant, den københavnske valgmenighedspræst, J C Hejlesen, var imod. Han lovede at forelægge sagen for Kirkeligt Samfund, men erklærede samtidig, at han ikke agtede at anbefale rådstanken. Kirkeligt Samfund var enig i at afvise forslaget som ubetjmeligt: ”Vi anser vore folkevalgte biskopper som de naturlige repræsentanter for den danske folkekirke under sådanne forhold som de tænkte, og vi har tillid til at de som de lovligt valgte kirkelige organer vil varetage de interesser, som de er sat til at værne, og kan gøre det med størst myndighed.”¹⁶⁵ De grundtvigske havde forhørt sig hos politiske kontakter og fået svaret, at et sådant samråd var uklogt. Et selvbestaltet råd ville ingen myndighed have over for tyskerne og ville måske endda kunne misbruges af besættelsesmagten. I stedet gjaldt det om ”at holde sammen om vore officielle, lovlige organer: Kongen, regering, rigsdag – og vore bisper”.¹⁶⁶ Nogen alternativ organisation kom således ikke op at stå.

For de grundtvigske måtte det kirkelige aldrig blive en specialitet. De understregede den folkelig samhørighed: Kirkeligt Samfund havde haft samme oplevelse som vort folk ”... Thi vi deler kår med vort folk. Der har været bestræbelser fremme for at kirken skulle redde sig, belave sig på en katastrofertilværelse, for det tilfælde, at der indtraf forhold for kirken som i Norge og Tyskland. Nogle har tænkt sig en organisation til at træde i funktion, hvis Konge og grundlov forsvandt. Et lille udvalg skulle så stå op og tage sig af tingene./ Vi har ikke ment, at noget sådant var opportunt. Et sådant udvalg ville være uden betydning. I en given situation for kirken må biskopperne tage affære. Vi gav derfor afslag. Vi må følge vort folk og stole på at Vorherres menighed nok skal klare sig.”¹⁶⁷

For de grundtvigske havde det haft betydning, at også bispemødet i mellemtiden havde vist sig at være imod. Initiativtagerne havde også sendt bispemødet en invitation, hvor 1-2 biskopper ønskedes med til februar mødet. Men biskopperne var imod. Især de jyske bisper var ikke begejstrede for et sådant ”selvbestaltet organ, lavet af folk, der altid er på færde for at lave noget”¹⁶⁸. Skulle tilfældet opstå, var det biskopperne og ikke rådet, der måtte handle. Man fandt initiativet for ”københavnsk”. De østdanske biskopper var dog mildere stemt: Hvis rådet skulle dannes, måtte man sikre sig, at det ”blev repræsentativt sammensat”. I så fald måtte Fuglsang Damgaard med.

Præsternes private initiativ fik biskopperne til at tage sagen op til intern drøftelse. Ved ønsket om, at et evt. kirkeråd blev ”repræsentativt sammen-

*Johs Monrad, 1876-1948.
Kirkeligt Samsfunds formand var tidl. for-
stander for Ryslinge højskole og fra 1929
præst i Kølstrup, Fyns stift. Monrad var
fortaler for den nationale samlings "lands-
mandsskab", som han frygtede ville splittes
ved en særlig kirkelig samling.*

sat" havde bisperne søgt at sikre sig mod, at initiativet skulle domineres af kirkelig aktivisme – uden forbindelse til (eller kontrol fra) de officielle instanser.

Præsteforeningens formand, biskop Scharling, var ikke tryk ved, hvad der rørte sig blandt menige præster og ventilerede sagen for kollegerne: Biskopperne skulle ikke lade sig sætte udenfor. Aktivisterne havde anført, at bispernes udsatte position i offentligheden gjorde dem uegnede som medlemmer af det påtænkte råd (der jo netop skulle fungere i en konfliktsituation som den norske). Videre mente de, at biskoppernes deltagelse slet ikke var påkrævet, idet et evt. råd ikke skulle føre kirkepolitik, og at biskopperne jo alligevel ingenting gjorde – altså måtte andre tage fat.

Scharling var afgjort uenig. Man måtte "få stoppet Paul Nedergaards evindelige sludder om biskoppernes passivitet." Ingen ønskede bispevælde, men kirkelig samling fremmedes bedre gennem dem, der var sat til at virke herfor end ved private møder. Det var biskopperne, der var et naturligt værn for kirkefolket i kraft af valg og beskikkelse og stillingen i stiftet – en ret og en pligt som "*ingen selvbestaltede bør overtage*". For at modvirke de menige præsters initiativ foreslog Scharling derfor, at kollegerne 1) holdt øje med, hvad der rørte sig, 2) selv tog initiativ til fælleskirkelige møder og gudstjenester og 3) holdt indbyrdes kontakt for at være rede til en evt. fællesudtalelse,

når lejligheden krævede det, "...idet det vist ikke kan nægtes, at menighederne venter noget sådant. Nu gælder det ikke teoretiske meninger om f.eks. bispeembedets stilling, men om praktisk at se ind i, hvad netop tiden kræver af os på den plads, hvor vi er sat som biskopper i den danske kirke."¹⁶⁹

Fuglsang Damgaard støttede Scharlings forslag, men var samtidig mere venlig stemt over for de menige præsters initiativ. Han havde talt med initiativets ophavsmand, L. P. Fabricius, om samlingsbestræbelserne og foreslog kollegerne, at bisperne skulle sammenkalde til fælleskirkelige møder. Endvidere foreslog han kollegerne, at man overvejede spørgsmålet om en fællesudtalelse og evt. nedsatte et redaktionsudvalg. Københavnerbiskoppens forslag blev dog afvist af kollegerne. Ikke blot af de grundtvigske (hvem Scharlings bemærkning om de teoretiske meninger om bispeembedets stilling utvivlsomt var møntet på), men også af biskopper, der stod Indre Mission nær. Dog fandt de sidste, at der kunne opstå en situation, hvor en fællesudtalelse var påkrævet, men en sådan situation var ikke tilstede nu, og en udtalelse skulle ikke komme, blot fordi "det ventes". En fremtidig udtalelse kunne ikke forud redigeres. Her måtte man vogte sig for kristelige almindeligheder, da en bispeudtalelse ville komme under lup på en særlig ubarmhertig måde.¹⁷⁰

Bispeinstansen var således foruroliget ved denne ukontrollerede, private aktivitet. Kun Københavns biskop havde støttet samlingsbestræbelserne og ønsket om en evt. fælles bispeudtalelse. Resten af bispekollegiet var imod, og Ribebiskoppen, der også var Præsteforeningens formand, havde kun luftet ideen om en evt. fællesudtalelse for at få den ukontrollerede aktivitet standset: "Der har i den senere tid været tegn på, at man i København mener at kunne handle på hele den danske kirkes vegne. Denne situation bør overvejes af de to organer, der på særlig måde repræsenterer hele vor kirke: biskopperne og Præsteforeningens bestyrelse".¹⁷¹ Røret blandt menige præster lod sig dog ikke standse.

Debatten om kirkelig samling fortsatte,¹⁷² og man vedblev at efterlyse en udtalelse fra biskopperne, sådan som man kendte det fra nabolandene. Menigheden forventede, at en biskop var en fører, og selv om han måtte tage hensyn til traditionen og sin minister, var det dog kirkens førstemænd, der måtte stå i frontlinjen som menighedens førere gennem tidens kaos. "Hvad vi ikke kan vente af ministeriet og statsmagten, venter vi af vore biskopper."¹⁷³ Kirken havde aldrig savnet talende tjenere.

Bisperne var dog ikke stemt for særlige foranstaltninger eller for nogen udtalelse – "Biskopperne er ikke Kirkens talekor", som biskop Noack ud-

trykte det. De havde iflg. kirkens ordning ingen lovlig adkomst til i fællesskab at tale på kirkens vegne. Selv om nød kunne tvinge til at bryde alle love – også denne – skulle beslutningen alene tages af biskopperne ”og ikke af andre”.¹⁷⁴ Når der nu kaldtes til samling i denne kirkeligt særlige historiske situation, påpegede biskop Hoffmeyer, at man måtte huske, at kirkens koncentration om dåb og nadver allerede *var* til stede. Ingen ydre ”situation” kunne tage disse umistelige værdier bort. Dem satte man kun over styr, hvis man absolut selv ville det.¹⁷⁵

Samlingsbestræbelserne fortsatte, og efter den norske søsterkirkes brud i påsken 1942, hvor biskop Berggrav blev arresteret, og det norske Kristent Samråd gik i opløsning, fik de fornyet kraft. I Norge erstattedes Samrådet først af ”Kirkens Samråd”, og fra juni 1942 af ”Den midlertidige Kirkeledelse”, hvor tre biskopper og tre fra retningerne udgjorde den egentlige ledelse frem til befrielsen.

15.april samledes ca. 100 præster og prædikanter til et fortroligt møde i KFUMs bygning i København til ”drøftelse af tidens særlige krav til kirken”.¹⁷⁶ Ved Præsteforeningens repræsentantskabsmøde 23.april 1942 fortsatte forsamlingen med diskussionen om kirkelig samling. Inspireret af nordmændene ville man henvende sig til foreningens kredsformænd for at opbygge en budcentral, således at Præsteforeningens amtsrepræsentanter, hvis de officielle kanaler skulle blive lukkede, kunne besørge vigtige meddelelser fra kirkens ledelse. Initiativet var dog ikke ment oppositionelt til den officielle politik, endsiges illegalt. Hvis det københavnske initiativ skulle udvikle sig i aktivistisk retning, ville der ikke længere være opløsning bag ideen.¹⁷⁷

Samlingsbestræbelserne kulminerede med et møde for præster og lægfolk 17.juni 1942, hvor også Københavns biskop deltog. Fabricius var atter blandt initiativtagerne. Han agiterede for kirkelig samling og større kirkelig selvstændighed: Kirken måtte gøre indsigelse over for øvrigheden, når den pålagde menigheden pligter, der stred mod ”lydigheden mod dens pligter over for Gud og dens lydighed mod Hans befalinger og ordninger”, og menigheden måtte bære følgen af sin vægren. Fabricius ønskede, at kirken i tide skulle forberede sig på tanken om brud med staten: Guds menigheds liv var ikke knyttet til verdslig ejendom. Statsforvaltningen administrerede kun kirkerne og præstegårdene ud fra det historiske forhold, at den havde erklæret sig som *kristelig* øvrighed, og kun så længe denne forpligtelse erkendtes, var staten berettiget til at foretage administrationen. Men historisk tilhørte bygningerne menigheden, der havde sit liv bundet hos Gud.¹⁷⁸

Netop ud fra de aktuelle norske erfaringer forventede man også her, at det

kunne komme til et brud, og man søgte at opnå enighed om en dansk fællesbekendelse i lighed med Kirkens Grunn, og man drøftede endnu engang budtjenesten. I bekendelsesspørgsmålet kunne enighed ikke opnås, men budtjenesten via Præsteforeningens amtsrepræsentanter mentes at være i orden.¹⁷⁹ Der nedsattes et udvalg, som holdt flere møder, men da de ventede ”norske tilstande” aldrig indtraf, kom der intet konkret ud af arbejdet.¹⁸⁰

Enighed synes der dog stadig ikke at have været. De grundtvigske fandt fortsat den folkelige samling vigtigere end en kirkelig, og forløbet fra 1941 gentog sig. Både Bartholdy og Fabricius havde bestræbt sig på at få de grundtvigske med, men grundtvigianernes repræsentant, Hejlesen, havde i forhandlingerne om valg af et kirkeligt råd ”sagt nej og nej”¹⁸¹ og havde også afvist forslaget om en ”meddelelsescentral”.¹⁸² De grundtvigske ville ikke ”på slæbetov” i et initiativ, der smagte af svensk højkirkelighed.¹⁸³

Grundtvigianerne afviste således særarrangementer (som traditionelt behæftedes med skældsordet ”kirkelig aktivisme”). De ville stå sammen med folket: ”...Går folket til grunde, går også folkekirken til grunde”¹⁸⁴. Men indtil da ville man ”slå et slag” for den værdifulde rummelighed i folkekirken og dens mange afskygninger. ”Den hører for os danske med til de institutioner, som er med til at binde danskerne sammen, og som vi må slutte op om i denne tid.” ”Danmarks nød stiller os som kristne særlige opgaver. Vi skulle være de første til at efterkomme vor Konges ord om værdig og rolig optræden.”¹⁸⁵

Grundtvigianernes afvisende holdning vakte skuffelse, og de kritiseredes for bevidstløst at holde fast i deres begreb om den ”tålsomme folkekirke ...trods alt hvad der er sket omkring os i de senere år”. Men selv om verden ønskede en kirke, der sagde ja, måtte man adlyde Gud mere end mennesker, og den kirke, der for at takkes verdens magthavere sagde ja, hvor Guds ord sagde nej, svigtede sin bekendelse.¹⁸⁶ Kravet om kirkelig samling blev stadig stærkere, så den grundtvigske position blev vanskeligere at opretholde, hvilket bl.a. fik det ydre udtryk, at Indre Missions formand i 1942 optrådte som taler på Kirkeligt Samfunds vennemøde.¹⁸⁷

Men der var dog også tale om et generationsspørgsmål, hvor samlingsbegejstringen var størst blandt ungdommen, der med FDFs Gunnar Tjalve i spidsen i disse år søgte at skabe et kirkeligt ungdomsråd,¹⁸⁸ men de traditionelle delingslinjer fornægtede sig ikke. De grundtvigske sagde fra,¹⁸⁹ og heller ikke alle fra indre Mission støttede: hvor de unge ville tale om ”kirke”, måtte de ældre sige: ”Tal hellere om Kristus”.¹⁹⁰

Heller ikke biskopperne var glade for præsternes arbejde for at forberede en kirkelig samlingsorganisation ved en konfliktsituation. I sin tale ved biskop Plums bispevielse i Frue kirke 13. september, hvor mange af de "aktivistiske" københavnske præster var til stede, understregede Fuglsang Damgaard, at kirken stadig havde gode kår, hvad man skulle takke Gud for. Kongens tilstedeværelse ved denne kirkelige handling var netop et tegn på, at han ønskede forholdet mellem kirke og stat bevaret.¹⁹¹ I bispekollegiet var man foruroliget over de menige præsters ukontrollerede aktivitet. Man hæftede man sig ved, at der ingen biskopper var i det udvalg, der skulle følge den kirkelige udvikling i indland og udland og sørge for udsendelse af hemmelige meddelelser. "Samme lille kreds" skulle afgøre, hvornår der skulle "blæses til kamp" og havde nu arrangeret sig med tillidsmænd i hvert amt. Et ekstraordinært bispemøde i Fredericia havde fundet initiativet "upåkrævet". Biskopperne var ikke glade for aktivisternes tanker om, at kirken måtte berede sig på, at et brud med staten kunne blive nødvendigt: "Hvis det nu meddelte er sandt, er det skrækeligt, og Fuglsang Damgaard må søge at få det standset".¹⁹²

Også det ordinære bispemøde behandlede initiativet, der nu optrådte med navnet "Kirkelig Samling". Samlingsfolkene havde hævdet, at grundtvigianerne og Fuglsang Damgaard støttede initiativet, og at kurérorganisationen allerede var organiseret. Øllgaard fremhævede, at det første var forkert, og at på Fyn var organisationen i hvert fald ikke i orden. Københavnerbiskoppens deltagelse på juni-mødet blev nu kritiseret. Fuglsang Damgaard henviste til, at initiativet ikke var kirkepolitisk, og at han på mødet havde fremført bispernes (anti-aktivistiske) indstilling, at først den aktuelle situation kunne vise, hvad der skulle foretages. Især Scharling var imod aktivismen og den støtte, den mente at have fået med Københavnerbiskoppens deltagelse. Han rejste spørgsmålet om biskoppernes adkomst til at tage sig af kirkens fællesanliggender, og lidt spidst ønskede han, at mødet skulle tage stilling til, om Fuglsang Damgaard var ministeriets konsulent, biskoppernes repræsentant over for ministeriet *eller ærkebiskop!* Noget fælles udspil kunne biskopperne ikke enes om og henlagde sagen som et privat anliggende.¹⁹³

Medio 1942 var stillingen på det kirkelige område således den, at revnerne i 1940s opslutning om den nationale samling gradvist udvidedes. Så godt som alle var enige om at fordømme den nazistiske ideologi, racelæren, fremfærden mod den norske kirke, men når det kom til, hvilken styrke og form denne afvisning skulle have, var meningene delte. Indre Mission havde

bevæget sig fra 1940s indadskuende isolation over mod de mere yderligststående kirkelige grupperinger og var nu blandt fortalere for, at situationen måtte give anledning til særlige initiativer. Grundtvigianerne stod fortsat bag den politiske samling og var imod tanker om, at kirken skulle markere sig angående ydre samfundsmæssige forhold.

Der var fortsat kontinuitet i de kirkelige retningers reaktionsmønster. For de højkirkelige var kirkens synlighed traditionelt tankegods, og også Indre Mission havde tradition for stillingtagen til samfundsfænomener (jfr. indledningen). Som vi har set afviste de grundtvigske ændret prædiken, bispeudtalelser og organisatoriske initiativer. Dette var i overensstemmelse med den grundtvigske lavkirkelige kirkeforståelse, og man ville ikke risikere at skabe uro om den politiske samling, som grundtvigianerne siden 1940 havde sluttet op om. Men der var bevægelse, så stadig flere ønskede kirkelig samling og efterlyste ”kirkens røst”.

Tegningen af strukturelle delingslinjer blev altså stadig tydeligere, men at bestemme de kirkelige retningers stilling i detaljer er ikke muligt. En hovedlinje gik dog således, at de ”aktivistiske” initiativer fremførtes af grupper, der hele tiden havde ønsket selvstændig kirkelig markering og samling – Kirkeligt Forbund og Kirkeligt Centrum. Aktivismen trivedes i hovedstaden og blandt yngre ikke-grundtvigianere. Tilsvarende kritiseredes den af de ældre, evt i ledende funktioner, ikke mindst grundtvigianere, der jo traditionelt havde den største loyalitet over for landets politiske system. De to store kirkelige retninger havde især tilslutning på landet. ”Aktivisterne” udgjorde stadig et mindretal.

I takt med, at disse tendenser blev mere omfattende blandt det menige kirkefolk, strammedes den statslige restriktion. Hidtil havde kirkens biskopper støttet den statslige politik. De havde arbejdet for ro-og-orden linjens opretholdelse og havde påtaget sig den af staten stillede opgave med at ”styre” præsterne (hvilket havde været anvendt som argument over for ministeriet Jfr. kap. 3.2.). Bispekollegiet afviste ønsket om en bispeudtalelse. Dels havde man intet mandat, dels ville man ikke fremsætte en udtalelse, når dette skulle ske imod den demokratisk valgte statsmagt. Truslen om nazistisk magtovertagelse indvirkede latent på overvejelserne. Det er således karakteristisk, at hvor bisper medvirkede som korrigerende element i forhold til regeringspolitikken,¹⁹⁴ skulle initiativet manifestere sig som støtte til det eksisterende politiske system.

Men muligheden for konflikt mellem stat og kirke lå latent bag tidens begivenheder og skulle tage til i takt med regeringens indrømmelser til

besættelsesmagten. I den kommende tid blev kravene om kirkelig protest stadig stærkere.

Hvor man hidtil har kunnet tale om en "selvbesindelsens tid", starter nu en "protesternes tid". Hvad det gjaldt om, var ikke længere blot at finde sin plads i tidens krav. I den kommende tid skulle stadig større kredse føle det påkrævet at tage afstand fra dele af den officielle regeringspolitik. I det følgende skal det belyses, hvordan den statslige restriktion strammes, og hvordan dette forhold sammen med tidens øvrige begivenheder er med til at forstærke kravene om, at der fra kirkens side må gøres indsigelse.

Anden del

Protesternes tid

Kapitel 4

1942-43 Krigen vender

Gennem de to første besættelsesår var der gradvist fremvokset forståelse for, at der fra kirkens side markeredes en stillingtagen til fænomener, som besættelsesmagtens tilstedeværelse havde gjort aktuelle for det danske samfund. Disse synspunkter var blevet fremført af enkeltpersoner fra alle de kirkelige retninger, men særlig ofte af dem, der i forvejen fandt, at kirken burde markere sig selvstændigt. Disse enkeltpersoner havde også fremført, at tiden burde give anledning til særlige reaktioner fra kirkens side, hvad angik forkyndelsens indhold, kirkelig samling eller en udtalelse fra biskopperne. Af de to store kirkelige retninger havde Indre Mission i nogen grad bevæget sig bort fra tendensen til at isolere sig og tilsluttede sig nu de gentagne krav om, at der også fra kirkeligt hold skulle gøres indsigelse. Grundtvigianerne, der traditionelt var mere systemtro, sluttede i højere grad op om regeringspolitikken og var som konsekvens af kirkesynet også imod, at ”kirken” skulle kunne udtale sig. Biskopperne havde på samme måde stillet sig afvisende over for de menige præsters ”kirkelige aktivisme”. I kapitel 4 skal vi se, hvordan presset fra neden bliver så stærkt, at institutionerne må give efter. For kirken betød det, at biskopperne ikke længere kunne afvise kravene om at ”gøre noget”, for landet som helhed skulle befolkningens pres resultere i regeringens afgang 29. august 1943.

Men først skal vi følge, hvordan båndene i den statslige restriktion blev stadig mere snærende og derved afføder en polarisering mellem på den ene side myndighedernes krav (og kirkeledelsen støtte hertil) og på den anden de menige præsters stadig stærkere ønske om, at kirken offentligt burde markere sig over for tidens begivenheder.

4.1. Skærpet restriktion

Den kirkelige debat, der var foregået i fuld offentlighed, havde undertiden vakt Udenrigsministeriets mishag, men, som det ses i foregående kapitel, kunne selv udtalelser, der var fremsat uden større omsvøb, slippe igennem censuren. Kontrollen var tilfældig. Pressebureauet interesserede sig især for

pressens landspolitiske skrivelser, og det kirkelige stof slog man kun ned på, når der var klaget fra tysk side, eller en artikel tilfældigt var faldet i øjnene. Ofte kunne det dreje sig om, hvad vi i dag ville kalde petitesser. De mange artikler om fastholdelse af apriløfterne havde Pressebureauet været imod. De virkede blot sløvende og var provokerende over for Tyskland.¹

Selv om regeringen havde indskærpet forbudet mod tysk fjendtlige udtalelser, fik Pressebureauet stadig mere travlt. Alle skribenter, der berørte Danmarks udenrigspolitik, blev af regeringen opfattet som uromagere, uanset om deres ærinde var at støtte regeringen. Således havde udenrigsministeren, Erik Scavenius, omtalt Ungdomssamvirkets formand, Hal Koch som en trussel for forholdet til Tyskland,² skønt hans tale om demokrati og frihed jo skulle holde regeringen fast på den indgåede ordning fra april 1940. Ungdomssamvirkets funktion som selvstændig, folkelig vogter af demokratiske og åndelige værdier bragte det i en udsat position.

Regeringen ønskede kirkens hjælp til at sikre ro i befolkningen. I et samtidigt brev anførte kirkeministeren således, at han var enig i, at præsterne ikke måtte være politiske. ”Tiden er inde til fra den side at forkynde evangeliet. Det trænger vort folk så sandelig til i stedet for at ophidses. Og prøv så at have den tillid til os, der sidder midt i det her, at vi gør det så godt, vi kan og regner med kirkens hjælp og kirkens forbøn.”³

I overensstemmelse med regeringens ønsker påtog biskopperne sig at søge at få præsterne til at forholde sig i ro. På et præstekonvent i Randers 16. marts 1942 orienterede Århus' biskop således om mødet, hvor biskopperne i efteråret 1941 ”over hals og hoved” var blevet kaldt til Kirkeministeriet (se kap 3.4). Hoffmeyer karakteriserede nu præsternes skrivelser som meningsløst spil for galleriet. Det egentlige, evangeliets frihed, var så dyrebart, at det ikke skulle sættes på spil for et par aktuelle vittigheders skyld. Præsternes talefrihed var et privilegium, der forpligtede. Biskoppen talte forsonligt om tilslutningen til Anti-kominternpagten, og han imødegik aktivisternes tale om retsgrundlagets urokkelighed: Guds ord foreskrev ingen bestemt form ang retsgrundlaget. Heller ikke i jødespørgsmålet fandt biskoppen, der kunne argumenteres kristeligt: Selv om jøder udelukkes fra kirkens ydre institution, betød dette jo ikke udelukkelse fra saligheden, og Galaterbrevets ”Her er ikke jøde og græker, her er ikke træl og fri, her er ikke mand og kvinde” kunne ikke anføres imod jødelovgivning, når man samtidig var imod kvindelige præster. I Tyskland havde jødeproblemet været reelt, men man var gået for vidt i problemets løsning. Jødeforfølgelserne var en skændsel. Men hvis den danske regering ved lovgivning skulle forbyde jøder at blive

præster, så var dette ikke noget uhørt, for der eksisterede jo allerede et forbud mod, at pukkelyggede blev præster. Hoffmeyer ønskede og forventede dog ingen jødelove i Danmark, men det kunne muligvis blive nødvendigt.⁴

Trods alle bestræbelser lod kritikken af regeringen sig ikke standse, men den løb i stigende omfang ind i statens restriktion. Således blev det påtalt, da en kirkebladsartikel kritiserede det danske produktionsapparats ensidige anvendelse i krigen: Det var ”en ydmygelse, at vort land bruges af andre mod folk, vi ikke ønsker det brugt imod.” Men artiklens grundtvigske forfatter, ungdomskonsulent Johs Novrup, understregede, at man måtte gå tålsomhedens vej over for tyskerne, så kunne man en dag bære den tungeste byrde: at vor regering, konge og indre frihed måtte ofres.⁵

Arne Sørensen og Vilh laCour blev idømt straffe, uden at offentligheden fik kendskab til deres brøde. Herved rokkedes ved den demokratiske retstradition, som det netop var et af regeringspolitikkenes mål at værne. LaCourdommen fik Ungdomssamvirkets Hal Koch til igen at overveje, om regeringen var gået for langt, men sagen foranledigede ingen ændret kurs. I en artikel til Lederbladet nedfældede Koch sine overvejelser, men Pressebureauet tillod ikke artiklen at udkomme.⁶ Også Gunnar Engberg reagerede på dommen: Det var svært for en præst fortsat i kirkebønnen at bede for øvrigheden, at den ikke hæmmede, men fremmede lydigheden, hvis regeringshandlingerne åbenlyst stred mod menighedens begreber om sandhed og ret.⁷

Også de norske begivenheder kom igen på dagsordenen i Danmark. En piece af stud. mag. Niels Petersen, der gav en oversigt over udviklingen i den norske kirke indtil maj 1942, blev efter Pressebureauets indgriben trukket tilbage, da den havde bragt stof fra udenlandske aviser.⁸ Efter at Kristeligt Pressebureau havde viderebragt en relativt uskyldig artikel af den norske biskop Berggrav, måtte der svære forhandlinger til, før den tyske legationssekretær Meissner frafaldt sit bødekrav.⁹

På tilsvarende vis havde Præsteforeningens Blad 18. september 1942 med svensk kilde omtalt norske kirkeforhold (og desuden et ”skolingsbrev” fra Martin Bormann, hvor den tyske rigsleder understregede kristendommens underlegenhed over for nazismen, som byggede på videnskabelige fakta). Pressebureauet sendte en skrivelse, hvor det indskærpedes, at det kun var tilladt at omtale norske forhold ud fra de officielle, godkendte kilder. Men bladet reagerede på denne irettesættelse ved at offentliggøre den i næste nummer. Ekstra provokerende var det, at bladet lige ovenover uden tilladelse bragte en notits om, at Norsk Kirkeblad ”*efter ordre*” var ophørt at udkom-

me. Pressebureauet gav redaktøren, Paul Nedergaard, en skarp påtale. Det tyske gesandtskab havde allerede Præsteforeningens Blad i kikkerten, og efter offentliggørelsen af Udenrigsministeriets henstilling krævede gesandtskabet sanktioner, så af den grund skønnedes en endnu skarpere reaktion nødvendig, hvorfor bladet idømtes en bøde.¹⁰ Redaktøren havde da orienteret Præsteforeningens formand, biskop Scharling, og bestyrelsen, der blev indkaldt til møde.¹¹

På dette tidspunkt – efteråret 1942 – strammede regeringen grebet om pressen.¹² Uroen i forbindelse med frikorpsfolkenes orlov og fremkomsten af den såkaldte telegramkrise gjorde det yderligere vigtigt, at artiklerne ikke forværrede landets politiske situation. Angiveligt pga førerens fornærmethed over kongens korte takketelegram var gesandten blevet kaldt til Berlin og havde ikke ladet høre fra sig, hvad der efterlod de danske politikere i uvidenhed om tyskernes intentioner. Scavenius holdt møde med pressens ledere 6. oktober, og den 8. bad han, bl.a. med henvisning til episoden med Præsteforeningens Blad, Kirkeministeriet om at få biskopperne til at lægge præsterne og redaktørerne af den kirkelige presse på sinde "at afholde sig fra at fremsætte eller gengive udtalelser, hvis tendens er uvenlig mod Tyskland eller de tyske besættelsesmyndigheder." Videre anførte udenrigsministeren, at gejstligheden måtte afholde sig fra "*i sin offentlige virksomhed at fremsføre betragtninger, som har relation til tidens militære og politiske begivenheder*".¹³

Udenrigsministerens brev havde ikke skelnet mellem de kirkelige blades og præsternes udtalelser. Den ønskede indskærpelse ville altså have konsekvenser for det meget centrale i præsternes virke, prædikenen, som jo egentlig lå under biskoppens kompetence. Kirkeministeriet var opmærksom på dette og søgte at undgå, at pålægget opfattedes som et angreb på kirkens indre frihed, hvilket ville kunne skabe friktioner i kirkens forhold til staten. I skrivelsen videre til biskopperne fraveg man derfor den sædvanlige praksis med at gengive hele det indkomne brevs ordlyd, men udelod den her fremhævede passus. Ministeriet søgte yderligere at begrænse pålægget til kun at gælde bladvirksomheden, da man bad biskopperne gennemføre denne indskærpelse over for præsterne. Herefter sendte samtlige biskopper skrivelsen ud til præsterne.¹⁴

Telegramkrisen kulminerede med Scavenius' Berlinrejse og ankomsten af den rigsbefuldmægtigede Werner Best som ny tysk leder efter det tyske udenrigsministeriums mere traditionelle repræsentant, gesandten v Renthé Fink. Tyskerne stillede krav om en ny regering, og Scavenius overtog posten som statsminister. På Bests krav måtte den radikale Jørgen Jørgensen, der

Det såkaldte mundkurvcirkulære fra oktober 1942 strammede den statslige restriktion. Ovenstående salme af K L Aastrup, der var bygget over kollekten til 23. Søndag efter Trinitatis, var skrevet før de nye bestemmelser. Derfor afstod Udenrigsministeriet – omend med betænkelighed – fra retsforfølgelse, selvom man fandt, at digtet var en åbenbar tilsidesættelse af regeringens retningslinjer og en overtrædelse af straffelovstillægget fra 1940. Forfatter og redaktør slår med en irettesættelse. Privat undrede Aastrup sig over, at ministeriet kun havde gjort vrøvl over de to første vers, da han fandt, at den egentlige anklage lå i det tredje.

BIRKET SOGNS KIRKEBLAD

2. Aarg.

Oktober 1942

Nr. 1

23. Søndag efter Trinitatis

Bevar os, Gud, for Krigens Gru
med fremmed Herredømme!
Den Fjende, som os truer nu,
Du dreje i Din Tommel!
Forsyrr Du snart hans onde Raad
og bryd hans Scepters haarde Brod,
saa han maa Landet rømme.

Vær Du vor gamle Konge god
med kære Mænd paa Tinge,
og giv ham Magt, som han har Mod,
at vi engang kan bringe
ham Folkets Tak paa Fredens Dag,
fordi han stod for Danmarks Sag
og ikke lod sig tvinge.

Da grønnes atter Danmarks Skov
med Ly for Stær og Krage,
da bygges vi vort Land med Lov
som i de førre Dage.
Ja, af Din Naade, ved vi godt,
for Danmarks Folk og Danmarks Drot
det bedste er tilbage.

K. L. Aastrup.

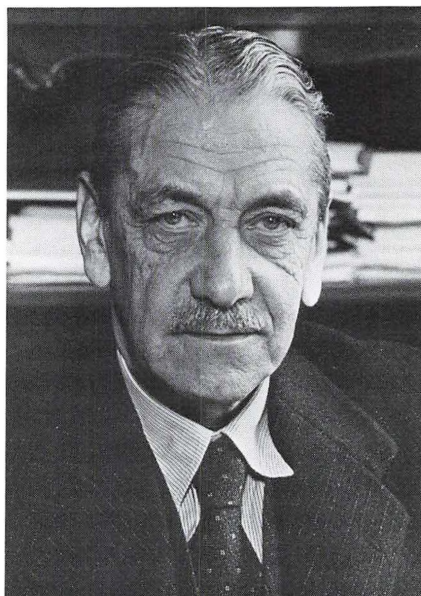
Vinterens Møder.

Det er med underlige Følelser, man planlægger Programmet for Vinteren; thi ingen ved, hvad Fremtiden vil bringe. Men saa meget er dog vist sikkert, at det nok bliver en drøj Tid, der venter os. Og det maa da ogsaa præge Vinterens Møder. Skal en Hest paa Tørvearbejde, kan den ikke nøjes med daarligt Foder, for saa gaar det ud over Kræfterne. Og vi Mennesker har det paa samme Maade, ikke blot med Hensyn til vort Legeme, men ogsaa sjæleligt. Vi maa ikke undergaa vor Sjæl! Og derfor vil vi i Vinter bruge en Række Aftener til at samles om Guds Ord; som Overskrift over Møderne kan vi sætte Ordet fra Leonora Christines Grav i Maribo Domkirke: »Herre, hafde dit Ord ikke værret min Trost, da hafde jeg forgaet i min Elendighed.« Med gennem de skiltende Tider har Bibelen været Mennesker til Trost og Hjælp i strenge Dage. Og ogsaa vi trænger til, at Guds Ord laar Herredømmet over vort Liv. Vi trænger til at lære vor Bibel bedre at kende. Og vi vil derfor bruge 5 Aftener til at gennemgaa 5 Profetskikkelser fra Det gamle Testamente. Disse Mennesker har netop noget at sige vor Tid; disse Skrifter virker i Dag saa forunderligt levende, fordi de er skrevet i Tider, der paa mange Omraader ligner vor egen Tid. Den Dag i Dag laler Proteierne trosniende og advarende til Mennesker.

Men da disse fem Aftener jo kun kan give os en Mund-

havde tilknytning til Ungdomssamvirket, væk fra posten som undervisningsminister, og Best krævede, at han ikke fik posten som kirkeminister, hvorfra Fibiger blev tvunget bort.¹⁵ Regeringen havde følt, at forholdet til besættelsesmagten blev besværliggjort af de mange offentlige udtalelser og ønskede større kontrol med gejstligheden.¹⁶ Da der skulle findes en ny kirkeminister gjaldt det derfor om at finde en mand, der havde styr på præsterne. Biskopperne Noack og Hoffmeyer var under overvejelse, men på Jørgen Jørgensens forslag valgte man Kirkeministeriets departementschef, den 71-årige Valdemar Holbøll, der efter én gang at have fået aldersdispensation egentlig stod til at skulle pensioneres ved årets udgang. Trods sin alder havde Holbøll nemlig den kvalifikation, at han havde ”mere tag i alle landets præster end nogen anden.”¹⁷ Det var altså under skærpede kår, at kirken gik ind til opgaverne med den nye regering.

Interessen for den norske kirkekamp vedblev at volde besvær. Efter en ny

Valdemar Holbøll, 1871-1954.
Med Valdemar Holbøll fik man den mest vidende og kompetente kirkeminister, landet nogensinde havde haft. Den tidligere departementschef var ekspert i kirkeret, som han havde undervist i på pastoralseminariet. Holbøll havde tjent i ministeriet siden 1898 og stod i 1942 over for at skulle pensioneres, da han i stedet blev kirkeminister. Holbøll blev udpeget til minister, fordi han mentes at have et godt "tag" på de for regeringen så besværlige præster, og han fungerede indtil regeringens afgang 29. august 1943. På ministermøderne holdt han en lav profil, men regnedes på den fløj, der ikke ville være følgagtig over for Scavenius. I de ministerielle sager, ville Holbøll have tingene til at glide, så oppositionelle præster fik ingen støtte fra ministeren.

artikel af Hans Magle kaldte Pressebureauet den ansvarlige redaktør til samtale.¹⁸ Også Magle fik en påtale. Kirkeministeriet fandt ganske vist, at hovedindholdet var objektivt, men der var ingen tvivl om forfatterens sympati. Ministeriet pålagde derfor Ribes biskop at tildele Magle en irettesættelse for artiklen. I disse ministerielle skrivelser formanedes præsterne til at stille sig bag regeringens ro-og-orden linje: Man forventede, at der fra Magle fremover ikke ville komme noget, der kunne "skade regeringens arbejde for at tilvejebringe det bedst mulige forhold for landet i dets nuværende situation" og biskoppen blev pålagt "alvorligt at ville lægge sognepræsten på sinde, at der som følge af hans stilling som embedsmand under de givne forhold påhviler ham et særligt ansvar, der gør det til en uafviselig pligt at udvise den allerstørste forsigtighed og omtanke ved offentlig omtale af aktuelle politiske problemer."¹⁹

Biskoppen foretog den ønskede påtale og indskærpede yderligere for egen regning det særlige ansvar, der påhvilede præsten som embedsmand til at udvise forsigtighed ved offentlig omtale af aktuelle politiske problemer, "når en sådan omtale i det hele findes påkrævet."²⁰ Biskoppen stillede sig altså bag ministeriets syn på artiklen, mens præsten opfattede artiklen som "et forsøg på at skrive dansk og kristeligt"²¹ – altså en del af præstens almindelige

funktioner. Konturerne af et strukturelt skisma mellem ledelsen og ”græs-rødderne” i det kirkelige liv blev stadig tydeligere, alt som præsternes foresatte biskopper foretog de ønskede irettesættelser over for statens tjenstemandsansatte præster.

Det tjenstlige ansættelsesforhold lettede påtalerne, da kanalerne, ad hvilke sådanne kunne udføres, på forhånd var fastlagte. Da bladet *Mænd og Mission* gengav en tale af den pensionerede domprovst C A Skovgaard-Petersen, vurderedes det som en grov krænkelse af bestemmelserne, men interessant nok var det kun bladets redaktør, der blev genstand for sanktioner. Domprovsten var nemlig pensioneret og dermed ude af det statslige ansættelsesforhold.²² Endnu accepterede man påtalernes legitimitet, og ingen talte åbent om overgreb på forkyndelsesfriheden, selv om regeringens ovenfor omtalte cirkulære fra oktober 1942 med hentydning til forfatningskampen blandt menige præster betegnede som ”mundkurvcirkulæret”.

At det kunne være en pligt at protestere kom nu også åbent frem: Værre end national uselvstændighed var kirkelig. Kirken var under ukirkelig indflydelse, så længe ingen protesterede.²³ Den norske kirkes erfaringer opfattedes som et signal om, hvad der ventede, altså måtte man forberede den nødvendige samling i tide.²⁴

Bartholdysagen

Kritikken af antisemitismen fortsatte.²⁵ En artikel af Regin Prenter, der hævdede, at jødehad skyldtes frafald fra kristendommen, blev indberettet for Pressebureauet,²⁶ der dog undlod påtale. Så heldig var Chr Bartholdy ikke, da en række af hans artikler fra *Indre Missions Tidende* blev udgivet i bogen ”Lav os en Gud”. Her hævdede han, at det for en troende var umuligt at se ned på jøden. Den, der gjorde det, havde glemt, hvad kristendom er. Jøderne var Guds gamle ejendomsfolk under Guds dom, men også under hans barmhjertighed. Forhåbentlig ville det danske folk finde – og også kun finde sig i – en løsning præget af kristendom. Videre omtalte Bartholdy Danmark som værende i *ffende*evold og regeringens love som krænkende.²⁷

Udenrigsministeriet fandt, der var tale om en overtrædelse af straffelovstil lægget fra 1940, der forbød fremsættelse af udtalelser rettet mod Tyskland og som kunne skade forholdet mellem Danmark og Tyskland. Man bad Kirke ministeriet sørge for påtale og indskærpelse af det særlige ansvar, der påhvilede Bartholdy som embedsmand.²⁸ Viborgbispens støttede ministeriet og

Guds Kristus og bevaret i den Tro, det er vi vel enige om er ikke noget, vi skal roses for. Derfor er der een Ting, som er umuligt for troende Kristne: at se ned paa Jøden. Den, som ser ned paa Jøden, har glemt, hvad Kristendom er, har glemt sine Synders Forladelse, har glemt, det var Naade, har glemt, der var en, som bar det altsammen og tog det bort ved at nagle det til et Kors. Den, som har Raad til at foragte Jøden, er med andre Ord selv det foragteligste Eksempel paa en Jøde, nemlig en *Farisæer*. Farisæerne, Jesu haarde Fjender, der stod saa selvsikkert, som han har skildret dem, og talte til Gud: Jeg takker dig, at jeg ikke er som den Tolder dør — er det ikke livagtigt Jødernes Forfølgere i Dag? Den Lignelse fortalte Jesus „til nogle, som stolede paa sig selv, at de var retfærdige, og foragtede de andre“. Det er noget af det mest haarrejsende at se i den kristne Verden Folk efter Folk staa op og uden Blu erklære højlydt: Gud ske Lov, vi ikke er Jøder. At se kristne Folkeslag ganske aabent erklære sig selv for retfærdige og foragte andre, nemlig Jødefolket! Denne Foragt for Jødefolket hænger da ogsaa aabenbart sammen med det store Frafald fra den kristne Tro, som har kendetegnet Kristenheden i de sidste halvandet Hundrede Aar.

Men det er en mærkelig Guds Ironi, at naar kristne Mennesker sætter sig paa den høje Hest og synes, de har Raad til at foragte Jøden, saa er de selv blevet Jøder, endda den foragteligste Afart af Jøder: Farisæere. Farisæeren er jo det Menneske, som har misforstaaet Guds Godhed og regner sit eget Folk for det Folk, som skal regere Verden, mens alle andre skal trælle

Ved trykkefrihedens indførelse, var det blevet fastslået, at censur "ingensinde" kunne genindføres. Derfor så Pressebureauet nødtigt denne betegnelse anvendt om sin virksomhed. Her ses Udenrigsministeriets indstregninger i Christian Bartholdys artikelsamling "Lav os en Gud".

appellerede til Bartholdy: ”Jeg vil bede Dem om ikke alene for Deres egen, men for dansk Indre Missions og den danske kirkes skyld”, at passe nøje på med alle ytringer i landets sårbare situation. ”Der er kristne sandheder, vi absolut ikke kan tie stille med, men der *kan* også være ytringer, som vi ikke er samvittighedsforpligtede til at komme med, og som vi i den forhåndenværende situation bør undlade, også aht. vort land og vor Konges udtalte ønske”.²⁹

Bartholdy spurgte uimponeret, hvilke udtalelser ministeriet nærmere sigtede til. Forinden havde biskoppen manet til forsigtighed og fået Bartholdy til at revidere sit svar til ministeriet. Biskoppen stod i en svær balance mellem loyalitet over for det statslige Kirkeministerium og den præst, hvis overordnede han var. Først havde han ”med nogen eftertanke” ment, at det måske var bedst at fraråde Bartholdy at sende sit svar til ministeriet, ”da Bartholdy, som den kloge mand han er, meget vel ved, hvilke udtalelser der vil blive taget ilde op”, men biskoppen håbede, at sagen kunne gattes ud ved en samtale i ministeriet, når Bartholdy alligevel var i hovedstaden. Det vigtige var jo ikke, hvad Bartholdy havde gjort galt, men at han i fremtiden afholdt sig fra uforsigtighed.³⁰

Ministeriet ville ”af hensyn til denne sags delikate beskaffenhed nødigt indlade sig på en gennemgang af detaljer i en officiel skrivelse”. Derfor fremsendte ministeriet bogen, så Bartholdy selv kunne orientere sig om de indstregede passager. Klog af skade fandt biskoppen, det var bedst, der kom så lidt skriftligt ud af det som muligt, og bad Bartholdy om ikke at svare, før de to havde talt sammen.³¹

Bartholdy lod sig imidlertid ikke kue: ”Jeg synes ikke det ligner noget, at man hen i vejret søger at kujonere præster.” Han indrømmede dog, at regeringskritikken måske kunne være sparet, skønt regeringen måtte vide, at dens handlinger – fængslingerne – bragte troende i en slem katepine. ”Mine artikler er skrevet for at hjælpe troende mennesker åndeligt til rette under de nuværende forhold. – Ikke des mindre erklærer jeg mig villig til for fremtiden at sluge alle de ydmygelser, regeringen volder os af ren national art, uden at give lyd.

Derimod ligger sagen anderledes m.h.t mine udtalelser om jødefolket og dem, der forfølger det. Dem har jeg i sinde at gentage ved enhver lejlighed, sålænge der er vejr i mig....Det er et stykke rent kristelig forkyndelse, og skulle jeg tie med det, måtte jeg først overbevises om, at det ikke er kristendom,” og Bartholdy kunne vanskeligt forestille sig, at biskop og ministerium ikke ville støtte sådanne sandheder.³² Med den sidste bemærkning var der

*Chr Bartholdy, 1889-1976.
Indre Missions stridbare formand 1934-59.
Præst i Ravnkilde og fra 1943 i Haslev.
Bartholdy var meget yderliggående i sin kritik af aprilordningen og lod sig ikke rokke af ministerielle henstillinger om tage hensyn til, hvilke politiske konsekvenser hans udtalelser kunne have for samarbejdspolitikken.*

appelleret til biskoppens kristne samvittighed, og denne stillede sig da også bag Bartholdy over for ministeriet, skønt han fandt, at Ravnkildepræsten godt kunne have dæmpet røsten lidt.³³

Bartholdy fandt altså, det var et spørgsmål om *forkyndelse*. Her skulle staten ikke blande sig. Bartholdy kom til samtale i ministeriet, der tilsyneladende kun i ringe grad kunne gå ind på dette synspunkt. Referat foreligger ikke, men senere skrev Bartholdy, at han havde sagt til biskop og minister, at han forventede deres beskyttelse, når han prædikede bibelsk. I følge Bartholdy havde biskoppen lovet dette, ministeren havde været mere tøvende, hvorimod departementschefen ”var fuldkommen uforstående og sagde, det blev på mit eget ansvar, næste gang blev det en politisag, den kunne han ikke blande sig ind i”.³⁴ Kirkeministerens tøven synes dog heller ikke at dække over forståelse for Bartholdys standpunkt. I hvert fald beskrev han siden Indre Missions formand som ”meget yderliggående og skarp i sine udtalelser”.³⁵ Mødet synes således ikke at have fundet en løsning og – som vi skal se – tog ministeren sagen op med biskopperne. Men sagen bidrog til at uddybe kløften i det kirkelige landskab, da den rygtedes i præsteskrabet, hvor nogle mente, biskop Malmstrøm burde have stillet sig bag Bartholdy og nægtet at videreeksperere ministeriets advarsel.³⁶

Bartholdys forventning om, at også Kirkeministeriet skulle optræde som skjold mod anslag mod præsternes forkyndelse slog ikke til. Udenrigsministeriet synes at have betragtet folkekirken på samme måde som statens etater. De kirkeministerielle embedsmænd opfattede sig selv som loyale formidlere af Udenrigsministeriets klager over præsternes udtalelser. I tilfælde, hvor klagen ud fra det saglige indhold kunne føles urimelig, gjorde man ingen indvendinger, men begrænsede sig til strengt referat af den udenrigsministerielle skrivelse, når klagen skulle videresendes til den foresatte biskop.³⁷ Når embedsmændene greb ind og redigerede i de udenrigsministerielle påtaler, som tilfældet havde været i forbindelse med Scavenius' ønske om "mundkurvcirkulæret", havde formålet været at smidiggøre restriktionsforløbet, ikke at indføre juridiske forbehold om forkyndelsesfrihedens bevarelse. Også udtalelser af rent verdslig karakter blev det pålagt biskopperne at påtale. Under normale forhold ville utilstedelige udtalelser fra borgernes side blive behandlet ad verdslige kanaler, men netop præsternes stilling som statstjenestemænd muliggjorde påtale via de tjenstlige kanaler. I disse sager fungerede biskopperne altså som tjenstligt foresatte i et statsligt ansættelsesforhold og mindre som evangeliets tilsynsmænd.

Biskopperne udførte de pålagte påtaler med skiftende nidkærhed alt efter temperament og sagens karakter. I den skærpede situation, der var indtrådt med Scaveniusregeringen, kom modsætningerne tydeligere frem: klageskrivelserne truede nu udtrykkeligt med muligheden for straf. På den ene side støttede biskopperne den officielle politik og lagde vægt på, at april-ordningen netop sikrede kirkens frihed og fremhævede, at det ikke var korrekt at benytte denne gode særstilling til i ly af kirken at rette angreb mod tyskerne. På den anden side måtte bisperne sikre sig præsternes tillid og søgte at bagatellisere klagerne.³⁸

At forbindelsen til staten kan opfattes som en hæmsko for præsternes kirkelige virke kom også til udtryk i argumentationen ved påtale af artiklerne. Her henviste man til, at præstens stilling som *tjenestemand* gjorde særlig forsigtighed nødvendig.³⁹ Folkekirkenes tætte forbindelse til staten betød således en embedsmæssig binding i den del af præstens virke, der var rettet mod offentligheden.

Om kirkens forkyndelsesfrihed så respekteredes, er et fortolkningsspørgsmål – om man vil acceptere, at "forkyndelse" kun er, hvad præsten siger fra prædikestolen, eller om begrebet dækker enhver udlægning af evangeliet uanset formen. Bartholdy havde, som netop vist, hævdet, at hans artikler var "forkyndelse", og at hans samvittighed dermed bød ham at fremføre dem, og

at kirkens og statens embedsmænd ikke kunne være uenige i dette. Biskopperne (og andre) holdt sig til den snævrere definition og havde altid beroligende fremført, at der ikke var grund til kirkekamp, da forkyndelsen fortsat var fri. Endnu havde ingen grebet ind mod prædikenen, hed det. Dette var imidlertid ikke helt rigtigt.

17. september havde Udenrigsministeriet meddelt, at tyskerne havde klaget over en prædiken holdt af sognepræsten i Gråsten, C. V. Hvidt. Prædikenen var holdt 4. S efter Trin (28. juni) over Mt 5,43 ("Elsk dine fjender") og var en modstilling af Jesu budskab i forhold til verdens, hvor præsten så tyskernes sejr forklaret i deres evne til at hade – "Ve os alle, når også England får lært dette", hed det med en bemærkning, der pådrog sig Udenrigsministeriets opmærksomhed. Klagen blev behandlet under indtryk af den anspændte situation under den såkaldte "telegramkrise".

Da tilsynet med forkyndelsen var biskoppens enekompetence, var det op til den pågældende biskop at komme med en udtalelse om præstens prædiken, og bispren fandt, at prædikenens ærinde fuldtud var evangelisk: at modvirke had. Efter den folkekirkelige ordning burde sagen således være endt her, hvor biskoppen sagde god for prædikenen. Men af hensyn til den politiske situation måtte præsten have en påtale. Udenrigsministeriet kunne af politiske årsager ikke afvise klagen over for den tyske gesandt og fastholdt, at prædikenen var "lidet vel betænkt", hvorefter biskoppen tildelte præsten den af ministeriet ønskede påtale.⁴⁰ Forløbet viser, at selv om man accepterer en "snæver" definition af forkyndelse (kun hvad der er sagt på prædikestolen), så er forkyndelsesfriheden ikke værnet af den folkekirkelige ordning i en situation, hvor staten er under pres.

På tilsvarende vis blev en af de aktivistiske præster, Hans Magle, stillet over for krav om for censur af sin prædikenen, da gudstjenesten fra Kristkirken i Tønder skulle radiotransmitteres i forbindelse med kirkens genåbning efter et større restaureringsarbejde. Prædikenens absolutte frihed havde ellers været et kernepunkt, på hvilket kirken stod fast, men der var "en smule udenrigsministeriel uro omkring *denne* udsendelse."⁴¹ Præsten efterkom statsradiofoniens forlangende og indsendte sit prædikenmanuskript, men afviste på forhånd ændringer: "der kan ikke fra *nogen* side gøres *nogen* indvending mod prædiken eller tale", hvilket imidlertid heller ikke efter gennemlæsningen blev krævet, da prædikenen kunne godkendes.⁴² Selv om prædikenen i dette tilfælde blev accepteret, må man konstatere, at aprilordningens garanti om forkyndelsens frihed vitterligt blev antastet.

Pres mod bisperne

Det stigende antal indgreb over for artikler i de kirkelige blade faldt sammen med, at sensommeren 1942 var præget af en ”faldende stemningskurve” i befolkningen, foranlediget af sabotage og udlevering af danske arrestanter til tysk retspleje.⁴³ I kirkekredse skabte dette øget opmærksomhed om kirkens forhold til staten, og røsterne om, at kirken skulle sige fra, blev stærkere.

Man diskuterede lydighedsforpligtelsen over for øvrigheden. Kirken skulde ganske vist adlyde al lovlig øvrighed. Men når øvrigheden ikke handlede efter Herrens bud, gjaldt lydighedspligten så fortsat? Var øvrigheden så Guds redskab eller af det onde? Lydighedsforpligtelsen, kirkens stilling som rettens vogter og spørgsmålet, om kirken skulle være rede til brud, var centrale i den løbende diskussion. Men selv om sådanne synspunkter fik særlig aktualitet i situationen, var der naturligvis ingen enighed om dem. I Danmark var det især folk, der stod på kirkens højrefløj eller var engageret i det økumeniske arbejde, der fremførte synspunkter af denne karakter. Eller sagt modsat: folk med grundtvigsk kirkesyn stod sjældent frem med sådanne udtalelser.

Fra højre fandt stadig flere, at ”når erobreren forgriber sig på retten, har vi ikke længere ret til at betragte ham som Guds redskab, men han er en frafalden”.⁴⁴ I Norge havde kirkens folk netop talt om en *betingset* lydighed: Forudsætningen for kirkens lydighed var, at statens retsorden fulgte kristne grundsætninger. Kirkens opgave var at være evangeliets og Guds buds vogter. At påtale brud på retsløsheden var en pligt for kirken.⁴⁵

Københavns Universitetets nyvalgte rektor, teologen Jens Nørregaard, der var medlem af det økumeniske Faith and Order, havde på Studenterforeningens Gerlevmøde august 1942 talt om ”Ecclesia Militans” – den kæmpende kirke. I en kamp med staten ville kirken altid trække det længste strå. En kirke kunne godt være kæmpende, uden det kunne ses i det ydre, og måske var kampen allerede i gang.⁴⁶

Kirkens selvstændighed over for staten blev aktuel: Kirkens bygninger tilhørte ikke staten, men den kontinuerligt virkende kirke i folket. Kirkens åndelige selvstændighed var en styrke, der forhåbentlig ville bestå sin prøve.⁴⁷ Kirkens rolle som rettens vogter blev på samme måde understreget.⁴⁸ Kirken måtte ikke unddrage sig at sige sandheden og kunne aldrig gå på akkord, når det gjaldt evangeliets, forkyndelsens og samvittighedens frihed. Kirken måtte ”være øvrighedens vågne samvittighed og rettens værn.”⁴⁹ Det var djævelens parole, at kristendom ikke havde med politik at gøre. Sand-

hed, løgn, ret og uret var ting, der skulle stemples på en prædikestol. Præsten skulle være vogter og slå alarm og aldrig lade sig kue af menneskefrygt.⁵⁰ Der manedes dog også til forsigtighed: I en eventuel konflikt med staten skulle kirken være rede til martyriet, men den skulle ikke opsøge det.⁵¹

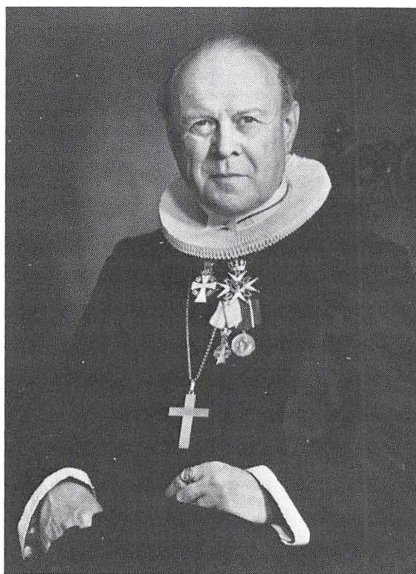
Uvægerligt samlede interessen sig om, hvad kirken og ikke mindst biskopperne ville gøre. Da Biskop Plum ordineredes 13. september, hed det i intimationstalen: ”Vi ved ikke hvad der kan komme. Der kan blive stillet de største krav til biskopperne”. Mange ventede, at biskopperne skulle være kirkens røst i denne tid. Så meget afhang af den holdning, de ledende indtog. Den mægtige åndernes kamp gjaldt også det kristne livssyn, og den kommende tid stillede store krav til biskopperne, fra hvem man forventede vejledning og initiativ.⁵²

Biskopperne søgte at balancere mellem statsmagtens krav om loyalitet og de stadigt hyppigere udtalte ønsker fra de menige præster om, at kirken burde foretage sig noget. I Fuglsang Damgaards ordinationstale til Plum takkedes Gud således for kirkens gode kår. Forbindelsen til staten skulle bevares. Der lød ofte kritik af biskopperne, men kirkehistorien viste betydningen af, at bisperne stod fast på menighedens grundlag og kirkens bekendelse.⁵³

Også Plum ønskede at stå fast. Ved sin tiltrædelse udsendte han et hyrdebrev, der var udtryk for bispernes balance mellem undsigelse af aktivismen og en indholdsmæssig markering af kirkens placering midt i tidens malstrøm. Hyrdebrevet anførte, at Jesus altid var den samme. Derfor kunne kirken ikke ændre budskab og rette sig efter, hvad man kaldte ”tidens krav”. I Danmark var der tæt samhørighed mellem kirke og folk. Endnu havde kirken haft blide kår, men ingen vidste, hvad fremtiden ville bringe. Men heller ikke Plum fandt, at kirken kunne være uberørt af tidens begivenheder: Kun få havde 9. april haft lejlighed til at ”stå imod indtil blodet”, som det hed med en vending, som hyrdebrevet understregede var bibelsk (Heb 12,4). Vi mindes dem i dyb ærbødighed, men må så spørge ”om den danske kirke er lige så rede til at stå imod ”indtil blodet”, hvis modkristelige strømninger bryder ind over vort land.”⁵⁴ At modsætningen til nazismen måtte få konsekvenser for kirken, var altså et synspunkt, der også deltes af bisperne. Blot var tiden først inde, hvis man, som nordmændene, stod over for et nazistisk regimente.

Ved årsskiftet 1942-43 stod kirken altså i en skærpet situation, hvor statens restriktion udførtes strammere, samtidig med at røster fra menige præster krævede, at man fra kirkens side måtte gøre noget i anledning af tidens

*Niels Munk Plum, 1880-1957.
Biskop i Lolland-Falsters stift 1942-50.
Plum var docent i systematik på Københavns Universitet og stod Kirkeligt Centrum nær. I 1942 blev han næsten enstemmigt valgt til biskop, da de kirkelige retninger som led i tidens nationale samling var enedes om at gennemføre et fredsvalg.*

begivenheder. Men kirkens ledelse, biskopperne, stillede sig fortsat bag regeringen. De afviste ikke præsternes krav, men søgte at holde en balanceposition ved at hævde det standpunkt, at endnu var den situation, som præsternes krav sigtede på, ikke indtruffet. De styrende i landet havde ikke antastet forkyndelsens frihed, og først hvis nazisterne kom til magten, hvad der ikke kunne udelukkes, ville kirken være i en situation, hvor man ikke længere kunne være tavs. Men man måtte afvente begivenhedernes gang. Først den aktuelle situation kunne vise, hvad der skulle gøres.

4.2. Bispemødet januar 1943

Ikke alle kirkefolk var imidlertid indstillet på at vente. Man fulgte opmærksomt med i udviklingen i ind- og udland. Da de svenske biskopper udsendte et hyrdebrev 1. søndag i advent 1942, hilstes det med tilfredshed. Her kommenteredes tyskernes forfølgelse af de norske jøder, der var iværksat i slutningen af oktober. Racehadet betegnedes som ukristeligt og som en smitte, der var gået fra land til land og nu var slået ned på den skandinaviske halvø. Mennesker måtte lide, ”ikke fordi de retsligt er blevet overbevist om misgerninger de skulle have begået – de er ej engang på lovlig vis blevet anklaget for

sådanne – men udelukkende fordi de gennem deres afstamning tilhører en bestemt race”. De svenske bisper stillede sig bag den norske kirkes formaning til magthaverne om ikke således at sætte sig op mod Gud og opfordrede til forbøn.⁵⁵

Hyrdebrevet var en inspiration for danske kirkefolk, skønt det ikke kunne offentliggøres.⁵⁶ Ikke blot var det et eksempel på, at en kirkeledelse sagde klart fra over for jødeforfølgelsen, men kommentaren om, at forfølgelsen var sket uden ret og dom, greb lige ind i den danske debat om retsgrundlaget. Her var en række borgere blevet dømt, men det havde vakt foruroligelse, at offentligheden ikke kunne få kendskab til domfældelsens baggrund. Således var kommunisternes internering i juni 1941 sket med efterfølgende legalisering. Arne Sørensen og Vilhelm la Cour havde modtaget domme samme år. I 1942 blev la Cour på ny dømt og afskediget som tjenestemand. Regeringen havde forgæves søgt at holde jurisdiktionen på danske hænder, men efter at tyskerne havde skærpet kursen, sad der i november 1942 omkring 80 danske i tysk fængsel, og samtidig trådte de tyske krigsretter for alvor i funktion. Stor opmærksomhed vakte det, da det illegale blad Frit Danmarks redaktionskomité i december 42 blev arresteret. Velanskrevne, landskendte medborgere var fængslede, uden at offentligheden vidste hvorfor. Ud over den medicinske professor Ole Chievitz og biblioteksdirektør Thomas Døssing gjaldt det lrs. Rud Prytz, der som kasserer for det københavnske Kirkefond var særlig kendt i kirkelige kredse.⁵⁷

Udskridningen i retsforholdene affødte en sand resolutionsstorm fra forskellige samfundsgrupper, og ønsket om, at kirken skulle slutte sig til koret, gjorde påny spørgsmålet om en udtalelse fra biskopperne aktuelt. Igen var Paul Nedergaard blandt fortalere: ”Medens biskopperne i vore nabolande synes at stå samlet og jævnlige udsender myndige og autoritative erklæringer, ønsker de danske biskopper at leve i ro og ubemærkethed og hver især holde på deres individuelle selvstændighed.” I disse svære tider havde man intet hørt fra bispekollegiet, som burde komme mere frem i skudlinjen og vise førerskab, initiativ og vejledning.⁵⁸ De nærmeste til at angive linjen var bispekollegiet, men biskopperne var i respekt for individualitetens majestæt blevet så bange for at blive et ”kirkens talekor”, at de var blevet helt tavse.⁵⁹ Nedergaard, der også var formand for Præsteforeningens forretningsudvalg, henvendte sig direkte til bispemødet for at få en bispeudtalelse på den danske kirkes vegne især som hilsen til de nordiske kirker, men også om hadet og racehadet, og han henviste direkte til udtalelserne fra de norske og svenske biskopper.⁶⁰

Sammen med fire andre fremtrædende kirkefolk var Nedergaard tillige medunderskriver på en adresse til bispemødet, der ridsede situationen op: Statens advarsler til præsterne for "landsskadelige udtalelser" hjalp ikke. Fra alle sider havde man rettet henvendelse til biskopperne for at få en officiel kirkelig stillingtagen især i fire forhold: forfølgelsen af *den norske kirke*, hvor man lagde vægt på, at det var de norske præster, der ønskede en udtalelse. Tavsheden omkring *arrestationerne* af danske statsborgere. *Racehadet* hvor kirken ville have medansvar, hvis samvittighederne sløvedes. Og endelig anførtes *den begyndende båndlæggelse af evangeliets frihed*. Kirkeministeriets cirkulære var i oktober blevet ekspederet af biskopperne uden klarlæggelse af, om det også gjaldt "den sandhed og næstekærlighed som evangeliet vil tjene". Endvidere henviste man til Udenrigsministeriets advarsel og påtale efter Bartholdys udtalelser i jødespørgsmålet, hvilke var "en evangelisk præsts ret og pligt at udtale. Vi går ud fra at bisperne er enige i, at hverken Udenrigsministeriet eller overhovedet nogen statsinstanser er kompetent til at udtale sig om, hvad en præst inden for præsteløftets grænser kan og bør udtale sig om, eller hvor denne grænse går, men at det er det øverste kirkelige tilsynsbedes vigtigste opgave at værne om evangeliets kald og frihed og tilse, at den ikke misbruges." Præster og præstelærere havde lov at vente en klar udtalelse om forkyndelsens fulde frihed. Det *naturligste* var, at en sådan kom fra bisperne, om muligt in solidum.⁶¹ Med den sidste bemærkning var antydnet, at man måske ville gå uden om bisperne, hvis de undlod at komme med en fællesudtalelse.

Også andre protesterede. Således indløb der en adresse fra Skive: Kirken kunne ikke tie i en situation, hvor landet gled bort fra sit gamle retsgrundlag, og fængslinger foretoges, uden offentligheden orienteredes. Petitionen foreslog derfor, at biskopperne arrangerede en samlet protest fra præsternes side.⁶²

Bispemødet 14.-15. januar skulle så tage stilling til præsternes henvendelser. Detaljer fra diskussionen foreligger ikke, men adresserne fik bisperne til at henvende sig til Justitsministeriet og Udenrigsministeriet om retsforholdene og reprimanderne. Bispemødet vedtog grundlaget for initiativet, som skulle udføres af Fuglsang Damgaard. Angående Norge enedes bisperne om at lade Fuglsang Damgaard sende en hilsen til lederen for den midlertidige kirkeledelse, prof. Hallesby samt til den finske og den svenske ærkebiskop, som Københavnerbiskoppen netop havde besøgt i anledning af ordinationen af Stockholms nye biskop, Manfred Björgkvist.⁶³ Endelig vedtog bispemødet et svar til de præster, der havde henvendt sig.

Med disse handlinger søgte biskopperne fortsat at balancere mellem statsens restriktionskrav og præsternes ønsker. Ved ikke – som ønsket – alene at sende en hilsen til Norge, men også til Sverige og Finland, tog man luften ud af det politisk kontroversielle, der kunne ligge i at udtrykke sin medliden alene med den trængte norske kirke. Videre undgik man at tage stilling til det kirkeligt følsomme spørgsmål, om bispekollegiet kunne tale på folkekirkens vegne, idet man valgte at give hilsnerne form som primas' personlige hilsner til de nordiske kolleger (og ikke fra kirke til kirke), og biskoppernes hilsen til Norge fik med vilje en særlig bibelsk form, så den bedre kunne slippe gennem censuren.⁶⁴

Også i henvendelserne til ministerierne balancerede biskopperne. Man undlod at fremsætte en udadrettet udtalelse, der kunne opfattes som en protest vendt imod regeringen. I stedet løb kritikken via de officielle kanaler og blev således holdt inden for det politiske systems rammer. Til Justitsministeriet sendte biskopperne en skrivelse, der udtrykte kritik men også accept af den statslige restriktion: Man orienterede om præsternes henvendelser ang. retstilstanden og propagandaen for racehadet, ”der drives, samtidig med, at det *med rette* pålægges præsterne at afholde sig fra den politiske side af jødespørgsmålet”.⁶⁵

Fuglsang Damgaard mødte op i Udenrigsministeriet og fremførte de punkter, som bispemødet havde godkendt: Reprimanderne havde også en indenrigspolitisk side og rygtedes hurtigt, så stemningen blev stadig mere anspændt i præstekredse. Biskoppen bad om, at reprimanderne blev så få som muligt, og havde i øvrigt det indtryk, at Kirkeministeriet var strengere end tyskerne. Men til syvende og sidst drejede det sig om evangeliets frihed, og her var biskopperne sagkyndige – ikke Udenrigsministeriet. Præsterne var bundne til evangeliet og måtte derfor repræsentere den vågne samvittighed. Men biskopperne støttede dog også her regeringen og lovede at gøre, hvad de kunne for at indprente forsigtighed og advare præsterne mod ”at drive privat udenrigspolitik”.⁶⁶

I Justitsministeriet kunne man berolige biskoppen med, at regeringen ikke ville acceptere jødelovgivning. Vedrørende retssikkerheden måtte det erkendes, at folkeretten gav tyskerne ret til at beskytte sig selv. (At danske dømtes ved tyske domstole var der altså ikke juridisk grundlag for at protestere imod). Men justitsministeren tilbød at mødes med biskopperne. I Udenrigsministeriet havde direktøren henvist til, at de danske jøder selv havde bedt om, at man ikke omtalte dem. I Norgesspørgsmålet ville en positiv udtalelse fra biskopperne give udløsning for spændingen blandt præsterne. Og dir.

Svenningsen havde foreslået, at biskopperne henvendte sig til ham, der så ville tilkalde Pressebureauets chef.⁶⁷

Institutionernes imødekommenhed formelig kvalte de menige præsters oprør, og en fælles bispeudtalelse kom det altså heller ikke til. Biskopperne følte sig loyale over for regeringens politik, og de fandt, at en bispeudtalelse ville være et brud på denne loyalitet. Plum anførte, at biskopperne var gået ind på regeringens politik. "...Hvis vi ikke vil bryde dette fællesskab med de lovlige myndigheder, må vi pålægge os en tavshed, der kan være pinlig nok, og som kan og må røre vore samvittigheder; men som ikke kan brydes uden at vi fremkalder de tilstande, som vi altså 9.april satte alt ind på at undgå."⁶⁸ I svarskrivelsen til de præster, der havde henvendt sig til bispemødet, hed det direkte: "Den eneste mulighed for erklæringer og udtalelser af den art, som man ønsker fra os, går gennem den direkte henvendelse til menighederne **og ville betyde det brud, som vore ansvarlige folkelige myndigheder med vor Konge i spidsen har formanet os at undgå.**"⁶⁹

Forbindelsen til staten forhindrede altså et hyrdebrev til menigheden. Dette betød dog ikke, at bisperne var uberørt af situationen, men besindighed havde førsteprioritet. Man skulle være rede til at tage, hvad der måtte komme, men ikke ved udadvendte initiativer risikere at kalde ulykken ned over sig. Og biskopperne ville ikke lade sig presse til at komme med en fællesudtalelse.⁷⁰ En fælles bispeudtalelse ville være et brud med den folkekirkelige tradition og med den kompetencetildeling, som den folkekirkelige ordning gav biskopperne som ledere af hver deres stift. Biskopperne havde hidtil støttet regeringen, og de fandt, at en fællesudtalelse ville være et brud med regeringens officielle politik. Individuelle udtalelser kunne derimod fortsat passere. Således udsendte flere bisper på denne tid hilsener til deres stifter. I Roskilde stift skete det dog først efter, at kirkeministeren havde godkendt indholdet og fået fjernet omtalen af racespørgsmålet i den grundtvigske biskops hyrdebrev.⁷¹

Ville bispemødet således ikke ved en udadrettet udtalelse destabilisere regeringens position, slog man sig internt i tøjret ang. restriktionskravene over for præsternes udtalelser og gjorde det nu til et spørgsmål om forkyndelsesfrihed. Ved bispemødet havde stiftscheferne således diskuteret forkyndelsesfrihed med kirkeministeren og departementschef Thomsen, der som sædvanlig var til stede ved middagen om aftenen. Her kom det til et sammenstød mellem statens restriktionskrav om, at forkyndelsen ikke måtte true regeringens politik, og nogle af biskopperne, der hævdede, at der måtte levnes præsterne plads til at forkynde ordet ind i folkets livssituation.

Således anførte ministeren dagen efter: ”Jeg var en smule ked af den samtale, der til sidst udviklede sig fra Malmstrøms, Fuglsang Damgaards og Noacks side mht. præsternes formentlige forpligtelse til at optræde politisk. Det lyder meget godt, at præsten skal tale mod uret, men han skal ikke tale om uret i det enkelte og med aktuel politisk hentydning. Forholdet er jo – som De og alle ved – det, at 10 mennesker her i landet vil kunne ødelægge det hele, hvis de vil. Denne fare søger man at afværge ved hvor som helst at forklare, at man kun kan gavne landet ved at lade være med at komme med udtalelser, som kan misforstås – og under de nuværende forhold let bliver misforstået.”⁷² Omvendt fandt biskopperne, at kirkeministeren ikke lod til at forstå, ”at præsterne kunne føle sig mere forpligtede til at tale rent ud efter samvittighedens bud end andre mennesker. Han syntes rent at overse, at den der har fået en prædikestol betroet, også har større pligt til at sige et ord *offentligt* til mennesker, der er i vanskeligheder, end andre kristne har.” Heller ikke departementschefen havde haft forståelse for det særlige i præsternes situation.⁷³

Præsternes utilfredshed afspejlede en bekymring, der på denne tid havde bredt sig i brede samfundslag, hvor også andre indsendte protester.⁷⁴ Biskoppernes henvendelser skulle tage trykket af denne stemning blandt de menige præster. De havde ønsket at finde ud af, om det var tyskerne eller danskerne, der stod bag kravene om røfler til præsterne. Man måtte kræve, at klagerne ikke som Bartholdyklagen, var holdt i almindeligheder. Derfor krævede man klarere linjer, idet ”statsmagten ikke kunne gribe ind i evangeliets frie forkyndelse – Vi *må* jo gøre noget, thi der kommer stadig forespørgsler: Hvor bliver biskopperne af ?”⁷⁵

Rundt om i stifterne iværksatte biskopperne en beroligelseskampagne blandt præsterne og afholdt en række møder ”om den politiske situation og vor stilling som danske præster”.⁷⁶ Bispemødets skrivelser (hilsenerne, henvendelserne til Justits- og Udenrigsministerierne, svaret til præsterne) blev her fremlagt som fortroligt bevis på, at kritikken ang. biskoppernes påståede passivitet var uberettiget. Også en udtalelse fremsat af Fuglsang Damgaard om jøderne, som nazipressen havde slået stort op, sendte københavnerbiskoppen til kollegerne ”for at I ved møderne med præsterne kan henvise til, at kirken ikke har tiet i jødespørgsmålet”.⁷⁷

De øvrige biskopper afviste dog forslaget om påny at drage til hovedstaden for at mødes med justitsministeren. Det ville være uhensigtsmæssigt, hvis man atter skulle arrangere præstemøder efter en ny samtale med ministeren,

og ”for hyppige præstesammenkomster med politisk program vil heller ikke være noget beroligelsesmiddel”.⁷⁸

I deres beroligelsesbestræbelser søgte bisperne at fastholde en balance mellem loyaliteten over for staten og hvad de kritiske præster fandt var evangeliets aktuelle krav. Således anførte Malmstrøm, at det var selvfølgelig at bede for Norden og for det lidende Israels folk, ”men i øvrigt er det vor pligt – af loyalitet over for Kongens bud – både på prædikestol, i søndagsblade, i foredrag og ude omkring i sognet at undgå alt, hvad der kan virke politisk udæskende. Ved sådanne udtalelser skader man ikke alene sig selv, men volder Danmark og den danske kirke unødvendige vanskeligheder, der ofte er større end man selv er klar over. Vor styrke og vor myndighed kan og skal vi få alene fra evangeliet, vel vidende at evangeliet ejer en aktualitet, hvorved det mangan en gang taler midt ind i tidens spørgsmål”.⁷⁹

Fuglsang Damgaard advarede præsterne mod at drage paralleller fra norsk kirkekamp, for de danske problemer var ganske andre. ”Det kan man måske beklage, men det kan man ikke forandre. Med vor historiske situation er det vel nok givet, at vi ikke kommer til at gå over i historien med den heroismens glans over os som Norges og Finlands folk og kirke. Men vi har som kirke over for historien den pligt at være tro i den situation, der blev vor.”⁸⁰

Utilfredsheden med biskoppernes passivitet havde som nævnt været markant også uden for præsternes kreds og havde bla. givet sig udslag i en enquete i Kristelig Dagblad om bispeembedet, og om valgmetoden måske burde ændres. Det var fortrinsvis de ikke-grundtvigske kredse, der ønskede en bispeudtalelse.⁸¹

I denne situation ønskede Fuglsang Damgaard at bringe kendskabet til, at kirken ikke var tavs, ud over præsternes kreds ved at få bispemødets beslutninger omtalt i dagspressen. Han sendte derfor bispernes hilsen til Hallesby og det svar, som man i mellemtiden havde modtaget, uden om censuren direkte til en række hovedstadsblade ”til efterretning og afbenyttelse” (ikke, hvad der ville være normalt, til Ritzau, der havde en fast ordning med Pressebureauet). Da bladene henvendte sig for at få stoffet godkendt, var Pressebureauets chef højlydt forundret over, at bispen ikke havde givet ministeriet besked, og bureauet forbød aviserne at offentliggøre skrivelserne.⁸² Fuglsang Damgaard var meget opsat på at få skrivelserne offentliggjort og henvendte sig nu til redaktøren for Præsteforeningens Blad. Nu skulle også henvendelserne til ministerierne offentliggøres. P Nedergaard anså det for ”en meget vigtig sag”, men turde dog ikke bringe skrivelserne in extenso. I stedet pakkede han dem ind i en artikel om bispeembedet. Nedergaard var

harmfuld mod censuren: ”Det er dog for galt, at en henvendelse fra *bispekollegiet* ikke må komme frem for præsterne.”⁸³ Nedergaard skrev sin artikel, der nåede at foreligge i korrekturtryk, før den blev standset. Det var imidlertid hverken danske eller tyske myndigheder, men de mere moderate biskopper, der greb ind.⁸⁴ Befolkningen fik dog senere chancen for at blive bekendt med bispemødets skrivelser, idet Fuglsang Damgaard overlod afskrifter til det illegale blad, Kirkens Front, der gengav dem i sit første nummer juli 1943, ligesom brevet til Justitsministeriet blev oplæst i BBC 11. april.

Udenrigsministeriets forslag om at tage trykket af spændingen i spørgsmålet om Norge gennem en fælles hilsen blev nu fulgt op. Et forslag til en hilsen til **Nordens** kirker blev udarbejdet.⁸⁵ Bisperne havde betænkeligheder ved en i dagspressen offentliggjort **fælleshilsen**. Kun den yderste nødvendighed kunne bryde den orden, at folkekirken ikke havde et organ, der var bemyndiget til at tale på dens vegne. Ved at stile hilsenen til de andre biskopper i Norden havde man undgået at tiltage sig uretmæssig myndighed.⁸⁶ Biskopperne var uenige om detaljer,⁸⁷ men på Fuglsang Damgaards initiativ vedblev de at arbejde på et udkast til hilsen til Nordens kirker, idet den nu også skulle omfatte Island, selv om de erkendte, at initiativets formål var at pacificere præsterne og kun i mindre grad sigtede på søsterkirkernes situation.⁸⁸ Flere af bisperne var imod, så ideen forblev et skrivebordsprojekt.⁸⁹ I stedet anvendte man efter Noacks forslag ordlyden i en hilsen til den islandske kirke, som Fuglsang Damgaard Påskelørdag oplæste i radioavisen. Lejligheden benyttede han til at orientere offentligheden om bispemødets hilsner til de skandinaviske kirkeledere, dog uden at komme ind på ordlyden.⁹⁰

Biskoppernes initiativ udtrykte en balance mellem presset fra neden om, at kirken ikke måtte være tavs, og hensynet til regeringens politik. Samme afvejning kom også til udtryk, da Præsteforeningen skulle sende en hilsen til de nordiske kirker. I det oprindelige forslag havde P Nedergaard omtalt racehadet og udtrykt det håb, at alle måtte forkynde uden at vige fra den linje, Guds ord viste. Det har vel smagt for meget af konfrontation. I alt fald nærede biskop Scharling, der jo også var Præsteforeningens formand, betænkeligheder ikke mindst ved ordet ”racehad”, og han fik indføjet visse ændringer, så læserens tanker ikke så nemt gik til situationen i Norge med jødefølgelse og skismaet, hvor kirken stod fast på bekendelsen ”Kirken Grunn”. Videre insisterede formanden på, at hilsenen kun skulle sendes via legale kanaler.⁹¹

De menige præsters henvendelser om, at kirken ikke måtte være tavs,

havde altså givet resultat. Biskopperne havde henvendt sig til regeringen og havde udtrykt den solidaritet, alle følte, med den norske kirke, men forholdet til staten nødvendiggjorde en balancegang, så biskoppernes initiativer blev holdt på det politiske systems grund. Man ville ikke fremkomme med en selvstændig, udadrettet udtalelse, da dette blev opfattet som et brud med regeringens politik.

Bispekollegiet var dog ikke lige enige om, hvor markant man skulle stille sig bag regeringen. Som netop vist havde Fuglsang Damgaard været mere opsat på at bringe biskoppernes initiativer til offentlighedens kendskab end kollegerne. Og selv om i alt fald nogle af biskopperne (hvad ordvekslingen med kirkeministeren viser) egentlig delte præsternes syn og fandt, at den statslige restriktion ikke gav kirkens forkyndelse den fornødne frihed, talte biskopperne på møderne med præsterne statens sag og indskærpede, at præsternes udtalelser ikke, heller ikke forkyndelsen, måtte være kontroversielle i forhold til den statslige politik. Møderne, der af biskopperne selv blev betegnet som et ”beroligelsesmiddel”,⁹² synes at have skabt en vis forståelse for biskoppernes afventende linje,⁹³ og med dette initiativ håbede de at dæmpe den gærende uro blandt de menige præster.

4.3. Protestbølgen foråret 1943

Midt i biskoppernes arbejde for at dæmpe uroen blandt præsterne, kastede Kirkeministeriet imidlertid benzin på bålet med en ny forbudsskrivelse. Den kom, efter at Harald Sandbæk i februarnummeret af Kirkebladet for Viborg og omegn havde bragt en længere artikel om den norske kirkekamp baseret på oplysninger fra ”Svenska Dagbladet”. Artiklen fik Udenrigsministeriet til at anmode Kirkeministeriet om en tilkendegivelse til præsterne om, ”at de under de herskende forhold bør afholde sig fra offentligt **i skrift eller tale** at behandle den norske kirkekamp” ud over hvad der havde stået i den danske, og dermed godkendte presse.⁹⁴ Selv om det var bladvirksomheden Udenrigsministeriet følte generende og i første hånd sigtede til, var der med vendingen ”skrift eller tale” ikke levnet prædikenforkyndelsen nogen særstilling. Senere kunne Udenrigsministeriet da også henvise til skrivelsen som ”regeringens forbud mod at gøre den norske kirkestrid til genstand for omtale **ved gudstjenesten**”.⁹⁵ Forbudet var altså et indgreb mod kirkens forkyndelse, dens indre liv, men denne gang foretog Kirkeministeriet ingen moderationer, før skrivelsen gik til biskopperne, der ikke var glade for den. Således

indføjede Viborgbiskoppen, at indskærpelsen kun gjaldt de præster, ”der udgiver blade” og søgte på denne måde at undgå, at skrivelserne opfattedes som et angreb på prædikenen,⁹⁶ og Fuglsang Damgaards reservationer var så store, at han egenrådigt undlod at videresende ministeriets skrivelse til stiftets præster.⁹⁷

Sandbæk og kirkebladets redaktør, Carl Brinkjær, modtog gennem biskoppen ministeriets påtale, men spurgte, som før dem Bartholdy, hvori forseelsen nærmere bestod. Begge præster havde jo nøje fulgt kongens bud og intet skrevet med brod **mod Tyskland** (hvad det såkaldte ”mundkurvcirkulære jo forbød. Pointen var imidlertid, at artiklens indhold om **norske** forhold indebar kritik af tyskerne).⁹⁸ Sandbæk og Brinkjær havde videre tilkendegivet, at især vendingen om i skrift og tale at afholde sig fra omtale af norske forhold, var foruroligende. Kirkeministeriet svarede med at henvise til Udenrigsministeriets opfattelse: at enhver offentlig omtale af den norske kirkekamp fra kilder uden for dagspressen måtte anses for en overtrædelse af loven fra 1940 mod udtalelser, der kunne besvære forholdet til Tyskland, og Kirkeministeriet indskærpede, at sådanne udtalelser kunne medføre strafansvar.⁹⁹

Kirkeministeriets forbud forøgede den i forvejen anspændte stemning blandt præsterne. Rundt om i landet kom det til spredte protester. Ikke alle var enige. Overfor dem, der ikke ville protestere, men mente, man blot kunne ignorere skrivelserne og lade ledelsen træffe afgørelsen, indvendte de protesterende, at forbudsskrivelsen krævede et første svar, ellers ville man være ”på glidebanen ind i fuld politisk afhængighed af den ene part i stormagtsopgøret”. Det principielle nemlig ”forkyndelsens samvittighedsbundne frihed” var det afgørende, og hvis man skulle vente på, at biskopper og ministerium samlet satte sig i bevægelse for at værne forkyndelsens frihed, måtte man vist vente længe.¹⁰⁰

Protesterne var spredte, men da tidehvervsgrundtvigianeren Knud Hansen, (den senere Askov-forstander, der på det tidspunkt var sognepræst i Assens), foranstaltede en mere organiseret protestaktion, tog begivenhederne fart. Han sendte et protestforslag rundt til fremtrædende kirkefolk, så disse lokalt kunne samle underskrifter og siden på vanlig tjenstlig vis fremsende skrivelserne til Kirkeministeriet via provst og biskop. Her udtalte underskriverne, at de nægtede at modtage ministeriets tilkendegivelse. Man havde aldrig villet forvolde regeringen vanskeligheder, ”men når der er tale om spørgsmål, der berører samvittigheden, må vi erklære, at vi ikke føler os bundet af hensyn til ydre vanskeligheder, men kun af hensynet til sandhed

og ret. Vi forbeholder os derfor ret til at tale om den norske kirkekamp, når vi finder det nødvendigt.”¹⁰¹ Det var altså kirkens frihed i åndelige spørgsmål, protesten gjorde gældende over for statsmagtens restriktionskrav.

Protesten fik nu tilslutning fra de andre stifter, skønt ordlyden af og til ændredes. Ordet ”nægte” har vel smagt for meget af konfrontation, og det forhold, at protesten alene var begrundet i samvittigheden (noget menneskeligt), følte for spinkelt.¹⁰² Derfor indløb de kollektive protester med enslydende indledning men med varierende begrundelse: I spørgsmål, der kunne berøre forkyndelsens sandhed, kunne man i sidste instans kun handle i overensstemmelse med præsteløftet og den af Guds ord bundne samvittighed.¹⁰³ I samvittighedsspørgsmål var kun sandhed og ret, ikke ydre vanskeligheder afgørende,¹⁰⁴ præsterne følte sig forpligtede til at bevidne samhörighed med hele den norske kirke, der havde samme hoved, og når ét lem lider, lider de alle.¹⁰⁵ Da Sandbæk ønskede protesten begrundet i mere end ”samvittigheden”, rundsendtes protesten nu fra Viborg udvidet til fire punkter.¹⁰⁶ Også initiativets ophavsmand, Knud Hansen, underskrev denne version.

Denne kollektive protest spredtes via private bekendtskaber, så det var ikke alle, der fik lejlighed til at underskrive. Derudover indløb en række spontane protester fra enkeltpersoner. Kaj Munks er velkendt, men også andre enkeltpersoner afviste, at forkyndelsens indhold kunne være bundet af skiftende regerings direktiver. Præsten kunne ikke nøjes med ”kun at meddele hvad statsmagten har godkendt til offentliggørelse”. Evangeliet skulle høres ind i nutidens situation.¹⁰⁷ Den kontrollerede presse og Udenrigsministeriet kunne ikke gøres til målestok for sandheden.¹⁰⁸ Skrivelsen var et overgreb mod kirken, da denne efter sit væsen var ét.¹⁰⁹ På grund af samhörigheden med den norske kirke var det en pligt og en ret at give udtryk herfor på den måde, samvittigheden og Guds ord bød det.¹¹⁰ Næstekærlighed og medliden var Kristi bud. At skaffe sig viden om nødstedte brøders tilstand kom ind under dette.¹¹¹

Provsterne stod i en mellemstilling mellem tjenestemandsförpligtelsen til at efterkomme de kirkeministerielle skrivelser, og hvad de protesterende fandt var Guds bud.¹¹² Mens 6 provster underskrev protesterne, afstod flertallet fra at markere noget synspunkt. Dog mærkes samvittighedskonflikten: En stiftsprovst tilføjede, efter at have givet sin fulde tilslutning til princippet om at øvrigheden skulle adlydes, ”at i en situation som den nærværende kan forholdene meget vel udvikle sig således, at det kan blive en præsts pligt offentligt i ord og gerning at antage sig sine lidende brøders sag.”¹¹³ En anden trøstede sig med, at der endnu ikke havde været tilfælde af samvittig-

hedskonflikter, hvor præsterne konkret havde nægtet at følge et kirkemini-sterielt påbud (og således gjort sig skyldig i tjenestemandsforsøelse).¹¹⁴ Men ved fleksibel tolkning kunne man leve med ministeriets henstilling: Ville man opfatte skrivelsen som et kategorisk forbud, ”må enhver ærlig dansk præst vægre sig ved at rette sig derefter, da det ikke kan forenes med den opgave og det løfte, som Konge og Kirke har pålagt ham.” Det var præstens pligt at vejlede og fremføre kristne synspunkter også i dette spørgsmål. Men provsten foretrak at opfatte skrivelsen som ”en alvorlig henstilling” og lagde vægt på det vanskelige i definitionen af, hvornår præsten optrådte ”offentligt”, men i bøn og forkyndelse måtte præsten kunne give udtryk for Nordens og kirkens enhed.¹¹⁵ En provst sendte samvittighedsdilemmaet tilbage til kirkens ledelse: Han havde undladt selv at underskrive protesten, da den var unødvendig, og da ”vi præster burde gå ud fra, at kirkens højeste autoriteter, Kirkeministerium og biskopper, vil være de første til at afvise ethvert forsøg på at trykke præstens samvittighed eller på at binde forkyndelsens frihed”.¹¹⁶

Men heller ikke biskopperne var glade for ministeriets skrivelse, der som omtalt blev udsendt midt i biskoppernes beroligelseskampagne. Kirkemini-steriet valgte i starten en hård linje. Da de 2 første protester indløb, pålagdes stiftets biskop, Scharling, personligt over for præsterne at fremhæve nødvendigheden af at rette sig efter den givne anvisning, og ministeriet indskærpede yderligere muligheden for strafforfølgelse.¹¹⁷ Scharling, der pga sygdom stadig ikke fungerede i embedet, følte sig isoleret og konsulterede sin kollega i nabostiftet om ”det røre”, der var blandt præsterne efter ministeriets skrivel- se, og spurgte om, hvad bispemødet var enedes om at gøre.¹¹⁸ Herefter lod han stiftsprovsten foretage den ønskede indskærpelse over for de proteste- rende præster. Reprimanden synes dog ikke at have haft den ønskede beroli- gende virkning. Straks efter mødet med stiftsprovsten skrev én af de prote- sterende præster, at når kirkeministeren handlede, som han gjorde, var det måske ikke at vente anderledes, skønt han godt kunne have undladt at skærpe henstillingen fra Udenrigsministeriet.¹¹⁹ Til nød kunne man også lade det passere, at biskoppen havde ekspederet cirkularskrivelsen, men ikke at han lagde navn til straffetruslen efter præsternes protest. Det var trist at se biskoppen ”som lejesvenden, der flyr, når ulven kommer.”¹²⁰ Kirkemini-steriets hårde linje øgede altså blot uroen, og da forbudet og protestaktionen rygtedes i hovedstaden, modtog Fuglsang Damgaard støtteskrivelser for at have afvist skrivelsen og kunne på denne måde få styrket opfattelsen, at enegang var det rigtigste.¹²¹

Kirkeministeriets hårde linje med yderligere at true med straffesag synes altså ikke at ville føre til ro blandt præsterne,¹²² og da protesterne nu begyndte at dukke op i de andre stifter, skærpedes situationen. For at situationen ikke skulle komme ud af kontrol, frarådede biskopper og provster sanktioner mod de protesterende.¹²³ Biskopperne ville drøfte situationen på et i forvejen planlagt bispemøde i hovedstaden 13.april, og for at hindre yderligere eskalering inden da besluttede biskopperne nu at standse protestskrivelsernes fremsendelse til ministeriet.¹²⁴ Præsternes afvisning af ministeriets cirkularskrivelse havde indebåret brud på tjenstemandsforpligtelserne. Nu imødegik bisperne altså dette ved selv at bryde de tjenstlige forpligtelser ved midlertidigt at standse disse tjenstligt fremsendte skrivelser.

Biskopperne var som sagt ikke glade for ministeriets skrivelse. Fuglsang Damgaard fremhævede, at kirkernes fællesskab var en organisk livsytring, "et åndeligt forhold, som ingen statsmagt bør blande sig i, hvorfor også det meget omtalte ministerielle cirkulære om vor stilling til den norske kirkekamp – som ikke blev udsendt her i stiftet – kirkeligt og kristeligt set var en fuldstændig misforståelse, egnede til at fremkalde usikkerhed, uro, harme og protest".¹²⁵ Hoffmeyer anførte, at han selv "meget beklagede" skrivelsen og ikke forstod nødvendigheden af den netop på det tidspunkt. "Jeg rejste netop på den tid rundt i stiftet og holdt en række møder med præsterne, hvor jeg redegjorde bla. for de forestillinger, som det vil være Kirkeministeriet bekendt, at Københavns biskop på samtlige biskoppers vegne havde gjort i Udenrigsministeriet. Jeg havde det bestemte indtryk, at præsterne helt og holdent stillede sig bag disse forestillinger." Over for ministeriet søgte biskoppen at bagatellisere præsternes afvisning af skrivelsen: Ministeriet måtte ikke regne med en dybtgående uenighed blandt præsterne, der blot havde villet støtte biskopperne, og ang. den beklagelige bemærkning om, at præsterne "nægtede at modtage" ministeriets tilkendegivelse, bad biskoppen ministeriet om blot at betragte det som udtryk for en uheldig formulering.¹²⁶ En af amtmændene havde indberettet protestaktionen til Udenrigsministeriet, der hermed også blev inddraget i sagen og stillede forespørgsel til Kirkeministeriet. Men atter søgte biskoppen at dæmpe protesterne: når antallet af protester her var blevet særlig højt, forklarede biskoppen det således med, at han ikke havde været klar over, at protesten cirkulerede i det pågældende amt.¹²⁷ Hoffmeyer henstillede, at Kirkeministeriet fik Udenrigsministeriet til ikke at kræve yderligere foretaget over for præsterne. Den seneste udvikling i Norge havde gjort stemningen i præstekredse spændt. Herefter stillede de to ministeriers departementschefer sig tilfredse med, at der (hvad der var Hoff-

meyers vurdering efter møderne med præsterne) ville blive ro om sagen.

Biskopperne søgte at gyde olie på vandene. På samme måde som de over for ministeriet forsøgte at bagatellisere protesterne,¹²⁸ forsøgte de over for præsterne at bagatellisere ministeriets skrivelse: ”Man tager sådan noget til efterretning og så iøvrigt, som altid, gør hvad Guds ord og samvittighed byder een i hver enkelt situation”.¹²⁹ Biskopperne lagde vægt på fleksibiliteten: Rigtigt tolket havde Udenrigsministeriet jo kun *henstillet* til præsterne, at de **burde** afstå fra **offentligt** at behandle den norske kirkekamp ud over fra kilder, de **måtte** *antage* var godkendte til offentliggørelse.¹³⁰

Biskopperne slog til lyd for deres hidtidige standpunkt, at først den aktuelle situation kunne påbyde at tale, men en forhåndsprotest var meningsløs. Forkyndelsen var stadig ikke antastet, da ministeriet ikke havde udstedt forbud mod at forkynde Jesu navn.¹³¹ Hoffmeyer fandt, at Knud Hansens protest kunne føre til kirkekamp på et grundlag, hvor ikke alle stod samlet,¹³² og kritiserede ordlyden for at være begrundet i **egen** lidelse og i øvrigt så vagt formuleret, at det ikke var umuligt, at den nazistiske norske kirke kunne tage den til indtægt, som det angiveligt var sket med Præsteforeningens hilsen.¹³³ Scharling delte ikke synspunktet, at der var tale om indgriben i forkyndelsesfriheden, men cirkulæret var blot en indskærpelse af det almindeligt gældende ansvar for offentlige ytringer. Selv om biskopperne havde fundet skrivelsen unødvendig og uheldig i sin form, var det en pligt at sende den ud, når ministeriet ønskede det.¹³⁴

Ved bispemødet 13.april kom kirkeministeren og departementschefen til stede.¹³⁵ Diskussionens detaljer foreligger ikke, men meget tyder på at biskopperne har frygtet, at en fortsættelse af ministeriets hårde linje ville sprænge kirkens forbindelse til staten. Ved disciplinære forholdsregler (provsteretsager) risikerede man blot, at præsterne og deres menigheder brød med folkekirken og dannede uafhængige kirkesamfund, hvorimod røret måske ville dø ud af sig selv, hvis intet foretoges.¹³⁶ Bisperne søgte en kompromisløsning og fremhævede, at de havde været kede af cirkulærets fremkomst og henstillede, at ministeriet blot henlagde de indkomne protester. Dette synes kirkeministeren at have accepteret. I hvertfald vedtog bispemødet at indsende de tilbageholdte protester med denne indstilling,¹³⁷ og ministeriet resolverede, at der ikke var grund til at foretage videre i disse sager: ”Præsterne har modtaget tilkendegivelsen og må selv bære følgerne, dersom de ikke følger ministeriets henvisninger”.¹³⁸ Også Udenrigsministeriet accepterede nu, at dets forespørgsel om protesterne ikke ville blive besvaret.¹³⁹

Røret blandt præsterne var dog ikke kvalt. Efterretningerne om Fuglsang Damgaards vægring ved at ekspedere den ministerielle skrivelse og om biskoppernes kritik af ministeriets hårde fremfærd, fik præster til at føle, at man havde lov til at ”udlede en vis berettigelse af vor fremførte protest”. At ministerium og biskopper havde ment at måtte svare på protesten med straf-fetrussel gjorde kun stillingen ynkeligere for dem, men ”Ånd har aldrig ladet sig kue af ydre magtanvendelse.”¹⁴⁰

Protestbølgen tilskrives traditionelt tidehvervske og barthianske kredse,¹⁴¹ og det må også noteres, at initiativet lå her. Protesterne fik dog langt bredere tilslutning. I alt 284 præster vides at have udtalt deres protest, hvilket er 21 % af dem, der modtog cirkulæret. Næppe nogen vil tilskrive de to omtalte retninger så stor tilslutning.¹⁴² Både missionsfolk og grundtvigianere findes da også blandt underskriverne.

Motiverne til at underskrive og ikke mindst til ikke at gøre det, hvor man havde tilbudet, kan man naturligvis kun gisne om. Måske en ringere lyst til konflikt gjorde sig gældende hos de grundtvigske, der generelt havde været blandt regeringens støtter og derfor i ringere grad måtte ønske at deltage i en politisk destabiliserende protest. Deres traditionelle dialektik fik også cirkulæret til lettere at glide ned: At hæfte sig ved noget ydre smagte af villet martyrium – man kunne jo også blot ignorere forbudet.¹⁴³ Plum havde vist ministeriets skrivelse til Ungdomssamvirkets formand og havde fundet støtte hos Hal Koch, der havde sagt, at ”det var der ingen grund til at rejse en højtidelig protest imod”.¹⁴⁴ Ungdomssamvirket, hvis arbejde med at fremme bevidstheden om de ukrænkelige, åndelige og folkelige værdier ofte opfattedes som en slags moralsk kontrol af regeringen, kom altså her til at virke stik modsat: som en modererende kraft, der bidrog til at svække strømninger, der netop ville stå fast på sådanne ukrænkelige værdier.

At det lykkedes at inddæmme protestaktionen kan tilskrives den uhørte fleksibilitet, som biskopperne udviste, og som de fik Kirkeministeriet med på, da det efter mødet med biskopperne accepterede, at præsternes vægring mod at efterkomme den ministerielle skrivelse ikke skulle udløse ministerielle sanktioner. En drivkraft bag protestaktionen havde været det forhold, at den udspillede sig samtidig med, at debatten om det udskrevne folketingsvalg havde bragt en principiel stillingtagen til partiernes samlingspolitik og regeringens politik over for besættelsesmagten på dagsordenen. I det følgende skal vi se, hvorledes denne debat berørte kirkens folk.

4.4. Debatten om kirke og stat 1943

Da befolkningen ved rigsdagsvalget 23. marts 1943 skulle tage stilling til den politiske samling og kursen over for besættelsesmagten, havde den kirkelige presse længe debatteret, om landets særlige situation havde betydning for kirkens forhold til staten. Valgkampen aktualiserede diskussionens kerne-spørgsmål: om man nu skulle stille sig anderledes over for staten, og om hvor grænserne gik for den loyalitet mod øvrigheden, som traditionelt var hævdet i luthersk-evangeliske kirkesamfund. Regeringens forvaltning af retten stod i centrum af debatten og bidrog til at udvide sprækkerne i den nationale samling, således at de i forvejen skeptiske grupper tog endnu mere afstand til regeringspolitikken.

I lydighedsspørgsmålet var de to yderpunkter sat af henholdsvis Romerbrevets pålæg om, at hvert menneske skal underordne sig de foresatte øvrigheder (13,1), og Apostlenes Gerningers udsagn om, at man bør adlyde Gud mere end mennesker (5,29). Af det første udledtes, at man fuldt ud værdigt og korrekt ville respektere den lovlige øvrighed i tillid til, at også øvrigheden havde pligt til at respektere Guds vilje og sørge for ordnede og retfærdige forhold i landet, fremme det gode og hindre det onde. Dersom øvrigheden skulle glemme dette og tage parti for det onde, for uret og vold, løgn og samvittighedstvang, gjaldt det andet ord, at man bør adlyde Gud mere end mennesker. Endnu bestod forkyndelsens frihed til at stemple det onde som ondt og det gode som godt, men man måtte være beredt på alt, og forkyndelsesfriheden var vigtigere end livet.¹⁴⁵

Forholdet mellem det kristelige og samfundslivet så retningerne som bekendt forskelligt på. *Barthianerne* gjorde gældende, at samfundslivet var inde under den magt, Gud har givet. Forkyndelsen måtte konkret påtale brud på retten, og det var den kristnes pligt at bekymre sig herom.

Således anførte en artikel, at Gud gennem sit Ord oplyste om, hvordan menigheden var stillet ret og forkert i Danmark. Som Guds tjener skulle øvrigheden undgå krænkelser af individets ret – således ønskede Gud at give Danmark et roligt liv, hvor evangeliet kunne lyde frit. Hvor man nu i sine handlinger som samfundsborgere eller statstjenestemænd var medvirkende i samfundet, ønskede Gud, at man tænkte på, om man bar sig ad, så nogle af vore landsmænd derved led uret. ”Derfor må kristne i deres politik alene være urolige for, om ordningen og loven her i Danmark er sådan, at den gør uret mod dele af den danske befolkning”. Om regeringspolitikken hed det, at det bindende for statsarbejdet ikke længere var den af Gud befalede omsorg

for ydre ret. Af hensyn til ”forholdene” straffedes mennesker, der intet havde gjort mod Guds ydre retsordning, mens man holdt hånden over ”onde”, som krænkede lov og ret. Dog var dette samfundsstyre endnu kun i begrænset omfang gældende i Danmark, og man skulle fortsat adlyde øvrigheden. Kun hvor det gjaldt bekendelsen måtte man stå imod. Men Gud ville selv dømme og tilintetgøre sådant styre. Ved udsendte tjenere ville Gud tale sit ord, så det afsløredes, hvad et sådant samfundsstyre har øvet af uret. ”Dette er sagt også om og til sådant styre her i Danmark”.¹⁴⁶

Også Halfdan Høgsbro hævdede kirkens ret til at bedømme staten kristent og bekendelsesmæssigt. Kirken havde ret og pligt til at forkynde Guds bud som gældende på alle livets områder. Her kunne opstå konflikt, og kirken måtte kræve, at staten håndhævede retten retmæssigt og ikke begrænsede menneskets frihed mere end statsligt nødvendigt. Var det rette balanceforhold mellem kirkens loyalitet over for staten og pligten til at forkynde Guds bud ikke længere til stede, måtte den enkelte ”på det alvorligste ransage sig selv, for at Guds ære må herske både i den enkeltes liv og i det offentlige liv.”¹⁴⁷

Også *Kirkeligt Forbund* gjorde gældende, at det ikke gik an helt at overlade samfundsforholdene til politikerne. Staten kunne blive nødt til at tillade noget, som den nødigt ville, og her måtte kirken ”skille sin vej fra statens”.¹⁴⁸ Danskerne var et kompromisets folk, der elskede freden i kirkespørgsmål, men ofte var der grund til at forarges over præster, der tav i striden med den gudfjendske verden og falsk religion.¹⁴⁹

Selv *Indre Missions* formand, Chr. Bartholdy, tog det standpunkt, at politik ikke længere kunne opfattes som uvedkommende. Man skulle sætte sig ind i det politiske: hvor det var, stat og kirke berørte hinanden. Hvad der var overgreb fra statens side og hvad ikke. Det kunne ”måske snart blive vigtigt at vide noget herom.” Indre Mission havde nu bevæget sig bort fra 1940s tendens til at vende det politiske ryggen. Til forskel fra situationen efter 9. april forsvarede Bartholdy nu det borgerlige demokrati, der ganske vist var løstrevet fra Gud, men derfor skulle man ikke afvise det og lade sig føre ind under udenlandsk ensretning, hvor det frie ord var frataget én.¹⁵⁰ I kirken måtte man gå imod den nazistiske og den kommunistiske religion, der ville skabe et jordisk paradys, og den kristne menighed måtte aldrig blive kold over for de mange, der led uretfærdighed.¹⁵¹ Missionens traditionelle renfærdighedskrav måtte strækkes ud over det private: I dagligdagen erkender vi, at kristenlivet skal leves, men på det overordnede plan hænder det, vi ofrer til verdens fyrste, hvor man burde være tro mod sandheden også i dette

folkelige liv. ”Sker der i vort folk åbne eller skjulte retsbrud, er vi kaldede som kristne til at påtale det. Stiller de, der har magten sig til tjeneste for løgnens kræfter, da skal vi tjene sandhedens magt”.¹⁵²

Det synspunkt, at kirken havde et ”vægterembede” – skulle være rettens vogter over for staten – var ofte hævdet i økumenisk arbejde,¹⁵³ men blev også fremført på dansk grund: Øvrigheden skulle overholde Guds lov, og som et nutidigt eksempel på kirkens syn på retten anførtes den norske kirkes bekendelse ”Kirkens Grunn”.¹⁵⁴ Også den svenske kirke var en inspiration. Bogen ”En bok om kyrkan” var udkommet i Sverige i efteråret 1942 og blev i denne tid debatteret i dansk presse. Netop kirkens krav om en retfærdig øvrighed var her centrale tanker. Ved bogens modtagelse var man sig naturligvis de traditionelle forskelle på dansk og svensk kirkeliv bevidst, og brud med staten måtte undgås for folkets skyld ”velvidende, at der kan komme den dag, da man kun kan give Gud, hvad hans er, ved at anerkende diastansens berettigelse”.¹⁵⁵ Bogen hævdede, at ”livets aktuelle brutalisering i rettens navn” havde bragt retsordenen og Guds lov frem og gav eksempler. Bogen ramte således midt ind i den danske debat om kirkens stilling i den aktuelle situation: Reaktionen mod overgrebene måtte komme fra kristendommen, ikke fra humaniteten eller naturretten. Den kristne ånd stod ”urokkeligt på vagt mod alle sådanne foreteelser som raceforfølgelse, hensynsløs undertrykkelse af meninger, ringeagt af livets ret, tortur, systemet med gidsler osv. Den kan ikke kapitulere uden at opgive sig selv.”¹⁵⁶

Modsætningen til staten kunne altså udvikle sig til brud. Kirkens forpligtelse mod Guds lov var en forpligtelse mod retsordenen. ”Hvis kirken bliver nødt til at rejse modstand mod krænkelser af Guds lov, betyder dette kun, at kirken over for staten udfører den tjenergerning, som er den pålagt, og som består i, at den erindrer staten om dens opgave og det krav denne stiller.”¹⁵⁷

Også Københavns biskop fandt, at kirken måtte være ”øvrighedens vågne samvittighed og rettens værn.” Næsten som en kommentar til sammenstødene med Kirkeministeriet skrev biskoppen: ”Kirken bør ikke unddrage sig fra at sige sandheden. Den bør adlyde Gud mere end mennesker. Den bør værne om evangeliets frihed, om forkyndelsens frihed og samvittighedens frihed. Her kan vi aldrig gå på akkord.”¹⁵⁸

Der var således tale om en strømning, der i højere grad ville gøre kirkens krav gældende over for staten. Især i retsspørgsmålet skulle man ikke bøje sig, men gøre kristelige krav gældende. Ville staten ikke bøje sig, måtte et brud overvejes.

Ikke alle delte dette syn. Fra *grundtvigsk hold* værnede man fortsat om de

indre værdier og fandt ikke, at situationen gav anledning til ydre handling: Retten var af sandhed og måtte kunne tåle ydmygelsen ved ”en vinternat i graven”, blot den sejrede til sidst. Man ville bøje sig, men samtidig huske, at styrke ikke betød ret.¹⁵⁹ Man måtte lægge eftertrykket på noget andet end den enkeltes frihed, nemlig medansvarligheden. Retten til udfoldelse af egne kræfter måtte underordne sig pligten til medansvarlighed og solidaritet.¹⁶⁰

Ligesom ovennævnte strømning var de grundtvigske heller ikke uforstående over for tanken om, at krigen undertiden kunne fremdrive et modsætningsforhold mellem menneskenes veje og Guds, og at nogle stillede spørgsmålet, om man ikke som folk var gået ind på en akkord 9.april, der gjorde det umuligt at betræde nogen anden vej end akkordens? Var man ved vandringerne ad den 3-årige vej blevet så sløve, at man ikke længere kunne skelne mellem ret og uret og havde vendt op og ned på Jesu ord? Men denne tale afvistes: ”Sådan er det danske folks vej ikke. Den 9.april 1940 påførte vi os en akkord (på dansk overenskomst), fordi vor tekniske forberedthed nødvendiggjorde det. Den overenskomst kan vi ikke rende fra. Vi kunne måske opsigte den...men uden en sådan opsigelse er vi bundne til overenskomsten, og det ville være fejhed at løbe fra den.” Overenskomsten var indgået under protest, hvilket bragte folket i en dobbeltstilling: Man ønskede fred med Tyskland, men kun i frihed.¹⁶¹

Det var dog ikke ukritisk, at de grundtvigske sluttede op bag regeringen, men kritikken måtte aldrig blive systemtruede.¹⁶² Man så længselsfuldt frem til den stund, ”hvor det der truer og trykker” ville være borte, men ventetiden skulle bruges til at iføre sig ”Danmarks farver og dragt”.¹⁶³

De grundtvigske var imod præsternes tale om forfølgelse i forbindelse med påtalerne og cirkulærerne og imod de aktivistiske samlingstendenser, der ville føre den ydre kirke frem over for statens håndtering af retsforholdene: Selv om tiden var ændret i forhold til besættelsens første år, skulle man ikke nu lægge planer om at blive stærke, men om at blive gudfrygtige.¹⁶⁴ Der var jo ikke tale om, at nogen ville bruge ydre midler mod anderledes troende. Over for de medlemmer, der [som Kirkeligt Forbund] så folkekirken som en **bekendelseskirke** med det evangelisk-lutherske som grundlag, var problemet i den konkrete situation at fastslå, hvad der var sandt evangelisk-luthersk. De grundtvigske forsvarede den statslige restriktion, der havde truet de præster med straf, der havde afvist norgescirkulæret som et uretfærdigt overgreb: ”Præster i folkekirken kan naturligvis forsé sig på tjenestemandsløven og dømmes for det, men det vedkommer jo ikke i sig selv spørgsmålet om tålsomheden og hvor langt denne kan strække sig.” Her måtte sagkund-

skaben – teologer med og uden bispekåbe – til. Teologien skulle ikke gøres til højesteret i sager om menneskers personlige forhold til sandheden og samvittigheden. Derfor var der brug for størst mulig rummelighed inden for folkekirken, samtidig med at man fastholdt, at denne var en borgerlig indretning – ”en dragt syet af lovgivningsmagten”, der aldrig måtte forveksles med menigheden. Menighedens tålsomhed var et *indre* anliggende, man måtte betragte, uanset hvilke magtmidler der i hvert enkelt tilfælde stod til dens rådighed. Også Grundtvig havde erfaret, at jo fastere et kristenmenneske blev i sin overbevisning om, at det, han bygger sit liv på, er urokkeligt, des mere vil hans forhold til andre blive præget af den sande tålsomhed.¹⁶⁵

De ikke-grundtvigske kritiserede standpunktet. Man skulle ikke tro, at Gud ville bevare os sådan af sig selv. Den stridende norske kirke led for sandhedens skyld, fordi den forkyndte sandhed og ret i folkelivet, hvorved ”søndagen var bragt ind i hverdagen”. Den store fristelse, som lurede på den danske kirke var, at man ville ”adskille det åndelige fra det kødelige, søndag fra hverdagen, og gøre det religiøse til en privatsag.” Luther havde ikke ladet sig lede af hensynet til ”Kirkens sammenhold” eller til formaninger som ”nu gælder enighed for enhver pris!” eller af hensynet til, hvilken nød der kunne påføres 1000 hjem. Han lod sig lede af tro, ikke denne verdens fornuftsovervejelser.¹⁶⁶

Tidehverv kritiserede både barthianere og missionsfolk, der reelt holdt de ikke-kristne ude af fællesskabet, men også grundtvigianerne, der var indkapslet i en fortidig bondekultur, i stedet for at mødes kristne og ikke-kristne på lige fod og uden besmykkelser kalde tingene ved deres rette navn. Grundtvigianernes dyrkelse af historien ville fastholde bondekulturen som særlig kristelig, men glemte på den måde det nutidige medmenneske (”Hvor er højskolesangbogens sange til arbejderne?”). Men man skulle ikke afpudse det gamle arvegods, men selv ”kæmpe, søge og finde”.¹⁶⁷ *Tidehverv* var imod at give det kristelige forrang fremfor det folkelige og var derfor betænkelig ved præsternes samlingsbestræbelser om et specielt kirkeligt fællesskab. For Luther havde det kristne fællesskab været den bundethed til medmennesket, vi var skabt og genfødt til. I virkeligheden understregedes afstanden mellem kirke og folk af de kompromiskrævende samlingsbestræbelser, der ville fortone de eksisterende modsætninger af hensyn til den fælles front. Men sandheden var levende og udfordrende.¹⁶⁸

I valgkampen havde *Ungdomssamvirket* opfordret til, at man sluttede op bag de samarbejdende partier. Vælgerne skulle ikke tage stilling til Scaveniusregeringen, men vise deres tilslutning til demokratiet. Partiet Dansk Sam-

I valgkampen foråret 1943 blev partierne udenfor den nationale samling hårdt kritiseret. Nationens samlingsfigur, kong Christian, blev bragt frem i kampagnen for samarbejdspolitikken. Viborg Stiftetid. 19.3.43

Hvad gælder Valget? III:

KONGEN og VALGET

Af Dr. phil. Hakon Stangerup.

Den 23. Marts skal det danske Folk styrke eller svække det nationale Samarbejde. Valget gælder Befæstelse eller Opløsning af den Linje gennem Mørket, som har været Danmarkens Selvopholdelseslinje, dens Bro mellem Fortid og Fremtid.

Vor Konge, Danmarkens stærkeste og sødteste Værn, har udtalt sin Glæde over den Hjælp, han under Regjelsens af sin ansvarfulde Gerning har kunnet hente fra den politiske Samlings Mænd. Kongen retter mod denne Udtalelse en indtrængende Henvendelse til alle sine Undersaatter: styrk mine danske Hjælpere!

Er Du dansk - saa vis det!
Stem! Og stem konservativt!

Hakon Stangerup

ling derfor til at stå alene blandt de danske partier med sin kritik af regeringen, men partiet havde medvind, og ved valget var flere af kirkens folk at finde på opstillingslisterne,¹⁶⁹ ligesom Kaj Munk støttede partiet. Men i en ophidset atmosfære søgte den nationale samlings tilhængere at holde Dansk Samling ude af det gode selskab ved at isolere partiet som udemokratisk.¹⁷⁰

Blandt de grundtvigske sluttede man op om samlingen bag regeringen: Valget stod ikke om regeringen, men om rigsdagen.¹⁷¹ Man var stolt over en politisk kultur, der i 1940 havde vist de systemfjendtlige lytemænd hjem. Rigsdagen var "Båndet til vor fortid og selve pantet på vor fremtid som frit selvstyrende folk. Derfor burde alle stemme på gode, danske mænd, der aldrig havde givet anledning til at tvivle på viljen til at holde det politiske samarbejdes love. Ikke på "Arne og Kaj og Åge..., der i nødens stund rakte deres fædreland "en hjælpende hånd" ved at lave et nyt parti." Danmark var ikke en politisk sandkasse, men et skib i brandstorm, hvad der gjorde nationalt sammenhold nødvendigt.¹⁷² Da valget var overstået og havde bragt en altovervældede tilslutning til de samarbejdende partier, åndede man lettet op over, at det var blevet et JA til dansk folkestyre.¹⁷³ Valget havde vist, at Danmark stod samlet på folkestyrets grund, hvilket ikke mindst var Ungdomssamvirkets og Hal Kochs fortjeneste.¹⁷⁴

Ungdomssamvirket ville på den ene side bevare loyaliteten over for regeringen, samtidig med at man stod fast på en folkelig forpligtelse til at værne om retten og udtale sin protest over for regeringens overgreb. At regeringen så ignorerede protesterne var i orden, da det var konsekvensen af opgavernes naturlige fordeling. Inspireret af den lutherske toregimentelære skelnede Hal Koch mellem "det folkelige" (hvorved han forstod kirke, skole, presse og forsamlingshus) og "statsmændene". Disse embeder havde to adskilte opgaver.¹⁷⁵ Koch opfattede sit arbejde som udelukkende verdsligt: det kristelige havde intet gøremål i dette folkelige arbejde. Ved en sådan adskillelse opstod ikke den ovenfor omtalte konflikt mellem Guds bud og øvrighedens forvaltning heraf. "Ordenes forpligtelse" betød for Ungdomssamvirket, at man ville værne om værdierne indhold, uden at dette skulle munde ud i en konflikt med regeringen.

Ungdomssamvirket mødte nu kritik: I det ydre strøede interessen for ungdomsopdragelsen om sig med gode ord og hensigter, men man turde ikke røre det virkelige onde, når der stod magt bagved. Det var fejhed at ville leve i fred med det onde. Ordet "fejhed" var sjældent anvendt, idet det skjulte sig under "ansvarsfølelse" og "fornuft".¹⁷⁶ Ungdomssamvirkets ensidige støtte til de samarbejdende partier ved valget havde vakt kritik i Kristelig Akademisk Forening, der som led i tidens almindelige samlingsbestræbelser i november 1942 havde tilsluttet sig Samvirket: Ved at advare mod ét bestemt parti bedrev Ungdomssamvirket partipolitik. Spørgsmålet var for KAF om "vi gennem DU kan lade os binde til en bestemt politisk magtkonstellation".¹⁷⁷

Også Halfdan Høgsbro kritiserede Ungdomssamvirket, der ville værne om grundloven. Men grundloven var ikke (som Ungdomssamvirket) relativ over for kristendommen, men forenede tolerance med en konfessionel stilling. Det var et fejlsyn at tro, at man kunne skabe en kulturel-politisk samling, som ikke var forankret i en livsanskuelse, og som forholdt sig relativt til kristendommen i Grundtvigs spor. Havde Samvirket stillet sig på dette grundlovens standpunkt, havde det måske været lettere for de kristne at gå med. I Danmark og Norge var kirken tæt knyttet til staten, men udviklingen havde vist, hvor stærkt kirken stod, når den stod sammen om sin ledelse.¹⁷⁸

Hal Kochs artikel forstærkede denne kritik. Kaj Munk kritiserede, at en sådan verdslig samling kun havde det negative ideal blot at være samlet, og som eneste programpunkt havde det at gå på akkord. Koch gav regeringen carte blanche til at optræde ulovligt, blot han kunne forbeholde sig retten til at protestere. Men her gjaldt kun ét: om man handlede ret eller uret. Ved

både at ville revse og forsvare Scavenius revnede Koch – ”Han hedder ikke Hal’ for ingenting”.¹⁷⁹

Misforholdet mellem ord og handling hos Hal Koch kritiseredes også af den tidligere formand for studenterkredsen. Man kunne ikke med store ord dæmme op for relativeringen af sandhed, ret og frihed. Hvad var folkeopdragelsen værd, hvis den ikke gav impulser til handling? Hal Koch talte som politiker, og man fik sine værste anelser om Ungdomssamvirkets stilling bekræftet. Dog understregede forfatteren, at han talte på egne vegne og næppe mange fra den grundvigske studenterkreds ville tilslutte sig artiklens synspunkt.¹⁸⁰

Også K E Løgstrup kritiserede Hal Koch. Øvrighedens magt var givet den af Gud til en bestemt, afgrænset opgave. Hvis øvrigheden overskred disse grænser, var det oprør mod Gud, idet ethvert menneskeligt forhold havde sine livslove. Eftergivenhedspolitikken havde solgt ud af Grundloven, hvor den burde have stået fast. Den påståede modsætning mellem Hal Kochs folkelige embede og statsmændenes fandtes i virkeligheden ikke. Blot bekymredes Koch over, hvad der var tabt i retstilstanden, hvor statsmændene glædedes over, hvad der var tilbage. Men denne politik var ødelæggende for det mellemmenneskelige tillidsforhold, der var grundlaget for al sandt folkeliv. Udenrigspolitikken kunne ikke føres uden hensyn til det folkelige liv, og overtrådte politikerne de love, der gjaldt folkelivet, var det de folkelige ledes pligt at bryde med politikerne og stille sig i opposition.¹⁸¹

Hal Koch fandt Løgstrups tale uansvarlig. Hvis man ønskede klare linjer, kunne man havde valgt dem i 1940. Det ville ikke være rigtigt at søge at få danskernes lille legevogn med i det store allierede tog, blot fordi krigen nu var ved at vende. Meget kunne diskuteres ang. regeringens politik, men politikerne havde handlet ud fra ærlige motiver og måtte efter krigen forklare sig ved en uvildig undersøgelse. Der kunne komme en dag, hvor et brud kunne blive nødvendigt, men endnu stillede Ungdomssamvirket sig bag politikerne.¹⁸²

Debatten om Ungdomssamvirket, og om man fortsat skulle støtte regeringen, blev ført, lige indtil spørgsmålet løste sig selv, da de store demonstrationer i august tvang regeringen bort. Men i de kirkelige kredse havde debatten fulgt sit eget spor. Mange forventede, at de norske tilstande ville komme før eller siden. Spørgsmålet var, hvilket punkt der var så uopgiveligt, at man burde risikere bruddet.

Venstrelederen Knud Kristensen, der havde frasagt sig sin ministerpost ved Scaveniusregeringens dannelse (men stadig sad i det centrale nimands-

udvalg), havde på et sommermøde arrangeret af Ungdomssamvirket og Høj-skoleforeningen uden at nå nogen konklusion talt om situationen: skulle man give efter og sige ja, eller skulle man sige nej til at sælge vore vigtigste værdier for at slippe let igennem? På den ene side var sammenhold nødvendigt, på den anden side var visse forskelle så store, at samvittigheden bød at gå imod det almindelige sammenhold.

Præsteforeningens Blad tog udgangspunkt i Knud Kristensens ord, og fandt, at her netop var ramt, hvad der rørte sig i præstekredse: Skulle man indvilge eller protestere? På den ene side kendte og accepterede præsterne det ansvar, situationen havde pålagt dem. På den anden side tog karakteren skade, hvis man ikke holdt ryggen rank. Samvittighedens krav var stærkere end alle ydre anordninger og domsparagraffer, og allerede Luther havde fundet, at det ikke var rådeligt at handle mod samvittigheden. Med tanke på Norgescirkulæret hed det: ”Den danske kirke har i disse vanskelige år søgt at virke stilfærdigt med evangeliet. Men så ønsker kirkens præster også at beholde deres ytringsfrihed, og det er med uro, man hører om reprimander og om forbud mod at omtale trosfællers og brødres kamp for at bevare deres kirke i fædrene spor. Dette vedrører hverken dansk politik eller forholdet til besættelsesmagten, ej heller er det i strid med aftalen af 9. april 1940. Talrige præster vil ikke kunne bøje af, uden at det føles som at ”sælge de værdier”, som Knud Kristensen taler om. En række præster har gjort indsigelse mod indgreb i deres ytringsfrihed, og det har de gjort, fordi de vil være tro mod deres præsteløfte og det kirkelige fællesskab...

...Hvis præsternes samvittighedsfrihed krænkes, lægges der op til kirkekamp, som ingen af os ønsker, men den vil blive uundgåelig, hvis man rører ved det, der for præsterne er en samvittighedssag i forkyndelsen. Her står vi i højere magters tjeneste, fordi vi skal adlyde Gud mere end mennesker. En sådan kamp bør undgås, da den vil få uoverskuelige følger. Vi præster vil gøre, hvad vi kan for at være loyale mod kongens og regeringens bud, men når der her skal vejes, vil vi hellere stå fast og lide derfor end bøje af. Vi har hidtil glædet os over gode og frie kår i vor kirke. Vi har glædet os over vore biskoppers stilling ved bispemødet i januar, men en begrænsning i samvittighedsfriheden vil medføre, at ”samvittigheden byder os at gå imod det almindelige sammenhold” (jvf. Knud Kristensens ord), og her vil man sikkert møde en så godt som enig og urokkelig præstestand i den danske kirke”.¹⁸³ Nedergaard gjorde altså samvittighedsfriheden til en indikator for, hvornår man burde bryde med landets styre, og fandt, at samvittighedsfriheden var krænket med regeringens Norgescirkulære. Dette var en skarpere holdning

end bispernes, der dengang havde fundet, at brud først skulle foretages, hvis evangeliet blev forfulgt. Nedergaards glæde over bispemødets stilling i januar bragte på ny bispeembedet i fokus.

I *Indre Mission* var man enige med Nedergaard: Rigsdagen og Kirkeministeriet havde en absolut forpligtelse til at tage hensyn til kirkens åndelige frihed og rådspørge sig med biskopperne i åndelige anliggender. Hvis en diktatorisk stat forbød kirken at prædike Guds lov og evangelium ind i visse konkrete forhold [hvilket jo var sket i Bartholdysagen og med Norgescirkulæret], kunne der opstå en kampsituation. Biskopperne var "kirkens officerer". De måtte gå forrest i kampen for spørgsmål, der har indgribende betydning for kirken som helhed. Det måtte være en pligt at handle koordineret. Hvis biskopperne forblev tavse, ville det virke splittende, men enheden ville bevares, hvis bisperne gik forrest.¹⁸⁴ Også Bartholdy fandt en bispeudtalelse nødvendig: Det var pinligt at se, at biskopperne vendte det døve øre til menighedens ønske om at høre kirkens røst. Men at der var et nyt syn på vej, sporedes "af den uro det har vakt, at biskopperne ikke har kunnet finde hinanden til en ensartet optræden over for de kirkelige cirkulærer, der nu om dage udgår fra Kirkeministeriet".¹⁸⁵

Muligheden for norske tilstande fik *Kirkeligt Forbund* til på ny at fremføre sit gamle ønske om, at kirken fik selvstændige styrelsesorganer: Hvem vidste, hvordan det ville komme til at gå i fremtiden. "Det står ikke skrevet noget sted, at vi ikke herhjemme vil komme ud for lignende kirkekampe, som dem, der har raset andetsteds. Hvem skal under sådanne forhold tale på kirkens vegne?" I Danmark var der ikke tradition for bispekirke, og i andre lande, hvor kirkestorme havde raset, havde forholdene fremtvunget dannelse af kirkeråd. "Hvorfor skal vi så ikke i magsvejr gribe til det, der kan holde i storm, – ja som bliver en vital nødvendighed i storm?"¹⁸⁶ Kirken var i stadig fare for at få sin frihed antastet. Som styrelsesforholdene var nu, var det påkrævet, at en bekendelsesfront stod vagt om kirkens frihed.¹⁸⁷ Bekendelsen var menighedens svar på Guds ord og derfor tidsbestemt. Kirken måtte udforme sin bekendelse som situationen krævede.¹⁸⁸

Der var altså tale om en tendens hos *barthianere* (og *Indre Mission* var påvirket heraf) til at drage det politiske ind under den kristne interessesfære. Det var Guds vilje, at øvrigheden skulle være **kristen**. Retten var givet af Gud. Øvrighedens forvaltning heraf blev et spørgsmål, som kirken måtte interessere sig for, og kirken måtte lade øvrigheden vide, hvornår Guds bud var overtrådt. Man ønskede en fælles bispeudtalelse. Fra disse kredse ytrede et ønske om større kirkelig selvstændighed over for staten, og under urolig-

hederne i sommeren 1943 argumenteredes med, at restriktionshandlingerne udført af den danske regering var en krænkelse af kirkens frihed og indebar muligheden for kirkekamp. Selv om man således advokerede for større selvstændighed, blev det dog herved. De færreste gjorde egentlig oprørsret gældende, hvad der censuren taget i betragtning nødvendigvis måtte ske i camoufleret skikkelse. Dog må noteres, at Løgstrup med talen om "at stille sig i opposition" kommer standpunktet så nært, som det vel var muligt.

På grund af censurens stadig mere snærende bånd blev det på denne tid nødvendigt med et friere forum, hvor diskussionen kunne videreføres. En håndfuld Dansk Samling-orienterede studenter skabte det illegale blad Kirkens Front, der efter en beskedent start i juli 1943 gennem resten af besættelsesperioden voksede i oplag og blev udsendt til alle landets præster.¹⁸⁹

Bruddet med besættelsesmagten 29. august 1943 blev modtaget med uro, men i disse kredse følte man også en fortrøstning i, at luften føltes klarere: det uldne i besættelsessituationen var nu væk. Danmark var med i krigsbegivenhederne, og folket måtte oprejses ved Guds prøvelse.¹⁹⁰ Ved bruddet 29. august glædede det illegale Kirkens Front sig over, at folket nu var gået aktivt ind i kampen om mennesket. Med hentydning til Ungdomssamvirkets formand hed det, at "den afventende holdning, som vi måtte fordømme så stærkt, fordi den udslettede forskellen mellem sandhed og løgn, fordi den lærte folk "at klare ærterne, selvom det skulle koste lidt af sandhed og ret", den holdning er ændret til den værdige selv at tage del i den store kamp, der også gælder os."¹⁹¹

Grundtvigianerne var inspireret af historien og Grundtvigs stilling i forrige århundrede. Man ville værne om værdierne, så de efter krigen ville have deres gamle betydning. Den folkelige samling skulle bringe danskerne gennem besættelsens krise. Det kristelige skulle ikke sætte sig igennem over for dette folkelige arbejde. Grundtvigianernes faktiske praksis med adskillelse mellem det kristelige og det folkelige arbejde, hvor det sidste konkretiseredes i Ungdomssamvirket, forhindrede, at der opstod konflikt mellem menighedslivet, og hvad andre så som en kirkelig forpligtelse til at gøre Guds bud gældende over for regeringens politik. Ikke mindst gennem Ungdomssamvirket stod grundtvigianerne i tættere forbindelse til repræsentanter for det politiske system. Nyheden om regeringens afgang 29. august blev derfor modtaget mere negativt end hos grupperne ovenfor, der havde kritiseret regeringspolitikken for at bero på materialisme og ikke, som i Norge, på ære. De grundtvigske fandt, at de der således talte om "norske tilstande", havde sat sig ud over fællesskabet. Men nu skulle det netop vise sig, om den

opbyggede nationale samling kunne bestå sin prøve. Nu kom tiden til at lide og tåle.¹⁹²

Også i den nye situation kunne de grundtvigske (som efter det sidste slag 9.april) finde trøst i deres traditionelle dialektik: Det var ”vor fortrøstning og styrke”, at de uomskiftelige begreber om sandhed og ret boede i sindelaget og ikke ramtes af ydre magtomskiftelser. ”Det afgørende er ikke, om disse idealer finder udtryk i ydre samfundsmæssige former. Således også i den idekamp, der nu er igang. Formerne, det ydre udtryk for vort folkestyre, kan ændres eller afskaffes, men det afgørende bliver, at folkestyret, vore folkelige idealer, må leve et stærkere liv i sindene...”¹⁹³

Biskopperne gik imod kravet om, at de skulle stille sig i forgrunden og i højere grad markere en kirkelig selvstændighed. I den ophedede sommer søgte biskopperne fortsat at mane til sammenhold og forsigtighed, uden at man dog skulle være uberørt af tidens begivenheder: Vist skulle man vandre i Jesu fodspor, og også disciplene havde været optagne af tidens problemer, men over alt dette stod, som det beherskende, Gudsforholdet. ”Danmark har også i dag brug for præster, som elsker deres folk med en glødende kærlighed, og som vil kæmpe for ret og retfærdighed, og som vil bede for øvrigheden at den vil fremme retten og ikke gribe ind i menneskers gudsforhold, **men først og sidst trænges der til præster, som forkynder Guds store gerning.**”¹⁹⁴ Præsten skulle prædike, hvad der kommer fra Gud, ”ikke det sidste nyt fra den store verden, som kommer til os i rygteform.”¹⁹⁵ Den tid kunne komme, hvor der stilledes alvorlige krav til præsterne – selv livet ville måske kræves – men indtil da var der ikke brug for store ord, men for mænd, der havde mod til at stå bag deres ord.¹⁹⁶ Men de beroligende ord havde ikke den tilsigtede virkning. I anledning af ovenstående kritiserede en menig præst: Mangel på mod var i et og alt blevet anvist som en fortrinlig vej til at undgå vanskelighederne: ”Derfor, om man kræver mod, må man vente, at det bliver biskopperne, der fører præsterne og ikke omvendt”¹⁹⁷

Biskopperne var ikke upåvirkede af situationen og røret i præstekredse, men ville ikke lade sig presse til at gå forrest: Der efterlyses ”gang på gang” et myndigt ord fra biskopperne, for at få at vide, hvad man skal mene i denne eller hin sag. Man ønskede at præsterne skulle optræde med myndighed ”over for den ene eller anden slags mennesker”. Men dette kunne let blive lokkende sirenetale. Ordinationen var en myndighed som ikke havde noget med præstens egen vilje, energi eller pågaaenhed at gøre, men gav ansvaret som Kristi tjener.¹⁹⁸

Sammenfattende kan det siges, at der var bevægelse i kirkefolket. Op Slut-

ningen bag den nationale samling var på vej til at krakelere. Størstedelen af de grundtvigske var stadig loyale over for det politiske system, men en stadig stærkere strømning ville bringe kirken i engagement over for den politiske udvikling (hvor især regeringens forvaltning af retten bekymrede). Kredsene til højre ønskede, at kirken skulle stå beredt til et kommende brud med staten, men ventede, at initiativet hertil skulle komme udefra. Hvad man havde i sigte var en situation som den norske, ikke modstand: Hvis det vigende politikerstyre blev fejet til side, måtte kirken være rede til at stå fast og værne gudgivne værdier som sandhed og ret. Beskæftigelsen med begrænsningerne i kirkens og den kristnes borgerlige lydighed har måske kunnet virke befordrende for den antiautoritære indstilling, der kunne bringe den enkelte til modstandssynspunktet, men et principielt forsvar for modstandsretten blev ikke fremført. Indtil et brud automatisk ville markere, hvor kirken stod, ønskede disse højrekredse at kirkens stilling blev markeret af dens ledelse – biskopperne. Men biskopperne var moderate og søgte at holde sammen på folkekirkens mange, indbyrdes uenige forgreninger. De fremhævede, at ingen kunne være uberørte af tidens begivenheder, men man måtte forholde sig hertil med embedets ansvar. I den konkrete indskærpelse af ansvaret var der nuanceforskelle biskopperne imellem. Københavnerbiskoppen synes mere indstillet på at gøre præstens forpligtelse til uforfærdet at tale om øvrighed og ret gældende, men som en samlet enhed ville bispekollegiet ikke lade sig presse til en fælles bispeudtalelse. De afviste præsternes ønske med henvisning til, at dette ville være et brud med den regeringspolitik, som man havde accepteret i april 1940.

Kapitel 5

Den regeringsløse tid

Efter regeringens afgang stod kirken friere, idet det hensyn til regeringspolitikken, der hidtil havde afholdt dens ledelse fra selvstændige udtalelser, nu var bortfaldet. Men selv om nogen måske kunne glæde sig over, at luften nu følte klarere, bragte den nye situation straks problemer med sig.

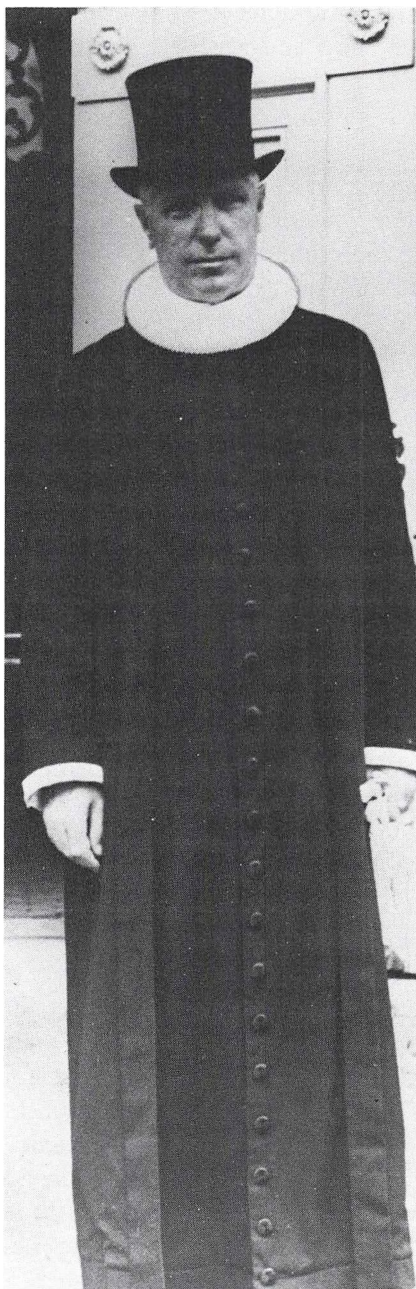
5.1 Reaktionen på regeringens afgang

Sommerens uroligheder havde fået regeringens politik til at bryde sammen. Efter at de danske politikere havde afvist det tyske ultimatum, indførte general von Hanneken 29. august undtagelsestilstand med henvisning til Haager-landkrigskonventionens paragraf 42-56. Konventionen gjaldt dog kun mellem **krigsførende** magter, så iflg. aprilordningen var den egentlig uanvendelig her. Siden neddæmpede både tyskerne og danskere, at konventionen skulle være aktionens juridiske grundlag, og undtagelsestilstanden blev i oktober ophævet igen.¹ Ikke desto mindre vedblev konventionen at stå som noget centralt i forholdet mellem Danmark og Tyskland, både på ministerielt plan, og, som vi siden skal se, også blandt præsterne, hvor nogle ønskede at gøre konventionen gældende for at kunne dokumentere de brud på retten, der skulle legitimere lydighedsforpligtelsens bortfald.² 29. august havde tyskerne stillet krav om, at regeringen udsendte en instruks til embedsmændene om at blive på posterne og efterkomme tyske anordninger. Politikerne havde været betænkelige ved at opfordre til at adlyde tyske ordrer, men også embedsmændene ønskede en sådan forholdsordre, der ville give dem mandat til at fortsætte, nu hvor den formelle politiske styring faldt bort. Da Berlins godkendelse var indhentet, udsendtes regeringens demissionsbegæring og dens opfordring til embedsmændene. Aktstykket var blevet tilbagedateret, så det ikke blev alt for iøjnefaldende, at politikerne optrådte som regering efter den formelle afgang.³ Kongen, der havde været meget følsom for folkestemningen, havde først ikke villet underskrive opfordringen, men var siden gået med hertil, blot det ikke fremgik officielt,⁴ så aviserne bragte kun opfordringen fra politikerne.

Regeringens opfordring tilgik også præsterne, og Udenrigsministeriets direktør havde ”bemyndiget” Fuglsang Damgaard til også at give meddelelse om kongens billigelse⁵. I den usikre situation stod departementscheferne med ansvaret. For at forhindre, at krisen eskalerede, ville Kirkeministeriet ledsage regeringens og kongens opfordring med en ny formaning til præsterne om ikke at give anledning til vanskeligheder. Ihukommende forårets protester undlod man dog dette skridt.⁶

Biskopperne støttede regeringens og kongens initiativ og opfordrede præsterne til at udvise ro og orden uden at svigte kaldet som præster. I den usikre situation med forbud mod sammenstimlen, møder m.m. lod bisperne afklarende skrivelser sende til præsterne. Plum skrev til præsterne ”Det er min ærlige overbevisning, at vi bør blive på vore poster,” og præsterne skulle ikke udæske dem, der nu sad inde med magten. I hvert enkelt tilfælde måtte man tage ansvaret for sit ja og nej i troskab mod forpligtelserne både over for Gud og mennesker, så samvittigheden ville stå uskadt. Noack erindrede om, hvad han allerede havde sagt under beroligelsesmøderne i foråret: Det var *evangeliet*, der skulle forkyndes. Det altid nutidsbestemte skulle have sin ret, men man skulle vogte sig mod at ville tage kegler ved at spille for galleriet. Forkyndelsesfriheden var bundet i evangeliet. Det var ikke en frihed til at sige, hvad alle andre måtte tie stille med. Men det var tid at *bede* – for Konge, land og folk, nordiske brødrefolk, Israels folk, alle folkeslag, kæmpende og lidende, al lovlig øvrighed, fanger og internerede. Øllgaard opfordrede præsterne til at mindes de faldne. Man skulle forkynde evangeliet klart og tydeligt ind i tiden, ”men ikke overilet kaste sig ud i noget, som det viser sig, man ikke kan magte alene”. Hoffmeyer beroligede med, at han vidste fra Fuglsang Damgaard, at endnu var ingen blevet arresteret på grund af deres race. Præsterne havde stået forrest i kampen for danskhedens styrkelse. De skulle nu solidarisk stå den kommende tid i møde og ikke ”ved uoverlagte ord forøge faren.”⁷

Også Smith opfordrede præsterne til at fortsætte gerningen som sædvanlig i henhold til embedets pligter. Samtidig orienterede han om, hvordan han sammen med andre af Aalborgs embedsmænd var blevet kaldt til møde med den tyske kommandant, der ønskede ”et med håndslag bekræftet løfte” om, at de loyalt fortsatte embedsgerningen og ikke modarbejdede værnemagten.⁸ Det sidste betød iflg. Smith, at præsterne ikke fra prædikestolen måtte angribe værnemagten.⁹ Biskoppens handling var foretaget i den tro, at lignende løfter afkrævedes alle landets embedsmænd, og han havde fundet det nødvendigt hurtigt at orientere præsterne om, hvilke forbehold de skulle gøre

*Daniel Peter v. Huth Smith, 1890-1950.
Biskop i Aalborg stift 1940-50, grundtvigianer. I den tro, at alle landets tjenestemænd blev afkrævet loyalitetsløfte, aflagde biskop Smith 29. august 1943 løfte om ikke at modarbejde væremagten, men understregede samtidig hvilke begrænsninger dette løfte rummede. Dette "håndslag" skabte røre resten af krigen blandt stiftets præster.*

over for loyalitetskrav: Det var naturligt ikke at modarbejde besættelsesmagten, men embedsløftets forpligtelse (til at overholde grundloven og være loyal mod den danske konge) begrænsede, hvad man kunne love tyskerne.¹⁰

I Aalborg var stemningen imidlertid ekstra ophidset. Ikke blot havde uroen fejlet gennem gaderne i august med større voldsomhed end i resten af landet, men omstændighederne omkring begravelsen af en modstandsmand, som tyskerne havde dræbt under en våbenedkastning, havde øget den spændte atmosfære og givet begivenhederne en særlig kirkelig vinkel. I landets uoverskuelige situation kunne ingen vide, hvad tyskerne ville foretage sig – om de muligvis ville forsøge sig med en lydregering, i så fald ville de ”norske tilstande” jo for alvor blive gennemført. Biskoppens ”håndslag” blev derfor taget ilde op og gav anledning til megen kritik,¹¹ og biskoppen måtte siden forklare sig.¹² Der var ikke tale om et ”håndslag” til nazismen. Ved brugen af denne vending havde Smith overset, at præsterne ”driver exegesen med lidenskab”. At ingen skulle handle mod deres samvittighed eller mod præsteløftet, var så naturligt, at der ikke havde været grund til at nævne det.¹³ Blandt stiftets præster var det ikke alle, der var enige i, at man ”naturligvis” intet måtte foretage mod værnemagten. Det måtte afhænge af tyskernes handlinger. For at videreføre præstetjenesten loyalt mod menigheden, evangeliet og forudsætningerne bag kongens udnævnelse var det nødvendigt ikke at binde sig til et sådant alment løfte.¹⁴ Nogle præster mente, at et tysk krav om loyalitetsløfte skulle afvises. Som den norske kirke ville man fortsætte embedet i overensstemmelse med præsteløftet og gældende love, bundet af embedsløftet til at overholde grundloven. Men en regering, der ikke var udnævnt af kongen, kunne ikke anerkendes, og her var præsterne ikke forpligtet til lydighed.¹⁵ Hvis tyskerne skulle stille krav om, at præsterne underskrev en erklæring, der forpligtede dem til loyalitet over for værnemagten, var det vigtigt, at præsterne tog samme stilling og holdt fronten samlet. ”Andetsteds” (læs: Norge) havde det jo været vigtigt, at præsterne ikke lod sig ”skræmme til falske alliancer”.¹⁶

Smith fandt det for billigt, at præsterne, der sad uden for brændpunktet, ville tage kegler på at kræve enhver form for løfter afvist. Man måtte betænke, at den naturlige konsekvens heraf rent logisk ville være [de tyske kravs reversering], at han gik af og agtede at modarbejde værnemagten med sabotage.¹⁷ De kritiske præster godtog ikke biskoppens forklaringer, og rygterne om Smiths ”håndslag” spredtes rundt om i landets kirkelige kredse.

Også i andre stifter mødte regeringsopfordringen modstand.¹⁸ Med begivenhederne 29. august følte mange, at de ofte omtalte ”norske tilstande” var

indtruffet, og i Norge havde kirken som bekendt brudt med staten. Ingen kendte fremtiden, men man skulle ikke optræde mindre værdigt end de beundrede nordmænd: Hvis staten nu ville føre sig frem på samme måde herhjemme, måtte man tage kampen. Selv en fortsættelse som frikirke ville ikke fjerne konflikten.¹⁹

Det forhold, at kongens navn blev anvendt til at understøtte appellen om ro og orden, uden at det måtte komme frem offentligt, vakte også mishag: Det var et uværdigt misbrug af kongens navn. En præst i Århus stift kritiserede biskop Hoffmeyers appel om forsigtighed: Man skulle rigtigt nok ikke *ved uoverlagte ord* forøge faren. ”Men jeg vil ikke vige tilbage for at bruge sådanne *overlagte* ord, som muligvis kan forøge ”faren”, hvis evangeliet, sådan som jeg må forstå det, sammenholdt med vor stilling i dag, forlanger af mig, at sådanne ord skal bruges.” Den største fare var dog at ville fortie sig gennem uejret. Der lå ingen fortrøstning i, at ingen var arresteret pga race, da man her sagtens kunne finde et påskud, men kirken burde offentligt advare besættelsesmagten mod at foretage sådanne arrestationer og protestere, når sådanne fængslinger fandt sted, på samme måde som kirken burde fordømme de arrestationer, der var foretaget af danske statsborgere. Det ville være befriende, om biskopperne ville gå i spidsen, i stedet for at præsterne, som ved tidligere lejligheder, måtte protestere enkeltvis eller i små kredse. Uanset de kirkeforfatningsmæssige problemer havde biskopperne den *faktiske* ledelse. ”Der ventes derfor på biskopperne.”²⁰

I den uoverskuelige politiske situation havde Københavns biskop fået en vigtig rolle med at orientere kollegerne om udviklingen i hovedstaden, magtens centrum, som Fuglsang Damgaard via kontakten til Kirkeministeriets departementschef kunne følge med i. Den tyske magtovertagelse medførte straks en række problemer af praktisk art for kirkens folk. Undtagelsestilstandens udgangsforbud krævede, at man lokalt fandt løsninger, så livsvigtige handlinger ikke forhindredes.²¹ Gudstjensten berørtes ikke, og efter totalt mødeforbud blev kirkelige møder atter tilladt. Censuren skærpedes, idet tyskerne nu selv foretog censur af bøger og presse. Også kontrollen med radioen skærpedes. Alt ”jødisk” måtte nu forsvinde, og i forbindelse med radiogudstjenesterne, som vi skal høre nærmere om, kom det siden til episoder med tyske klager over salmer og radioprædikanternes kirkebøn, men prædikenen forblev uantastet. Ganske vist stillede tyskerne i oktober forbigående krav om forcensur af radioprædikenerne, men frafaldt kravet allerede inden bispemødets skarpe afvisning.²²

Ved aktionen 29. august havde tyskerne interneret den danske hær og

havde arresteret et større antal fremtrædende borgere. De internerede danske soldater skulle have kirkelig betjening ved den stedlige sognepræst,²³ ligesom de internerede i Horserød skulle have denne ret. I Horserød var der ganske vist flere præster blandt de internerede, men fangerne her ønskede normal kirkelig betjening.²⁴ Skønt Fuglsang Damgaard over for Udenrigsministeriet støttede de interneredes ønske, endte sagen med, at de internerede selv afholdt gudstjenester og daglige andagter.

Men den nye situation rejste også problemer for kirkens indre liv. Kirkens ordination kunne fortsat foretages, men ceremonien ved præsternes udnævnelse måtte ændres. Normalt læstes kongens embedsbrev op ved indsættelsen i embedet, men da hverken kongen eller regeringen længere fungerede, kunne den kongelige udnævnelse ikke foretages. Om kollatsen også skulle falde bort var de enkelte bisper uenige om.²⁵ Men da man ikke ønskede at give situationen skær af normalitet, så længe kongen var forhindret i at udstede kaldsbrev, enedes bisperne om at undlade kollatsen.²⁶ Bispemødet vedtog, at man i stedet måtte nøjes med at konstituere præsterne i embederne.²⁷ Dette var yderligere et argument for kollatsens bortfald, idet den normalt ikke gives ved konstitution. For at ceremonien skulle bevare sin højtidelighed, oplæste provsten i stedet en hilsen fra biskoppen.²⁸

De 6 vestdanske biskopper holdt 17. september møde i Fredericia og diskuterede situationen. Nogen fælles bispeudtalelse planlagdes ikke, men spørgsmålet trængte sig på. Inden mødet havde Noack således foreslået, at bisperne justerede deres indbyrdes stemmeføring, hvis en fællesudtalelse fremover skulle blive påkrævet.²⁹ Derimod overvejede man at give præsterne et rygstød ved at udsende de relevante paragraffer fra Haager landkrigskonventionen, som den tyske general von Hanneken havde henvist til, da han indførte undtagelsestilstanden. Præsterne var ved embedsedens og kaldsbrevet bundne til kongen og kunne ikke forpligtes til noget, der stred herimod.³⁰

Med regeringens afgang havde kirken principielt set fået en friere stilling, da der nu ikke længere var nogen formel øvrighed, som man var forpligtet til at adlyde. Men i praksis havde kirkens ledelse bakket op om politikernes opfordring til fortsat at udvise ro og orden. I den usikre situation kom kongens person til at fremstå som et samlingspunkt, og monarken støttede som omtalt ro-og-orden linjen. Kongens fødselsdag 26. september, der faldt på en søndag, blev efter biskoppernes anmodning fejret som takke- og bedegudstjeneste.³¹ Samlingen var dog ikke udtryk for stabilitet. Ingen kendte fremtiden, og fra menige præsters side var det på ny gjort gældende, at kirken ikke kunne være tavs over for samfundsspørgsmål, men endnu var en

fælles bispeudtalelse ikke aktuel. Den kommende tids begivenheder skulle sætte denne stilling i skred.

5.2. Hyrdebrevet efter jødeaktionen oktober 1943

I jødespørgsmålet havde regeringens linje været at ”ligge lavt” – man ønskede ikke ved offentlig omtale at risikere, at tyskerne tog sagen op, men havde dog ved flere lejligheder gjort tyskerne klart, at særlovgivning for jøderne ikke kunne accepteres. Med regeringens afgang 29. august var hensynet til de danske forbehold reduceret, og sandsynligheden for tysk aktion følgelig øget. Man fulgte spørgsmålet med stor opmærksomhed.

At overrabineren, Max Friediger, var blevet arresteret og nu sad i Horse-rød var ikke gået ubemærket hen. Den officielle begrundelse var dog mistanke om hjælp til flygtninge og ikke afstamning. Menige kirkekredse ønskede, at kirken tog fat om spørgsmålet og lod sin røst høre, hvis trosfriheden krænkedes mht jøderne: Den kristne bekendelse var kun fri, når der var frihed til at bekende sig til anden tro. Det var kirkens pligt at fastholde trosfrihedens princip uafkortet. Hvis jødernes eneste præst var forhindret i at fungere ved den tilstundende højtid, var denne frihed ikke længere til stede.³² Biskop Noack støttede præsterne. Hvis overrabineren ikke blev frigivet, skulle biskopperne måske opfordre præsterne til førstkommende søndag at mindes jødernes højtid og bede for, at denne måtte blive til deres velsignelse, selv uden overrabineren.³³ Det jødiske samfund ønskede imidlertid ikke røre om sagen, men anbefalede en afventende holdning.³⁴

Via sine københavnske kontakter kunne Fuglsang Damgaard få førstehåndsinformationer, som han videregav til kollegerne. Udenrigsministeriet havde betroet ham, at tyskerne ikke havde taget jødespørgsmålet op. Bests forsikring til direktør Svenningsen, ”Die Frage ist überhaupt nicht angeschnitten”, gik stifterne rundt som en beroligende afvisning af, at spørgsmålet skulle rejses.³⁵ 23. september foretog tyskerne ransagning af Mossaisk Trossamfunds lokaler, hvorunder man fjernede navnelister. I Udenrigsministeriet afviste direktør Svenningsen, at der nu var tale om, at jødespørgsmålet skulle rejses, men Fuglsang Damgaard bad ham tilkendegive over for tyskerne, at dette i givet fald ville blive mødt med en samlet protest fra kirkens side med biskopperne i spidsen.³⁶

I befolkningen var der vagtsomhed om jødespørgsmålet, og tyskernes interesse for kartotekerne opfattedes som et tegn på, at klokken var ved at

falde i slag. Men ”da skal de myndigheder der vil vove også her i landet at jage jøder som dyr, da skal de vide, at den danske kirke står parat til i ord og gerning at gøre, hvad den kan for at beskytte de forfulgte. De skal vide, at den danske kirke agter at gå ind i en kamp på alle fronter for disse enkeltes skyld. Folkekirken – folkets kirke vil gå ind i folkets kamp.”³⁷

At faren var overhængende forekom således klart. Man var begyndt at hjælpe jøder og navnlig deres børn ”af vejen”, så de ikke skulle rammes af den truende forfølgelse,³⁸ og Fuglsang Damgaard havde bedt nogle københavnske præster om at udarbejde et udkast til en protest fra kirken i tilfælde af, at jødeforfølgelsen realiseredes. Dette forslag forelå 25. september – en uge før tyskerne slap aktionen løs.³⁹

29. september kom Mossaisk Trossamfunds sekretær til bispegården med overbevisende forlydender om, at nu ville tyskerne rejse jødespørgsmålet. Fuglsang Damgaard gik til Kirkeministeriet, men her vidste man intet. I Udenrigsministeriet fik biskoppen dog sine bange anelser bekræftet. Da han ”var klar over, at der måtte handles hurtigt”,⁴⁰ returnerede han til Kirkeministeriet, hvor han bad departementschefen forelægge den skrivelse, som de københavnske præster havde forberedt, for departementschefmødet senere samme dag, ligesom biskoppen ønskede skrivelsen meddelt de tyske myndigheder.

Præsternes skrivelse var blevet til biskoppernes protest, da Københavns biskop havde underskrevet den på samtlige biskoppers vegne. Han måtte derfor efterfølgende indhente kollegernes godkendelse af sin handling, ligesom de fik besked på, at skrivelsen skulle oplæses for menighederne, hvis tyskerne iværksatte jødeforfølgelserne.

Det er ovenfor omtalt, hvordan stemningen i bispekollegiet havde været negativ over for spørgsmålet om en fællesudtalelse. Fuglsang Damgaard havde oftest været ene med synspunktet om, at bisperne måtte markere sig over for offentligheden, og hans ønske om at offentliggøre januarbispemødets skrivelser var blevet standset af kollegerne. I februar havde Københavnerbispens enegang fået opbakning blandt stiftets præster, da han egenrådigt havde standset ministeriets cirkularskrivelse, og dermed undgået det røre, der havde plaget de vest-danske stifter. Med protesten i jødespørgsmålet havde biskoppen ikke blot egenrådigt underskrevet for kollegerne, men også alene bestemt, at protesten i givet fald skulle oplæses som hyrdebrev. Da han samme dag sendte kollegerne hyrdebrevet til godkendelse, var det springende punkt derfor, om de ville slutte op.

Fuglsang Damgaard understregede alvoren og tidspresset. Skrivelsen var

ganske vist blevet til ”kort efter den 29. august i forbindelse med københavnske præster”, men så kendte navne som professorerne Torm og Nørregård havde set den, ”og de var glade for den⁴¹...Jeg er vis på , at I er indforståede med denne fremgangsmåde. Vi kunne fra kirkens side umuligt tie i en situation som denne. Jeg beder jer omgående give mig jeres tilslutning. Skulle det ske, at jødeforfølgelserne indtræder, må skrivelsen oplæses for vore menigheder”, og hvis han skulle blive arresteret, havde biskoppen arrangeret, at stiftsprovsten ville ordne det fornødne.⁴²

I den uoverskuelige situation var det vanskeligt for kollegerne i provinsen at bedømme initiativets berettigelse. Men tidligere havde man været betænkelig ved, at bispekollegiet repræsenteredes ved Københavnerbispen, der i højere grad end flertallet ønskede kirkens selvstændige stilling over for øvrigheden markeret.⁴³ I den øjeblikkelige situation stillede alle sig dog bag Københavnerbiskoppens initiativ, men absolut ikke kritisk: Roskildebiskoppen skrev: ”Det forekommer mig, De har handlet for hurtigt. De har jo tidligere erklæret, at De i en kommende kritisk situation ville kalde os sammen, og jeg beklager meget, at De har fremsendt på ene vegne en skrivelse, vi ikke har haft lejlighed til at tage stilling til.” De enkelte formuleringer var uheldige og ”Mht oplæsning i kirkerne må jeg bestemt bede om en forhandling med samtlige bisper. Det forekommer mig, De omgående må kalde os til København.”⁴⁴

Også Ribebiskoppen var yderst forbeholden. Han meddelte sin tilslutning til skrivelserns tre punkter, der udtrykte kirkens syn på spørgsmålene, og til at dette syn var blevet tilkendegivet på rette sted (men Scharlings tilslutning omfattede altså ikke oplæsningen som hyrdebrev). Han anførte, at han ville have fundet det rettere, hvis ”skrivelsen, som dog har været drøftet med andre, havde været forelagt os til overvejelse, f.eks. da en del af os var samlet i Fredericia 17. september; jeg ville i så fald have foreslået en anden formulering af enkeltheder, navnlig i skrivelserns slutningspassus.”⁴⁵ Også Fyns biskop ønskede møde, da meget i situationen ikke var afklaret.⁴⁶

2. oktober satte tyskerne midlertidigt stop for diskussionen, da tyske soldater i militærlastbiler fra klokken 4 om natten blev sat ind for at indfange de danske jøder. Den tyske aktion havde efter alt at dømme internt magtpolitiske motiver og blev en fiasko, da jøderne var advaret, og størstedelen slap til Sverige. Trods departementschefstyrets modstand⁴⁷ sendtes protesten til oplæsning ved gudstjenesten 3.oktober som *biskoppernes hyrdebrev*. Uhyre anstrengelser blev iværksat for at få skrivelserne ud til de enkelte kirker, men adskillige steder måtte oplæsningen dog vente til 10.oktober.⁴⁸

Et centralt punkt i bispekollegiets hidtidige vægring ved en fællesudtalelse havde været, at ingen havde kompetence til at udtale sig på kirkens vegne. Denne konflikt gjorde sig atter gældende i oktober 1943. Således blev skrivelserens overskrift ”**Kirkens** stilling til Jødespørgsmålet” fjernet, da flere biskopper udsendte skrivelser til oplæsning.⁴⁹ Biskop Scharling, der havde radiogudstjeneste den pågældende søndag, ventede med oplæsningen, til mikrofonen var lukket,⁵⁰ ligesom han heller ikke pålagde oplæsning af hyrdebrevet som en embedspligt, men nøjedes med at henstille, at præsten gjorde menigheden bekendt med skrivelseren ”på den måde De finder rigtigst”.⁵¹ I Scharlings stift nåede hyrdebrevet først uden for stiftsbyen til oplæsning næste søndag, men enkelte steder var hyrdebrevet ad private kanaler nået frem og kunne udsendes med en skarpere følgeskrivelse.⁵²

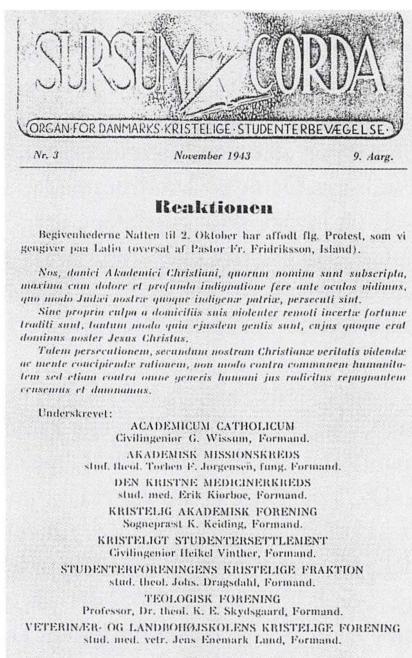
Nabobiskoppen i Haderslev stift havde sendt protesten til provsterne, for at den lokalt kunne videregives til oplæsning, hvis jødeforfølgelsen iværksattes. Da dette skete, uddelte Noack personligt hyrdebrevet ved en begravelse, hvor mange af stiftets præster deltog.⁵³ I følgeskrivelsen stillede biskoppen sig bag hyrdebrevet: ”I fast overbevisning om i denne sag at kunne tale på den danske kirkes vegne, som sket er, har biskopperne afgivet denne erklæring,” og bispen bad om, at menigheden måtte have frimodighed og Guds nåde.⁵⁴

Hyrdebrevet blev vel modtaget i menighederne, der mange steder spontant rejste sig under oplæsningen.⁵⁵ At initiativet var påkrævet afspejles også af, at nyheden om jødeaktionen, nogle af de steder hvor hyrdebrevet ikke var ankommet, affødte en lokal protestmanifestation.⁵⁶ Andre steder tilføjede man sin egen protest til biskoppernes.⁵⁷

Fyns biskop foretrak selv at formulere et hyrdebrev. På denne måde holdt han sig inden for sin kompetence ved kun at henvende sig til sit eget stift, lige som det fynske hyrdebrev heller ikke prætenderede at give ”kirkens” stilling til jødespørgsmålet.⁵⁸ Øllgaards hyrdebrev var holdt i tre afsnit på samme måde som det københavnske, og som kommentar til situationen var Øllgaards hyrdebrev en skærpelse, idet det fordømte den af tyskerne foretagne sammenkædning af jødeaktionen med løsladelsen af de danske soldater. Men ud over at stryge de passager, hvor det fælles hyrdebrevs argumentation stillede bibelen op som autoritet, udelod den grundtvigske biskop slutningsordene, der hævdede kirkens embede som rettens vogter og statens samvittighed – synspunkter, som de grundtvigske også havde afvist i den kirkelige debat.

Øllgaards enegang ødelagde det skær af fælles manifestation, der havde

Akademisk vid anno 1943. Også Danmarks Kristelige Studenterbevægelse vendte sig mod jødeforfølgelsen. Ved at optrykke foreningens protest på latin undgik man besvær med censuren.

været de øvrige bispers motiv til, trods uenighed, at anbefale hyrdebrevet. Og fastholdelse af den enige front havde bestandig været det overordnede mål for biskoppernes stillingtagen. At man her handlede i fællesskab havde således været afgørende for, at Malmstrøms havde tilsluttet sig hyrdebrevet, skønt han egentlig var enig med de kolleger, der havde kritiseret, at skrivelserne ikke havde været forelagt dem på Fredericiamødet.⁵⁹

Da aktionen mod jøderne var et faktum, stod spørgsmålet om oplæsning ikke længere til diskussion. Provinsens biskopper sluttede op om initiativet, men ønskede mere end før en fælles drøftelse: ”Nu er det nødvendigt, at du indkalder til møde snarest. Jeg forstår ikke rigtigt, at du sætter det ud, når så mange af os gerne vil have det. Der er mere end nok at tale om...Gør det snarest, det er din pligt.”⁶⁰

15.oktober mødtes bisperne så i København. Fuglsang Damgaard redegjorde for forløbet. Om protesten, der nu var landskendt som **biskoppernes** hyrdebrev, havde Fuglsang Damgaard i sin skrivelse til kollegaerne brugt vendingen, at den var blevet til ”i forbindelse med” nogle københavnske præster, men på bispemødet kom det frem, at biskoppen blot efterfølgende

havde godkendt protesten, der i virkeligheden alene var forfattet af de københavnske præster. De øvrige biskopper kritiserede nu, at ”Fuglsang Damgaard til affattelse af biskoppernes erklæring havde søgt bistand hos nogle københavnske præster i stedet for hos én eller to af de nærmestboende biskopper, som han tilnærmelsesvis lige så hurtigt kunne få forbindelse med. Fuglsang Damgaard indrømmede, at han på dette punkt havde begået en fejl, og lovede ikke at gentage den.”⁶¹

Også Øllgaards enegang kritiseredes. Han var dog ikke enig i, at han burde have holdt fast ved den fælles erklæring, men ville kun vedgå, at det burde være meddelt, at de øvrige biskopper udsendte en lignende erklæring.⁶²

Jødeaktionen slog befolkningen med forfærdelse, og biskopperne var ikke alene om at protestere. Fra alle kanter strømmede det ind med protester i en manifestation, som også fik deltagelse fra kirkeligt hold.⁶³

Da deportationen nu var et faktum, måtte man gøre hvad man kunne for at bistå de forfulgte. I adskillige tilfælde havde folk med tilknytning til kirken deltaget i arbejdet med at skaffe jøderne over Øresund til det neutrale Sverige. For at hjælpe de ca 465, det var lykkedes tyskerne at få fat på, og som nu blev sendt i koncentrationslejren Theresienstadt, nedsattes et udvalg, hvor Fuglsang Damgaard fik sæde. Udvalget ledede arbejdet med at sende Røde Korspakker med tøj og andre fornødenheder. Da den jødiske befolkningsgruppe overvejende var bosat i hovedstadsområdet, udfoldedes dette arbejde især i denne region.⁶⁴

Kirken havde nu markeret sig med en selvstændig udtalelse. I januar havde bindingen til regeringen været forhindringen, for at bisperne udsendte et fælles hyrdebrev. Man ville ikke således undsige samarbejdspolitikken. Efter regeringens tilbagetræden skulle man tro, at kirken ville stå friere, men i praksis anerkendtes departementschefstyret, som stod i nær kontakt med de gamle politikere som lovlig dansk øvrighed. Man havde ganske vist nu markeret sig med en selvstændig udtalelse, men dette var sket sammen med samfundets øvrige institutioner, i det klare jødespørgsmål, hvor man gennem års debat havde haft mulighed for at fundere sin stillingtagen.⁶⁵ At der ikke længere eksisterede en formel politisk ledelse havde således ikke i praksis betydet en friere stilling over for staten. At kirkens ledelse i det hele taget fremkom med en udtalelse, som siden har fået en fremtrædende plads i kirkens historie, skyldes selvstændig optræden af Københavns biskop og et pres fra de menige præsters side om, at kirken ikke kunne være tavs i situationen. Hyrdebrevets modtagelse hos flere af biskopperne antyder, at et

så kraftigt formuleret hyrdebrev næppe ville have været muligt uden Københavnerbiskoppens enegang. Som vi siden skal se, gav ønsket om fælles hyrdebrev fortsat anledning til store kvaler.

5.3. For eller imod fortsat protest

Efter regeringens fratræden var situationen præget af usikkerhed. Ville besættelsesmagten indsætte en lydregering eller måske udøve hård administration med undertrykkelse af det hidtidige apparat? Interneringen af samfundets nøglepersoner kunne skabe grobund for sådanne antagelser. Her skal vi følge debatten om kirkens stilling i denne situation. Skulle kirken komme med yderligere protester?

Præsteres Uofficielle Forening (PUF)

Efter regeringens afgang havde Jesuskirkens sognepræst, Thorkild Glahn, indkaldt københavnske præstekolleger til møde 31. august 1943.⁶⁶ Glahn var medlem af Dansk Samling og havde forbindelse til den illegale organisation ”Ringene”, hvor forskellige ”faggrupper” (lærere og arkitekter) var organiseret. Hos Glahn fik præsterne en orientering af en repræsentant for ”Ringene”, men en egentlig ”præstegruppe” under modstandsorganisationen, ”Ringene”, ville det være for vidtgående at søge oprettet.⁶⁷ I stedet ønskede man en bred organisering blandt præsterne.

Tanken var på ny at skabe et meldesystem, der kunne fungere som alternativ til den officielle kirkelige struktur i påkommende tilfælde. På daværende tidspunkt var flere ledende organisationsfolk som omtalt interneret i Hørserød, så tanken om, at kirkens officielle organer kunne blive forhindret i at fungere, var nærliggende. Efter mødet nedsattes et arbejdsudvalg med fem repræsentanter – præsterne Glahn, Rald, Frits Lerche, H P Honoré og Nedergaard.⁶⁸ Dette organ skulle have forbindelse til en række provstiudvalg, der skulle oprettes hvert med 6-8 medlemmer. Nu skulle organiseringen spredes ud over landet, således at hvert stift dannede et udvalg, hvor hvert herred stillede med en repræsentant. Organiseringens formål var at skaffe pålidelige oplysninger og sikre, at de hurtigt kunne spredes blandt præsterne. Et andet formål var at sikre ensartet og samlet kirkelig optræden over for eventuelle tyske krav (Ryfterne om Aalborgbiskoppens ”håndslag”

*Th Glahn, 1888-1965.
Jesuskirken, Valby. Aktiv i KFUM, medlem af Dansk Samling. Sammen med N J Rald hovedkraft i arbejdet med at organisere Præsternes Uofficielle Forening.*

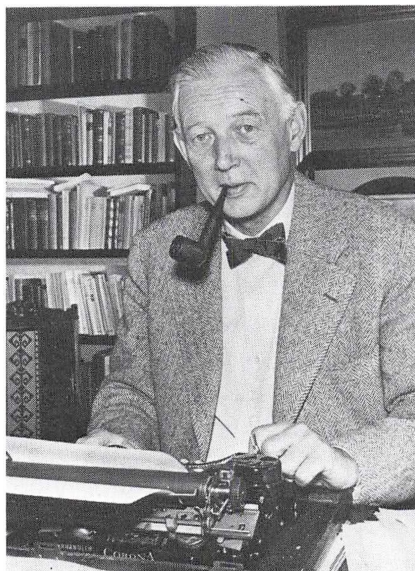
havde yderligere aktualiseret dette ønske). Og endelig ville man iværksætte en selvbeskatning – såkaldt kollegahjælp – til finansiering af præster og pårørende, hvor det måtte blive nødvendigt at gå under jorden.⁶⁹

Parallelt med denne udvikling havde ønsket om samling også gjort sig gældende i Jylland. Allerede før krigen havde et såkaldt "Viborgudvalg" nedsat sig i forbindelse med den igangværende salmebogsrevision. Flere i kredsen, bl.a. salmeforskeren Tage Severinsen og Harald Sandbæk, var barthiansk inspirerede og var medlemmer af partiet Dansk Samling, og allerede i røret efter ministeriets forbudsskrivelse i februar havde kredsen markeret en skarp holdning. Denne kreds blev kernen i det nye Viborg udvalg, der 10. september etablerede sig for at kunne følge udviklingen og evt. sammenkalde kollegerne.

Viborgudvalget søgte at få kirken til at føre en skarpere linje og rundsendte en opfordring til stiftets præster, om at bisperne burde gribe ind over for "den utrygge tilstand i landet, bla fængslingerne uden offentlig begrundelse og forbuddet mod offentliggørelse af Kongens underskrift på den sidste kirkeministerielle skrivelse".⁷⁰ 22. september mødtes ca 25 præster og enedes om at indbetale 10 kr. månedlig til en understøttelsesfond for præster.⁷¹

Initiativet spredtes. I Ribe stift indbød Hans Magle "alle aktive præster"

Niels Jørgen Rald, 1899-1972. Solbjerg Kirke, Frederiksberg. Rald havde en kunstnerisk åre og forfattede hørespil og kirkelig teateroptrin, ligesom han optrådte som oversætter (bla af den højkirkelige svenske teolog Bo Giertz' bøger). Samtidig var han ikke blind for den jordiske retfærdighed, således sad han i bestyrelsen for Dansk Kvinders Velfærd og var medlem af Socialdemokratiet. Rald var en af organisatorerne bag den uofficielle præsteorganisation, PUF, hvor han hørte til de moderate kræfter.

til et møde 20.oktober om situationen og budtjenesten, hvor også biskop Scharling ville være til stede.⁷²

Viborgudvalget var dannet med tanke på at fungere som kirkepolitisk vagthund, der kunne give signal, hvis udviklingen krævede et kirkeligt initiativ, men kontakten til københavnerne bragte det organisatoriske i centrum. Sandbæk drog til hovedstaden, og atter hjemkommen forhørte han sig i de jyske stifter om interessen for en ”præsternes efterretningstjeneste”, hvor en betroet præst fremover med mellemrum skulle rejse rundt og orientere pålidelige kolleger især om den kirkelige udvikling.⁷³ Nu skulle den københavnske PUF-model op at stå i stiftet, og der udgik opfordring til præsterne om oprettelse af et meldesystem og om kollegahjælp.⁷⁴ De kirkelige kredses traditionelle angst for ydre organisation fornægtede sig dog heller ikke nu. Sandbæk sukkede:”..Ordet ”Organisation”, som jeg i min enfoldighed har ansvaret for, har stødt nogle. Der tænkes selvsagt hverken på at lave ”kirke-dag” eller andet organisation!! Heller ikke på at handle på andres vegne!”⁷⁵

Forslaget om, at en betroet præst holdt orienteringmøder gennemførtes, da Rald besøgte Jylland. Her arrangerede Sandbæk en serie møder i jyske byer 12.- 18. november.⁷⁶ Efter Ralds turné i provinsen var konturerne til landsorganisationen skabt. Man regnede nu med, at præsterne ville arbejde

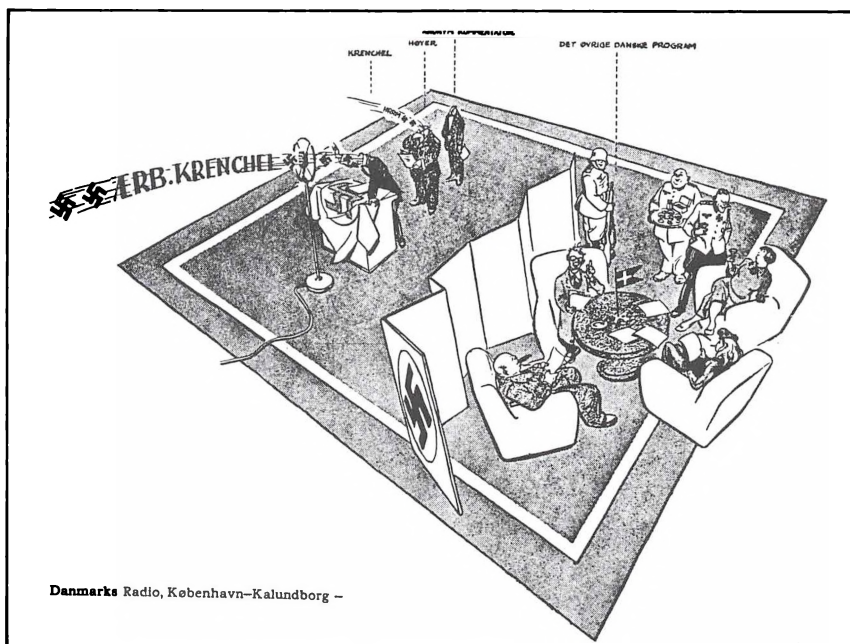
ud fra ensartede linjer i hele Jylland ud fra de ti centre, Rald havde besøgt: Viborg, Århus, Vejle, Åbenrå, Tønder, Esbjerg, Vemb, Aalborg, Hjørring og Thisted. Også på Fyn var organiseringen bragt i orden, og under Ralds rejse havde kollegerne i København haft møde med repræsentanter for de sjællandske præster, så organisationen nu havde tråde ud over hele landet (-Bornholm).⁷⁷ Selv om den ydre samling således synes bragt på enhedsformel, var der divergenser om, hvilken linje der skulle føres. Radiogudstjenesterne skulle komme i fokus for denne uenighed.

Radiogudstjenesterne

Viborgudvalget ønskede mere handling og opsogte biskoppen i dette ærinde: Det var pinligt, at der stadig blev prædikeret ”som om intet var hændt”. Man måtte vise, at kirkens gerning ikke blot bestod i ord, men i kraft. Udvalget foreslog derfor, at kirken viste sin protest over for de tyske retskrænkelser, specielt jødeforfølgelsen, ved at bisperne tog initiativ til at indstille de radio-transmitterede gudstjenester. Bispernes allerede afgivne protest ansås ikke for fyldestgørende, idet den jo var givet *før* forfølgelsen. Når tyskerne på trods af kirkens advarsel alligevel havde iværksat jødeforfølgelsen, måtte kirken ikke tie.⁷⁸

At man valgte boykot af radiogudstjenesten viser, i hvor høj grad man til stadighed var inspireret af nordmændene, der havde taget dette skridt. Desuden var radioen efter 29. august under skærpet tysk kontrol, og modstandskredse havde opfordret til, at man afstod fra at medvirke i udsendelserne, så den tyske dominans kunne stå klart frem. Fortsættelse af radiogudstjenesterne kunne således bringe kirken i ”blakket” selskab.

Bisperne var imidlertid mere moderate. Allerede på bispemødet 15. oktober havde de vedtaget, at man ikke ville opmuntre præsterne til at deltage i selvbeskatningen, og angående radiogudstjenesten var man enedes om, at denne først skulle indstilles ved krav om censur.⁷⁹ Denne vedtagelse var fremtvunget, efter at tyskerne havde klaget over, at biskop Malmstrøm havde bedt for jøderne og i denne anledning stillet krav om, at radioprædikenerne for fremtiden skulle censureres. Inden tyskernes meddelelse om, at der var tale om en misforståelse, var nået frem, havde Københavns biskop afvist kravet: ”Kravet om censur af prædikenerne kan føre til, at der rejses en kirkekamp. Evangeliet kan ikke forkyndes frit under censur”. De øvrige biskopper havde tilsluttet sig dette,⁸⁰ og bispemødet havde udfærdiget de

Efter regeringens afgang var radioen kommet under strengere tysk kontrol. Den illegale presse opfordrede til boycott, da den fandt, at der kun var ringe forskel på de tilladte danske udsendelser og egentlig tysk propaganda. Folkekirkens radioprædikanter var således kommet i problematisk selskab.

skrivelser, der i givet fald skulle meddele radiogudstjenestens indstilling.⁸¹ Det var altså bispemødets faste beslutning, at først ved et tysk censurkrav skulle radiogudstjenesterne indstilles.

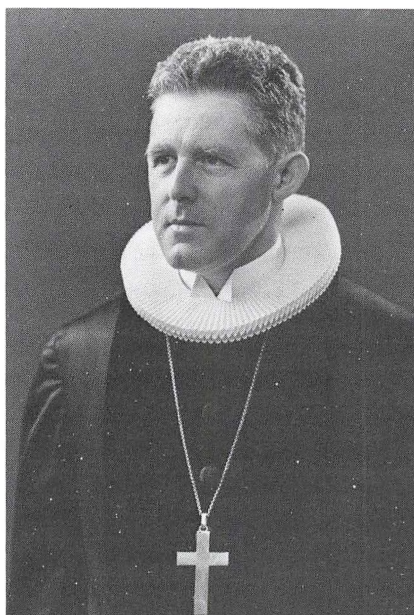
Malmstrøm så imidlertid positivt på Viborgpræsternes forslag om at indstille radiogudstjenesterne, skønt det gik på tværs af bispemødets linje og rummede en åbenlys trussel om ”at iværksætte en aktion uden om biskopperne”, hvad udvalget havde fundet kunne blive en pinlig nødvendighed, hvis bisperne ikke ville gå foran med en aktion. Viborgbispens anbefalede forslaget over for kollegerne. Han henviste til, at han havde talt med adskillige, der følte, at kirken ikke kunne lade det passere i tavshed, at tyskerne havde undladt at tage hensyn til protesterne, før de iværksatte jødeforfølgelsen. Man måtte indrømme, at det var alt for pæne prædikener, der blev holdt i radioen, og den udsendte formaning til radioprædikanterne om at passe på [omtalt i kap. 2 om 1940], var jo ”ganske rigtigt en slags censur, som vi selv

godvilligt øver, men til skade for den myndighed, der i tider som disse burde være over den forkyndelse, der lyder gennem radioen". Derfor fandt Malmstrøm det nu forkert, at biskopperne ikke straks havde afbrudt forbindelsen til statsradiofonien, der i den grad var bundet. Det ulmede i kirkelige kredse, så et svar til præsterne kunne dårligt vente til næste bispemøde. Truslen om at gå uden om biskopperne havde gjort indtryk: "Jeg ville beklage det meget, dersom et negativt svar på præsternes henvendelse til mig (til os) skulle resultere i, at de mænd henvendte sig direkte til de udpegede radioprædikanter, hvad ingen jo kan forbyde dem, og hvad de sikkert i fællesskab med andre ville gøre, omend meget nødig, da de ønsker så længe som muligt at stå bag de danske biskopper." Malmstrøm foreslog derfor, at de østdanske biskopper holdt møde og videre vedlagde han forslag til den skrivelse til radiofonien, hvor biskopperne skulle meddele radiogudstjenestens ophør. Selv om man kunne beklage, at det for en tid ville gå ud over uskyldige, var det en kendsgerning, at mange i den danske kirke sov og kunne trænge til at blive vækket gennem et sådant protestskridt.⁸²

Samtidig søgte Viborgudvalget at udbrede initiativet. Aage Sletten sendte udvalgets henvendelse til sin svoger, A Hindsholm, der var provst i Dronninglund herred, for at den kunne cirkulere blandt præsterne i Aalborg stift. Den provokerende trussel om at gå udenom bisperne måtte ikke stille sig i vejen for initiativet, så Hindsholm pointerede, at det var kravet om radiogudstjenestens bortfald, man tilsluttede sig, ikke Viborgskrivelsens fulde ordlyd.⁸³ Hindsholm søgte at få provstekollegerne med: Efter hyrdebrevet havde bisperne stået svagt og "likvideret" spørgsmålet om jøderne. Radioen var et propagandainstrument, censureret af tyskerne.⁸⁴

Provstekollegerne var uenige, og biskop Smith imod denne private henvendelse. At bruge den officielle tjenestevej (og porto!) var usømmeligt. "Det er jo parallelt til Nedergaards forsøg i sin tid på at bruge Præsteforeningens repræsentantskab som sit private foretagende, men det blev jo afvist. Af samme grund bør dette afvises."⁸⁵ Det var ikke rigtigt at sige at kirken havde affundet sig med, at tyskerne havde overhørt protesten, for selve oplæsningen som hyrdebrev var en protest herimod.⁸⁶ Forløbet resulterede i, at Smith sendte en officiel skrivelse til provsterne, hvor han advarede mod Viborgudvalgets forslag og beroligende henviste til den linje, bisperne var enedes om på bispemødet. Efter dette afviste de fleste af stiftets præster at støtte forslaget.⁸⁷ Aalborgbispen svarede sin kollega, at man ikke skulle lade sig "piske frem af tilfældige udvalg". Det ville være mere nærliggende at nægte at medvirke i pressen, som jo vitterligt var underkastet censur, så man kun

*Axel Malmstrøm, 1888-1951.
Biskop i Viborg stift 1936-51, missions-
mand. Interesseret i økumeni og i arbejdet
for ydre mission. Malmstrøm ville gerne væ-
re imødekommende overfor stiftets præster
og ville derfor heller ikke afvise de præster,
der ønskede et øget kirkeligt engagement,
hvilket i bispekollegiet af og til bragte ham
på linje med Fuglsang Damgaard.*

kunne skrive "som om intet var hændt". Først ved censurkrav skulle man standse radiogudstjenesten.⁸⁸

Heller ikke de øvrige biskopper delte Malmstrøms positive syn på Viborgudvalgets forslag. Øllgaard fandt det provokerende og – som sædvanlig – gennemsyret af mistillid til biskopperne, hvad man imidlertid ikke skulle lade sig intimidere af. Enhver form for "kunstig opskruet demonstration" måtte frarådes. Derimod kunne man opfordre til forbøn for forfulgte og flygtede eller opfordre radioprædikanterne til, "som forholdene nu er", at prædike evangeliet klart og rent uden at tage uvedkommende hensyn, selv om det ikke vil blive godt modtaget.⁸⁹

Haderslevbisen fandt, at standsning af radiogudstjenesten var en "lovlig søgt demonstration", og forslaget var kun stillet "under pres af Viborgudvalget". Ganske interessant kunne Noack dog ikke helt afvise påstanden om, at nogle præster forkyndte "som om intet var hændt", men dette var en sag for prædikanterne, som bisperne måske nok kunne tage op ved at henlede præsternes opmærksomhed herpå. Selv havde Noack mundtligt meddelt præsterne i sit stift, at de efter regeringens tilbagetræden ikke længere behøvede at tage de hensyn, han tidligere havde henstillet: til jøderne og til det af

Konge, regering og rigsdag opretholdt forhold til besættelsesmagten. ”Det bånd, som disse hensyn måske havde lagt på deres frihed til evangeliets forkyndelse, var de nu løste af.” En lignende opfordring kunne måske tilgå radioprædikanterne.⁹⁰

Også Plum var imod at standse radiogudstjenesten. Han fandt, at Viborgudvalgets position var ”selvtagen”. Dets forslag havde ikke rod i dagens situation, og biskopperne skulle ikke lade sig skræmme ”til af angst for vor position at foretage uoverlagte skridt”. Men også han mente, der sikkert ville være grund til at meddele præsterne, at det tidligere hensyn til jøderne, der før havde dikteret en vis forsigtighed, nu var faldet bort, uden at man skulle fremme en provokerende aktualisering af prædikenen.⁹¹

Ribebispen advarede: Da bispernes opgave var ”at *værne* kirken og Ordets forkyndelse mod indgreb fra magthavernes side, skal vi ikke *søge* at *rejse* en kirkekamp, men på den anden side være rede til at *tage* en sådan, hvis den påtvinges os udefra...Den sidste passus i Viborgudvalgets skrivelse siger tydeligt, at man kun vil anerkende biskoppernes ledelse, når disse retter sig efter vedkommende præsters mening. – Dette er den sikre vej til opløsning af den kirkelige fællesfront”. Bisperne, der stod med ansvaret, skulle ikke give efter for en nervøs trang til, at der hele tiden skulle ske noget og til selv at sætte begivenhederne i gang.⁹²

Efter at disse synspunkter havde cirkuleret blandt biskopperne, mødtes de tre østdanske biskopper 17. november i Roskilde for at formulere bispekollegiets officielle svar. Biskopperne anlagde det synspunkt, at beslutningen om først at frasige sig radiogudstjenesten ved krav om censur logisk indebar et løfte om at fortsætte, indtil et sådant censurkrav gjordes gældende. Ang. påstanden om, at der fortsat forkyndtes ”som om intet var hændt”, følte man ”ingen trang til at insinuere, at præsterne på dette punkt ikke holder deres præsteløfte,” så der skulle ikke tilgå prædikanterne en opfordring til at prædike evangeliet rent og klart. Forbøn for de lidende var en selvfølge, men forbønnen skulle ikke anvendes som protestmiddel. Ang. ønsket om at bringe offer og opfordre dertil, kunne det meddeles, at Københavns biskop forhandlede med myndighederne om forsendelse af forsyninger til de deporterede. Herom ville der tilgå meddelelse til præsterne, ”som da vil blive stillet over for en opgave af mere positiv art, end den adskillige af dem nu gennem protester og henvendelser sysselsætter sig med.

Også vi mener, at kirkens gerning ikke blot består i ord men i kraft; og at denne kraft netop viser sig i positiv hjælp. Vi forstår godt, at de jyske præster ikke har kunnet få øjet op for det betydelige arbejde, som andetsteds – ikke

mindst i det østdanske distrikt – er øvet i de senere tider, men derved forringes ikke den indsats, som faktisk *er* ydet. Vi mener sluttelig, at der skulle betydes de i disse sager stærkt interesserede præster, at de bør have tillid til, at vi efter evne følger forholdenes udvikling og foretager det efter vort skøn fornødne. Talen om at iværksætte aktion udenom biskopperne må vi opfatte som havende en vis illoyal klang, og de som fører en sådan tale, bør være sig bevidst, at de derigennem er med til at svække den kirkens enhedsfront, som vi ser det som en af vore fornemste opgaver at virke for.”⁹³

Biskopperne gav således ikke efter for aktivisternes pres, der ville betyde en skærpelse i forholdet til besættelsesmagten. De foretrak den praktiske hjælp til de deporterede, og røret blandt præsterne kunne i denne forbindelse anvendes som murbrækker for at få et sådant hjælpearbejde i gang. Efter mødet i Roskilde bad bisperne således Udenrigsministeriets direktør om at henvende sig til Best for at udvirke tysk tilladelse til at sende pakker til de deporterede. Bisperne meddelte, at de havde under overvejelse at opfordre menighederne til at sende gavepakker. Kirkelige kredse ville modtage en sådan tilladelse med tilfredshed og derigennem ”få udløsning for deres trang til kristelig og human aktivitet.”⁹⁴

Malmstrøm havde foretaget henvendelse ud af ærlig foruroiligelse og var misfornøjet med kollegernes lidt syrlige afvisning: En ting var, at Fuglsang Damgaard ikke nu skulle udsende en opfordring til præsterne om at prædike evangeliet rent og klart, ”men jeg går på den anden side ud fra, at du ikke tilstiller dem nogen opfordring til at vise forsigtighed, selv om al unødigt udæskning bør undgås og ikke er på evangeliets grund.”⁹⁵ Malmstrøm forsvarede de aktivistiske præster, der efter jødeforfølgelsen ”tumlede med det spørgsmål, om de ikke burde nedlægge deres embede og på den måde tydeligt for alle sige *deres* nej til det, der var sket med jøderne”. Selv om det allerede et par dage efter forslaget fremsendelse havde stået ham klart, at man ikke kunne ændre bispemødets fastlagte linje, delte Viborgbispen ikke kollegernes fordømmelse af forslaget: ”Det har i det hele taget været umuligt for mig at tage Viborgudvalgets henvendelse som udtryk for kværulanteri eller blot utilfredshed med biskoppernes handle måde. Så meget er i hvert fald sikkert, at vi over for præsterne rundt i vort stift intet som helst formår at udrette, **hvis vi blot bliver misfornøjede eller tager overlegent på alvorligt mente henvendelser**”. Det var jo dog en kendsgerning, at der havde været flere tilfælde, hvor radioprædikanten havde undladt at bede for jøderne.⁹⁶

Malmstrøm havde ønsket biskoppelogiets svar hurtigt, så han kunne orientere stiftets præster, hvoraf mange ville samles i anledning af en ordination

24. november. Her kunne Malmstrøm orientere de 57 fremmødte præster om situationen, herunder den praktiske hjælp til jøderne, som var ydet i de østdanske stifter. Repræsentanter for Viborgudvalget havde ved den efterfølgende sammenkomst plæderet for en mere aktiv linje, og dette i et sådant omfang, at Malmstrøm siden fandt, det ville have været formålstjenligt, om de ”havde holdt sig noget mere i baggrunden”, og biskoppen havde ved mødet påtalt Viborgudvalgets trussel om at gå udenom bisperne.⁹⁷

Udvalget havde gjort gældende, at jødeforfølgelsen og fængslingernes vilkårlighed ikke måtte gå sporløst hen over hovedet på folk. Selv om det kirkelige fællesskab var vigtigt for Viborgfolkene, bød samvittigheden dem at få et biskoppeligt initiativ i sagen, ellers måtte de selv udtrykke kirkens mening og altså bryde enheden.⁹⁸ Kritikken for at ville gå udenom bisperne tvang siden udvalget til at forklare sig.⁹⁹ På mødet havde mange delt udvalgets ønske om, at biskopperne på ny lod høre fra sig, f.eks. gennem en hilsen til menigheden med opfordring til forbøn for jøderne, mens andre havde følt at biskopperne gjorde tilstrækkeligt. Tidehverv havde altid været imod, at ”kirken” skulle handle, og på Viborgmødet havde Østergaard-Nielsen da også talt i dette spor: ”Hvis nogen vil lave noget yderligere, så gå dog i himlens navn hen og lav sabotage, hvis I absolut skal gøre noget”.¹⁰⁰ Det var altså ikke en enig front, der ønskede, at et engagement skulle udmøntes i en specifik kirkelig aktivitet.

Det barthiansk prægede Viborgudvalgs radikalisme gjorde sig på samme måde gældende i forholdet til det københavnske initiativ PUF.¹⁰¹ På sin organiseringsstur i det jyske havde Rald i Aalborg mødt biskoppen. Biskop Smith havde kritiseret forslaget om radiogudstjenestens indstilling, der var fremsat af ”det selvbestaltede Viborg udvalg.” Rald havde givet sin tilslutning til biskoppens synspunkter og været enig i, at udvalget var selvbestalt. Han havde forklaret, at hans opgave blot var at samle disse selvbestaltede udvalg under én hat, nemlig det københavnske udvalg.¹⁰²

Da PUFs første orienteringsskrivelse blev udsendt, efter at Rald var returneret fra Jyllandsrejsen, opfordrede man da også til moderation i det her omhandlede spørgsmål. Skrivelsen redegjorde for det praktiske hjælpearbejde for jøderne, som Fuglsang Damgaard var engageret i, og advarede (som biskopperne) mod aktivismen: ”Vi vil gerne i denne sammenhæng gøre opmærksom på, at skal man opnå tilladelse til at hjælpe disse nødstedte mennesker, vil denne tilladelse sikkert umuliggøres ved yderligere offentlig protest. Vi kan ikke nærmere gå i enkeltheder ang. de veje, man arbejder ad, men kun udtrykke vor overbevisning, at der gøres hvad der kan, og at kirken

er med i forreste linje.” Mht. radiogudstjenesten fortalte man, at indstilling først skulle ske ved krav om censur, og bisperne havde allerede forberedt de nødvendige skrivelser. Fuglsang Damgaards henstilling fra 1940 om forsigtighed var efter 29.august bortfaldet. I det hele taget var PUFs bestræbelser på at tilvejebringe oplyst sammenhold påkrævet. Både for dem der trængte til at vågne op, og henvendt til de mere radikale hed det: ”visse kredse bliver urolige over, at der ikke sker tilstrækkeligt, fordi de ikke ved besked med, hvad der foregår.”¹⁰³ Københavnerne stod således på en mere moderat linje. Rald var interesseret i at holde kontakt til Viborgudvalget, men vel at mærke for at bremse det mere radikale Viborgudvalg.¹⁰⁴

Medfølgende udsendte PUF nogle overvejelser over præsternes tavshedspligt, og over hvordan præsterne skulle stille sig til et evt. krav om loyalitetserklæring. Det første afspejlede sabotagens stigende popularitet, men også inspirationen fra Norge, hvor politiet var bemyndiget til at ophæve tavshedspligten. Til de danske præster hed det nu: ”I anledning af politiets krav til borgerne om under strafansvar at meddele alle oplysninger, man måtte være i besiddelse af vedr. personer, der har forøvet sabotage eller på anden måde bekæmper den tyske værnemagt, kan der være grund til at minde præsterne om den tavshedspligt, der påhviler os i henhold til Danske lov 2-5-20.” Lægerne, der ikke havde denne retlige beskyttelse, havde under henvisning til tavshedspligten protesteret mod at skulle anmelde patienter. ”Det er ikke mindre magtpåliggende for os præster at opretholde tillidsforholdet til mennesker og give dem vished om, at præsten tier med alt, hvad der kommer til hans kundskab gennem præstetjenesten.”

Ved krav om loyalitetserklæring måtte præsterne fastholde, at man var bundet til troskabsløftet til kirke og konge. Ingen måtte handle isoleret, men skulle rådspørge biskoppen og rådføre sig med kolleger. Hvor man skulle bidrage til at klare tankegangen hos andre, havde PUF det indtryk, at der kristeligt talt kunne gøres to synspunkter gældende: Spørgsmålet kunne aldrig afgøres ud fra opportune hensyn, men udelukkende ud fra samvittighedsgrunde. Derudover måtte det fastholdes, ”at det ikke er os, der er herrer over sandheden, men sandheden der er herre over os. Vi skal ikke som præster være med til at lægge tvang på samvittighederne, men vi skal være med til at holde dem vågne, så gale motiver ikke spiller ind ved afgørelser, der angår både den enkelte og det fællesskab, hvori han lever.” Sluttelig tilføjedes, ”at begge problemer har været forhandlet med biskoppen, som fuldtud godkender de synspunkter, som her er gjort gældende.”¹⁰⁵

Ønsker om bispeudtalelse

Ønsket om aktivitet, i form af en fornyet bispeudtalelse eller andet, blev dog stadig fremført. Efter et møde 15. oktober havde 15 præster fra Ulfborg-Hind herred, Ribe stift, henstillet til biserne, at kirken fremkom med endnu et hyrdebrev som protest mod og oplysning om de begåede grusomheder tillige med en opfordring til kollekt til fordel for ”de på grund af de begåede overgreb nødstedte”. Biskoppernes protest, der var afgivet inden forfølgelsen, var ikke nok. ”Vi hørte i den noget i retning af et løfte om noget der ville ske fra biskoppernes side, hvis det frygtede blev virkelighed. Der må være nogle konsekvenser af de ord om at adlyde Gud mere end mennesker”,¹⁰⁶ hed det med henvisning til hyrdebrevets omtvistede afslutningsord. Biskop Fuglsang Damgaard svarede med at orientere om, hvad der var foretaget fra biserne side, og på et møde i Vemb 16. november kunne Rald som repræsentant for PUF bekræfte, at anklagen mod biserne for passivitet var uberettiget.¹⁰⁷

Uroen fortsatte dog. På et møde i Holstebro overvejede samme kreds at sende 2 repræsentanter til København for at udvirke biskoppernes fordømmelse af jødeforfølgelsen, gidseltagningen, anvendelse af kollektiv straf, konfiskation af skoler og menighedshuse, og præsterne ville have biskopperne til at sætte sig i spidsen for en landsindsamling til fordel for familierne til de forfulgte.¹⁰⁸ Også Hans Magle henvendte sig om endnu et hyrdebrev i anledning af arrestationerne. Man kunne ikke tie stille over for åbenlyse voldshandlinger og samtidig bevare en god samvittighed. En samlet protest fra kirkens side skulle i Kristi navn stemple sådanne handlinger ”som stridende ikke blot imod Guds vilje for et ordnet menneskesamfund, men tillige som stridende imod de mest fundamentale retsregler”.¹⁰⁹ Ønsket om en udtalelse fra biskopperne blev fremsat i en situation, hvor der var præster, der plagedes af tankerne, om man havde været bange for at betale prisen ved at forkynde Guds ord. De frygtede, at prædikanter og biskopper havde svigtet og været tavse, hvor de skulle have talt.¹¹⁰ Fra Aalborg stift henstillede 13 præster i december til Fuglsang Damgaard, at radioprædikanterne fik besked på at forkynde med frimodighed og uden menneskefrygt og på at tage jøderne og andre bortførte landsmænd med i bønner. Radiogudstjenestens ophør var ikke formålstjenlig, men man var enig med Viborgudvalget i, at kirkens protest ikke kunne indskrænkes til skrivelsen fra september.¹¹¹

I det illegale Kirkens Front, der efter en beskeden start sommeren 1943 nu blev udsendt til alle landets præster, lød en dæmpende røst mod kritikken

for passivitet: Der havde i præstekredse været en del uro, da man ikke fandt, at bispernes hyrdebrev var tilstrækkelig protest mod jødeforfølgelsen, og at kirken måtte protestere herimod og mod tortur, gidseltagning m.m. Heroverfor ønskede man ”**fra ansvarlig kirkelig side** at understrege, at hyrdebrevet ved sin oplæsning fra alle prædikestole fik karakteren af protest, selv om det i første omgang fremkom som en henvendelse og en advarsel.” Kirken stod ikke passiv, men ikke alt, hvad der foretoges, kunne få formen af offentlige protester.¹¹²

Ønsket om et hyrdebrev fremsattes igen og igen. På verdenskrigens fronter gik udviklingen nu tyskerne imod, og man kunne begynde at tænke på den dag, tyskerne måtte forlade landet. Forstanderen for Frederiksborgs Grundtvighøjskole, C P O Christiansen, der havde været interneret i Høvelte, var nu bekymret for, at det voksende had skulle føre til et fremtidigt opgør, en ”Bartholomæusuge”, med de mænd, som den illegale presse havde lagt for had.¹¹³ Efter sin frigivelse foreslog den grundtvigske højskolemand derfor, at Københavns biskop sammen med Hal Koch modvirkede denne hadefulde stemning ved radioforedrag eller, endnu bedre, ved et fælles hyrdebrev fra biskopperne. De kristne var af evangeliet forpligtet til at bekæmpe hadet, og da bisperne havde størst gennemslagskraft i befolkningen, burde initiativet komme fra episkopatet, hvem ingen kunne mistænke for at gå andres ærinde. Hvis Fuglsang skulle vise sig ikke at være interesseret, ville Christiansen gå til en af de andre biskopper.¹¹⁴ Den grundtvigske højskolemand var ikke blevet ”aktivist” eller havde forladt grundtvigianernes traditionelle ”lavkirkelige” indstilling. Det var kun af praktiske årsager (bispekollegiets større gennemslagskraft), at det netop var denne personkreds, der skulle udtale sig, og ærindet var ikke at bekæmpe besættelsesmagts overgreb, men den hadets ånd, som forstanderen havde mødt hos sine internerede landsmænd i Høvelte. Sammen med repræsentanter for det nordiske, økumeniske tidsskrift ”Kristeligt Fællesskab” mødtes Christiansen med biskoppen, hvor de uddybede sagen og fremførte ønsket om et hyrdebrev inden jul.

Fuglsang Damgaard var dog imod, at biskopperne skulle lade sig ”forlede til overilede skridt af henstillinger udefra”. Skønt sagen lå ham på sinde, og dagen ville komme, hvor den skulle tages op, måtte man vælge det rigtige tidspunkt, og dette var ikke nu, men man kunne sætte spørgsmålet på dagsordenen til januars bispemøde.¹¹⁵

Kollegerne var enige i, at forslaget burde afvises. Den grundtvigske biskop i Aalborg delte synspunktet, at tiden ikke var inde: et hyrdebrev nu

*Harald Sandbæk, 1904-1986.
Præst i Hersom-Bjerregrav, Viborg stift.
Barthianer, medlem af Dansk Samling.
Præst for de finlandsfrivillige i 1940. Dri-
vende kraft i Viborgudvalget, men gik ind i
illegalt arbejde, arresteredes 1944 og und-
slap mirakuløst bombardementet af det ty-
ske gestapohovedkvarter i Århus, hvorefter
han flygtede til Sverige. Her blev han præst
ved den danske brigade, hvis uniform han
bærer på billedet.*

ville blot drukne i julestemningen, og alligevel ikke nå dem, hos hvem hadet flød over. De illegale våben kunne bruges til personlig fordel og til at tvinge politiske systemer igennem, men over for noget sådant var hyrdebrev virkningsløse. Plum fandt, at sagen lå enhver på hjerte. Et retsligt opgør var nødvendigt, men forudsatte p.t. tyskernes nederlag. En evt. fællesudtalelse kunne gå på, at lynchjustits måtte undgås, men man måtte opfordre til *lovlig* rettergang, ikke til at lade to og fem være lige og se bort fra ret og uret. Heller ikke Noack ønskede noget hyrdebrev til jul, ”lige så lidt som der skal udsendes noget protesthyrdebrev til nytår.”¹¹⁶ Diskussionen mundede ud i, at Fuglsang Damgaard bad kollegerne overveje tanken indtil januars bispemøde, men der måtte indtræffe noget konkret, før biskopperne kunne tage et initiativ.¹¹⁷

De jyske præsters radikalisme kom atter til udtryk ved et møde i Århus bisppegård 16. december. Her skulle repræsentanter for de jyske PUF-udvalg mødes med deres biskopper bl.a. for ”at få konstateret muligheden af en mere samlet optræden fra præsternes side med biskopperne i spidsen”.¹¹⁸ Biskoppernes holdning til præsterne var kølig.¹¹⁹ Smith satte spørgsmålstejn ved, hvad PUF-udvalgene egentlig repræsenterede og kritiserede aktivister-

nes forslag om ved embedsnedlæggelse at sige nej til jødeforfølgelsen.¹²⁰ Scharling stillede sig bag de østdanske kollegers afvisning af protestskridt og understregede, at der med CPO Christiansens henvendelse nu forelå et ønske om et hyrdebrev med et helt andet [ikke-aktivistisk] sigte. Ribebiskoppen advarede på denne baggrund mod, at mødet i Århus skulle gå ind på noget, ”som vil dele biskopperne”.¹²¹

14 dage før mødet i bispegården havde præsterne været samlet hos Præsteforeningens senere formand, Carl Bay i Risskov. Her var man enige om, at man ikke kunne blive ved status quo, men at der måtte ske noget, og de deltagende præster fremkom med forslag til, hvad der skulle gøres: Kirken kunne protestere mod brugen af tortur eller mod nazismen. Man kunne iværksætte en kollekt til fordel for jøderne. Man kunne nægte kirkebogsatterer til tyskerne. Eller sætte en præst til i radioen at prædike fra karsken bælg.¹²²

Konfronteret med biskopperne var der ikke samme fodslag og intet af det foreslåede blev vedtaget på Århusmødet. Meningsdannelsen var spredt blandt præsterne, men flertallet efterlyste handling – en udtalelse, protest eller hyrdebrev – gerne i bekendelsesform. Det var en fejl, at kirken først havde protesteret ved jødeforfølgelsen, og ikke ved tidligere overgreb. Et nyt hyrdebrev måtte konkret fordømme nazismen og anvende ordet ”fjende”. Andre af præsterne var mere moderate, og interessant nok var PUFs københavnske repræsentant, Th. Glahn, at finde her. Han delte biskoppernes synspunkt, at man måtte afvente en konkret lejlighed. Biskopperne gik imod kritikken og hævdede den linje, de hidtil havde stået på, at først den konkrete situation kunne afgøre, hvad der skulle ske. Derfor ville de ikke på mødet lade sig binde til noget. Over for kravet om protester, fremhævede biskopperne den praktiske hjælp til de deporterede. Men dette forsvar for moderationen blev afvist: Uretten måtte ikke glemmes. I stedet for at forlange de deporterede hjem, gav man dem overfrakker! Bisperne var imod et nytårs-hyrdebrev. Noack anførte, at et hyrdebrev var et udtryksmiddel, som kirken kun benyttede sig af, når det i en ekstraordinær situation skønnedes påkrævet, – ”i protest mod overgreb, eller over for truende begrebsforvirring i menigheden, at fastslå noget for kirken væsentligt og uopgiveligt”, og Noack understregede, at bispernes eventuelle udsendelse af et hyrdebrev ville være uafhængig af PUF-udvalgenes kritik, og man ville også fortsat med sindsro læse kritikken af bisperne i det illegale blad Kirkens Front.¹²³ Før bispemødet i januar kunne et hyrdebrev under ingen omstændigheder komme på tale, da situationen ikke kunne siges at være tilstrækkeligt påtrængende.

Mødet var en skuffelse for præsterne. Bispernes udtalelser gav ikke meget håb for præsternes ønske om "at aktivisere" stiftslederne.¹²⁴ "Vi kunne ikke forstå de ikke ville komme os i møde, når vi så meget ønskede en nytårshilsen." Efter mødet samledes en snes af præsterne "...Viborgfolkene, Århusfolkene, Bay og nogle flere." Stemningen var ret ophidset, og tanken om at efterligne nordmændene og danne en "Foreløbig Kirkeledelse" blev nævnt, men man enedes om at give bisperne endnu en chance til efter bispemødet 20. januar. Skete der ikke noget, ville man samles igen.¹²⁵

Biskopperne ville altså ikke lade sig presse til at fremkomme med et fælles hyrdebrev. Et "protesthyrdebrev" kunne ikke komme på tale, men muligvis et "forsoningshyrdebrev" som foreslået af C P O Christiansen. Biskopperne hævdede deres myndighed og stod fast på, at det var bispemødet 19-20. januar, der alene skulle tage beslutning herom.¹²⁶ Diskussionen om radiogudstjenesten viser, at selv om biskopperne erkendte, at den transmitterede forkyndelse tidligere havde været bundet af politiske hensyn og dette ikke længere burde være tilfældet, hvorfor de egentlig ikke kunne afvise en opfordring til præsterne om mere fri forkyndelse som upåkrævet, så ville de dog ikke bidrage til aktivismen ved at udsende en sådan opfordring. Bisperne fandt, at det var en mærkelig "hysterisk lyst", der var kommet blandt præsterne, til at høre biskopperne tale i kor. Men de ville ikke ved en udtalelse bidrage til at destabilisere den politiske situation, hvor censuren umuliggjorde overblikket, og meget beroede på rygter. Men skulle der endelig "skydes kugler ud", ville biskopperne selv støbe dem.¹²⁷

I den gryende morgenstund 5. januar 1944 fandt en 40-årig vejfarende i Hørbylunde bakker et blodigt lig i vejkanten. Med mordet på digterpræsten Kaj Munk, var der indtrådt en sådan ekstraordinær situation, at kirken ikke længere kunne være tavs.

5.4. Striden omkring Kaj Munk

Præsten i Vedersø, Kaj Munk, havde ved sin udadvendte virksomhed som skribent, taler, debatør, dramatiker, poet været genstand for offentlighedens opmærksomhed allerede før krigen. Som hyppig skribent i Jyllandsposten og Nationaltidende havde Munk bragt sig i centrum ikke blot for den læsende befolknings interesse, men efter 1940 også for Pressebureauets.

Munk havde været blandt de skarpeste kritikere af regeringens beslutning om ikke at kæmpe 9.april 1940 og af den efterfølgende ordning, hvor

Stauningregeringen, trods Socialdemokratiets tidligere udsagn om nazismens farer, nu søgte at få det bedste ud af situationen ved samarbejde. For Munk afspejlede sådan handling overfladiskhed og opportunisme: Demokratiet ønskede, at sandheden skulle være uden risiko og farer og kendte ikke begrebet "ansvar", men forlangte af folket, at det skulle svinge med og acceptere regeringspolitikens volter: "Diktaturet blev indført her en dag mellem 3 og 5. Nu blev Tyskland bare en nabo. "goddag, nabo – godt vejr, nabo – Hvordan har du sovet i nat, Nabo?" Men Munk ville holde regeringen fast på ansvaret: "Stauning udleverede sit demokrati til Hitler, de røde faner "kniksede" straks de så et nazi-kors". Parlamentarismen havde villet købe livet for billigt og havde nu udlevet sig selv, hvad Munk ikke begræd.¹²⁸ På denne baggrund ville Munk vække befolkningen til erkendelse af tilværelsens store alvor, hvor begreber som sandhed og ret var forpligtende ud over tidens forbigående relativisme.

Med teaterstykket *Egelykke*, havde Munk i besættelsesåret, hvor alle sværmede for Grundtvigs nationalromantik, fejret store triumfer, skønt de kirkelige blade var kritiske over for indholdet, som man ikke fandt fremstillede nationalskjaldens levned korrekt. Senere i 1940 havde Munk allerede et nyt stykke klart. "Niels Ebbesen" omhandlede Danmarks situation som besat land, hvor den frie danske bonde drives til oprør mod den tyske besætter, grev Gert. Stykkets fordrukne præst, Fader Lorents, har man tolket som en afbildning af kirkens situation: Det ydre vellevned rummede en glødende patriot, der blot havde svært ved at tage en fast stilling.

Stykkets tydelige symbolik gjorde udgivelse vanskelig, da censuren straks ville gribe ind. I stedet valgte Munk at læse op af manuskriptet. Hvis stykket ikke var færdigt, kunne censuren vel heller ikke gribe ind. 13. januar 1941 havde han inviteret sig selv til Frederiksborgs grundtvigske Højskole, hvor han til forsamlingens begejstring fremførte passager i stykket ved et velbesøgt aftenmøde.

Udenrigsministeriets Pressebureau, der havde haft en mand til stede, ønskede at gøre sig bekendt med teaterstykket og udvirkede, at statens censor for privatteatrene udbad sig manuskriptet og en samtale. Munk nægtede at udlevere sit manuskript og erklærede, at han først ville møde op til samtale, når han fik tid. Dette skete først 19. april; her afviste Munk at indordne sig. Han nægtede at give møde i Udenrigsministeriet, men ville fortsætte med at tale efter sin overbevisning, idet han erklærede, at han følte sig stående i en lejr modsat den, Justitsministeriet og censoren under de forhåndenværende omstændigheder stod i. Justitsministeriet, hvorunder teatercensurering hør-

Kaj Munk, 1898-1944.

Vedersø, Ribe stift. Kaj Munk var allerede før krigen landskendt for sine opsigtsvækkende teaterstykker og sprogligt spændstige artikler. Munk anfægtede samarbejdspolitikens moralske grundlag og fremførte kritikken på en yderliggående og provokerende facon, der bragte ham i danske og tyske myndigheders søgelys. Munk lod sig ikke bringe til tavshed, men trodsede alle advarsler og styrede på denne måde mod martyriet, der på tragisk vis fuldendtes 4. januar 1944.

te, anså tilfældet for alvorligt, ikke mindst pga. replikker om, at "fjenden" var i landet. Dog ville man ikke skride ind, "da pastoren vel er ude efter en helgenglorie".¹²⁹

Da Munk ved Forfatterforeningens boguge 2. november 1941 skulle læse op af stykket, skete det først, efter at Udenrigsministeriets havde fået arrangementen til at rette i manuskriptet.¹³⁰ Da stykket endelig kom på tryk i 1942 på årsdagen for 9. april, blev det straks forbudt.

Tyskerne havde opmærksomheden rettet mod Munk, så Udenrigsministeriet ønskede munden lukket på ham og rettede henvendelse til Kirkeministeriet herom. Munk havde været nævnt, når kirkeministeren bad biskopperne sørge for ro blandt præsterne,¹³¹ og Munk diskuteredes på regeringsmøderne. Fibiger indkaldte Munk til samtale i ministeriet i november 1941 og igen 10. april 1942. Her bad Fibiger Munk udvise forsigtighed og advarede om, at det kunne føre til fængsel, hvis Munk fortsatte. Munk havde svaret, at andre måtte tage til orde, når regeringen var så eftergivende.¹³² For det tilfælde, at ministeren skulle savne argumenter, havde embedsmændene i Pressebureauet på eget initiativ fremsendt artikler, der var kritiske over for digterpræsten.¹³³

Hvad Kaj Munk vendte sig imod var regeringens pragmatiske politik, der ville tilgodesee befolkningens materielle kår, fremfor at stå fast på retsprincipper. I Munks øjne havde flertallet – politikerne, præsterne og højskolen nævntes – sveget de absolutte værdier, som skaberen havde sat for menneskelivet. Præsteskabet var opdraget i humaniteten. De havde ”fået kæ-æ-æ-rligheden ind med patted flasken”. Præsterne holdt sig kvindagtigt fra at tale politik. Kun Bartholdy havde sagt de rette ord. At takke Gud for at aprilordningen havde frelst landet fra en værre skæbne, sammenlignede Munk med at takke for, at man havde snydt i en hestehandel. Om så fængslerne skulle fyldes, måtte folket samle sig under kristendommens og livets krav og kæmpe sammen med ”det lænkede Norge” og ”det blødende Finland”. Hvad der ”ville få de farligste følger for land og folk” (som det hed med hentydning til regeringens opråb), var at svinge sine idealer.¹³⁴ Men Munk førte en ensom kamp, for regeringslinjen fandt i krigens start støtte hos det absolutte flertal af befolkningen.

Munks dristige udtalelser havde ofte vakt tyskernes opmærksomhed og affødt restriktioner fra statsmagten. Under telegramkrisen havde Pressebureauet udsendt forbud mod al omtale af Munk, hvilket dog samtidig kvalte kritikken af digterpræsten.¹³⁵ Som tiden (og krigen) gik, kom Munk i en stadig skarpere konfrontationstilling over for det politiske system. Han talte stadig mere uhildet om støtte til modstandssynspunktet, og ved valget i marts 1943 var han atter gået imod den nationale samling og havde opfordret til at stemme på det af de samarbejdende partier ugleseste Dansk Samling. Munks vægning ved at efterkomme de ministerielle henstillinger føltes i længden undergravende for regeringens autoritet. Over for tyskernes klager havde det været bekvemt for Udenrigsministeriet at kunne henvise til mandens særstilling som præst i den danske folkekirke. Men på samme måde som vi har set, at ministeriet ikke havde nogen synderlig respekt for hensynet til forkyndelsens frihed, var det heller ikke af respekt for den folkekirkelige institution, at man ikke greb til afskedigelse. Faktisk overvejede Udenrigsministeriet i februar 1943, om Vedersøpræsten skulle straffes og evt afskediges, hvad man fandt i og for sig ville være konsekvent efter regeringens politik, men man måtte tage virkningen i betragtning.

Når ministeriet derfor ikke skred ind, skyldtes det usikkerheden om, hvad man reelt ville opnå: Idømmelse af straf efter straffelovstillæggets par. 388 ville måske blot udgøre et tilfredsstillende martyrium, og afskedigelse kunne få Munk til at etablere sig som frimenighedspræst eller i anden fri præstegering uden for folkekirken. Og et sådant skridt ville desuden medføre uro i

befolkningen, især når det skete, uden at der var fremsat tysk krav herom. Det var således ikke hensynet til kirken, der forhindrede afskedigelse – tværtimod: Ministeriet skønnede, at ”den højt begavede mands position” væsentligst var ”af artistisk art”. I kirkekredse mentes han ikke at nyde nogen særlig popularitet.¹³⁶

Munk følte sig frustreret over ikke at kunne komme ud med sit budskab. Han skrev til Fuglsang Damgaard, som han kendte fra Regentiden, og bad om at få en kirke i hovedstaden at prædike i. Det blev arrangeret, at han skulle prædike i Helligåndskirken søndag den 21. november 1943, hvilket blev offentligt annonceret. Nu greb tyskerne imidlertid ind. Best ringede til Udenrigsministeriets direktør og meddelte, at i betragtning af Munks hele indstilling ville det være en uacceptabel (”unerträglich”) demonstration, hvis Munk talte offentligt i en kirke i København. Hvis danskerne ikke selv ville gribe ind, ville tyskerne træffe de fornødne foranstaltninger, evt sikre sig Munks person.¹³⁷ Bests forbud mod gudstjenesten nåede via Kirkeministeriet til bispegården, hvor Fuglsang Damgaard drøftede stillingen med Munk og Helligåndskirkens præst, Halfdan Helweg, på hvis ansvar kirken blev stillet til rådighed. Munk var indstillet på at trodse forbudet, og biskoppen ville ikke stille sig i vejen, men Helweg var mere forsigtig. De norske forhold dannede til stadighed baggrund for de danske begivenheder, og i denne situation fandt Helligåndspræsten, at sagen ikke kunne bære en kirkekamp som den norske.¹³⁸

Lørdag aften måtte Fuglsang Damgaard derfor meddele direktør Svenningsen, at gudstjenesten ikke ville finde sted, men samtidig ønskede biskoppen fremført en protest over for Best. Svenningsen fandt det imidlertid vanskeligt at protestere mht. Kaj Munk, ”der jo hørte til dem, der havde været længst ude i anti-tysk agitation”. Over for biskoppen brugte direktøren argumentet om særstillingen som præst, der havde forhindret, at Munk var blevet sat fast, hvilket Svenningsen nu fandt utvivlsomt skyldtes et ønske fra tysk side om ikke at lægge sig ud med den danske kirke. Svenningsen ville ikke inlade sig på at nedlægge den af biskoppen ønskede protest, men tilbød det mere uforpligtende at fremføre over for Best, at man gik ud fra, at der her ikke var tale om nogen aktion vendt mod den danske folkekirke, men udelukkende mod personen Kaj Munk (hvilket Best siden erklærede var en selvfølge).

Svenningsen ønskede at glatte ud og foreslog, at en anden præst, f.eks. biskoppen, påtog sig gudstjenesten, så det forhindredes, at menigheden demonstrerede ved at forlade kirken. I modsat fald måtte det kunne meddeles i

aviserne, at gudstjenesten var aflyst, så man ad den vej undgik episoder. Fuglsang Damgaard afviste: Hverken han eller kirkens sognepræst ville springe ind, og det var for sent at få en notits i bladene. ”Gudstjenesten måtte aflyses på den måde, at kirkens sognepræst, efter at menigheden var forsamlet i kirken, trådte frem og oplyste, at gudstjenesten ikke ville finde sted.”¹³⁹

Forløbet afspejlede dualismen mellem at lade sig lede af ansvaret eller engagementet. Kaj Munk havde ytret sig for øget engagement: kirkens protest måtte lyde. Ambulancetjeneste var ikke nok.¹⁴⁰ Som vist var også Fuglsang Damgaard på protestlinjen. Med forbillede i den norske kirkekamp, hvor statsmagtens forbud mod de norske biskoppers planlagte påskegudstjeneste i 1942 havde medført gudstjenestens aflysning, skulle også den danske menighed møde sognepræstens solidariske beklagelse af, at det ikke var tilladt af afholde den planlagte gudstjeneste. Forbudet følte som et overgreb: ”Det står fast, at en dansk præst er blevet hindret i at prædike i en af vore kirker”, som det hed i det illegale Kirkens Front.¹⁴¹

Andre lagde dog mere vægt på ansvaret. Til Kaj Munks store skuffelse valgte pastor Helweg således at gennemføre gudstjenesten om søndagen den 21.¹⁴² PUF talte påny for moderation: Kaj Munk havde **af andre grunde** været i København, men pressen **fik fat på**, at han skulle holde gudstjeneste. ”Det må understreges, at der ikke blot var tale om et forbud, men om direkte trussel om vold, og at det ikke var i sin egen kirke, Kaj Munk skulle have talt, og endvidere, at Kaj Munk i henhold til kraftige udtalelser længe har været under iagttagelse, men hidtil er sluppet for tiltale, fordi han er præst. Man må endvidere tage i betragtning, at biskoppen og Munk veg for pastor Helwegs synspunkter, samt at det ikke var Helweg, der havde bedt Munk om at prædike, men på dennes opfordring havde givet ham tilladelsen, som han nu under de ændrede forhold ikke fandt det rigtigt at stå ved, idet han anså modstanden mod Munk som prædikant for at være af personlig art og ikke af kirkelig art, hvorfor denne sag ikke burde blive signalet til en kirkekamp.”¹⁴³

Munk opnåede dog at tale i hovedstaden. Anker Bliddal, der var præst ved domkirken, havde, efter skuffet at være vendt hjem fra Helligåndskirken 21. november, inviteret Munk til at prædike i stiftets hovedkirke. Denne gang undlod man at give offentligheden besked, så tyskerne ikke skulle få nys om afholdelsen af gudstjenesten. Meddelelse herom spredtes i stedet fra mund til mund. Eksempelvis havde Halfdan Høgsbro, som skulle medvirke ved gudstjenesten, ladet sine elever på pastoralseminariet vide, hvem der skulle være prædikant. Så det var en fyldt domkirke, der tog imod Munk, da han besteg prædikestolen ved eftermiddagsgudstjenesten 5. december.

Allerede i kirken sikrede Bliddal sig Munks prædiken, så den kunne blive udgivet illegalt. Dagen før gudstjenesten havde Bliddal informeret Fuglsang Damgaard, der havde været nervøs for, hvad der kunne ske.¹⁴⁴ At den landskendte digterpræst havde prædikeret i hovedstaden kunne ikke i længden holdes skjult for myndighederne, der i lyset af forbudet 21. november, næppe ville se med milde øjne på gæsteprædikanten fra Vedersø. For at Udenrigsministeriet ikke "ad anden vej" skulle få det at vide, meddelte biskoppen 16. december, at han "var blevet bekendt med", at Munk havde prædikeret i domkirken. Bispnen hævdede, at det var uden meddelelse til ham, at gudstjenesten var kommet i stand, idet det var sket ved direkte aftale mellem Munk og én af kirkens underordnede præster, men han ville påtale det passerede for præsten. Da Svenningsen udtrykte sin forundring over, at noget sådant kunne passere uden biskoppens vidende, henviste Fuglsang Damgaard til den kirkelige lovgivning, der, hvor det ikke drejer sig om højmesse, tillader enhver præst at lade en anden folkekirkepræst tale i sit sted uden at give sin biskop besked, men biskoppen beklagede det passerede.¹⁴⁵

Munks stilling som én af landets mest yderliggående meningsdannere var gennem flere år blevet fulgt af tyskerne. Allerede inden prædikenen i København havde man på højeste niveau vedtaget at skærpe kursen i Danmark. Hitler ønskede, at ofrene skulle findes blandt dem, der udgjorde sjælen bag modstandsarbejdet, og Kaj Munk var blandt dem, der blev udset til offer for den skærpede tyske kurs. 4. januar blev han afhentet i sin præstegård for kort efter at blive skudt.¹⁴⁶

Drabet på Kaj Munk sendte dønminger gennem offentligheden. I de fleste blade markeredes begivenheden. Således gengav Præsteforeningens Blad med Pressebureauets tilladelse Niels Nøjgaards tale ved begravelsen.¹⁴⁷ Røret blev kun forstærket af den tyske censurs krav om, at begivenheden i pressen skulle sidestilles med modstandsfolks nedskydning af en dansk nazist – en understregning af, at der var tale om et såkaldt "clearingmord". Repræsentanter for de politiske partier udsendte en erklæring, der fordømte de politiske mord, både tyskernes og modstandsbevægelsens.

Best ville forhindre, at sympatitilkendegivelser skulle medføre uro. Boghandlere fik besked på, at man ikke måtte arrangere Munks bøger i udstillingsvinduerne, og der måtte ikke flages på halv. Svenningsen havde spurgt Best, om det dog ikke kunne være opportunt at tolerere en vis sørgetilkendegivelse over landets store digter, men havde fået blankt nej.¹⁴⁸

For at det tyske forbud kunne nå præsterne i tide inden begravelsesdagen,

8. januar, telefonerede Kirkeministeriets departementschef rundt til biskopperne om aftenen den 5.: Hvis nogen talte over Kaj Munk eller flagede, ville tyskerne arrestere de pågældende. Ministeriet ønskede forbudet videregivet ad den tjenstlige vej til præsterne gennem provsterne.¹⁴⁹

Gennem hele Kaj Munks liv havde der stået strid om hans navn, og nu skete det også i døden. Biskopperne nægtede at videreformidle ministeriets besked!

De vestdanske biskopper samledes til møde i Odense 6. januar, hvor man hurtigt enedes om, at hvis man videregav ministeriets meddelelse, ville præsterne opfatte det som en henstilling fra biskopperne, der på denne måde frigjorde sig selv fra ansvaret for, hvad der kunne ske, og lagde dette ansvar over på præsterne. Fuglsang, der telefonisk havde stået i forbindelse med mødet, skulle orientere Udenrigsministeriets direktør om bispernes vægning.¹⁵⁰

Fuglsang Damgaard meddelte sine østdanske kolleger Odensemødets beslutning. På det tidspunkt var forbudet dog allerede udsendt i Lolland-Falsters stift, så biskop Plum følte sig ladt i stikken og ønskede en afklaring af Fuglsang Damgaards ledende rolle i presserende sager, ”men også om departementschefen overhovedet kan sende generelle ordrer eller meddelelser ud til biskopperne enkeltvis uden efter forhandling med Københavns biskop.”¹⁵¹

Biskoppernes spredning ud over landet vanskeliggjorde koordineret optræden, men efter protesterne mod Norgescirkulæret var bisperne i 1943 enedes om, at Fuglsang Damgaard skulle holde kontakt med ministeriet, så han kunne vejlede de andre biskopper, hvilket også skete i denne sag (men efter Plums mening ikke tilstrækkeligt hurtigt). Efter samtale med Fuglsang skrev departementschefen således rundt til de øvrige biskopper og understregede, at det var en misforståelse, hvis nogen troede, at forbudet var **Kirkeministeriets**. Der var blot tale om en videregivelse til bisperne, og derigennem til præsterne, af et faktum, nemlig det **tyske** forbud, ikke om at ministeriet ville skride ind over for evt. tilkendegivelser.¹⁵²

Biskopperne ændrede dog ikke indstilling. Noack anførte, at misforståelsen lå i ”en forskellig opfattelse af, hvad en dansk myndigheds meddelelse af et sådant faktum betyder... Når den tyske befuldmægtigedes oplysning bringes videre af danske myndigheder, bliver den uundgåeligt af sig selv til en henstilling fra disse.” Ved videregivelse frigjorde man sig fra ansvaret og lagde det over på modtageren. ”Ansvarets byrde i denne sag burde lettes mest muligt for de mest udsatte, altså indenfor vort område præsterne, hvem

det påhviler uden menneskefrygt hver søndag at forkynde evangeliet, ikke som noget nutids- og virkelighedsfjernt, men som udtryk for, hvad der netop nu i den foreliggende virkelighed er evangeliet. Derfor måtte de af den tyske befuldmægtigede fremsatte oplysninger ikke bringes ud til præsterne – til samvittighedsbyrde for dem og til deres overordnedes fritagelse for ansvar./ Teoretisk var der tre steder, oplysningen kunne standses, hos Udenrigsministeriets direktør, hos departementschefen i Kirkeministeriet og hos biskopperne, hvert af stederne med en erklæring om ikke at kunne være overbringer af denne besked. Om muligheden var andet end teoretisk for Udenrigsministeriets direktør, skal jeg ikke udtale mig om. Det forekommer mig derimod, at det var en reel mulighed for Kirkeministeriets departementschef. Da De ikke har ment det, er det faldet i biskoppernes lod at tage ansvaret for ikke at bringe oplysningen videre og således gøre sig i høj grad medansvarlig med de præster, der i uvidenhed måtte handle imod den rigsbefuldmægtigedes ønsker. Som biskopper er vi da også de nærmeste til at bære dette medansvar med præsterne, og jeg beder om, at mine udtalelser ikke opfattes som en beklagelse over, at De ikke har skånet os for det.”¹⁵³

Smith fandt, at der måske kunne have været tvivl om sagen, hvis et dansk ministerium havde stået bag forbudet, men et tysk forbud kunne han ikke ekspedere videre.¹⁵⁴

Da forbudet ikke blev udsendt, kunne Kaj Munk mindes ved gudstjenesterne søndag den 9. januar – dagen efter begravelsen. Dette skete bla ved radiogudstjenesten, hvor stiftsprovsten fra Viborg, K C M Noring udtalte mindeord om Kaj Munk og læste op af erindringsbogen ”Foråret så sagte kommer”.¹⁵⁵ Der kom ingen reaktion på overtrædelsen af forbudet, som i mellemtiden var blevet kendt af en del jyske præster, idet Viborgudvalget havde udsendt meddelelse herom.¹⁵⁶

Men ved bispemødet i januar fik sagen et efterspil, idet det kom til et mindre sammenstød med departementschefen. Thomsen fortrød ikke sin opringning. Best havde meddelt Udenrigsministeriet, at man ikke tålte sympatitilkendegivelser, men iflg. Thomsen havde Best ikke bedt om at få forbudet videregivet. Thomsen havde imidlertid set det som sin embedspligt over for præsterne at viderebringe oplysningen og beklagede, at biskopperne ikke havde gjort dette og havde *aftalt* ikke at gøre det. Kirkeministeriet kunne ikke tillade, at biskopperne afbrød dets forbindelse til præsterne, og hvis man nægtede at videresende meddelelser til præsterne, måtte ministeriet gå uden om bisperne.

Heroverfor indvendte Noack, at begivenhederne omkring Norgescirkulæ-

ret hørte med til baggrunden for biskoppernes Nej. På denne baggrund måtte det dog være forståeligt, at biskopperne ”gjorde det til genstand for overvejelse, om de burde sende ministerielle meddelelser af politisk anstrøg videre”, og Noack gjorde opmærksom på, at Kirkeministeriet ikke kunne sammenlignes med andre ministerier mht. de derunder sorterende tjenestemænd, da kirken var en åndelig størrelse, og man måtte forvente, at ministeriet i sager af mere kirkelig end juridisk betoning ville forhandle med Københavns biskop, før man udsendte cirkulærer.

Departementschefen bekræftede dette, men ”pointerede dog, at ministeriet til syvende og sidst selv måtte afgøre, hvad det ville udsende og kræve videresendt. Den telefoniske meddelelse af 5. ds. kunne vel betragtes som ikke helt tjenstlig, og dette kunne i nogen grad undskyldte biskoppernes holdning.”¹⁵⁷

At unddrage sig handlingens ansvar lader sig ikke gøre. Hidtil havde biskopperne stået sammen med landets styre og havde tidligere påtaget sig at udsende skrivelser fra myndighederne, også hvor de havde reservationer over for indholdet. Norgescirkulæret var således blevet udsendt med samme begrundelse som departementschefen nu brugte i januar 1944 – at videregivelse blot var en neutral embedspligt.¹⁵⁸ Med hyrdebrevet efter jødeaktionen oktober 1943 havde biskoppernes protest lydt *sammen* med de bærende samfundsinstitutioners protest, og som vi har set, havde bispekollegiets forbedne opbakning og den svingende praksis i udførelsen svækket præget af kollektiv, kirkelig manifestation. Men drabet på Kaj Munk var en sådan rystelse, at kirkens ledelse fandt, at politiske hensyn måtte vige. Over for pålægget om tavshed om Kaj Munk valgte biskopperne at lægge afstand til den ministerielle styrelse – den rest af lovlig, dansk øvrighed, som endnu eksisterede. En videregivelse af dette forbud kunne ikke betragtes som nogen neutral handling. Man lagde afstand til en sådan understøttelse af det tyske forbud, og ved selv at påtage sig ansvaret for at standse ministeriets meddelelse om det tyske forbud sikrede biskopperne sig, at præsterne fik frie hænder til rundt om ved gudstjenesterne at mindes deres dræbte kollega. Denne øgede selvstændighed i kirkens stilling skulle også komme til udtryk ved et hyrdebrev, som biskopperne nu udsendte – denne gang i fællesskab.

5.5. Biskoppernes hyrdebrev 1944

På de vestdanske biskoppers møde i Odense 6. januar havde de genoptaget diskussionen om et fælles hyrdebrev. Bispekollegiets hidtidige standpunkt

havde været, at biskopperne ikke havde forfatningsmæssig ret til at tale på kirkens vegne, men hvis kirken kom i nød, så ville Gud sikkert vedkende sig, hvad bisperne måtte føle sig forpligtede til at sige eller gøre. Men netop af den grund skulle bisperne ikke i tide og utide optræde som "Kirkens røst".¹⁵⁹ Også under de skærpede forhold, som var indtrådt med regeringens tilbage-træden, var stemningen blandt biskopperne overvejende imod udsendelse af et fælles hyrdebrev. Det havde afspejlet sig i diskussionen i december 1943, hvor man afviste et "protesthyrdebrev", men var mere åben over for tanken om et "forsoningshyrdebrev". Biskop Noack havde allerede i september 1943 opfordret sine kolleger til at overveje stemmeføringen for det tilfælde, at en fællesudtalelse skulle komme på tale, og før Århusmødet 16. december havde Hoffmeyer opfordret Noack til at medbringe et hyrdebrev. På denne baggrund havde Noack brugt juledagene til at skrive et udkast til et fælles hyrdebrev. Dette udkast forelagde han de jyske kolleger 6. januar, hvorefter forslaget gik mod øst.¹⁶⁰ Når stemningen i januar 1944 var vendt, så man nu var enige om at ville udsende et fælles hyrdebrev, er det svært at se andet, end at mordet på Kaj Munk må have været en medvirkende årsag. Traditionelt havde ikke mindst de grundtvigske afvist, at bispeembedet skulle have kompetence til at udtale sig. For at dette spørgsmål ikke skulle blokere initiativet, understregede Noacks forslag, at biskopperne ikke ville tiltage sig uretmæssig magt. Forslaget, der var blevet til før drabet på Kaj Munk, bevarede med enkel og stærk ordlyd balancen mellem hvad Århusmødet 16. december havde kaldt "protesthyrdebrev" og "forsoningshyrdebrev". Uden direkte at "protestere" stilledes det kristne syn op som en afvisning af de forhold, besættelsesmagten havde bragt over landet (og blev på denne måde en indirekte protest herimod): nazismens totalitære ide, uret og løgn. Sandhed og ret måtte fastholdes. Deportationen af jøderne (og til forskel fra senere forslag også af kommunisterne) fordømtes.¹⁶¹ Forsoningsaspektet var tilgodeset ved en advarsel mod det tiltagende had og ønsker om hævn. Med Noacks forslag lå første udspil på bordet i en tilblivelsesproces, der skulle strække sig halvanden måned. Alle enkeltheder lader sig ikke efterspore, men i det følgende skal nogle hovedlinjer trækkes op.¹⁶² Inden bispemødet 19. – 20. januar havde Øllgaard foretaget en opstramning af Noacks forslag, som kunne danne grundlag for mødets videre arbejde for et fælles hyrdebrev.¹⁶³

Blandt præsterne var forbitrelsen over drabet på Kaj Munk naturligvis særlig stor. Hvis bisperne ikke fremkom med et hyrdebrev, kunne de risikere, at de menige præster selv tog et sådant initiativ. Således havde en kreds af

nordjyske præster formuleret et forslag til en udtalelse, hvor man bl.a. afviste fortsat at opfordre til lydighed mod øvrigheden.¹⁶⁴ Efter ”de sidste alvorlige begivenheder” ventede man på biskopperne – ville der komme en udtalelse? Præsterne ønskede hverken ”at koncipere biskoppernes mulige henvendelse eller foregribe begivenhederne, men hvis intet foretages, må vi – hver i sær – lade præsterne vide, hvorledes vi ser på sagen.”¹⁶⁵ I Ribe stift havde menige præster udsendt et ”hyrdebrev”, der gav kirkens opslutning til de politiske partiers fordømmelse af de politiske mord, og som bragte mindeord om Munk og opfordrede til forbøn.¹⁶⁶ I Århus stift havde drabet, med biskop Hoffmeyers ord, givet anledning til ”vild forvirring” og stærk uenighed blandt præsterne om, hvad de skulle gøre.¹⁶⁷ Også fra PUF fremkom et forslag til, hvad præsterne kunne oplæse fra prædikestolen den første søndag efter mordet på Kaj Munk.¹⁶⁸

Bisperne var imod disse private initiativer, men henviste præsterne til at afvente det hyrdebrev, som man forventede ville komme efter januars bispemøde. Aalborgs grundtvigske biskop understregede vanskelighederne i de nordjyske præsters forslag: Det havde stillet krav om lovlig øvrighed, men hvem skulle stille et sådant krav – kirkens organer? Og et sådant krav måtte have en adressat. Men en sådan kunne kun fremskaffes enten ved en (som af tyskerne ønsket) dansk lydregering, eller en tysk rigskommissær, hvilket biskoppen fandt efter krigens love måtte være ”lovlig” øvrighed, men ”vi er bundne til Danmarks konge. Og kun en af ham udnævnt regering og af ham indsat øvrighed er for os lovlig øvrighed.”¹⁶⁹

Også PUFs forslag mødte modstand fra biskopperne. Hoffmeyer havde i Århus fået forpurret, at det blev oplæst, ved at henvise til bispernes planlagte hyrdebrev, som man nu risikerede ville blive umuliggjort, hvis PUFs erklæring førte til en massedemonstration ved at blive oplæst i *talrige* kirker. ”Dette vil være meget beklageligt, da et fælles hyrdebrev er meget betimeligt nu. Men det kommer der af at lave en *organisation* uden om den officielle.”¹⁷⁰

Det var således med pustet fra de aktivistiske præsters åndedrag i nakken, at biskopperne 19. januar gik ind til arbejdet med at formulere et fælles hyrdebrev. Men optimismen var stor: Ved hensigtsmæssig planlægning kunne hyrdebrevet nå frem til oplæsning i kirkerne søndag 23. januar,¹⁷¹ og man var indstillet på at trodse evt. tyske sanktioner.¹⁷²

På bispemødet fik Noacks ganske konkrete forslag ikke tilslutning. Det var ”ikke kirkens opgave at give løsning på de knuder, som den nuværende verdenssituation har frembragt”, som det kom til at hedde i mødets næste redaktion af forslaget. Efter frokost enedes man om et nyt forslag, der var ret

forskelligt fra Noacks oplæg, og Noack gik i enrum med en af fortalene for det nye, mere "forsoningsprægede" forslag, biskop Plum, og de indgik et meget håndfast kompromis. Første del af det resultat, som bispemødet siden enedes om, stammede fra Noacks hånd – resten fra Plums.¹⁷³

Hvor det tidligere forslag havde vendt sig mod konkrete forhold i samfundet, vendte det nye sig mod sindelaget og erklærede "den hellige krig mod selviskhed og hævngrædderi". "Kirken kan ikke ændre verdenssituationen", men man ville dog ikke direkte fordømme de aktive: "I mangt og meget må det bero på den enkelte, hvorledes han i hver situation bevarer en god samvittighed over for Gud," dog var de stærkeste hænder ikke de knyttede, men de foldede.¹⁷⁴ Bispemødet havde ikke kunnet blive enige om alle detaljer, men gav principiel tilslutning til kompromisforslaget. Man skiltes med godt mod. Nu kunne hver især fremsende mindre redaktionelle ændringer, hvorefter det færdige hyrdebrev ville kunne sendes til præsterne (den grundtvigske biskop Rosendal ville dog ikke på stående fod forpligte sig). Ugen efter skulle de østdanske biskopper så foretage den endelige afspudsning.

Straks efter bispemødet viste uenigheden sig i talrige ændringsforslag, hvor langt de fleste var af sproglig karakter. Vanskelighederne ved at finde hyrdebrevstenen, anslaget og intentionen var store. Øllgaard fandt, at erfaringerne fra to dages diskussion på bispemødet havde gjort indledningsordene om det naturlige i at tale med én røst til usandhed. Vendingen om at bede "for alle dem, der har mistet deres frihed" var for svag. "Det må siges tydeligere, at vi skal bede for dem, der er i fængsel og koncentrationslejre". Biskopperne søgte at hæve sig ud over aktivisternes ophidselse over mordet på Kaj Munk: Det var med krigsforholdenes utryghed for øje, at man ville udsende et hyrdebrev, "ikke bare for det, der var sket". Øllgaard tvivlede på, det skulle lykkes med et fælles hyrdebrev, og foretrak intet hyrdebrev, frem for et ringe; så han foreslog, at hver især udsendte sit eget hyrdebrev.¹⁷⁵

Også Hoffmeyer var skeptisk. Han havde gennem stiftsprovsten erfaret, at "de fleste præster her i byen er grebet af aktivisme!" Stiftsprovsten mente slet ikke, at forslaget ville tilfredsstille præsterne, men fandt det dog bedre end ingenting. Selv om bisperne var "enige om, at vi ikke skal tage hensyn til aktivisterne", var Hoffmeyer dog ilde tilpas ved "dette ganske neutrale forslag, som ikke vender sig mod dem, der har ført de lovløse tilstande ind i vort land."¹⁷⁶

27. januar mødtes de tre østdanske biskopper i Roskilde og søgte at højne den sproglige klang, samtidig med at de fremkomne forslag indarbejdedes i

det fjerde redaktionsforslag, der nu omtalte Kaj Munks død.¹⁷⁷ Som et resultat af Øllgaards indvendinger opfordredes nu til bøn for ”dem, der er ført bort herfra”. Ellers forsøgte forslaget at placere sig i forhold til samfundsforholdene, hvor man ikke måtte svigte ”enhedsfronten”, heller ikke i sociale spørgsmål. Bortfaldet af det gejstlige skoletilsyn beklagedes endnu engang ved bemærkningen om den kristelige børnelærdoms plads i folkeopdragelsen. Efter mødet sendtes forslaget til de vestlige kolleger, som man ”indtrængende” bad om også at give deres tilslutning. ”Det er vort håb, at vi må kunne samles om dette forslag. Vi ville beklage det meget, dersom tanken om et fælles hyrdebrev skulle opgives.”¹⁷⁸

Men dette fjerde udspil mødte heller ingen tilslutning. Ganske vist glædedes Malmstrøm ved, at Kaj Munk nu var blevet nævnt, men modsat fandt Smith, at ”den meget lidenskabsløse og matte omtale af Kaj Munk, hvis navn ikke nævnes (oh, hvor snedigt)” nu følte ganske overflødig. Hvis forslaget ikke havde trukket ud, kunne det have været på sin plads, men omtalen var vel kommet med som en indrømmelse til de aktivistiske præster fra Århusmødet. Uenigheden var ”dybt beskæmmende”, og at man på denne baggrund nu talte om en ubrydelig enhedsfront, var nærmest tragikomisk. Den grundtvigske Aalborgbiskop kritiserede endvidere, at forslaget satte skel mellem menigheden og folket.¹⁷⁹ Også Noack sagde nej.¹⁸⁰ Han var imod omtalen af Munk og imod vendingen om at stå last og brast ”hvad det så siden skal koste”. Havde man dækning for en sådan bemærkning? På den anden side savnede Noack ”den lille indrømmelse til de mere aktivt indstillede”, der havde ligget i den nu udeladte vending om, at det måtte bero på den enkelte, hvordan man bevarede en ren samvittighed. Noack ville derfor ikke anerkende det nye forslag.¹⁸¹ Scharling kritiserede, at indledningen i det nye forslag nærmest var en ”skændeprediken”¹⁸² og fandt ikke afvisningen af, at kirken skulle kunne vise vej i det politiske tilstrækkelig stærk, og han ønskede afslutningens monumentale gentagelse af ”vi beder” bevaret. Også Øllgaard afviste at sætte sit navn under, men foretrak atter stiftsvisse hyrdebreve. Til fælles hyrdebrev fremsendte han sit eget forslag, hvor han havde strammet det foreliggende forslag (ligesom han tidligere havde gjort med Noacks oprindelige forslag). Man måtte også nævne dem, der var flygtet til Sverige, hvilket Øllgaard foreslog skete ved vendingen ”Dem, der er skilt fra deres hjem.”¹⁸³ Blandt de vstdanske bisper var der generelt stemning for, at man vendte tilbage til forslaget fra bispemødet i København.

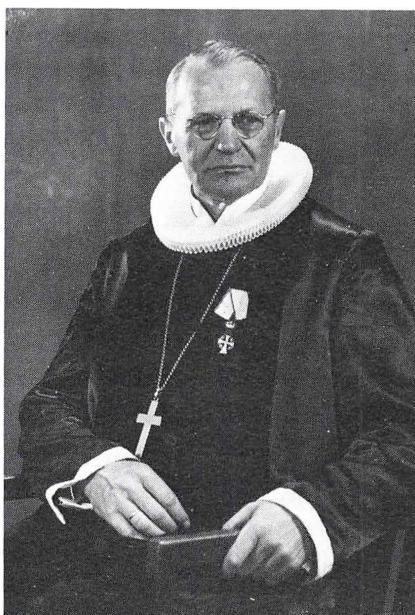
Det vakte utilfredshed, at den udtalelse, biskopperne havde stillet præsterne i udsigt, nu lod vente på sig. Det har sikkert også virket tilbage på

biskopperne, at skuffelsen over kirkens udeblevne reaktion på Kaj Munks drab kunne konstateres også uden for teologernes snævre kreds: Det illegale Folk og Frihed fandt det ”nedslående, at kirken ikke kunne enes om en samlet optræden ved Kaj Munks død. Det hele faldt i stumper og stykker... Man spørger: hvorfor kunne man ikke vedtage en bestemt ordlyd, som alle måtte bøje sig for? Hvorfor kunne ansvaret ikke tages af kirken som sådan i stedet for, at det blev gjort til den enkelte præsts personlige anliggende... Det er ikke vor hensigt at gøre kirken til trækhest for den nationale aktion – ingenlunde. Men vi ønsker, at kirken vil bruge enhver naturlig anledning til at stemple overgreb, vold, uret og synd.”¹⁸⁴

Men også i bispekollegiet var skuffelsen og bitterheden stor. De mange forslag omtaltes som ”brud” på bispemødets ”aftale” om kun at komme med mindre redaktionelle ændringer til, hvad man på mødet var enedes om.¹⁸⁵ Uenigheden om det fælles hyrdebrev havde ”skæbnsvanger betydning” for det fremtidige samarbejde.¹⁸⁶ Plum fandt, at bisperne afskar sig fra for fremtiden at sige noget til menigheden, hvis man ikke havde kraft til at sige noget, mens krigen stod på. Han opfordrede til, at man samledes om noget af det foreslåede. ” – Det gælder mere end den nuværende situation: konsekvenserne strækker sig langt langt ud og vil komme til at berøre kirkens hele stilling i Danmark.” Bisperne stod i en afgørende stilling, der kunne blive katastrofal, hvis enighed ikke opnåedes. Plum var imod Øllgaards tanke med stiftsvise hyrdebrev. Man risikerede blot, ”at man rundt i landet sammenligner de forskellige hyrdebrev og så klassificerer biskopperne, så at nogle står med helteglorie, og de andre regnes for blakkede. Med den mentalitet, der er ved at brede sig mellem præsterne, vil dette blive resultatet af, at vi udsender forskellige hyrdebrev.” Plum insisterede på et fælleshyrdebrev eller slet intet, og det sidste ville være ”en meget beskæmmende afslutning. Flere af os har talt med fornuftige mennesker (provster o.l.) om, at der ville komme noget; dette er nu kendt: det ville være intet mindre end en skandale, hvis vi nu måtte proklamere, at biskopperne ikke ser sig i stand til at udsende et fælles hyrdebrev.”¹⁸⁷

Haderslevs biskop, Noack, var også skuffet. Hans første forslag var blevet positivt modtaget på Odense mødet 6. januar og bispemødets sammenskrivning havde været præget af hans hånd og fået kollegerne opslutning. Roskildeforslaget var ret forskelligt fra hans forslag og havde nu bragt sagen i hårdknude.¹⁸⁸ Nu var Noack stejl og insisterede på, at kollegerne måtte gå med i en fælles udtalelse. Hvis ikke, ville han ikke gå med, hvis en senere lejlighed krævede fælles optræden.¹⁸⁹ Noack kørte hårdt frem og sluttede et

*Carl Wulff Noack, 1885-1960.
Biskop over Haderslev stift 1937-56, valgt på missionske stemmer. Posten som den nævnkundige Valdemar Ammundsens efterfølger i landets nye stift, der først var oprettet ved genforeningen, var særlig vanskelig. Men Noacks baggrund som havnearbejder og landmand og som dansk præst i Flensburg havde givet ham en bramfri udtryksform og indsigt i grænselandets særlige problemer, så han vandt tilhørerne for sig. Noack fandt, at biskperne først ved alvorlige begivenheder skulle skride til et fælleshyrdebrev, men at indholdet så også måtte sige situationen noget konkret.*

brev: ”I øvrigt er jeg det skikkeligeste menneske af verden, når bare jeg får min vilje.”¹⁹⁰

Det kunne ikke tillades, at diskussionen fik lov at klinge ud på denne høje tone af uenighed, så de tre østdanske biskper mødtes på ny i Roskilde. Senere mødtes Rosendal, Øllgaard og Fuglsang Damgaard i Roskilde, og 15. februar mødtes de østdanske biskper og Øllgaard i Københavns bispegård, hvor de udarbejdede endnu et hyrdebrevsforslag.¹⁹¹

Hensynet til den skrøbelige samling gjorde, at kritikken mod dette sjette udkast var forsigtig. Smith mente, at indledningsordene om, at det var ”nu i fastetiden”, at man hilste menigheden, lige så godt kunne stryges. En begrundelse var unødvendig, og ordene skulle jo blot camouflere, at hyrdebrevet kom så sent.¹⁹² Noack fandt, at forslagsstillerne havde forelsket sig i nogle mindre heldige udtryk med vendingen ”gudløsheden og materialismen”. De kunne misforstås ”som havende en adresse, der viser bort fra vort folks og vor kristendoms nærmeste fjende, tyskeriet og nazismen, og ensidigt udpeger alliancen mellem Sovjet (gudløsheden) og det engelsk-amerikanske imperium (materialismen) som ”den store skøge”. Man kan næsten frygte for, at dette første afsnit kunne blive citeret med tilslutning i ”Fædrelandet” og

”Nordschleswigsche Zeitung”.¹⁹³ Scharling ønskede at slette forbønnen for ”alle, som under farefuldt arbejde...sætter livet ind”. Ellers ville biskopperne blive kritiseret for at støtte sabotagen, men Ribebispen gik ud fra, at der tænkes på sømænd og fiskere samt politi- og jernbanefolk.¹⁹⁴ Endvidere var det uklart, hvornår ”vi” og ”os” betød biskopperne, menigheden eller folket.¹⁹⁵

21. februar kunne Fuglsang Damgaard og Rosendal indarbejde kollegernes seneste ændringsforslag og foretage den endelige afpuddning, hvorefter dette syvende forslag kunne sendes ud til oplæsning som hyrdebrev 1. søndag i Fasten 27. februar 1944. Visse ændringer var da foretaget: Således havde man søgt at undgå, at hyrdebrevet skulle tages til indtægt for sabotagen ved at ændre vendingen om ”farefuldt arbejde” til ”udøvelsen af deres pligt i tjeneste for vort folk”, men uden held.¹⁹⁶ I stedet for ”gudløsheden” var foreslået ”åndløshed”, men resultatet blev, at hyrdebrevet advarede mod ”gudsfor nægtelsens og materialismens” beske frugter.¹⁹⁷

Efter hårde fødselsveer fremstod nu et hyrdebrev til menigheden fra alle landets biskopper – noget ganske enestående i dansk kirkehistorie.

Indholdsmæssigt havde forslagene balance, mellem hvad Århusmødet i december havde kaldt ”protesthyrdebrev” og ”forsoningshyrdebrev”, bevæget sig, således at protestsynspunktet nedtonedes mere og mere. Tilbage stod fordømmelsen af retsprincippernes tilsidesættelse og omtalen af Kaj Munk. De fleste steder blev hyrdebrevet godt modtaget, selv om længden kritiseredes. Utilfredsheden kom enkelte steder åbent frem.

I Aalborg stift, hvor biskoppens ”håndslag” 29. august til stadighed mødte kritik blandt præsterne, nægtede tre præster at oplæse hyrdebrevet, som de ikke fandt tilstrækkeligt radikalt. De nordjyske præsters ovenfor refererede udtalelse var i januar blevet afvist af Smith med den begrundelse, at en adressat var nødvendig. Nu henviste de tre præster til, at hyrdebrevet intet indeholdt til klaring og fæstning af retsbevidstheden, da det ikke klart angav, hvem der havde ansvaret for retskrænkelserne. Men Smith afviste al diskussion: Oplæsningen skulle betragtes som et tjenstligt pålæg, og han tildelte præsterne en påtale for brud på embedspligten.¹⁹⁸

Hyrdebrevet måtte ikke omtales i pressen.¹⁹⁹ Biskopperne havde på forhånd opgivet at få det trykt, da det i så fald via bogtrykkeren ville gå direkte til Pressebureauet. I stedet udsendte bispekontorerne det som stencileret skrivelse med udtrykkelig besked på, at offentliggørelse i pressen ikke måtte finde sted.²⁰⁰ En vigtig kanal til offentligheden var derfor radiogudstjenesten, som den pågældende søndag afholdtes af en af hovedstadens fremtræ-

dende grundtvigianere, A Lund-Sørensen, der var kendt for altid at have talt den kirkelige friheds sag og også gjorde det nu.

Lund-Sørensen anførte nemlig, at kirken aldrig måtte lade sig bruge som middel for noget andet end evangeliet. Prædikestolen skulle kun bruges til Ordets forkyndelse, hvorfor han nægtede at oplæse bispernes skrivelse (som han i øvrigt fandt intetsigende). Over for en anklage om at være frygtagtig hævdede Lund-Sørensen, at dette snarere var tilfældet med biskopperne, der havde ladet sig drive af en stærk folkelig opinion.²⁰¹ Fuglsang Damgaard pålagde imidlertid oplæsningen som tjenestepligt, hvorefter den vrangvillige præst skulle have ”juppet” oplæsningen op.²⁰²

Biskopperne mente selv, at hyrdebrevet var blevet godt modtaget.²⁰³ Men retningernes traditionelle skillelinjer fornægtede sig ikke. Tidehverv var imod.²⁰⁴ Indre Mission mere tilfredse,²⁰⁵ selvom indholdet forekom svagt.²⁰⁶ De grundtvigske mere skeptiske, men har vel affundet sig med, at situationen krævede et sådant skridt.²⁰⁷ Kirkeligt Centrum forsvarede hyrdebrevet, der ikke var kommet til sin ret ved oplæsning i kirken, men skulle læses linje for linje. Med hyrdebrevet mærkedes det, at kirken havde biskopper.²⁰⁸ De kirkelige retninger anskuede altså fortsat tidens begivenheder ud fra deres tidligere fastlagte tankesæt.²⁰⁹ Også debatten omkring Lund-Sørensens oplæsning fulgte de kendte delingslinjer. Radioprædikanten anførte selv, at hans afvisning havde støtte blandt hovedstadens tidehvervske og grundtvigske præster, mens barthianeren Høgsbro ønskede, at kirken skulle markere sig ved, at hyrdebrevet også oplæstes i radioen.²¹⁰

De præster, der efter mordet på Kaj Munk i januar havde agiteret for, at kirken måtte foretage sig noget, havde næppe fået alle deres forventninger opfyldt, men alene det forhold, at bispekollegiet nu havde udtalt sig, talte positivt, og hyrdebrevet strejfede da også enkelte af aktivisternes synspunkter.²¹¹ Uden at være fuldt ud tilfreds tog den illegale propaganda bispernes bidrag til sig. Ved den rette tolkning fremstod hyrdebrevet tilstrækkelig skarpt, til at aktivisterne kunne se deres ønske om kirkelig stillingtagen til sabotagen og retsforholdene opfyldt: I værnet om retsordenen stod kirken i første række. Over for magtmisbrug ”kan kirken ikke holde sig udenfor, men må, tvunget af evangeliet og kirkens bekendelse, protestere. Det er det, der er sket. Så ved man, hvor man har kirken.”²¹² Efter at have oplæst hyrdebrevet på et møde med sine præster kunne biskop Hoffmeyer på samme måde konstatere, at det blev modtaget med højlydt glæde – også ”fra et par aktivister.”²¹³

Hyrdebrevet blev også bemærket uden for landets grænser.²¹⁴ I Londonra-

dioen oplæstes et uddrag, hvilket henledte tyskernes opmærksomhed på hyrdebrevet, men Best undlod bevidst at tage sagen op for ikke at risikere at give kirken en betydning, den efter hans mening ikke i forvejen besad.²¹⁵

I historieskrivningen er biskoppernes hyrdebrev blevet vurderet yderst forskelligt – fra ”mat og intetsigende” (Lindhardt) til ”klart og stærkt” (Bindsløv). Dette skyldes i første række en beklagelig misforståelse,²¹⁶ men også at nærlæsning er nødvendig for overhovedet at få et budskab frem.

Biskopperne havde ikke stået frit, da hyrdebrevet skulle formuleres. De var underkastet begrænsninger, både over for kirkens tradition, hvor de med den fælles optræden, som noget i kirkens historie ganske enestående, valgte at bryde traditionen om, at ingen kunne tale på kirkens vegne. Som offentlige personer og overordnede tjenestemænd var biskopperne tillige begrænsede af det ansvar, der påhvilede dem. Både over for deres undergivne, hvor man risikerede at påtage sig ansvar for de menneskelige følger en udadrettet protest kunne få, og over for staten, hvor hensynet til regeringspolitikken tidligere havde forhindret biskoppelige initiativer. Med regeringens fratræden var dette hensyn kun delvist bortfaldet, idet man fortsat ikke ville bidrage til at skabe politisk uro, der kunne medvirke til, at resterne af den danske administration fejedes bort. Endelig lå der en begrænsning i, at bispekollegiet jo (som kapitlet har vist) kun i beskeden grad var enige om, hvad der skulle siges, og i hvilken tone dette skulle ske.

At arbejdet alligevel mandede ud i et resultat vidner om, at der var indtruffet et skred i udviklingen, hvor de politiske hensyn mindskedes efter regeringens fratræden, samtidig med at presset fra de menige præster nu var blevet så stort, at biskopperne ikke længere mente at kunne sidde det overhørigt. Som vist var forarbejdet indledt allerede i juledagene 1943, men chokket efter drabet på Kaj Munk havde skabt en stemning, hvor en udtalelse følte som en nødvendighed. Et hyrdebrev havde længe været efterlyst. ”Aktivisterne” ønskede en protest mod tyske overgreb, mens der fra anden side (også grundtvigsk!) blev lagt større vægt på, at en opfordring til forsoning skulle modvirke det tiltagende had. I biskoppernes arbejde med udkastene til hyrdebrevet spores en bevægelse i retning af at forstærke forsoningsaspektet, mens det havde været mere vanskeligt for de 9 biskopper at opnå enighed bag protestsynspunktet, der kun svagt havde været til stede og yderligere nedtonedes, alt som forarbejdet skred frem. Bisperne mente, at hyrdebrevet blev godt modtaget i befolkningen, men der var dog stadig et element af kontinuitet i de kirkelige retningers indstilling.

Fra 1944 indførte tyskerne modterror, og de økonomiske forhold forværredes. Stadig færre af samfundslivets funktioner var intakte. Men selv om stillingen blev vanskeligere, kom der ikke flere hyrdebrev fra biskopperne under besættelsen. Nu kom handlingens tid, hvor det praktiske arbejde blev det vigtigste. ”Protesternes tid” var forbi.²¹⁷

Tredje del

Handlingens tid

Kapitel 6

Strid om kirkens kurs

I de sidste 20 måneder af krigen forværredes forholdene for befolkningen. Restriktioner, rationering og vareknaphed blev endnu mere mærkbare hverdagsfænomener, og terrorvirksomhed iværksattes. De tyske krav skabte gnidninger i forholdet til befolkningen, men måtte efterkommes.¹ Faren for krigshandlinger på dansk jord forøgedes. Alt dette mærkedes også på det kirkelig område. Flere og flere præstegårde måtte afgive lokaler til indkvartering af tysk personel.² Skoler og menighedshuse beslaglagdes. Man forberedte sig på den situation, at krigshandlinger kunne standse forbindelsen mellem landsdelene. Hvis den centrale styring således umuliggjordes, skulle stiftsøvrighederne udgøre den øverste lokale gejstlige myndighed, og sognerådene bemyndigedes til i givet fald at udbetale præstelønninger, hvis forbindelsen til stiftsøvrigheden blev afbrudt. Også den øgede risiko for luftangreb mærkedes.³

Rundt omkring oplevede man, at præsten pludselig var ”fraværende”. Som andre befolkningsgrupper var der også præster, der deltog i det illegale arbejde, så arrestationerne ramte også kirkens folk, og stadig flere præster blev nødsaget til at gå ”under jorden” eller flygte til Sverige. Med tiden blev det efterhånden et problem at skaffe vikarer til de mange vakancer, så efter at sagen var blevet behandlet på et møde for østifternes biskopper, udsendte PUF en opfordring til præsterne om kun at forlade embedet, hvor det var absolut nødvendigt.⁴

Da deportationerne og de retsløse interneringer begyndte, var det vigtig at få disse overgreb registreret centralt og få protesteret over for tyske myndigheder. Under disse forværrede forhold, ikke mindst efter politiets arrestation september 1944, viste institutionerne deres værdi som stødpude mellem besættelsesmagten og befolkningen. Det blev i sig selv et mål at bevare institutionerne. I utallige tilfælde lykkedes det lokale øvrighedspersoner at afvise tyske krav netop med henvisning til stillingen som embedsmænd. Denne radikalisering af de samfundsmæssige begivenheder gav sig konkret udslag på det kirkelige plan. Således fortsatte man opbygningen af den alternative præsteorganisation for det tilfælde, at de officielle kanaler skulle vise sig ikke længere at være brugbare.

6.1. PUF udbygges

Den opbygning, som var indledt i efteråret 1943, fortsattes, og i april 1944 kunne man melde, at organisationen nu var i orden også på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.⁵ Trafikforholdene vanskeliggjorde opretholdelsen af en landsdækkende organisation, hvorfor PUF i foråret 1944 overvejede en decentralisering med oprettelse af PUF-udvalg i Odense og Århus ud over det i København, men det blev ved tanken.⁶

PUFs væsentligste opgave var at indsamle midler til understøttelsesfonden og rundsende information. Pengeindsamlingen forløb ikke uden problemer.⁷ I sit anlæg sigtede indsamlingen på at finansiere en alternativ organisation, hvis udviklingen, som det havde været tilfældet i Norge, gjorde det nødvendigt at bryde med staten. Et sådant brud kom som bekendt ikke. Tværtimod viste det institutionelle apparat sin værdi, idet lønningerne fortsat blev udbetalt, hvor embedsmænd var gået under jorden. PUFs penge fik kun en beskeden rolle som ”kollegahjælp”, da man i enkelte tilfælde, hvor præster havde måttet forlade embedet, gav økonomisk hjælp til de tilbageblevne ægtefæller.⁸ Ude i landet var man glade for troværdige nyheder, men informationstjenesten blev gradvis overflødiggjort af bladet Kirkens Front.⁹

I efteråret 1944 skulle man få en ny opgave, idet man fra Frihedsrådet via modstandsorganisationen Ringen blev anmodet om at bistå i arbejdet med at etablere flugtruter for mandskaberne fra nedstyrkede, allierede flyvemaskiner. Kontakten til Ringen gik via den københavnske PUF-leder, Th Glahn, der også var medlem af Ringen. Ringen blev forsynet med navne på PUFs lokale ledere, der kunne fungere som kontaktmænd mellem piloterne og flugtnettet. Men Ringens udsending synes at have grebet sagen for åbenhjertigt an uden at udvise den fornødne ”security”. I stedet måtte PUF selv rundsende en kurér nemlig Pastor P. Vigh-Petersen, Notmark på Als, der i oktober-november rejste rundt for at organisere denne såkaldte ”RAFaelsen kæde”.¹⁰ Først efter besvær synes man at have fået et modtageapparat op at stå for piloterne,¹¹ som man fejlagtigt troede alle var instruerede om at søge mod den nærmeste præstegård, hvis de styrkede ned.¹² Flyverne viderebragtes i to tempi: først bragte PUFs nøglepræster dem i kontakt med Ringens repræsentanter, der herefter tog sig af den egentlige transport. Flugtruten etableredes på et sent tidspunkt i krigen, hvor der ikke længere blev nedskudt så mange flyvere, men der er dog eksempler på, at piloter reddedes til Sverige ad denne kanal.¹³ Dette arbejde var det nærmeste organisationen kom på aktiviteter, der for alvor var illegale.

I Tilfælde af Flyvervarsling under en Gudstjeneste gaar Kirkegængere, der har siddet mellem Alteret og Tværgangen, op i Sakristiet eller Hjørnerne ved Siden af Alteret.

Fra Tværgangen og til Hovedindgangen tager man Ophold paa Trappen op til Orgelet eller under dette.

Er nævnte Rum helt optagne, stiller Resten sig tæt op mod Ydervæggene.

Kirkeværgen.

Besættelsestiden stillede det kirkelige liv overfor mange nye problemer også af praktisk karakter. Dette skilt anviser menigheden forholdsregler i tilfælde af luftangreb i kirketiden (fra Frederikshavn kirke).

Det er foreslået, at et kriterium for, hvornår aktiviteter kan karakteriseres som modstand, er, at magthaverne søgte at forhindre dem.¹⁴ I denne forbindelse er det værd at nævne, at navnene på såvel PUFs ledelse som på det mere radikale Viborgudvalg efter alt at dømmes har været kendt af besættelsesmagten, uden at den i denne anledning satte forfølgelse iværk.¹⁵ Som helhed var Præsternes Uofficielle Forening, hvad navnet siger: uofficiel, men næppe illegal på samme måde som det egentlige modstandsarbejde, der var genstand for myndighedernes efterstræbelse. I sit væsentligste indhold sigtede PUF på at træde i funktion, hvis besættelsesmagten slog ned på kirkens formelle apparat. Da dette ikke skete, kom hovedvægten i arbejdet til at ligge på information og økonomisk understøttelse, og kun med RAFael-sen-kæden kom PUF i berøring med aktiviteter, der for alvor var illegale.

Kirkens ledelse frygtede splittelse og indskærpede nødvendigheden af, at PUFs aktiviteter skete i forståelse med biskopperne.¹⁶ Bisperne havde, som

vi har set, hele tiden understreget loyaliteten over for det politiske system og derfor været en modererende faktor i striden om, hvordan kirken burde stille sig til begivenhederne. Det kan derfor overraske, at en af landets biskopper, Hans Øllgaard, i september 1944 blev optaget i Danmarks Frihedsråd. Formålet med at foreslå en repræsentant for kirken havde da heller ikke været møntet på den øjeblikkelige kamp, men kirkens repræsentant skulle styrke rådets stilling i offentligheden, når rådet ved befrielsen skulle træde åbent frem.¹⁷ Fra efteråret 1944 var Frihedsrådet inde i en magtkamp, hvor man bestræbte sig på at styrke sin position over for det traditionelle styres repræsentanter, de "gamle" politikere. Men, som vi har set, havde Øllgaard i sit virke konsekvent støttet det bestående system og dets politik. I Frihedsrådet argumenterede han for den samme linje, og gik imod Rådets krav i forhandlingerne om sammensætningen af den kommende overgangsregering.¹⁸ Allerede i oktober 1944 kobledes Øllgaard delvist ud af arbejdet, og i 1945 blev han slet ikke indbudt til møderne, da man fejlagtigt troede, at tyskerne kendte til medlemskabet.¹⁹ Selv da man opdagede, at dette var en fejltagelse, "glemte" man fortsat at kontakte ham.²⁰ Samme moderation, som Øllgaard havde udvist i Frihedsrådet, anbefalede han også PUF-præsterne, men PUF var i forvejen lagt an på bredt at skulle samle præsterne. Denne bredde samt det forhold, at PUFs københavnske ledelse ikke var upåvirkede af kontakterne til biskopperne, nødvendiggjorde i virkeligheden en moderat linje i det udadrettede arbejde. Men et mindretal argumenterede fortsat for mere "aktion", som det hed med et bredt begreb. I det følgende skal vi se nærmere på, hvilke former for aktivitet, man mere konkret havde i tankerne, samt på hvordan disse forslag blev modtaget hos kirkens ledelse.

6.2 *Aktivismens platforme*

I agitationen var det typisk, at synspunkterne delte sig, således at et konfrontationslystent mindretal fandt, at omkostningerne måtte komme i anden række, blot principperne bag centrale begreber som sandhed og ret blev sat igennem, mens et flertal, herunder kirkens ledelse, var mere pragmatisk indstillet. Efterhånden skærpedes standpunkterne både i indhold og sprogdragt. I det følgende skal vi se på en række forhold, der var part i denne radikaliseringsproces, og som af mindretallet fremførtes som mobiliseringspunkter, der skulle bidrage til at placere "kirken" i den skærpede politiske situation.

*Hans Øllgaard, 1888-1979.
Biskop i Fyns stift 1938-58, grundtvigianer. Trods sin politisk moderate indstilling, der også gjorde sig gældende over for præsterne, blev Øllgaard i september 1944 medlem af Danmarks Frihedsråd.*

Præsteløftet som beredskab imod tysk loyalitetskrav

I den forvirrede situation 29. august 1943 var enkelte embedsmænd lokalt, som biskop Smith i Aalborg, af værnemagten blevet stillet over for krav om loyalitetsløfte. Tyskerne erklærede siden, at der var tale om en fejltagelse, men sådanne løfter overskred grænserne for den selvadministration, som departementschefstyret repræsenterede, og gav et fingerpeg om, hvad der kunne komme. Så forløbet gav anledning til diskussion, og der var enighed om, at fælles optræden var nødvendig over for fremtidige krav om loyalitet.²¹ Biskopperne drøftede sagen: Ved embedseden og kaldsbrevet var præsterne bundet til den danske konge. Og det var lige så selvfølgelig, at man var bundet ved ordinations- og præsteløftet.²² De vstdanske biskopper mødtes og udsendte derpå disse løfter til præsterne som modvægt mod eventuelle tyske krav. På forskellig vis meddeltes det præsterne i stifterne, at loyalitetskrav måtte afvises, men der var ikke tale om noget samlet initiativ. For biskopperne var det vigtigt, at man ikke opmuntrede til konflikt. De opfordrede til sammenhold og indskærpede, at den enkelte først skulle rådslå med sin biskop.²³

Blandt menige præster så man disse kirkelige løfter som den platform, der kunne afvise tyske myndighedskrav og begrunde en skarpere stillingtagen. Især præsteløftet blev hyppigt fremhævet. I et kirkeblad blev kaldsbrevet og præsteløftet således optrykt. Kaldsbrevets forpligtelse til at overholde grundloven og præsteløftets ord om pligten til at bekæmpe lærdomme, som strider mod folkekirkens bekendelse, blev udlagt konkret: Præsten var forpligtet til "at kæmpe for frihed, sandhed og ret i Danmarks rige", og et hverveopråb fra Frikorps Danmark, der priste raceskel og "blodets" værdier, måtte det være enhver præsts pligt at udråbe som hedenskab og stik imod evangeliet. Den pågældende præst undgik repressalier, idet biskoppen fik sagen i bero ved at foranledige en lægeerklæring fra ham.²⁴ Men hans artikel blev også optrykt i Kirkens Front, der kritiserede biskoppens udvej: Præsteløftet burde være tilstrækkeligt grundlag til at tage en sag på.²⁵

De kirkelige løfter blev også optrykt i Menighedsrådenes Blad. Ud fra præsteløftet, "som i vanskelige tider kan drage alvorlige pligtkonsekvenser med sig", overvejedes muligheden for et brud med staten, der kun forvaltede de lønningsmæssige sider af embedet, men ikke ejede kirkens værdier. Præsten kunne godt frasige sig embedet, uden at forholdet til menigheden som sjælesørger ændredes.²⁶

Interessen for at bruge præsteløftet som et rygstød havde flere udtryksfor-

mer. I bladene blev løftet fremhævet som et rygstød i en bevæget tid, hvor uventede situationer kunne opstå. Besættelsessituationen havde givet løftets forpligtelse til at modarbejde misbrug ny aktualitet.²⁷ Præsteløftet forpligtede den enkelte til at bekæmpe, hvad der stred mod sandheden.²⁸

Til afværgelse af evt. krav om loyalitetsløfte udsendte PUF denne vejledende erklæring: ”Hvad betjeningen af mit embede angår, vil jeg forrette det i overensstemmelse med mit præsteløfte. Hvad forholdet til regeringen angår, er jeg ved mit embedsløfte og mit kaldsbrev bundet til at holde grundloven og være kongen tro og lydige. En regering som ikke er udnævnt af kongen, kan jeg derfor ikke binde mig til lydighed imod.”²⁹ Blandt de menige præster havde der siden efteråret 1943 cirkuleret nogle ”retningslinjer under fremmedvældet”, der indskærpede, at man ud fra ordinationsløftet og kaldsbrevet kun kunne love **danske** myndigheder loyalitet.³⁰

Der var dog også betænkeligheder ved denne løfternes fremhævelse. De grundtvigske frihedstanker havde aldrig harmoneret med embedssynet som det centrale i kirken og lagde derfor mindre vægt på præsteløftet.³¹ For biskopperne var det vigtigt, at løfterne ikke bar ved til aktivismen: Løfterne drejede sig om **åndelige** spørgsmål, men var ikke en prøvesten for samfundsmæssige forhold – ordlyden skulle ”ikke opfattes som politivedtægter.”³²

I takt med situationens skærpelse voksede frygten for, hvad besættelsesmagten ville foretage sig. I lærerkredse cirkulerede en erklæring, der skulle afvise et evt. tysk loyalitetskrav. Rundt om i landet henvendte præster sig nu til deres biskopper for fra bispekollegiet at få en tilsvarende landsdækkende erklæring, der gav officiel afvisning, hvis besættelsesmagten skulle afkræve præsterne en loyalitetserklæring. Noack rundsendte 7.10.1944 et forslag til kollegerne, der ud fra kaldsbrevet, embedsbrevet, præste- og ordinationsløftet udførligt afviste at afgive en loyalitetserklæring. Flere af kollegerne var dog betænkelige ved Noacks forslag, der citerede de omtalte løfter og således gav en platform for aktivismen. Malmstrøm foreslog en kortere form. Smith fandt det vanskeligt med en forhåndsformulering, når forlangendet ikke var kendt. Øllgaard mente ikke, at noget loyalitetskrav ville blive fremsat, men ”hvis en sådan erklæring skulle blive forelagt os, vil der altid blive givet tid til overvejelse (sådan var det vist både i Tyskland og Norge), og da vil det være tidspunktet at udsende én.” Her må Odensebiskoppen dog have glemt det mere nærliggende danske eksempel, nemlig Aalborgbispens herostratisk berømte ”håndslag” 29.aug, der skulle afgives på stående fod, og som siden havde skabt voldsom turbulens i stiftet. Men måske lå forklaringen på den afvisende holdning i brevets fortsættelse: At sende en sådan erklæring ud på

dette tidspunkt ”vil gøre nervøse præster mere nervøse og øge uroen blandt os.”³³ Også Noacks skarpe formulering (”jeg nægter” at afgive løftet...) vakte mishag.³⁴

Trods modstanden fremsatte menige præster dog påny deres ønske om en officiel forhåndsudtalelse fra det samlede bispekollegium,³⁵ men bispemødet vedtog, at man ikke ville udtale sig. Præsterne måtte nøjes med de stiftsvis allerede givne anvisninger om at afvise krav om løfter under påberåbelse af præste- og embedsløftet.³⁶

Ud over præsteløftet var Haagerkonventionens artikel 45 om forbud mod ved tvang at afkræve løfter fra befolkningen fremført som argument mod loyalitetsløfter. Trods sin omtvistede anvendelighed blev Haagerkonventionen ofte opfattet som en prøvesten for legitimiteten i besættelsesmagtens handlinger og dermed som et rygstød for præsternes stilling lokalt. Uddrag af konventionen cirkulerede, og med disse i hånden trådte præster rundt om op mod tyske krav og forordninger.³⁷

Arresterede præster

Jurisdiktionsspørgsmålet havde fra besættelsens første dage været genstand for stor interesse. Regeringen havde ført en vigende kamp for at bevare retsudøvelsen på danske hænder. Værnemagten stod fast på sin ret til selv at forsvare sig, men den illegale presse havde udpeget tyske retshandlinger over danske statsborgere som prøvestenen for samarbejdspolitikken fallit. Retsforfølgelsen skete efter 29. august ved tysk krigsret og vakte, ikke mindst i tilfælde af dødsdomme, rædsel og forargelse i store dele af befolkningen. Hvor præster var blandt de dømte, sendte dommene ilninger gennem de kirkelige kredse.

Dette blev tilfældet, da en af præsterne fra det såkaldte Viborg-udvalg, Tage Severinsen, Finderup, 13. januar 1944 blev arresteret og siden idømt dødsstraf, fordi han sammen med andre samfundsborgere havde deltaget i våbenmodtagelse.³⁸ Propagandaen mod tyskerne fandt, at dommen over præsten var et forsøg på at kue kirken pga dens stadigt fastere afvisning af nazismen.³⁹ Menige præster anførte over for biskopperne, at medmindre dødsdommen var faldet efter tilståelse fra Severinsen selv, måtte der for kirken ”foreligge en nødvendig Status Confessionis, så der fra kirkens side må afgives en utvetydig erklæring herimod”.⁴⁰ Ved at referere til begrebet ”Status Confessionis” udtrykte præsterne, at der forelå et overgreb på kir-

ken. Den enhed, som den kristne bekendelse bevidner og som kirken repræsenterer, var angrebet. Handlingen var så grell, at der var tale om et ja eller nej til bekendelsen, og præsterne ønskede, at biskopperne ud fra kirkens bekendelse protesterede i en samlet erklæring.⁴¹

Denne konfrontationskurs faldt ikke i god jord hos kirkens ledelse. Allerede på bispemødet i januar havde Malmstrøm orienteret om Severinsens arrestation, og man ønskede ikke at dommen skabte uro blandt præsterne, hvad man kunne frygte.⁴² Institutionernes rolle som stødpude over for besættelsesmagten fungerede også i dette tilfælde, hvor man appellerede om benådning.⁴³ Uro omkring spørgsmålet kunne ødelægge muligheden for, at straffen formildedes. Derfor bad Fuglsang Damgaard indtrængende kollegerne om at forhindre protester: Der var tale om en ren militær dom, der ikke havde det mindste med forfølgelse af evangeliet eller angreb på kirken at gøre.⁴⁴

Stemningen i befolkningen var i denne periode i forvejen ophidset efter en række henrettelser i hovedstaden og rygterne om ildkampen, da tyskerne ville arrestere chefen for grænsegendarmerne. Efter dødsdommen over Severinsen var det afgørende for biskopperne at få beroliget præsterne ude i stifterne uden at rammes af en anklage for passivitet. Noack skrev beroligende til præsterne: Det var ikke mere oprørende, at dødsdommen rammer præst end lægmand. ”Som kirkens tjenere må vi indtage den samme holdning, som vi har indtaget over for alle tidligere på lignende grundlag afsagte dødsdomme. Den over for en præst fældede dødsdom kan derfor ikke som sådan give anledning til en samlet kirkelig protest.” Kirken havde tidligere protesteret mod jødeforfølgelsen og kunne – som i februarhyrdebrevet – samlet ”stille sig på evangeliets grund og kalde til vagt om sandhed og ret i en lovløs tid. Og kirken kan – og vil, om det bliver nødvendigt – rejse samlet protest mod krænkelse af evangeliets frihed, også om angrebet i første omgang kun skulle være rettet mod en enkelt af evangeliets tjenere. Men kirken kan ikke protestere mod, at en af dens tjenere rammes af krigens lov.

Det betyder ikke, at intet skal gøres, men det skal gøres af rette vedkommende: familien, biskoppen, kirkens primas og Kirkeministeriet... Alle andre aktioner er i bedste fald overflødige og i værste fald skadelige. For at sige det stærkt: Hvis nogen ønsker dødsdommen over pastor Tage Severinsen eksekveret snarest muligt, så skal han bare, i mistillid til ovennævnte fire instansers vilje og evne til at gøre det rette, følge sine egne indskydelser til aktion...”⁴⁵

Severinsens biskop sekunderede Noacks skrivelse: ”Det er viis tale. Jeg

håber meget, at ingen præster i Danmark kommer til at forløbe sig og til at vanskeliggøre sagen ved utidige henvendelser, endsige protester.”⁴⁶ Også andre biskoper skrev beroligende til præsterne, og gennem PUF og gennem Kirkens Front udgik beroligende meddelelser: PUF havde før dommen understreget, at Severinsen ”har det tåleligt, og der gøres for ham hvad der kan”; at han ”har det godt og ikke er medtaget af fængselsbesøget”. Efter dommen gengav PUF biskoppernes argumentation om, at dommen var rent militær og ikke forfølgelse af evangeliet. ”Når der fra kompetent side gøres, hvad der kan, må vi andre nøjes med at følge Severinsen og hans familie i vore tanker og med vor bøn.” Det illegale Kirkens Front meddelte, at man ville afstå fra at kommentere dommen, men henviste til at den fulgtes opmærksomt i hele verden.⁴⁷ Sagen endte, da Severinsens straf 12.juni blev ændret til livsvarigt tugthus, som præsten afsonede i Tyskland. Efter krigen kom han hjem helbredsmæssigt svækket.

Samme skisma, hvor et konfrontationssøgende mindretal i sine handlinger ville lade sig lede af principperne bag sandhed og ret, over for moderationen hos et mere pragmatiske flertal og hos kirkens ledelse, optrådte også, da en Horsenspræst, Aage Dahl, 27.marts 1944 blev arresteret. Præsten havde oplevet flere mindre episoder med tyskerne og havde fra prædikestolen udtalt fordømmelse af henrettelsen af danske borgere, men det alvorligste var, at han af tyskerne kunne forbindes med produktion af illegale blade.⁴⁸ For at dække over, hvem der havde finansieret købet af en duplikator, havde præsten oplyst, at han havde taget pengene fra menighedsplejens midler. Tyskerne så propagandaværdien i historien om, at den illegale kamp var finansieret af midler, der var stjålet fra de fattige, og slog sagen stort op i aviserne, hvor man endvidere generelt henviste til Dahls åndelige illegale virksomhed, nemlig hans ”ophidsende taler”.⁴⁹

Søndag den 2. april oplæste pastor Dahls kolleger i kirken en støtteeerklæring for den fængslede sognepræst, hvor anklagen afvistes: brugen af menighedsplejens midler var ganske klarlagt i regnskaberne. Da den formelle anklage således var af tjenstlig karakter (uretmæssig omgang med kirkens midler), kunne en sag via de tjenstlige kanaler rense præsten. Man forestillede sig næppe, at præsten herved ville blive frigivet. Men ved at lade en dansk provsteret underkende de tyske politimyndigheders dispositioner ville, hvad man fandt var sagens egentlige baggrund (at præstens arrestation skyldtes hans overbevisning) stå klarere, og en konfrontation mellem dansk og tysk ret ville afsløre besættelsesmagtens fremfærd.

Med henvisning til tyskernes omtale af arrestationen skrev PUF:”Så vidt

vi kan skønne beror denne på ”åndelig illegal virksomhed”... Myndighederne arbejder i sagen. Man skulle tro, at der kunne forlanges en provsteret nedsat til undersøgelse af de beskyldninger for uuhæderlig omgang med indsamlede penge, der offentligt er rejst.”⁵⁰ En artikel i Kirkens Front efterlyste også en provsteret, så tyskerne påskud for arrestationen ikke skabte forvirring. ”Vi står her over for et af de overgreb mod kirken, hvor man ikke må bortforklare og tilsløre, men hvor uret og kristendomsfjendskab træder klart frem.” Artiklen anførte eksempler på Dahls virksomhed som præst og konkluderede: ”Er pastor Dahl arresteret på grund af sin forkyndende virksomhed, er det krig mod kirken.”⁵¹

Agitationen bundede delvis i tyskerne ordvalg i propagandaen: ”**åndelig illegal virksomhed**”, hvorved mistanken om forfølgelse af **evangeliet** kunne få næring. Men også den konkrete beskyldning ang. uretmæssig omgang med kirkens midler vakte harme og mistro. Men som det også tidligere havde været tilfældet, foretrak institutionerne og kirkens ledelse pragmatisk realisme, fremfor i den konkrete sag at stå fast på principperne og derved risikere at bringe enkeltindivider i en udsat position. Dahls foresatte, biskop Skat Hoffmeyer, afviste aktivisternes forslag om at lade en provsteret rense præsten og således bringe det gejstlige apparat i konfrontation med tyske instanser: ”Fra visse præsters side kræves det, at der skal ”gøres noget” fra ”Kirkens” side, bla. har man fundet på, at han må kunne kræves stillet for en provsteret”, men efter at have indhentet råd hos departementschefstyrets ansvarlige myndigheder og familien konkluderede Hoffmeyer: ”Der bør ikke røres ved den historie!”⁵²

Pastor Dahl kom til Horsørød, hvor han bl.a. mødte Tage Severinsen. Siden blev han en af den nyoprettede Frøslevlejrs første fanger, og blev 15. september ført til Neuengamme, hvorfra han bragtes hjem med de hvide Røde Kors busser.

Aktionen mod politiet

Splittelsen, hvor kirkens mere pragmatisk indstillede ledelse ønskede at moderere aktivismens konfrontationslyst, kom atter frem i forbindelse med tyskernes aktion mod politiet 19. september 1944, hvor dele af politikorpset, efter sporadiske episoder med ildkamp, førtes til Tyskland.

Politiets arrestation skabte frygt og forbitrelse i hele befolkningen, og overgrebet var så alvorligt, at departementschefstyret måtte overveje, om det kunne fortsætte.⁵³ Vreden over uretten mærkedes også i kirkelige kredse,

hvor PUF rundsendte en protest med opfordring til at oplæse den ved gudstjenesten førstkommande søndag den 24. september. Protesten fordømte aktionen, og i lighed med aktivismens skrift Kirken og Retten, der senere skal omtales, hævdedes også her kirkens vægterembede: "I vor afmagt over for våbenmagten er det vor pligt at fastholde, at magt aldrig i sig selv er ret **og foreholde vore fjender dette.**"⁵⁴ PUF-protesten blev kendt i vide kredse, da den omtaltes i svensk og engelsk radio, men som kirkeligt "hyrdebrev" synes den kun at have fået begrænset gennemslagskraft og fik slet ikke samme karakter af samlet kirkelig manifestation som bispekollegiets hyrdebrev.⁵⁵

Det tyske overgreb blev mødt med indsigt fra de fleste af samfundets organisationer, så det ville være naturligt, om også kirken fremsatte en udtalelse. Spørgsmålet om "Kirkens" tilslutning til protester var imidlertid ømtåleligt efter uviljen blandt kollegerne i oktober 1943 og den langstrakte diskussion om februarhyrdebrevet, hvor det havde været vigtigt ikke at udtale protest, men opfordre til forsoning. En protest mod politiaktionen kunne endvidere forstærke den aktivisme, som bisperne ellers søgte at begrænse. Men da Fuglsang Damgaard af de politiske partiers ankermand, socialdemokratiets leder Vilh Buhl, 23. september blev anmodet om at deltage i et initiativ, hvor flertallet af samfundets institutioner udtalte fordømmelse af det tyske overgreb, besluttede han at bidrage med en protest på biskoppernes vegne, og han udarbejdede et udkast. Belært af erfaringen undlod Fuglsang Damgaard at gentage sin enegang fra oktober 1943, men inddrog Roskildebiskoppen, der godkendte forslaget efter at have rettet i ordlyden. Mandag 25. september afleverede Fuglsang Damgaard kirkens protest til Udenrigsministeriet og orienterede først herefter de øvrige bisper og bad om deres tilslutning, idet han understregede tidspresset og det forhold, at det skete på den fhv. statsminister Buhls initiativ.⁵⁶

For de vestlige biskopper virkede forløbet som et deja vu: efter begivenheder centreret om hovedstaden optrådte de pludselig som underskrivere på en protest, hvis ordlyd de ikke havde haft indflydelse på. Og ikke nok med det. Selv om biskopperne konsekvent havde søgt at dæmpe aktivismen, havde Fuglsang Damgaard anvendt store dele af ordlyden fra PUF-protesten. Fuglsang Damgaard havde undskyldende skrevet, at han havde benyttet "enkelte sætninger af den anonyme skrivelse vi havde modtaget". Dette var dog en underdrivelse. Lange passager var identiske med PUFs protest, og at ligheden ikke var endnu større, skyldtes udelukkende Rosendals rettelser (se bilag 19).

At biskopperne godkendte Fuglsang Damgaards deltagelse i samfundsinstitutionernes protest skyldtes først og fremmest, at de igen stod over for et fait accompli, ikke at de billigede hans dispositioner. Biskop Noack skrev, at det var "en kapitalbrøler, at der til din protestskrivelse på biskoppernes vegne er brugt i det hele taget eet eneste ord af den anonyme skrivelse, der uden om biskopperne var sendt til præsterne. Jeg troede vi fra drøftelsen efter erklæringen i jødespørgsmålet var enige om, at en erklæring fra biskopperne fremtidig hverken skulle inspireres eller helt eller delvis redigeres af nogle anonyme herrer, og det undrer mig, at både du og Rosendal synes at have glemt dette./Den meget tydelige benyttelse af den anonyme skrivelse vil have en dobbelt virkning til to forskellige sider. Hos præsterne vil den vække eller snarere nære en i forvejen vakt forestilling om, at biskopperne er ude af stand til selv at finde på, når de skal udtale sig, og hvad de skal udtale. Hos tyskerne vil den vække den modsatte forestilling, at den anonyme skrivelse er inspireret af biskopperne. Begge virkninger er lidet ønskelige."⁵⁷

Biskop Smiths tilslutning var også yderst forbeholden. Han havde hellere set, "at der ikke var blevet benyttet noget af den anonyme skrivelse. Ikke blot var denne uheldig i sin form, men en anonym skrivelse kan aldrig give udtryk for kirken. Hvad der oplæses fra prædikestolen må der stå navngivne mænd bag. Men derved er der jo intet at gøre."⁵⁸ Også Malmstrøm fandt, at "det havde været bedst overhovedet ikke i "vor skrivelse" at bruge nogen som helst udtryk fra den anonyme". Malmstrøm bad Fuglsang Damgaard gøre sit til at forhindre gentagelser. "Der bør ikke til oplæsning på vore prædikestole komme noget undtagen gennem vedkommende stifts biskop."⁵⁹

De vstdanske bisper tog herefter initiativet. Både for at man ikke fremover skulle overrumples af meddelelser fra Københavnerbiskoppen, og for at anonyme protester ikke skulle splitte kirkefolket. Efter et møde med de vstdanske kolleger i Fredericia 25. september, drog Øllgaard til hovedstaden, hvor han drøftede forløbet med Fuglsang Damgaard og med PUF-præsterne.⁶⁰

Når det var så svært lokalt at tage stilling til landets politiske spørgsmål, skyldtes det den manglende orientering om udviklingen i hovedstaden.⁶¹ Allerede i januar 1943 havde der været utilfredshed med Fuglsang Damgaard som bispekollegiets centrale formidler. Øllgaard mødtes nu med sin københavnske kollega, der lovede at holde kollegerne orienteret om begivenhederne i hovedstaden, og man enedes om, at Øllgaard fremover skulle være medlem mellem de øst- og vstdanske biskopper.⁶²

På mødet med PUF, der fandt sted hos Glahn, søgte Øllgaard at tale

præsterne til rette. Han indskærpede, at en sådan udtalelse måtte være underskrevet, hvis den skulle have nogen vægt. ”Det indrømmedes i virkeligheden, og de ville overveje alvorligt, hvordan dette evt ville kunne lade sig gøre.” Øllgaards pacifiseringsforsøg over for præsterne var dog kun en delvis succes: ”Principielt var de ganske med på, at det bør være biskopperne, der udsender sådant, men da der ikke var tegn til, at vi i denne situation tog affære, mente de, at de burde udsende deres forslag, – og de kunne ikke afvise muligheden af at gøre det igen i en lignende situation – samtidig med, at de fremhævede at det næppe ville komme til at foreligge i praksis, da protesternes tid sikkert er forbi nu, hvilket jeg er enig med dem i.”⁶³ Øllgaards ønske om at stække aktivismen fik lokalt det resultat, at Odensepræsterne indvilgede i at lade deres biskop censurere fremtidige protester, der så skulle udsendes i bispens navn.⁶⁴

Biskopperne ønskede således ikke at befordre aktivismen. Derfor var deres protest ikke beregnet til oplæsning i kirken, idet biskopperne fandt, at protestmidlet ville udhules, hvis det anvendtes for tit.⁶⁵ Men ved at der således fremstod to konkurrerende protester, kunne det ikke undgås, at opfattelsen af, at kirken stod splittet, fremmedes. I hovedstaden understregedes dette, idet Fuglsang Damgaard allerede 21. sept. havde udsendt en opfordring til ved gudstjenesten den 24. at bede for monarken, der kort efter fyldte 74. Også denne opfordring var i sit indhold en fordømmelse af politikationen.⁶⁶ Skismapræget noteredes i et illegalt blad, der skrev, at der hermed var to tekster at vælge imellem til gudstjenesten denne dag: Fuglsang Damgaards højtidelige og ukonkrete, der kun var egnet til at kommentere, og PUFs farligere og klarere.⁶⁷

Blandt menige præster faldt kirkelig protest mod arrestationen af politiet i god jord. Et blad skrev: ”Kirken må være med i den protest som er kommet fra mange forskellige sider i vort samfund. Og der blev også givet udtryk for den i de fleste kirker her i hovedstaden søndagen efter, at begivenhederne havde fundet sted. Særlig blev det understreget, at magt ikke er ret, og at lovløshed er en forbandelse, en nedbrydelse af Guds egen orden, som medfører Guds dom over dem, der forvolder den.”⁶⁸ Situationen var således uklar. Men PUF søgte at skaffe sig overblik.

Arbejdet i PUF byggede på præsternes frivillige samling om, hvad man kunne enes om. Samlingen – eller ”enhedsfronten” som det hed i de illegale blades tidstypiske jargon – kunne i længden hverken bære en aktivistisk konfrontationskurs eller for megen moderation. PUF sendte en kurér rundt i kredsene, der refererede stemningen blandt de menige præster: PUFs pro-

test var blevet godt modtaget, men ikke alle steder havde man vidst, at den stammede fra PUF. Der var delte meninger om, hvorvidt protester gennem biskopperne var at foretrække. Nogle ønskede, at PUF skulle presse bispekollegiet til samarbejde. PUF-ledelsens argument (der var det samme som de østdanske bispers) om, at for mange protester blot ville svække deres kraft, fandt kun delvis forståelse. Man skulle ikke på forhånd annoncere, at der ikke ville komme flere protester: Ved krænkelse af forkyndelsesfriheden, ved massearrestation af præster eller ved overgreb mod radiogudstjenesten, mente provinsens præster, at der fortsat måtte protesteres.⁶⁹ PUFs linje måtte således holdes på et bredt grundlag. Gennem resten af krigen skulle der dog ikke komme flere protester fra PUF. Krigen havde sat sit præg så kraftigt på hverdagen i form af terror og lovløshed, at kollektive meningstilkendegivelser, som man kendte dem fra den demokratiske proces, havde mistet deres betydning. Som Øllgaard havde formuleret det, så var ”protesternes tid” nu forbi.

Kirken og Retten

Aktivismens platforme, som de er gennemgået i dette kapitel, var alle udsprunget af den samfundsmæssige situation. Men også på det mere teoretiske område søgte man at mobilisere kirkefolket. Som omtalt havde de utilfredse præster på mødet i Århus bispegård i december 1943 efterlyst et hyrdebrev, ”hvori der i *bekendelsesform* tages klart afstand fra nazismen.”⁷⁰ Man håbede på et aktstykke, der som det norske ”Kirkens Grunn” kunne fungere som et teologisk rygstød i stillingen over for besættelsesmagten. Som omtalt i kap.5.3 var præsterne indstillede på at give biskopperne en chance og ville derfor afvente bispemødet. Men da tiden gik, og man ikke syntes at skulle høre fra bispekollegiet, samledes en kreds af præster hos pastor Kaj Rasmussen, Dalum, der var en af PUFs ledere på Fyn.⁷¹

Gennem to dage 7-8. februar 1944 diskuterede præsterne kirkens stilling til den øjeblikkelige situation. På baggrund af diskussionen overlodes det til professor ved Århus universitet, Regin Prenter at formulere en kirkelige erklæring, som efter at være gennemlæst af K E Løgstrup blev udsendt i stort oplag under titlen ”*Kirken og Retten*”.

Med udgangspunkt i ordinationsløftet fastslog dokumentet præstens pligt til forkyndelse, til lydighed og til barmhjertighed og kærlighed. Forkyndelsen skulle ikke gøres til politik, men kunne heller ikke afkortes. Selve denne

ubeskårede forkyndelse – ”...Som om intet var hændt” – måtte nødvendigvis også omhandle det politiske. Ordinationsløftets ord om at vise barmhjertighed og kærlighed kunne i den daglige praksis ikke efterkommes, før retstilstanden forbedredes. Derfor krævede aktivisterne retfærdighed og fandt kun ringe trøst i, at resterne af den lovlige øvrighed, politiet, endnu fungerede, da det kun sjældent pågreb gerningsmændene.

Omtalen af Haagerkonventionen er interessant. Som omtalt i kapitel 5 var konventionens anvendelighed på danske forhold omtvistet, men de aktivistiske præster insisterede på dens gyldighed (dokumentets afsnit III), idet man ved at påvise brud på konventionen kunne argumentere for, at kirkens lydighedspligt over for øvrigheden var bortfaldet. Det var umuligt at formane til lydighed mod øvrigheden, og kirken måtte konkret placere ansvaret for retsløsheden. I modsætning til de danske politikeres erklæring efter Kaj Munks død, der havde beklaget *alle* de politiske mord, argumenterede Kirken og Retten ud fra den opfattelse, at der eksisterede krigstilstand i landet, således at sabotører og stikkere var at betragte som soldater i det store verdensopgør. I pjecens sidste afsnit søgte man ud fra den Augustæiske trosbekendelse, der er en del af kirkens bekendelsesgrundlag, at begrunde, hvorfor kirken over for staten stod som rettens vogter.

Pjecen havde anslået temaer, der også var genstand for diskussion i brede kirkelige kredse: Ordinationsløftet, forkyndelsens aktualitet, retssikkerheden, loyalitetspligten og kirkens rolle som rettens vogter over for staten. Kirken og Retten udkom i 20.000 eksemplarer udgivet af det illegale Dansk Samling-blad Folk og Frihed.⁷² Dokumentet blev en stor inspiration, men i sit indhold var det præget af aktivisternes tankegang og var snarere et partsindlæg, der ville ægge til en skarpere stilling, end den var den brede støttepille, som nordmændene havde i ”Kirkens Grunn”. At kirken skulle have et vægterembede var således centralt tankegods hos barthianerne, men når dette skulle udmøntes konkret, fandt det ingen opløsning. Således havde Hans Magle forgæves forsøgt at mobilisere biskopperne mod arrestationerne,⁷³ og Magles oplæsning fra prædikestolen af navnene på arresterede havde ikke dannet skole. I hovedstaden havde Fuglsang Damgaard forhindret præsterne i noget sådant.⁷⁴

Aktivismens platforme kunne virke mobiliserende blandt det menige kirkefolk, men som det er fremgået, stillede biskopperne sig køligt over for de aktivistiske præster og ville ikke lade sig drive frem, mens andre støbte kuglerne. Eksempelvis havde nogle af de aktivistiske præster henvendt sig ang. en planlagt artikel af Regin Prenter om jødespørgsmålet. Artiklen for-

dømte antisemitismen og erklærede kirkens solidaritet med jødefolket og sluttede med at citere bispernes hyrdebrev. Aktivisterne ønskede en blåstempling fra kirkens ledelse, der ville give indlægget et skær af officiel proklamation. Men Fuglsang Damgaard og Malmstrøm enedes om, at biskopperne ikke skulle stå bag og således lade artiklen udsende ”faktisk altså med vor velsignelse”.⁷⁵ Det lykkedes altså ikke at bringe bisperne i front med artiklen, der først blev trykt efter befrielsen.

Der tegner sig således et billede af en aktivistisk mindretalsfløj over for en mere moderat fløj, hvor man finder biskopperne (og nogle af de grundtvigske). PUF lå midt imellem. Organisationens bredde nødvendiggjorde en kurs, som alle kunne vedkende sig, og man var ikke upåvirkede af forbindelserne til biskopperne. Derfor lagde organisationen vægten på det oplysende og forberedende arbejde og var i sit udadrettede virke præget af moderationen.

I det følgende skal vi se på den almindelige kirkelige debat, herunder hvilke positioner retningerne indtog over for de synspunkter, der var fremhævet i aktivisternes dokument Kirken og Retten.

6.3 Diskussionen om kirkens opgaver

Som omtalt i indledningskapitlet var kirkesynet ét af skillepunkterne mellem folkekirkens forskellige grupperinger. Det kan derfor ikke undre, at ikke alle var enige i spørgsmålet, om det var kirkens opgave at beskæftige sig med politiske forhold. I det følgende skal disse positioner beskrives nøjere.

To synspunkter udkrystalliserede sig: Én linje lagde vægt på kirkens forpligtelse over for evige begreber som sandhed og ret, mens andre var mere pragmatiske. Kendetegnende for debatten var synspunkternes kontinuitet. Som vi skal se, var det de samme kredse, som tidligere havde fremhævet kirkens selvstændige stilling over for staten, der også i den nye situation gjorde det, hvorimod de lavkirkelige, især grundtvigianerne, og kirkens ledelse var mere moderate.

Et kirkeligt engagement?

Kirkens stilling over for retsforholdene var en central akse, hvorom debatten brødes, og aktionen mod politiet havde på dramatisk vis aktualiseret spørgs-

målet om kirkens opgaver i tiden: Øvrighedens betydning og rettens stilling måtte med i forkyndelsen. ”Pludselig oplever vi, at politiet er en Guds gave til os. Pludselig erfarer vi sandheden i det, som Luther ustandselig vendte tilbage til, at øvrigheden er Guds ordening ... De som undergraver retten og skaber retsløshed og som krænker retfærdigheden, skal selv rammes af sværdet; og de som øver vold og uret og undergraver ordenens håndhævelse, skal rammes af Guds dom”⁷⁶. Præsterne måtte prædike konkret, som Bartholdy havde gjort i jødespørgsmålet. Præsten måtte være villig til at sige, hvad teksten sagde, ”selvom det kan koste embedet, ja livet...Har prædikanter og biskopper svigtet? Har vi været tavse, hvor vi skulle have talt?”⁷⁷ Kirken var sat til at tale løgn og uret imod.⁷⁸ ”Vi kan blive nødt til at tale hårde ord, og lovens hammer kan falde tungt. Det er jo lettest at gå udenom, men Ordet kan blive os for stærkt.”⁷⁹ Præsterne måtte hjælpe menigheden, så dens retsopfattelse ikke sløvedes af de mange retskrænkelser.⁸⁰

Erfaringerne fra Norge dominerede tankegangen. Efter 29. august 1943 havde man frygtet et nyt styre, der som Quislings statsråder ville skride ind over for kirken. Derfor måtte man i tide mobilisere imod noget sådant. Denne tankegang bragte forholdet til staten ind i debatten. Gjaldt kirkens lydighedspligt over for en uretfærdig stat? En stat der forfulgte kirken? Argumenterne mod nazismens totalitarisme førtes atter frem:

Ordet måtte vende sig mod enhver magt, der ville hindre forkyndelsen eller slå den ned. Hvis dette var staten, måtte kirken altså vende sig mod staten. Hvis staten overskred sin kompetence og ville underlægge sig folkets gudstro, berøve folket friheden og påtvinge det statens eget formål, ”f.eks derved at den tilstræber at erstatte de kristnes Gud med en national Gud som er åbenbaret i det pågældende lands historie og dets store helteskikkelser, så må kirken sige fra. For det er selve kirkens grundlag, der rokkes ved. *Og hvis det er at blande sig i politik, så er kirken nødt til at blande sig i politik, om den da overhovedet vil være kirke.* Skulle kirken ikke rette sig efter det ord, at man skal adlyde Gud mere end mennesker, hvem skal så ?” Det var bedre at lide end at svigte ”den sandhed og ret, som kirken er ramme om.”⁸¹

Hvor staten lovgiver mod Guds ord, er det kirkens pligt at protestere.⁸² Som retfærdighedens tjener stod kirken i ”en pligtkollision” mellem statens og Guds krav. Men ordet om, at adlyde Gud mere end mennesker, forpligtede til at tjene sandheden, som kirken havde gjort fra den første martyr, Stefanus, ”til præsten i Vedersø i disse dage”. Kirken kunne skades og komme i fortræd ved utidig tale, men ville dog skades endnu mere ved at tie, hvor sandhed og ret trædes under fode.⁸³

Kirken måtte stemple uretten og løgneren, så man bidrog til, at voldsmændene erkendte uretten, men spørgsmålet om lydighedens grænser var mere problematisk. Her baksede man med den lutherske teologis traditionelle understregning af lydighedspligten: Et svar om aktiv modstand kunne ikke direkte udledes af evangeliet, men Luthers understregning af den absolutte lydighedspligt var for unuanceret. En afgørelse af, ”hvornår det kristne tålmod har nået sine grænser”, kunne komme når som helst, ”...kristne mennesker i vort land og i andre lande har allerede været der”.⁸⁴ De kristne skulle ikke bøje sig for al øvrighed. Der måtte skelnes mellem sand og falsk øvrighed: Det var indlysende ”idag med den livserfaring, vi har fået”, at Paulus’ lydighedsbud kun gjaldt sand øvrighed. Den falske øvrighed var hvad Luther havde kaldt tyranni. Her hævdede Luther, at man skulle gøre noget aktivt imod tyranniet, men ligefrem oprør ville Luther ikke gå med til, men ”vi skal med vore ord tugte det tyranniske regimente, forklare dets indhold og tugte dets overgreb.” Luther havde lagt vægt på den offentlige mening. Øvrigheden kunne ikke bestå med den offentlige mening imod sig.⁸⁵ Luthers lydighedsstandpunkt var et problem for modstandsargumentationen, men modsat understregede man, at Luther heller ikke kunne tages til indtægt for, at kirken slet ikke skulle blande sig i statens og samfundets affærer.⁸⁶

Var det således problematisk at få den lutherske teologi på sin side, opfattedes reformatorens støjhed i Worms som et historisk forbillede: ”Havde Morten Luther levet nu, havde han ikke været tavs. Var han blevet tavs, var han sikkert blevet det, som Kaj Munk blev tavs...Det er mere end et rygte, at ledende kirkemænd i sin tid ”ikke ville tage en kirkekamp for Kaj Munks skyld”...Men hvad vil det sige? Havde Luther, tyskeren der er nazisternes største fjende, levet idag, hvis vej havde han så valgt, Kaj Munks eller de ledende kirkefolks?”⁸⁷

Denne fløj i debatten, hvorfra aktivismen udgik, ville altså placere kirken i forhold til begivenhederne. Interessant er det dog, at aktivisternes synspunkter fra dokumentet Kirken og Retten, kun delvis genfindes i den øvrige debat. Hvor debatten ville engagere kirken ved at understrege dens ansvar for *menigheden* – folket måtte ikke miste sin retsfølelse – lagde Kirken og Retten tyngdepunktet i kirkens vægteropgave over for *øvrigheden*.⁸⁸ Også de kirkelige løfter fik en mere beskeden plads i den almindelige debat. Loyalitetspligten, som aktivisterne mente var forsvundet, udgjorde i debatten fortsat et problem.

Interessen samlede sig atter om bisperne, når begivenheder i samfundet havde styrket ønsket om, at kirken skulle bevæge sig ind på det politiske.

Uden at få teokrati kunne man måske ønske, at bisperne engang imellem søgte at påvirke politiske afgørelser, for de politiske opgaver kunne ikke være den kristne uvedkommende.⁸⁹ Når der spurgtes ”hvor er kirken”, var det præster og biskopper, man tænkte på.⁹⁰ Menige præster var kritiske over for bisperne, som man ville presse til at udtale sig: Man ønskede, at talen om at afvise vold og løgn ”måtte få et almindeligt og kendeligt udtryk i vore biskoppers ord og gerninger overfor fjenden”.⁹¹ Kritikken havde dog svært ved at finde sine kanaler,⁹² og biskopperne var uvillige til at lade sig drive frem.

Moderation

Over for denne strømning fremførtes modererende synspunkter af kirkens ledelse og af grundtvigianerne, der trak i modsat retning. Grundtvigianerne lagde som altid størst vægt på det folkelige. Man skulle ikke bringe **kirken** frem som en specialitet: ”Vi har hørt så meget om kirkens røst og kirkens krav og kirkens ret og kirkeforfatning og Kirkeligt Forbund, så vi er ved at få kvalme af det ord Kirke”.⁹³ Det var en **folkelig** kampsituation, man stod i – ikke en **kirkelig**.⁹⁴ Tværtimod skulle man tale **landsmandsskabets sag** tværs over alle skilleveje.⁹⁵

Også bisperne opfordrede til moderation. Argumentationen, der ville føre kirken frem over for en uretfærdig stat, der øvede vold og uret, var funderet på en situation som den norske, hvor kirken stod over for en kristendomsfjendsk stat, der modarbejdede kirken. Dette var ikke tilfældet herhjemme: ”I disse år har troen fået lov til at være i fred...Der skal to til at slås, og når man skal slås med munden, kan der ikke blive nogen rigtig kamp ud af det, når den ene part er tavs”. Sammenholdet lå på den nationale front – ikke den kirkelige, derfor måtte man afvise eksistensen af en ”*Kirkens Front*”. Talen om ”*Ecclesia militans*” var blot udtryk for ungdommens tilbøjelighed til at handle pr. intuition.⁹⁶

Kun i det udvortes kunne krigen ”forstyrre vore cirkler”. De nye problemer, som stillingen over for den totalitære stat havde vakt, var i grunden for årtusinder siden skrevet ned til grundmenneskelige forhold i evangeliet og skulle ikke give anledning til særlige aktiviteter. ”Men mens vi venter på freden, vil vi glæde os over den mulighed, at krigen og al dens vold og uret har hjulpet os til at se klarere på den holdning, som det gamle evangelium vil lære os.”

Vendt mod aktivisternes ønske om en protest i bekendelsesform hed det,

at kirkens gamle bekendelser: "...var ikke bare ude på at sige et eller andet, fordi menneskeheden, og specielt den kristne menneskehed, nu engang altid har været snaksom. Men bekendelserne blev presset frem af begivenhedernes tvang, af deres vold mod sandheden og retten. Vi har ikke garanti for noget i denne henseende, og vi kan ikke kommandere Guds ånd til at skabe nye bekendelser. De gamle er måske tilstrækkelige, og i hvert fald duer nye ikke, hvis ikke Ånden selv vil diktere dem."⁹⁷

Over for præster, der aktivt ville opstille kirkens ansvar over for retten, havde Fuglsang Damgaard på stiftskonventet gået imod konfrontationskursen og understreget, at "Forsoningstanken og retfærdighedstanken måtte fastholdes sammen".⁹⁸

Der var ikke tale om forfølgelse af kristendommen, når kirken ligesom folket havde "fået sine martyrer... Mange af kirkens tjenere har – om end ikke stået imod til blodet – dog måttet leve i usikkerhed eller i ufrihed eller har måttet rømme landet. Vi har ikke haft en virkelig kirkekamp, tværtimod har Guds ord kunnet lyde frit fra prædikestolen, men folk og kirke er i Danmark så nøje knyttet til hinanden, at det for mange har stået som en pligt at tale og handle således, at politiske forholdsregler er blevet iværksat mod dem". Men Danmarks ydre befrielse beroede ikke i første linje på præsterne. Stående midt i folket skulle de tale vold og uret imod, men også huske, at det kun var ordet om Kristus, der kunne redde folket.⁹⁹ Præsterne advaredes mod enegang. Når vanskeligheder meldte sig, skulle man søge kontakt til provst eller biskop.¹⁰⁰

Samtidens militariserede ordvalg fandt ind i ordinationstalerne, men budskabet var også her, at man skulle udvise forsigtighed: Enhver præst var en "Guds soldat. Om Gud så bruger en i første række, hvor det går på livet løs, eller bagude, hvor maden skal laves,...er underordnet, når Gud har sendt en."¹⁰¹ Præsterne skulle være "Herrens stridsmænd" og stå stærkt over for "valgets knivsæg" – valget mellem at sige nej til løgneren, eller hengive sig helt til Gud i himlen. Men "vi ønsker ikke nogen brushoveder". Kirken skulle øve en god **folkelig** indsats og således være et "hvidt blodlegeme i vor samfundsorganisme." Selv om præsterne var ordets tjenere, betød dette ikke, at de nu rigtig skulle til at bruge munden.¹⁰² Præsterne skulle ikke fremsætte egne tanker og meninger, men skulle forkynde evangeliet.¹⁰³

Denne uenighed om, hvorvidt kirken burde stå frem og aktivt hævde et særligt ansvar for retten, gav sig også udslag i debatten om kirkesynet.

De svenske kirketanker

I den almindelige begejstring for alt nordisk, vakte samtidens svenske diskussion om kirken – de såkaldte ”svenske kirketanker” – stor interesse. Tendensen til at ville opstille et særligt kirkeligt ansvar over for retten, som det var kirkens pligt at gøre gældende over for staten, fik således en støtte med den svenske bog ”En bok om Kyrkan”, der vedblev at stå centralt i diskussionen og bragte kirketankerne ud til en bredere kreds.¹⁰⁴ Centrale tanker var her kirkens forpligtelse på det politiske: de tysk-kristnes teori om det politiske ”egenlovmæssighed” passede ”den nutidige machiavellistiske voldspolitik” alt for godt. Men der var intet profant, som Gud ikke havde med at gøre. Gud var i begge de lutherske regimenter.¹⁰⁵ Statens opgave var at våge over retshåndhævelsen. Svigtede den her, trådte den i de diaboliske magters tjeneste. Hvad der krænkede Guds lov, kunne ikke anerkendes som ret. ”Om kirken foranlediges til at rejse modstand mod krænkelser af Gud lov, betyder dette ikke andet end, at kirken over for staten udfører den tjenergerning, som er den pålagt, og som består i at erindre staten om dens egen høje opgave.”¹⁰⁶

De svenske kirketanker fik i Danmark stor plads i debatten og havde sine fortalere blandt de samme grupper, som lagde vægt på kirkens vægterembede. De svenske kirketanker blev fremdraget, når kirkens forpligtelse som samfundets revser ønskedes understreget.¹⁰⁷ Men ikke alle var begejstrede for tankerne. Svensk kirkeliv er til forskel fra dansk kendetegnet ved, at det 19. århundredes vækkelsesbevægelser ikke rummes inden for den officielle kirkeorganisation. Det kan derfor heller ikke undre, at kritikken af de svenske kirketanker lød stærkest fra de grupperinger, der havde rod i vækkelsen.

Indre Mission advarede således mod, at man således om den *synlige* kirke, på baggrund af den svenske bog.¹⁰⁸ Chr Bartholdy fandt det ejendommeligt, hvordan de svenske tankers kredsen om kirken faldt sammen med, at politiske forhold i Tyskland og Norge havde fremkaldt ny kærlighed til folkekirken i vide kredse.¹⁰⁹ Kirketankerne var ikke hjemmegroede, og de så **kirken** som det blivende, mens vækkelsen opfattedes som selvretfærdighed. Derfor skulle Danmark ikke overtage tankerne, selv om en del yngre præster gik ind for dem.¹¹⁰ Det var således kirkesynet, ikke så meget tankerne om pligten til at modsige uretten, der generede.

Også de *grundtvigske* var imod fokuseringen på den ydre kirke: Kirken var synlig for den, Gud synliggjorde den for. ”Hele dette kirkelige svenskeri, Bo Giertz m.fl, som et dansk teologisk mindreværds kompleks har så gruelig

travlt med i den hensigt at gøre vor lille kravlende tid til den store tid, må vi hellere høre op med, jo før jo bedre.” Kirken var hos os i folkekirken.¹¹¹ Som hos Indre Mission var grundtvigianernes afstandtagen således også grundet på kirkesynet. Men hos de altid mere systemloyale grundtvigianere vakte også kirketankernes ønske om at lægge luft til staten modstand: Hvis forbindelsen til staten opløstes, ville mange kirker falde i ruiner og vejen til Gud blive længere for mange ” – Sålænge forbindelsen ikke skader kirkens religiøse virksomhed, må den derfor bevares.”¹¹² Også *Tidehverv* var imod kirketankerne, som de fandt blot var led i den almindelige samling (sammen med barthianismen) og blot forplumrede de livgivende forskelle i meningsdannelsen.¹¹³

Samme kredse, som advokerede for de svenske kirketanker, havde også været drivende kræfter i opbygningen af PUF,¹¹⁴ og de forsvarede nødvendigheden af ydre organisering: Det var alvorligt, om man af hensyn til til det indre sammenholds bevarelse forsømte det ydre. Sammenholdet kunne ikke undvære sine organer, der gav kirken slagkraft. Kristus og apostlene havde løbet risikoen ”...skal ikke vi, vore menigheder, vore præster og biskopper, være parate til at løbe samme risiko.”¹¹⁵ Tiden var ikke til åben debat om PUF, men en lurende kritik af organisationen for at være præget af svensk højkirkelighed synes at have været til stede.¹¹⁶ Også disse kirketanker var altså genstand for diskussion, hvor nogle ville opstille en særlig kirkelig forpligtelse på retten, og andre kritiserede dette kirkesyn og understregede nødvendigheden af moderation.

Debattens polarisering i spørgsmålet, om kirken havde et særligt rets svar, tilspidsedes i den diskussion, der opstod omkring Ungdomssamvirkets formand, Hal Koch.

Debatten om Hal Koch

Hal Koch havde med markant konsekvens taget det standpunkt, at engagement i politiske samfundsspørgsmål var ”et stykke verdsligt regimente, ikke et gejstligt.”¹¹⁷ Ungdomssamvirket havde siden 1940 villet fastholde ungdommen på et dansk grundlag ved at engagere den i historiske og nationale spørgsmål. Den skærpede udvikling i samfundsbegivenhederne havde vanskeliggjort opgaven (og efter 29. august nærmest umuliggjort den). Den megen tale om ”Ånd og Dåd” føltes tom uden udløsende bedrifter: ”Vi sidder i ro og mag på vor rumpe og dør for fædrelandet formedelst 50 øre i entre” lød

en stående vending i tiden.¹¹⁸ Som vi har set, havde en fløj i kirkelivet i mellemtiden søgt at placere kirken i forhold til retskrænkelse. Men Ungdomssamvirkets formand afviste konsekvent talen om et særligt kristent eller kirkeligt ansvar: Det var den menneskelige fornuft, ikke evangeliet, der skulle styre verden.¹¹⁹ Kristendom havde altså ikke med politik at gøre. I stedet for fordums storheds bedrifter talte Hal Koch nu om fremtiden og den regning, der til sin tid skulle betales.

Her var den fløj, der ville føre kirken frem, uenig: Den religionsløse, livsanskuelsesneutrale stat var en utopi. Åbent eller skjult måtte ethvert folkeligt og statsligt samliv altid bunde i en bestemt tro. Neutralitetens tid var forbi nu, hvor man stod over for en antikristelig kultur. Valget mellem en demokratisk retsstat eller det modsatte var et trosvalg.¹²⁰ Man mindede om, at de to regimenter i den lutherske regimentelære var en helhed. Øvrigheden var således også en Guds tjener. Man måtte som politisk aktive mennesker være bundet af Guds ord, ikke bare af fornuften.¹²¹ Hal Kochs autoritet havde været en større fare for ungdommen end Scavenius. Men Ungdomssamvirket var endt i en blindgyde, og fokuseringen på fremtiden var blot et forsøg på at tale om noget andet.¹²²

Debatten blussede atter op i 1945, hvor Hal Koch gentog sit synspunkt og afviste talen om, at kristendommen skulle kunne redde samfundet som "usmagelig". Der var ingen løsning i bibelen eller ved kirken. De kristne havde tværtimod altid "stået på reaktionens side". Hal Koch havde "accepteret sekulariseringen": Kristne skulle deltage i samfundslivet og værne det mod vold og overgreb, men kirken skulle ikke lave politisk protest.¹²³ Fra grundtvigsk side støttede man Ungdomssamvirkets formand og beklagede, at "Hal Koch bliver misforstået og overfaldet, når han udvikler et helt ægte grundtvigsk syn på kristendom og politik".¹²⁴

Men modstanderne fremhævede, at fornuft og samvittighed var relative størrelser. I naturen var den stærkes ret god fornuft. Kun Gud kunne fortælle, at dette ikke skulle gælde blandt mennesker (kannibalismen fremførtes som eksempel). Hal Koch anklagedes for at ville indrette rum, hvor det menneskelige liv friholdtes for Guds åbenbarede Ords suverænitæt. Men troens respekt for mennesket og dets fornuft var en forudsætning for den demokratiske samtale. Kirken havde en guddommelig ret til at være rettens vogter over for staten.¹²⁵

Debatten lagde sig snævert i sporet af den overordnede debat om kirkens stilling over for retsforholdene i samfundet, og også her kunne man se en tvedeling, således at grupperinger, der i forvejen hævdede kirkens vægter-

embede, også gjorde det i denne situation, hvorimod andre, især grundtvigianerne, afviste, at kirken skulle blande sig i politik. Fra biskoppernes side havde man henvist til, at protester o.l. blot ville umuliggøre det praktiske hjælpearbejde for de nødstedte. I det følgende skal vi se på dette arbejde.

6.4. *Det kirkelige hjælpearbejde*

Arbejdet med at hjælpe de nødstedte havde mange former og skal ikke beskrives i detaljer, men hvor arbejdet havde et særligt kirkeligt indhold, skal der kort ses på denne indsats.

Hjælpen til de deporterede landsmænd.

Som nævnt i kapitel 5.2 bidrog også kirken i arbejdet med at sende pakker til de deporterede jødiske landsmænd. I forbindelse med jødeaktionen var de internerede fra Horslerødlejren blevet ført til tysk koncentrationslejr, hvor de kunne modtage Røde Kors pakker med mad og tøj. Når det drejede sig om de danske jøder, der var blevet ført til Theresienstadt, fulgte de tyske myndigheder en strammere kurs. Men Udenrigsministeriet pressede på, og også Fuglsang Damgaard henvendte sig på samtlige biskoppers vegne for at få en hjælpeaktion godkendt.¹²⁶ Resultatet af dette stadige pres blev, at det lykkedes at få tilladelse til, at pårørende måtte sende pakker til navngivne jøder.

Man gik nu i gang med at fremskaffe navnene på de internerede og med at indsamle og pakke det tøj, der skulle sendes til de tyske lejre.¹²⁷ Hvor man ikke kendte pårørende, fremskaffede PUF "faddere", der kunne optræde som afsendere, så præget af kollektiv hjælpeaktion sløredes. Disse tøjpakker kunne sendes gennem Røde Kors, men tyskerne ville ikke tillade forsendelser af fødevarer. Fødevarerpakker sendtes så direkte til den enkelte fange via postvæsenet, og PUF bistod igen med afsendernavnene.¹²⁸

Røde Kors fik central betydning som formidler af denne hjælp, men hensynet til den neutralitet, der var organisationens funktionsgrundlag over for stormagterne, samt formandens personlige indstilling bevirkede, at deltagerne i hjælpearbejdet ofte kritiserede den for overdreven forsigtighed.¹²⁹

Fra Kirkens side søgte man også at drage omsorg for kirkelig betjening i lejrene. Dette var tilfældet, da politifolkene september 1944 sendtes til Tyskland. Efter mange anstrengelser fik man i marts 1945 tilladelse til, at en

præst fra Dansk Kirke i Udlandet kunne virke blandt politifolkene,¹³⁰ men også Dansk Sømandskirke arbejdede på at få adgang til lejrene.¹³¹

Gejstlig betjening af fanger og internerede

Den tyske afvisning af at tillade gejstlig betjening af fangerne i fængslernes tyske afdelinger vakte vrede i befolkningen¹³² og skulle blive et konfliktpunkt i forholdet til besættelsesmagten. Efter at bispemødet 20. januar 1944 havde drøftet sagen, bad biskopperne gennem Udenrigsministeriet om, at præster fik adgang til at øve sjælesorg over for de danske statsborgere, der havde modtaget dom og nu sad i tyske fængsler her i landet.¹³³ Konkret kunne dette arrangeres, så fængselspræsten fik adgang til den tyske afdeling af fængslerne, og i Horserøddlejren kunne den kirkelige betjening ske ved den lokale sognepræst.¹³⁴ Denne ordning blev dog afvist: Vedr. undersøgelsesfanger kunne kontakten forstyrre efterforskningen og vedr. dødsdømte var kontakt overflødig, da en tysk præst med de dømtes accept havde forestået sjælesorgen.¹³⁵ Da man således ikke kunne opnå en generel ordning, var præsterne henvist til i hvert enkelt tilfælde at forsøge at få adgang – ikke som præst, men som pårørende.¹³⁶

Med afslaget var opmærksomheden rettet mod dødsberedelsen. At de dømtes således skulle have stillet sig tilfreds med en præst fra besættelsesmagten vakte undren og mistro. Fuglsang Damgaard henvendte sig påny i Udenrigsministeriet og insisterede på, at Best blev spurgt, om det var sandt, at de henrettede havde fået tilbudt gejstlig betjening. Man understregede, at det var muligt – dag eller nat – at stille danske præster til rådighed,¹³⁷ idet man lynhurtigt havde skaffet præster, der var villige til en sådan tjeneste.¹³⁸ Siden arrangeredes det således, at der i de byer, hvor krigsretterne fungerede, stod præster klar til at foretage dødsberedelsen af dødsdømte fanger. Da Best meddelte, at navnene på de pågældende præster nu var videregivet til værnemagten, opfattedes det i første omgang som tysk accept af ordningen, men det var blot et bureaukratisk kneb. De tyske myndigheder søgte i virkeligheden at trække sagen i langdrag, og ordningen kom aldrig i funktion.¹³⁹ Også den indsats, der blev gjort for i det mindste at få ligene af de henrettede udleveret, endte forgæves.¹⁴⁰

Udenrigsministeriets holdning i spørgsmålet var mere forsigtig end Fuglsang Damgaards. Henrettelserne tog til i antal, og efter at man gentagne gange havde rykket for en afgørelse, skrev Fuglsang Damgaard et skarpt

Arbejdet med at sende pakker til de deporterede stillede de danske præstemænd på en uvant opgave. Blandt de opregnede kvindelige fornødenheder bemærkes det, at ”strikkede bind” og ”sikkerhedsnåle” er tilføjet med blyant.

Lister

te nkt som Vejledning ved Sammensætning af Røde Kors Pakker
med brugte Beklædningsgenstande til de til Tyskland førte
Jøder.

Mand:	Kvinde:	Barn:
1 Frakke	1 Frakke	1 Frakke, Regn-
1 Sæt Tøj	1 Vars Tjole	Frakke ell. Læg-
1 Arbejdsjakittel	1 Bluse	1 Sæt Tøj (Kjole)
1 Overall	1 Par lange Bukklæder	1 Lumberjakke
1 Sweater	1 Arbejdsjakittel	1 Strikket Tøjje
1 Bligepose	1 strikket Tøjje	1 Livstøjje
2 Skjorter	2 Sæt Undertøj	2 Sæt Undertøj
2 Sæt Undertøj	1 Korset	2 Skjorter (Under-
2 Pylamas (ell. Nataskjorter)	2 Pylamas (ell. Nat-	2 Kjoler)
1 Badekåbe (ell. Haanklæde)	1 Kjoler)	2 Pylamas (Nat. Læg)
1 Par Seler	4 Par Stryger	2 Par Ankelstøkker
2 Slips	6 Lommestryklæder	4 Par Sotker (Styge
3 Lommestryklæder	1 Hale (ell. Hoved-	1 Par Vanter
4 Par Sotker	1 Strikket)	1 Par Vanter
1 Halstørklæde	1 Par Handsker	1 Par Vanter
1 Par Vanter	1 Par Sko	1 Par Gummistøvler
1 Par Sko	1 Par Galoescher	1 Par Gummistøvler
1 Par Galoescher	(ell. Gummistøvler)	1 Bælte
1 Pose med Toiletartikler	1 Pose med Toiletstager	1 Rulle Toiletstager
1 Rulle Toiletstager	1 Rulle Toiletstager	1 Rulle Toiletstager
	1 Tæppe ell. Pose med	1 Hæse
	Synger	1 Halstørklæde
	1 lille Putevaar.	1 Ullstøppe.

Toiletsager:

Kan evt. indbringe
Tæppe
Tandbørste og Tandcreme
Vaskemiddel
1 Stk Sæbe-BO pØt.
Barbermasine m. 5 Blade (Hærrer)
Barbermasine - 80 pØt.
Nælesaks og Fil
1 Lille Pakke Vat
1 Tube Vaseline
1 Tube Coldcream
1 Dasee Ecol Flydder (Damer)
1 Dasee Hærrerflydder (Hærrer)

Synger:

1 Brev blandede Snyale
1 Fingerblyd og Saks
Sart og hvid Træd og Slike
Lidt Støvsuger m. r.

brev, hvori han betegnede forløbet som et brud på, hvad man opfattede som et løfte om præsternes adgang: Der var sorg og harme i befolkningen over, at kirkens trøst og bistand nægtedes vore dødsdømte, hvilket var ”i strid med både guddommelig og menneskelig ret... Den danske kirke forventer, at det i ovenfor nævnte skrivelse givne løfte bliver indfriet”.¹⁴¹

Brevet vakte ”ikke ringe irritation” hos Best, der fandt, man ”måtte være varsom med at bruge de stærke udtryk, biskoppen havde brugt i sit brev,”¹⁴² men Udenrigsministeriet søgte at glatte sagen ud. Fuglsang Damgaard var dog utrættelig og udvirkede, at en præst kunne logere permanent i Vestre Fængsel, hvorved sikkerhedsrisikoen ville være elimineret. Forslagets udførelse indhentedes dog af kapitulationen.¹⁴³

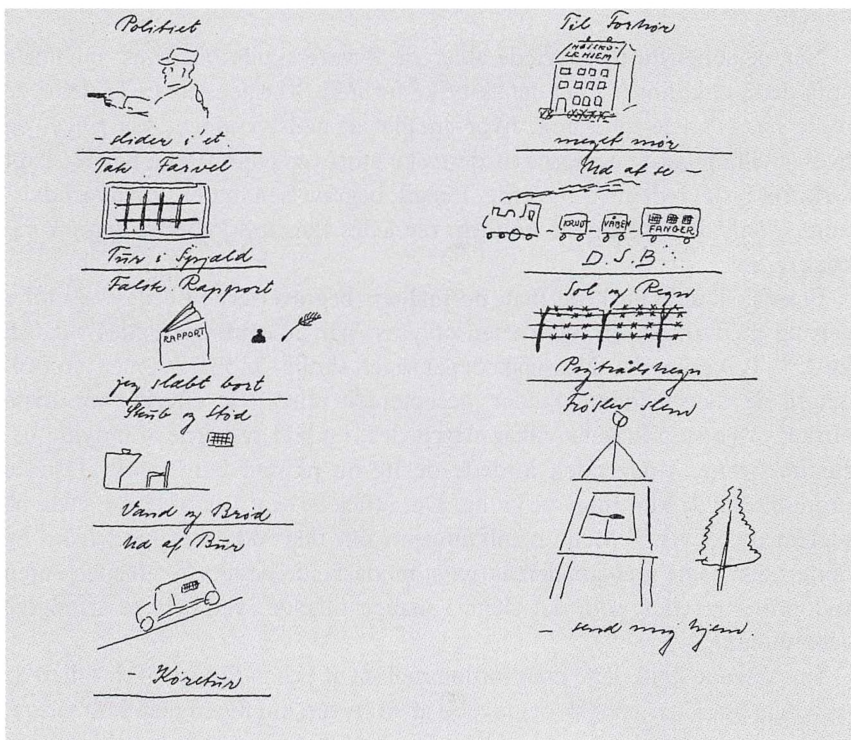
Var ordningen blevet etableret ville den have stillet præsterne i samarbejdspolitikens klassiske dilemma: hvor langt skulle man strække sig for at opnå et gode/afværge et onde. Tyskerne havde nemlig stillet som betingelse, at de præster som evt. skulle have adgang, aflagde tavshedsløfte for tysk krigsret. Afgivelse af løfter var (som vi har set) et prekært spørgsmål – ikke mindst til en magt, hvis legalitet, man bestred. Tavshedsløftet vakte diskus-

sion, men da man ikke opnåede nogen fast aftale, blev sagen aldrig sat på spidsen.¹⁴⁴ En sådan aftale, der ville bringe henrettelserne ind under et retssamfunds mere ”civiliserede” former, ville da også have været i modstrid med deres formål. Henrettelserne fungerede netop som et pædagogisk terrorinstrument, der blev bragt i anvendelse for at skræmme befolkningen til at forholde sig i ro.

For at modvirke de mange deportationer opførtes sommeren 1944 en interneringslejr ved Frøslev tæt på den tyske grænse. Som **internerede** havde de indespærrede ikke samme rettigheder som fængslernes domfældte **fanger**.¹⁴⁵ Derfor kunne man heller ikke på samme måde stille krav om gejstlig betjening, men ved tidligere interneringer havde man dog opnået en sådan betjeningsordning. Efter 29. august 1943 havde dette således været tilfældet vedr. det internerede værnepligtige personel, og i Horserødlejren kunne de internerede præster holde gudstjeneste for de medinternerede samfundsborgere, tyskerne havde taget som gidsler.¹⁴⁶

Kort efter at Frøslevlejren var taget i brug, aflagde provsten, Frode Beyer, besøg i lejren ledsaget af politimesteren. Der var flere teologer blandt de internerede. Beyer søgte at få kommandanten til at tillade gudstjenester, eller i det mindste altergang, men mødte en klar afvisning: Her gjorde man ingen fordring på at være kristne.¹⁴⁷ Den stedlige sognepræst måtte ikke udføre noget gejstligt tilsyn, og kommandanten forbød, at de internerede teologer afholdt gudstjenester.

Den tyske afvisning forargede, og biskop Noack rundsendte 6. oktober en oplysende skrivelse til stiftets præster¹⁴⁸ og lod den tyske præst opsøge kommandanten, der dog ikke lod sig formilde.¹⁴⁹ Kommandantens stejle holdning var mere radikal, end man havde mødt andre steder i landet, så man besluttede at søge at sikre de interneredes gejstlige betjening ved en central afgørelse. Også Fuglsang Damgaard henvendte sig,¹⁵⁰ og efter at departementschefernes fællesmøde havde behandlet sagen, overrakte Svenningsen et notat til Best, der udviste en forstående holdning.¹⁵¹ I det tyske bureaukрати betegnedes Frøslev som en ”politiinterneringslejr”. Den hørte under sikkerhedspolitiet, der meddelte, at gudstjenesteforbudet havde sikkerhedsmæssige årsager,¹⁵² men de internerede havde ret til at besidde bibler og salmebøger.¹⁵³ Den rigsbefuldmægtigede har vel næppe villet risikere at tabe et skridt i den standende magtkamp ved for alvor at søge at skære igennem og bedre forholdene i Frøslev, hvilket ville krænke Panckes kompetenceområde. I stedet måtte sagen gå sin gang. End ikke en julegudstjeneste, hvor Udenrigsministeriet tilmed erklærede sig for rede til at sørge for, at prædike-

Sammenlignet med udenlandske lejre havde Frøslevlejren næsten karakter af et højskoleophold. Der var stadig plads til godt humør. Her tegninger fra den internerede sognepræst, Knud Hanghøjs notesbog (tilhører Frederikshavn kirke).

nen blev rent religiøs og holdt sig fra politik, kunne gennemføres.¹⁵⁴ Det lykkedes Røde Kors at få tilladelse til, at fangerne måtte modtage bibles og salmebøger, så Fuglsang Damgaard kunne i januar 1945 sende 200 salmebøger til Frøslev.¹⁵⁵ Men lejrens forbud mod gudstjenester opretholdtes. Det var således fortsat overladt de internerede præster at søge at gennemføre andagter og gudstjenester, uden at vagterne greb ind. Under disse utraditionelle former lykkedes det at gennemføre et kirkeligt liv, der søgte at fastholde de sædvaner, man ellers var afskåret fra – bla oprettedes et menighedsråd. På denne måde bidrog kirkens folk til at holde modet oppe hos mange af de medinternerede.¹⁵⁶

Kampen om kisterne

Når personel fra nedstyrkede allierede flyvere skulle begraves, medførte også dette gnidninger i det dansk-tyske forhold. I krigens første år, hvor de tyske hære havde medgang, hvor antallet af nedstyrtninger var ringe, og hvor civilbombardementerne af de tyske storbyer endnu ikke havde skabt forbitret tysk vrede mod flyverne, foregik begravelsen under fuld æresudvisning. Trods den fremmede uniform regnedes flymandskaberne dog for våbenbrødre.

Fra dansk side ønskede man normalitet: begravelserne burde ske under gejstlig medvirken, og identiteten oplyses, når udlændinge lagdes i dansk jord.¹⁵⁷ Tyskerne, der ikke ønskede, at sagen skulle skabe friktioner i forholdet til de danske myndigheder, accepterede udadtil at efterkomme disse ønsker. Men som krigens vilkår skærpedes, undlod tyskerne at opfylde bestemmelserne. Undertiden jordede de ligene på den bare mark. Danske protester havde kun ringe virkning. Det officielle svar var, at alting skete på reglementeret vis.¹⁵⁸ Men i befolkningen vakte den tyske fremfærd afsky, og undertiden søgte menigheden aktivt at modarbejde besættelsesmagten enten ved protester eller, som det skete i mange tilfælde, ved selv at arrangere ceremonier.¹⁵⁹

Fra ledende hold delte man fordømmelsen af behandlingen af de allierede soldaters lig. Efter en tysk begravelse af en flyver, om hvem man kun vidste, at han var drevet i land ved Løkken, havde biskop Smith gjort gældende, at man burde kræve nærmere oplysning fra besættelsesmagten, men departementschefstyret gav ingen opbakning til Aalborgbispen.¹⁶⁰ I 1945 fremsatte Udenrigsministeriet dog under henvisning til Genevekonventionen en formel klage over den krænkende behandling af ligene, men tyskerne foregav fortsat, at alle bestemmelser blev overholdt.¹⁶¹

Den danske holdning i sagen var genstand for den udglidning, som generelt kendetegnede den danske regeringsadministration. Således havde man i 1940 (med tanke på *tyske* soldater) krævet, at dødsattest skulle foreligge. Dette ændredes, så det kun skulle gælde, når en dansk præst medvirkede ved tysk militærbegravelse, og hvor dette ikke var tilfældet, *burde* sognepræsten have skriftlig anmeldelse.¹⁶² Hvor dette ikke skete, ønskede departementschefstyret ikke at røre ved sagen.

Forløbet knytter sig til den overordnede besættelseshistorie: Begravelsernes form bidrog til den skærpelse af indstillingen hos befolkningen, der kendetegnede krigens sidste år. Bevarelsen af institutionerne beviste her

deres værdi. Ved myndighedernes henvendelser i sagen var det nemlig i stor udstrækning blevet registreret, hvor flyverne befandt sig, hvilket havde betydning, da disse efter krigen skulle stedes til hvile på passende vis, enten ved flytning til hjemlandet, eller ved en officiel mindehøjtidelighed.

Fjerde del

Efter krigen

Kapitel 7

Befrielsen

Trods den forværrede dagligdag, hvis utryghed og praktiske besværligheder så rigeligt kunne fylde sindene, trængte tankerne om fremtiden sig nødvendigvis på, i samme takt som krigens militære fronter nærmede sig de danske kyster. Under indtryk af mordet på Kaj Munk havde man i 1944 dannet et kirkeligt vagtkorps, ”Kirkelig Hjælpetjeneste”, hvis opgave skulle være at beskytte særligt udsatte personer fra kirken og universitetet. Korpset havde forbindelse til Frihedsrådet og fik overdraget ansvaret for beskyttelsen af kulturelle institutioner under det kommende opgør. Til denne opgave afsattes ca 300 mand, men derudover skulle 800 mænd og kvinder (væsentligst KFUM & K’ere) fra korpset varetage forplejningen af modstandsbevægelsens styrker i størstedelen af hovedstaden, hvis befrielsen bragte uroligheder med sig.¹ Med henblik på en sådan nødsituation var der i menighedshusene opmagasineret en større mængde fødevarer, som depotlederne (oftest yngre præster) skulle uddele til mandskabet.² Nu fik befrielsen et roligere forløb end frygtet, og korpset, der kort før befrielsen havde skiftet navn til ”Kirkens Front”, kunne i stedet anvende fødevarerne til at bespise nødstedte krigsfanger og flygtninge.

Den rolige overgang til freden skyldtes ikke blot, at stormagternes hære standsede ved Danmarks grænse, men også at det internt lykkedes at undgå splittelse. De tidligere modstandere, Frihedsrådet og de gamle politikere, dannede en fælles overgangsregering. Det havde ikke været muligt at finde en gejstlig kandidat til kirkeministerposten, så Arne Sørensen påtog sig denne portefølje.³ Dette såkaldte ”lykkelige kompromis” betød samtidig en udviskning af de skel, der havde bestået ned gennem besættelsen. Da befrielsesrusen lettede, skulle dette få betydning, når man skulle gøre op juridisk og mentalt.

Fra biskopperne hilstes befrielsens time velkommen med endnu et fælles hyrdebrev. Denne gang lykkedes det uden sværdslag at udtale sig i enighed. Fuglsang Damgaards rundsendte udkast udtrykte den glæde, som alle var fælles om. Derfor fik han denne gang kollegernes opslutning uden kritik.⁴ Biskopperne havde på forhånd udsendt instruks om, at man straks skulle

hilse den længe ventede nyhed om befrielsen velkommen med klokkeringning (men skæbnen ville som bekendt, at befrielsesbudskabet kom ved solnedgang, så officielt måtte både klokker og flagning vente til næste dag). Rundt omkring blev der i anledning af befrielsen arrangeret festgudstjeneste. Ikke blot om søndagen, men i adskillige tilfælde skete det, at menigheden spontant gennemførte uannoncerede gudstjenester med entusiastisk deltagelse allerede om lørdagen den 5.maj.⁵

Mod lysere tider

Mentalt havde bekymringen over, hvad eventuelle krigshandlinger på dansk jord kunne føre med sig, været iblandet en stor fremtidsoptimisme efter de fem års prøvelser. Et nyt og bedre Danmark måtte rejse sig efter krigen. Kirkelige kredse kunne i denne forbindelse glæde sig over, at krigens usædvanlige forhold mentes at have skabt en bredere kirkelig kontaktflade til befolkningen. De tyske beslaglæggelser havde, hvor de havde ramt missionshuse og konfirmandstuer, også betydet, at verdslige aktiviteter flyttedes til disse kirkelige lokaler med den virkning, at kirkefremmede nu dagligt kom i gudshusene. Den fælles modvilje mod besættelsesmagten havde skabt en opfattelse af samhørighed og klarhed. Denne fællesskabsfølelse gav grobund for en tro på, at kirkens isolation var brudt: Kirken var kommet ud af specialiseringen og havde plantet evangeliet blandt folk, ”så de lytter og forstår, at vi ikke kan leve videre, som om intet var hændt”.⁶

Fællesskabsfølelsen bragte en åbenhed mod lejre, man hidtil havde stået mere køligt overfor. Totalitarismekritikken havde altid slået nazisme og kommunisme i hartkorn,⁷ men de illegale blades positive omtale af den østlige allierede, Sovjetunionen, trængte ind i den kirkelige litteratur.⁸ Denne nye åbenhed havde tilsyneladende vendt op og ned på traditionelle kirkelige holdninger, så gammelt nag nu var nedbrudt og synet på kommunisterne mere positivt end nogensinde før eller siden. Selv DKPs formand, Aksel Larsen, blev i befrielsessommeren indbudt som taler ved kirkelige møder.⁹

Denne åbenhed bragte en ny social bevidsthed ind i kirkens arbejde. Nu skulle et nyt, socialt retfærdigt Danmark bygges op, og kirken måtte finde sin plads i dette arbejde.¹⁰ Den sociale bevidsthed fremførtes som en nødvendig del af kirkens opgaver.¹¹ Den sociale parole faldt i tråd med kristendommens respekt for det svage medmenneske. Denne tankegang lå også bag de advarsler mod lynchjustits, som fremkom i tiden op til befrielsen.¹²

Bispernes besked om at ringe freden ind bragtes i dagbladene 4. maj. Samme aften kom det længe ventede befrielsesbudskab.

Danmarks Kirkeklokker skal ringe Freden ind

Forkyndelsen af Freden skal markeres over hele Landet ved Klokkeringning i en Time

Danmarks Biskopper har meddelt Provaterne i de forskellige Stifter, som atter har underrettet de enkelte Sognepræster, at Kirkeklokkernes Malm skal røre, saa snart Freden er en Kendsgerning. Freden skal indvarsles og markeres ved Klokkeringning fra samtlige Kirker i hele Landet.

Man husker, hvordan det gik, da Afslutningen paa forrige Verdenskrig nærmede sig. Vi ventede hver Time, at Kirkeklokkerne skulde begynde at klinge. Saadan gaar det ogsaa nu. Der ventes i disse Dage og i disse Timer paa, at Vaabnene kastes og Freden slttes. I samme Øjeblik, det er sket, tager Danmarks Kirkeklokker til at ringe. Hvor en Kirke har mere end een Klokke, sættes alle Klokker i Gang, som det sker ved Kongeskifte og ved andre højtidelige og afgørende Begivenheder.

Der er tilgaaet Præsterne Meddelelse om, at Klokkeringningen først maa begynde, naar den officielle Meddelelse om Fjendtlighedens Ophor foreligger. Klokkeringningen skal vare en Time. Denne Bestemmelse gælder naturligvis samtlige Danmarks Kirker baade i By og paa Land.

Tilsvarende tanker fremkom i forbindelse med det had, hvormed mange modtog de tyske flygtninge, der i krigens sidste måneder kom til Danmark efter at være fordrevet af de fremtrængende russiske hære.¹³ Her var det dog svært i længden at være næstekærlighedens fortalere. De mange følelser, der gennem fem år var investeret i hadet mod besættelsesmagten, lod sig vanskeligt tøjle. Og efter befrielsen, da man havde oprettet en kirketjeneste for flygtningene, måtte disse "barmhjertighedspræster" høre mange drøje bemærkninger for at have startet en "medlidenhedskampagne". Gud havde for vane at tage et folk under ét. De uskyldige måtte derfor lide med de skyldige.¹⁴ Kirketjenestens præster svarede igen ved at udsende en erklæring, hvor det bla. hed: "Vi har kæmpet mod nazismen fordi den ikke i jøden ville se et medmenneske, og vi vil på samme måde kæmpe mod en ny nazisme, som ikke i tyskeren vil se et medmenneske."¹⁵

Retsopgøret

Var glædesrusen massiv, bød fremtiden dog på problemer. Opgøret med landssvigerne var blandt de mest påtrængende. De sønderjyske egne havde sine særlige problemer. Her blev den tyske befolkningsgruppe, hvor mange

havde deltaget i krigen på tysk side, hårdt straffet. Straffeaktionen medførte også forringelser i den kirkeordning, som havde været gældende for mindretallet siden genforeningen. Under indtryk af besættelsesmagts tilstedeværelse havde mindretallet foretaget et fremstød for at skaffe sig større selvstændighed, og mindretallet havde bla stillet krav om, at et særligt "Kirchenamt" skulle overtage biskoppernes myndighed over de tyske folkekirkenigheder.¹⁶ Efter krigen gav dette bagslag. De sønderjyske menighedsråd ønskede særlovgivningen (der bla tillod folkekirkegudstjenester på tysk) afskaffet, og der var stillet forslag om, at mindretallet helt blev udvist.¹⁷ De altid folkekirkekære grundtvigske var imod "den sejrspyskose," der ville støde mindretallet ud af kirken,¹⁸ og de gennemførte ændringer blev ikke så gennemgribende som foreslået.¹⁹

Et andet af befrielsens problemer var opgøret med de landsmænd, der var trådt i besættelsesmagts tjeneste. Debatten blev ført med stor skarphed, og de fremførte argumenter blev samtidig en indførende nøgle til forståelse af de eksisterende forskelle i opfattelsen af, hvad der egentligt var foregået i de forgangne fem år.

Hadet mod landssvigerne var stort. Også fra kirkeligt hold gav man sit besyv med: "En svulst" skulle skæres ud af "vort folkelegeme", skrev Bartholdy.²⁰ Kirkens evige bud om barmhjertighed udelukkede ikke domfældelse, tværtimod.²¹ Kirken skulle ikke formane til eftergivenhed og slaphed i afstraffelsen, men kræve udrensning i det folkelige liv. Også dødsstraffens anvendelse blev godkendt. Kirken måtte kræve, at øvrigheden brugte det betroede sværd, og kunne ikke fritage forbryderen for den velfortjente straf, men kunne bringe evangelium og nadver til ham, mens han ventede på afstraffelsen.²²

Modstandsbevægelsens til tider hårdhændede internering af de tidligere modstandere vakte uvilje. Nok skulle man konfiskere krigsformuer og sikre hjemmenes genrejsning, men ved lynchjustits opnåede man blot, at nazismen, efter at have tabt krigen, ville vinde freden ved at indpode den tankegang, som man i de fem år havde lært at se som den egentlige fjende.²³ Fra grundtvigsk hold gjorde man gældende, at den personlige retssikkerhed måtte fastholdes "hvadenten det gælder forbrydere eller medlemmer af nationale mindretal". Måske var det netop angsten for denne "sindets brutalisering...som har fået en del af os til at tøve over for den armering af civilbefolkningen, som måtte til i besættelsestidens sidste fase". Derfor gjaldt det mere end nogen sinde at fastholde kampens mål: menneskeret, folkestyre, lov og ret.²⁴

Retsopgøret gik sin gang. Forræderilovene fik tilbagevirkende kraft. Ved siden af straffesagerne oprettedes tjenestemandsdømstole og særlige æresretter inden for de forskellige fag.²⁵ Tre præster blev dømt i det almindelige retsopgør, to ved tjenestemandsdømstol.²⁶ Men, da retsopgøret trak ud, så tidsperspektivet fik indflydelse på strafudmålingen, og i det hele taget fik et uoverskueligt forløb, kom det til at fremstå som et ”juridisk galehus”. Denne åbenbare relativitet i retshåndhævelsen bragte sammenligningen med besættelsesmagtens håndtering af retten ind i den udbredte kritik.²⁷

De der aktivt, efter egen drift, var trådt i fjendens tjeneste, burde straffes. Derom var man enige, men hvad med dem, der kun havde tjent penge hos tyskerne efter regeringens udtrykkelige opfordring? Og frikorpsfolkene, der fik hårde straffe, havde jo handlet i overensstemmelse med regeringens vedtagelser. De dømte påberåbte sig naturligvis, at det, man nu kriminaliserede som landsskadelig virksomhed, blot havde været den konkrete udmøntning af regeringens politik. Dermed var politikerne bragt ind i billedet. Burde et konsekvent opgør ikke inddrage den regering, hvis politik havde udgjort den samlede baggrund for de mange enkelttilfælde, som retssystemet nu skulle tage op?

Men politikerne smøg ansvaret af sig og søgte at fremstille samarbejdspolitikken som et bevidst skærmbret for den modstand, som de hævdede, de hele vejen havde sympatiseret med. Politikerne havde valgt at lade skærmbrettet falde 29. august 1943, hvor folket var modent til de norske tilstande. Såkaldt ”landsskadelig virksomhed” efter denne dato var derfor strafbar. Men også handlinger foretaget tidligere i besættelsesperioden blev gjort strafbare. Man argumenterede med, at de pågældende burde have vidst, at regeringen handlede under tvang, og at advarslerne mod sabotage m.m. ikke var alvorligt ment. De internerede burde derfor have indset, at deres handlinger var i modstrid med den almindelige retsbevidsthed.

Retsopgørets forløb blev et skår i den glæde, som de højstemte befrielsesforventningers havde lagt op til, men samtidig gav kritikken afsæt til en generel diskussion om besættelsen.

Kapitel 8

Efter krigen

De fem år var ikke gået ganske spørløst hen over befolkningen. Her skal vi se på, hvordan perioden blev forstået og anvendt i debatten om kirkens og samfundets selvforståelse.

Besættelsesårene i retrospektiv

Kritikken af retsopgøret aktualiserede den spirende debat om, hvordan besættelsen ret skulle forstås. Synspunkterne var så spredte, at holdningen til retsopgøret ikke entydigt fordeler sig efter retningspræg. Visse tendenser spores dog, således at grundtvigianerne i nogen grad synes at have støttet politikerne og ønsket moderat udrensning, mens grupper, der traditionelt placeres til højre herfor, gik ind for et kraftigere retsopgør og så køligere på politikerne.¹

En tendens er dog klar: retsopgørets hårdeste kritikere kom fra *Tidehverv*. Især dette, at retsopgørets love havde tilbagevirkende kraft, vakte modvilje. Tidehvervspræsterne stod fast på den almindelige retsbevidstheds grundprincip: ingen straf uden forudgående lov. Dette princip måtte ikke brydes, og det var ikke rigtigt, når man hævdede, at de handlinger, man nu dømte for, havde været i strid med almindelig retsbevidsthed, og de dømte derfor burde have vidst, at deres handlinger var kriminelle. Regeringen havde jo selv handlet i strid med denne nye lov. Det var ikke rigtigt, at regering og rigsdag havde handlet under tvang. Hvis de ikke kunne lovgive, havde de kunnet gå af. Så hvis straffelovstillægget overhovedet skulle anvendes, kunne det kun have gyldighed fra 29.8.43, hvor regeringens fratræden markerede et juridisk skel. Men dette ville indebære godkendelsen af visse regerings-handlinger, man idag forkastede. Derfor var et folkeligt opgør nødvendigt.²

Modstanden anskuedes i virkeligheden som en folkelig vækkelse, hvor folkets iboende værdier om sandhed og ret havde sat sig igennem over for regeringens værdiløse opportuniste. Men skuffelsen over, at frihedsbevægelsens regeringskompromis med de gamle politikere atter havde sløret den opnåede klarhed, bragte tidehvervskritikken ud i en yderlig position.

Tidehvervsfolkene satte modstanden ind i en eksistentielistisk livstydningsskema: Den modløshed, der fra efteråret havde bredt sig i modstandskredse over, at sejren alligevel ikke fik resultater, var en misforståelse, der blot ville binde mennesket til sig selv. Som besættelsen havde vist, var mennesket bundet til de evige begreber om sandhed og ret, og deri lå friheden. Kampen herfor var selve livet, hvor intet kan besiddes, men stadig må erobres.³

Frihed og folkestyre var nemlig noget eksistentielt, og ikke et program punkt man kunne påhæfte sig (hvad Ungdomsamvirket anklagedes for at have villet). Eftergivenhedspolitikken barnepigementalitet prisgav i virkeligheden sandheden. Den havde villet værne sandhed og ret ved at anvende løgn og uret. I dens forsvar for demokratiet havde demokratiets primære betingelse, muligheden for opposition, været borte. Men i spørgsmålet om frihed var intet kompromis muligt. Modstandsbevægelsen, der før havde villet værne sandheden, friheden og retten, var nu gået sammen med de gamle politikere i samlingsregeringen. Herved havde modstandsfolkene solgt sig selv (og opgøret) for ministertaburetter og var blevet "realpolitikere" ligesom de gamle eftergivenhedspolitikere. "Opgøret, det radikale evige opgør, der er al sandheds kriterium og livsbetingelse, er svigtet på ganske tilsvarende måde som den, de gamle politikere gjorde det på."⁴

Som de konkrete begivenheder kom på afstand, blev besættelsestiden i højere grad entydigt sat ind i en traditionel tidehvervsk forståelsesramme, hvor man ville gøre op med døde udenværker for at kunne erkende de egentlige livsbetingelser: Danskheden var en sådan livsbetingelse, hvorfor tidehvervsfolkerne var gået til kamp mod **tyskerne**. Men det officielle Danmark havde villet forsvare det menneskeskabte folkestyres stivnede former og den danske mentalitet (ikke Danmark – det militære forsvar var for længst opgivet). Her havde fjenden været **den nazistiske ideologi**. Modstandsbevægelsen havde både måttet kæmpe imod tyskerne og politikernes eftergivenhedspolitik. Dette uofficielle Danmark havde søgt nye former, hvor livet leves i ansvar. Det havde kæmpet eksistentielt for den frihed og sandhed, man måtte sætte på spil for at vinde alt. Det officielle Danmarks anvendelse af Grundtvig havde meget belejligt forsynet befolkningen med de stemninger og følelser, der modsvarede tidens behov, men den megen tale om danskhed og folkelighed skulle blot dække over landets faktiske nød. At Grundtvig selv havde bekæmpet sin tids teoretisk-demokratiske holdning, tog man ikke hensyn til: "Vor tids H N Clausen, Hal Koch, benyttede uden videre Grundtvigs tale om folkelighed til at give det officielle Danmark det skær af

danskhed, som det manglede.” Men modstandsbevægelsen, der burde have vendt sig imod dette misbrug, var i virkeligheden fascineret af Koch, hvilket havde sløret billedet, og siden havde modstandsbevægelsens politiske mål fortonet den iboende forkyndelse om søgen og opgør med livet.⁵

Også oprørsretten diskuteredes. K E Løgstrup fremhævede lydighedspligtens gyldighed, hvor en besættelsesmagt respekterede retsudøvelsen: Havde Tyskland været en retsstat som i 1864-1918, havde man ikke haft den mindste ret til modstand. Men Det tredje Rige førte oprørskrig mod civil orden og ret, hvilket legitimerede modstanden. Kommunistforbudet og Antikomintern-pagten havde givet denne indsigt og skabt frygt for, at Danmark kom på tysk side i et europæisk stormagtsopgør. Derfor blev modstanden et opgør med eftergivenesspolitikken. Modstandsmanden handlede på folkets vegne og drev således udenrigspolitik uden at have embedet dertil og blev derfor forfulgt af regeringen. Det var en selvbedragerisk opfattelse, at eftergivenesspolitikken var ført i fornøden tid, indtil et brud kunne tages af et samlet folk. Folket havde ikke været samlet.

Et nej til de tyske krav ville have været en bekendelse til dansk folkeliv og dets vilkår. Men regeringen havde søgt at abstrahere fra den etiske og psykologiske faktor, der ville have ligget i et sådant nej, selv om konsekvensen så ville have været påtvungen retsløshed, ufrihed og ophævelse af forfatningen og dens institutioner. I stedet valgte regeringen at bryde menneske- og folkelivets love og undgik således ansvar for deportationer m.m, men tiltroede sig derved samtidig et ansvar som kun tilkommer livets Herre, der har skabt livslovene.⁶

Tidehvervspræsternes indlæg lagde skel mellem politikerne og modstandsbevægelsen, der, selv om den ikke udgjorde hele befolkningen, så handlede på dens vegne og således repræsenterede folket. Der eksisterede en central **konflikt** mellem det folkeligt givne og politikernes forvaltning af deres ansvar. Også *de tidligere aktivister* så besættelsestiden som en form for ”vækkelse”, hvor fornyelsens ånd besejrede politikernes defaultisme.⁷ Under besættelsen blev politik og folkeliv ét for modstandsbevægelsen, mens de gamle politikere fortsat så dem adskilt, som også Hal Koch havde gjort i sin artikel om statsmændenes embede. Modstandsbevægelsen var demokratiets frihedsideal levet ud i sin yderste folkelige konsekvens,⁸ hvor folkets iboende retsbevidsthed havde sat sig igennem, da institutionerne svigtede.⁹

Ikke mindst *Hal Koch* advarede mod denne tendens til at se besættelsen som en periode, hvor folket havde undergået en vækkelse. Han fandt modstandsbevægelsens opfattelse af, at folket var blevet genfødt – at det var

blevet ”changed” som det havde heddet i Oxfordbevægelsen – naiv. Tværtimod var det politikerne, der gennem hele forløbet havde haft folkets tillid. Aktivismen og modstandsbevægelsen var ganske vist noget af det største, landet havde oplevet, og havde haft uovertruffen betydning for ungdommen (hvor Hal Koch jo havde været centralt placeret i Ungdomssamvirket). Derfor var det forfærdende, at modstandsbevægelsen var i miskredit, fordi politikerne først ranede glorien og siden diffamerede modstanden. Politikerne burde vedkende sig samarbejdslinjen og sidde i overgangsregeringen i kraft heraf, og ikke som nu på trods.¹⁰ For de kunne godt være sig selv bekendt: Når perioden skulle klarlægges og folket fælde dom, ville samlingspolitikens mænd ikke blegne over for modstandsbevægelsen.¹¹ De afgørende år havde været 1940-41, hvor fristelsen til frafald havde været aktuel. Politikerne havde stået i en svær situation, men i stedet for at smide kortene havde denne 1864-generation formået at spille en dårlig hånd godt.¹² Retsopgøret burde derfor gennemføres ud fra en anerkendelse (eller, som andre mente, en fordømmelse) af regeringspolitikken 1940-45.

Som Tidehvervsfolkene fandt Hal Koch, at politikerne burde stå frem og forklare sig. Men hvor Tidehervv ønskede syndsbeholdelse, fandt Koch, at samlingspolitikken havde været rigtig, og at politikerne burde vedkende sig den. Det havde været en forudsætning for Hal Kochs indsats, at politikerne, når det efter krigen blev muligt, ville stå frem og redegøre for deres handlinger, ikke mindst om kapitulationsbeslutningen 9.april. I 1945 var han fortsat at finde blandt politikernes støtter, men deres vægren ved at tage ansvaret betød en skuffelse for Koch, der væmmedes ved retsopgøret og med tiden blev stadig mere yderliggående i sin kritik heraf og af flertallets holdning til landssvigerne.¹³ Kritikken kulminerede i 1947 med pamfletten ”Jeg anklager Rigsdagen”.

Men i befrielsessommeren havde Hal Koch endnu tillid til politikerne. Denne tillid deltes af *grundtvigianerne*: Den afgørende indsats var øvet **sammen med** regeringen (ikke, som tidehvervsfolkene mente, **imod**): Slaget om det danske folk stod i 1940-41 og var endt med et nederlag for Hitler af samme størrelse som nederlaget ved Stalingrad. ”Når det danske folk vandt den sejr, skyldtes det for det første sammenholdet mellem de fem politiske partier, sammenholdet i regering og rigsdag og Kongens faste holdning. Dertil kom som nødvendig baggrund, det nationale sammenhold ude i befolkningen som Dansk Ungdomssamvirke ikke mindst har æren for.” Om modstandsbevægelsen måtte det erkendes, at ”vi, der stod udenfor” var i gæld til den, men dens indsats kom i anden række, når resultaterne skulle

gøres op. Frihedskampen havde tværtom sine farlige sider. De mange løgne og skjulen sine handlinger måtte sætte sine spor moralsk.¹⁴

De grundtvigske lagde vægt på besættelsestidens fællesskab og sammenhold. Man mindedes med glæde den frygtløse rejsning, hvor ånden var blevet levende i et folk. At denne tid skulle kaldes ”de fem forbandede år”, kunne ingen for alvor mene. Det måtte vist være noget, der var løbet en københavnsk forfatter i pennen.¹⁵ Man kritiserede tidehvervsfolkene for at ville sætte et nyt skel mellem det nationale (det folkelige, det politiske) og det kulturelle (det menneskeligt givne).¹⁶

Politikernes sløringsaktion fik støtte fra grundtvigianere: det legale arbejde havde været forberedelsen til modstanden, således også arbejdet i Dansk Ungdomssamvirke, uden hvilket modstandsbevægelsen ville have stået uden rygdækning.¹⁷ 29.august havde danskerne sagt det samme klare nej som Norge og havde således **valgt** de ”norske tilstande”.¹⁸

Det er fremhævet, hvordan den tidehvervske kritik byggede på denne kirkelige retnings traditionelle teologiske forståelsesramme. Også hos de grundtvigske genfindes et element af kontinuitet i synsvinklen teologisk og politisk. Man fornemmer altså et sammenfald mellem retningspræg og den retrospektive tolkning af de fem år. Denne forståelse er naturligvis en for grov læst at skære **alle** over, men visse **tendenser** kan udledes.

På samme måde så også Indre Mission i besættelsesforløbet en bekræftelse af egne hidtidige positioner. Man satte fortsat det kristelige før det folkelige: Det var **troen**, man havde kæmpet for, thi demokrati og civilisation udsprang af kristendommen.¹⁹ Med besættelsen havde Gud ønsket, at folket skulle lære at kende sin besøgelsestid, men det levede fortsat ”som intet var hændt” og havde behov for omvendelse.²⁰ Man skulle ikke tro, at enhver der havde lidt, var sikker på evigt liv. Der var kun frelse ved Jesus, men modstandsbevægelsens ofre tolkedes som et stød mod materialismen.²¹ Også i den politiske kritik var der kontinuitet. Socialdemokratiet og de radikale måtte atter holde for: Med samlingsregeringens tilbagetræden 29.august ”dunstede den Stauning-Munchske neutralitet overfor sandhed og ret og skræk for Tyskland bort”. Men ungdommen havde bortvasket skammen fra 9.april.²²

Diskussionen stod således mellem to fronter: Havde den opportunistiske ”**eftergivenesspolitik**” solgt folkets sjæl for at skåne landet for materiel nød? Og var det kun takket være modstandsbevægelsens indsats, at landet kunne være sig selv bekendt åndeligt og politisk? Eller havde de politiske partiers **samlingspolitik** reddet landet fra en værre skæbne, især gennem

Efter krigen var samarbejdspolitikere ikke sene til at bekende sig til idealerne fra den modstand, regeringen havde bekæmpet. Men skulle frihedskæmpernes grav opfattes som et minde over nationens samlede indsats eller som et åbent sår efter besættelsestidens interne rivninger mellem danskerne?

indsatsen i de første år, hvor tysk sejr ikke kunne udelukkes, og folkets nazificering endnu udgjorde en trussel? Som altid i offentlige diskussioner forenkledes standpunkterne, så tidsperspektivet forsvandt. Det centrale spørgsmål blev: Hvem havde haft ret, modstandsbevægelsen eller politikerne?

Nogle forsøgte dog at harmonisere standpunkterne (hvilket lettedes, da politikerne søgte at fremstille deres handlinger som "politisk" modstand), således at besættelsesårenes problemstilling udelukkende blev dansk-tysk. De illegale blades propaganda om "hele folkets kamp" projiceredes retrospektivt over på de fem år: Modstandsbevægelsen havde vist folkets livskraft og havde haft det altoversvælgende flertal bag sig. De, der i radio og aviser havde søgt at tale folket til "fornuft", havde sikkert gjort det i bedste mening,

men havde ikke haft folkets øre – heldigvis. Det danske folk stod urokket på modstandssynspunktet. Retsopgøret skulle derfor ikke påvirkes af advarslerne mod den hårdhændede behandling af de få bevidste kollaboratører. Det var livets lov, at man skal høste som man har sået.²³

De fem års problemstilling anskuedes udelukkende som dansk-tysk, og modstandssynspunktet projiceredes tidsmæssigt tilbage. 1940s kritik af den socialdemokratisk-radikale regering, der jo havde haft et kraftigt element af antidemokratisk systemfjendtlighed i sig, opfattedes i 1945 som indledningen til modstanden mod den tyske besættelsesmagt.²⁴

Men ikke alle accepterede en sådan efterrationalisering: Det var vrøvl at ville give både eftergivenesspolitikken og modstandsbevægelsen ret. Et slapt folk havde accepteret at fire og sige ja, hvor det mente nej. Tidens lovprisning af, at besættelsen havde skærpet sansen for sandhed og ret, var forkert, når de politikere, der havde støttet frikorpsset, nu kunne dømme det. Vejen frem var folkelig erkendelse af, at der var fejlet – både hos en selv og hos dem, der havde ansvaret.²⁵

Men politikerne kom ikke med nogen syndsbeholdelse. ”...De toner har vi kun alt for sjældent hørt fra dem, der på regeringens vegne har været med til at tilskynde de mennesker til at øve handlinger, som de nu dømmes for efter love, som de samme mænd har medvirket til at udfærdige. Det er den slags, der er med til at nedbryde respekten for vor retsorden i lige så høj grad som den voldelige krænkelse af retten, som vi har været udsat for i de sidste år.”²⁶

Man smykkede frihedskæmpernes grave, men overså uenighederne. En kunstig konsensusopfattelse af, at der havde været en ulydighedens tid, men at samfundet nu var tilbage i lydighedens, krænkede de dødes ære. De unge havde spurgt om pligtens og frihedens mening og havde handlet på eget ansvar i ulydighed mod samfundet. Men hvis man i dag ville hædre dem under helt andre forudsætninger, så havde de døde ikke ”givet” deres liv, men blot ”mistet” det. Ryvangen var et åbent sår, ikke et minde.²⁷

Diskussionen var således præget af, at den ene part søgte at harmonisere fortidens uenigheder, mens den anden understregede, at en stillingtagen til den strid, der havde stået om regeringspolitikken, var nødvendig for den fremtid, landet stod overfor at skulle bygge op. Parallelt hermed fandt en tilsvarende diskussion sted om kirken i de fem år.

Også her gjorde en tendens til harmonisering sig gældende, således at kirken fik en plads i nationens opgør med tyskerne under besættelsen. Denne retrospektive forståelse styrkede opfattelsen af kirken som havende en

rolle i en dansk-tysk **kampfront**. Selv om man jo ikke, som søsterkirkerne i nord og syd, havde været ude i kirkekamp, blev talen om en kirkes **kamp** ikke ganske ukær. Samtidig betød dette, at de interne danske uenigheder underspilledes: Når Pressebureauet (der gerne sås som et **tysk** kontrolinstrument) havde forhindret, at visse passager fra bibelen kunne citeres, og man kun havde kunnet fremføre visse kristelige tanker ved at indlægge vendinger med underforståede betydninger, ”så måtte jo kirkekampen siges at være til stede – i al fald latent.”²⁸ ”At vi ikke fik en kirkekamp i Danmark i lighed med den tyske og den norske, skyldtes nærmest en tilfældighed”. Efter de norske erfaringer mentes tyskerne nemlig at være kureret, så de ikke turde lægge sig ud med endnu en kirke, men var linjen med cirkulæerne blevet fortsat, var det ikke blevet ved de spredte protester.²⁹

De cirkulærer, der hentydes til, var det såkaldte mundkurvcirkulære og Norgescirkulæret, som jo var udsendt af den **danske** regering i oktober 1942 og februar 1943. Nu opfattedes cirkulæerne nærmest som **tyske**: Norgescirkulæret anførtes således som eksempel på ”det tryk, som fra tysk side gennem det danske Udenrigsministerium rettedes mod den danske kirkes forkyndelsesfrihed.”³⁰ **Flere** af biskopperne mentes endda at havde standset mundkurvcirkulæret fra 1942, der **lagde op til åben kirkekamp**.³¹ Men kilderne viser, at når der ikke fra tysk side blev taget initiativ til kirkekamp, så skyldes det snarere Bests bevidste politik, end at tyskerne skulle være skræmt efter erfaringerne fra Norge.³²

Som omtalt i kapitel 4 var Præsteforeningens Blad i 1942 blevet idømt en bøde, fordi bladet havde trodset den danske regerings forbud mod at omtale norske forhold ud fra uafhængige kilder, og fordi man havde offentliggjort Pressebureauets påtale heraf. Da bladets redaktør efter krigen skulle redegøre for episoden, fremkom påny ovennævnte tendens til retrospektiv harmonisering. Nu lagdes vægten på den ideologiske konfrontation med den **tyske** nazisme. Læseren måtte nu få det indtryk, at hovedårsagen til bøden var, at bladet i samme nummer havde bragt nazilederen, Martin Bormanns, instruks,³³ men instruksens havde i 1942 slet ikke optrådt i forbindelse med bøden.³⁴ Også fremstillingen af, at bladets redaktør i 1942 havde valgt at bringe den omtalte annonce fra DNSAPs præstegruppe, harmoniseredes: Nu skulle dette nemlig kun være sket ”ved trusel”.³⁵

Også ang. bispernes rolle findes harmoniseringstendensen. Det er vist, hvordan bisperne havde påtaget sig at administrere den statslige restriktion, hvor denne ramte kritiske præster, hvordan bispemødet i januar 1943 havde vægret sig imod at imødekomme præsternes ønske om en bispeudtalelse, og

hvordan bisperne siden havde været voldsomt uenige om de fælles udtalelser, det var lykkedes at udsende. Alligevel takkedes bisperne efter krigen for deres indsats. ”De har vist at kirken stod enigt i protesterne mod krænkelse af forkyndelsens frihed, retssikkerheden og almindelige menneskerettigheder.”³⁶

Men ikke alle delte dette harmoniserende syn, hvor kirken inkorporeredes i den nationale kamp. Grundtvigianerne gik imod dramatiseringen og de tidligere aktivister imod idyllen.

De grundtvigske var (som altid) imod at se det kirkelige som en specialitet: ”Nu ingen pral!” manede Menighedsbladet. Deltagelsen i modstandsbevægelsen var næsten brugt som reklame for kirken. Det var rigtigt, at prædikestolen efterhånden havde udgjort ordets eneste frie åndehul, men selv hvor forkyndelsen havde talt imod lovløsheden, havde Gestapo ikke grebet ind. De arresterede præster var arresteret pga andet end forkyndelsen. Det var ikke kirken som sådan, der havde stået i frihedskampens frontlinje, men enkelte præster og præstekoner. Der havde været en almindelig dansk front, men ikke en særlig kirkelig front.³⁷

Biskop Øllgaard huskede aktivisternes pres, men afviste deres synspunkt: Det norske folks kamp havde skabt forventninger til den danske kirke. ”Der var præster, der ønskede en lignende kamp her, skønt betingelserne ikke var til stede. Vi havde vort lovlige kirkestyre, og besættelsesmagten ønskede ikke nogen kamp med kirken”.³⁸

De tidligere aktivister var imod at lade nationens befrielsesglæde slette tidligere skel. Kirken kunne ikke komme uden om stillingtagen til besættelsens uenigheder. Politikernes samarbejdspolitik havde været moralsk farlig ikke mindst for ungdommen. Besættelsestiden blev derfor en dom også over kirken, der ikke havde sagt fra.³⁹ Kirken havde ikke evnet at være folkets og politikernes samvittighed, og var derfor medansvarlig for, at en del af politikerne ”...ikke kunne se forskel på, hvad der var taktisk klogt, og hvad der var ret og sandt”. Når nogle alligevel forstod, at krænkelse af retten ikke var ligegyldig, var dette et Guds mirakel, der skete, ikke som en videreførelse af kirkens linje, men på tværs af den officielle marchretning.⁴⁰

De grupper, der havde ønsket kirkens protest, fastholdt stadig, at denne linje havde været den rigtige, og at bisperne her havde svigtet: Det ville have været lykkeligt med endnu dristigere tale fra biskopperne end hyrdebrevenernes.⁴¹ Hensynet til ”Kongens Bud” var blevet fremført mod enhver form for illegalt arbejde.⁴² Skylden for præsternes utilstrækkelige deltagelse i modstandsbevægelsen ”lå for en stor del hos de autoriteter, der gik ind i ”samar-

bejdet” – også biskopperne”.⁴³ ”Det kan ikke skjules, at det ikke var alle biskopperne, som følte det naturligt at føre an i en åndens strid, og at der har rådet en vis spænding mellem biskopperne og en række præster, som ventede på deres førerskab... Overfor biskopper, der overfor deres embeder havde en indstilling, der ikke kan skade i rolige tider – men er en hæmsko i en tid med åndernes kamp – stod en række præster, der betragtede biskopperne som mænd der skulle føre an”. Det var ikke lystigt at mindes konfrontationen på mødet i Århus bispegård december 1943. Under krigen havde præsterne ikke ønsket at handle uden føling med bisperne, men nu kunne man se, at denne tilbageholdenhed havde været forkert. Det havde været bedre om bisperne havde anstrengt sig mindre for at blive enige indbyrdes og i stedet havde handlet på egen hånd.⁴⁴

Den forenkende harmonisering, der ville se periodens problematik som tysk-dansk, lod sig således ikke totalt opretholde. Der havde ikke været enig harmoni, hverken blandt gejstligheden eller internt i bispekollegiet, og Øllgaard tog til orde mod påstanden om, at aktivisterne lydigt skulle have taget hensyn til bisperne. Odensebiskoppen havde ikke været begejstret for aktivisternes pres, og det var ikke rigtigt, når de hævdede at ville søge råd og vejledning hos biskopperne. Aktivisterne havde tværtimod oprådt ”som dem, der vidste hvordan, der skulle handles og nu ville have biskopperne til at gå i spidsen. Hvis De husker ”Junglebogen”, så også dette med de unge ulve, der vil have den gamle ulv til at gå i spidsen, angribe først. Det var denne aggressive holdning, der efterhånden syntes at vinde sejr, efterhånden som tyskernes nederlag kom klarere frem”.⁴⁵

Klare linjer havde man haft i Norge (troede man) men ikke her. Talen om kirkekamp afvistes. Det blev kun til ”skærmydsler, forpostfægtninger... Det ejendommelige ved disse småkampe var, som ved al sabotage, at de ikke direkte var rettet mod besættelsesmagten, selvom sigtet selvfølgelig indirekte var rettet derimod, men mod vore egne myndigheder, mod Kirkeministerium og undertiden biskopperne”.⁴⁶

Det er foran vist, hvordan der havde hersket uenighed i bispekollegiet. Frem til 29. august 1943 havde bisperne støttet regeringen og ikke ment at kunne udsende protester eller tage andre initiativer, der berørte landets politiske situation. Efter regeringens afgang var hyrdebrevene, skrivelserne til Best (om politiets arrestation m.m.) og bispernes standsning af forbudet mod sympatitilkendegivelser ved Kaj Munks begravelse blevet realiserede, men først efter lange diskussioner og med behørigt hensyn til det ansvar, der påhvilede kirkens ledelse, så de foretagne handlinger ikke blev støtte til den

aktivisme, der kunne destabilisere den politiske situation. Det er således en forenkling, når biskop Smith efter krigen argumenterede med, at kirkens ledelse med disse handlinger havde godtgjort, at kirken under besættelsen kunne betegnes som stående i opposition til tyskerne, og havde ”tilkendegivet, at det turde være nødvendigt for en embedsmand at nægte lydighed mod dansk øvrighed”.⁴⁷ Snarere havde kirken stået i en samfundsmæssig kompleks situation, hvor tidsmæssigt vekslende hensyn af politisk karakter fik indflydelse på dens stilling. Men linjer af indbyrdes konfliktende interesser lader sig trække. Kirkens ledelse (og mange grundtvigianere) udviste gennem hele perioden større loyalitet og sympati over for det politiske system end ydergrupper i det kirkelige landskab, der ønskede, at ”kirken” skulle forholde sig til samtidens politiske begivenheder. Ydergrupperne arbejdede for et kirkeligt engagement, enten udtrykt ved samling eller ved en kirkelig udtalelse. Denne fløj anførte, at handlinger burde være bestemt af etiske principper fastlagt i rets- og sandhedsbegreberne, og at hensynet til konsekvenserne her måtte komme i anden række.

Hoffmeyersagen

Et eksempel på disse konfliktende interesser fremkom i 1945, da menige præster ville have biskop Hoffmeyer inddraget i retsopgøret pga udtalelserne på Sct Mortens konvent i Randers 16.marts 1942. Her havde biskoppen som omtalt i kapitel 4.1 udført den af regeringen ønskede beroligelseslinje så effektivt, at hans udtalelser om kirkelig accept af evt jødelovgivning allerede dengang havde vakt uvilje og undren.⁴⁸ Mødet havde dog også været et sammenstød mellem beroligelseslinjen og aktivismen. Ud over udtalelserne om jødespørgsmålet havde Hoffmeyer afvist aktivismens grundsynspunkt, at kirken havde ansvar for retten.

Hoffmeyers personlige udtryksform var som regel underholdende og undertiden bevidst provokerende for at ægge til modsigelse.⁴⁹ Men efter krigen gav denne frimodighed bagslag. Efter at Hoffmeyers udtalelser havde været refereret i pressen, krævede 11 præster, at kirkeministeriet iværksatte en undersøgelse, da de ikke mente at kunne have tillid til biskoppen.⁵⁰

De 11, hvoraf 9 var tidehvervspræster, ville ved at fastholde biskoppen på udtalelserne fra 1942 afsløre hulheden i den nationale samlings konsensusopfattelse, og initiativet skulle således i virkeligheden gennemføre ”opgørets nødvendighed”, som netop denne retning havde argumenteret for. Ud over

Christian Julius Skat Hoffmeyer, 1891-1979.

Biskop i Århus stift 1940-1961. Hoffmeyers ståsted i den liberale teologi fik ham i 30'erne til at kritisere den tyske kirkeopposition, hvis kamp mod staten, han frygtede ville medføre kirkelig isolation. Ved bispevalget i 1940 opstilledes han af Indre Mission, men hans forsvar for den kirkelige frihed gjorde ham populær i den grundtvigske lejr og skabte frafald om denne retnings kandidat. Valget afgjordes ved kvalificeret majoritet, så Jyllands hovedstad fik en ikke-grundtvigsk biskop. Hoffmeyer havde stor gennemslagskraft overfor offentligheden i kraft af sin erfaring som redaktør af Århus Stifttidendes kirkeside og ved sin spidse, polemiske udtryksform, hvilket imidlertid gav bagslag efter krigen.

de personlige sym- og antipatier, der også var involveret, var det et opgør med samarbejdspolitikken og regeringens beroligelseslinje, der (hvad Hoffmeyers udtalelser var et eksempel på) havde haft omkostninger af etisk karakter. Præsterne beklagede, at de, da de i 1942 var kommet til konventet for at søge støtte og klarhed, blot havde fået at høre, at de skulle hidse sig ned og være mere tilbageholdende med protester og angreb på nazismen.⁵¹ Hoffmeyer anklagedes for på mødet at have sagt god for Scavenius (som i befrielsessommeren blev fordømt af alle, også af de partier, der havde leveret ministrene til hans regering). Hoffmeyer havde bedt præsterne glæde sig over, at man kunne forkynde, men understreget at man også skulle nøjes hermed. Præsterne havde ventet kirkekamp, men var gået fra mødet med det indtryk, at man ikke kunne forvente biskoppernes støtte, hvis det kom der-til.⁵² Bispens kætterske udtalelser var kommet på det farligste tidspunkt, hvor tyskerne syntes at skulle sejre, og kirken kunne frygtes at ville svigte retten og sandheden.⁵³ Hvis man nu ville forlige sig med biskoppens udtalelser, måtte man så ikke standse processerne mod ministre, tjenestemænd og marinevægtere?⁵⁴

I debatten vakte gengivelsen af Hoffmeyers ord forargelse, men også mistro mod de 11, der i mellemtiden var blevet til 12, da også K E Løgstrup havde tilsluttet sig opgøret med den nationale samlings konsensusopfattelse. Enkelte anførte, at man måtte have blik for tidsperspektivet: at baggrunden havde været datidens rygter om jødelovgivning ved en dansk regering. Og Hoffmeyers udtalelser afspejlede, at man dengang ikke ville tage en kirkekamp med den danske stat på jødespørgsmålet, men at kirken skulle vise loyalitet mod samlingsregeringen også under human jødelovgivning, f.eks. ved arierparagraf for præster.⁵⁵

Men tidens tendens til harmonisering – at se alt sort-hvidt (dvs tysk-dansk) – afsporede det forsøg på opgør, som tidehvervspræsterne havde iværksat. Så meget desto mere som de også selv fristedes til at sætte anklagerne ind i dette dansk-tyske perspektiv, da det kom frem, at Hoffmeyer i 1940 havde været tyskernes kandidat til kirkeministerposten i en evt. nazistisk regering. Tidehvervspræsterne forsøgte nu forgæves at hænge biskoppen op på forskellige tyskvenlige udtalelser. Men dette var ikke sagens kerne, og Hoffmeyer, der havde siddet i Frihedsrådets lokalkomite, hvis sønner havde måttet flygte til Sverige, og som havde en svigersøn fra den britiske efterretningstjeneste, kunne på overbevisende måde fremstille sig som alt andet end tyskvenlig.⁵⁶ Også modstandsbevægelsen støttede biskoppen.⁵⁷

Mindretallets opgør mødte tillige modstand fra det institutionelle system.

Præsteforeningens Blad afviste deres kritiske indlæg, og bestyrelsen afslog også at lade de to parter fremføre deres synspunkter i bladet side om side.⁵⁸ Kirkeministeriet fastslog, at Hoffmeyers udtalelser ikke havde forringet hans stilling, og man gav præsterne en påtale for at være gået til aviserne med kritikken af deres overordnede og med kravet om undersøgelse.⁵⁹ Adskillige af stiftets præster havde underskrevet en tillidsadresse, men også her spillede "systemet" en afgørende rolle. Adressen skulle nemlig fremsendes tjenstligt til ministeriet, hvilket betød, at navnene passerede stiftschefens skrivebord.⁶⁰

Kirkeministeriet afviste sagen: "Mht den folkelige side af biskop Hoffmeyers udtalelser finder ministeriet ikke at biskoppen har udtalt sig anderledes end den daværende regering. Mht det kristelige indhold i biskoppens tale ligger en vurdering af dette udenfor ministeriets kompetence."⁶¹

Sagen havde dog vakt så stor offentlig interesse, at tjenstemandsdomstolens auditør tog den op til vurdering, men i 1947 afgjorde auditøren, at der ikke var grundlag for nogen sag.⁶² Røret lagde sig, og sagen blev et eksempel på "opgøret, som blev væk".⁶³

En lære af besættelsen ?

Var det så en uforandret kirke, der fremstod i sommeren 1945. Havde man intet lært? Allerede før befrielsen diskuteredes fremtiden. Ud over en kollegial ret måtte man tilvejebringe en repræsentation, som havde myndighed og kontakt til præster og menighed, "og som på lovgivningens grund både overfor myndighederne og overfor den danske offentlighed kan varetage opgaven at være folkets vågne samvittighed."⁶⁴ Det er ovenfor fremhævet, hvordan et kraftigt element af kontinuitet gør sig gældende i den retrospektive vurdering, de kirkelige retninger havde af de fem år. Dette element forstærkes, når man ser, hvilke grupperinger der hævdede, at en bestemt lære skulle uddrages af forløbet. De norske erfaringer fremdroges påny. Der havde man set, hvordan bindingen til staten gjorde kirken forsvarsløs, når et fjendtligt system overtager myndighedsfunktionerne og kræver indflydelse på kirkens orden. En friere stilling over for staten ville bøde på dette problem.

Ikke overraskende var fortalernes for en sådan kirkelig selvstændighed at finde blandt grupper, der hele tiden havde advokeret for dette synspunkt. Kirkeligt Forbund så sit eget programpunkt støttet i de norske erfaringer og

fandt, tiden havde vist, at ændringer var nødvendige. Nu måtte det være slut med afrustningen – også den kirkelige: nu skulle man have en kirkeforfatning.⁶⁵

Besættelsestidens erfaringer med en kirke, der stod konfronteret med en totalitær statsmagt, blev påny trukket frem, da verden hastigt ændredes. I frygt for at den kolde krig skulle blive varm, forberedte man kirkens stilling ved en ny besættelse – denne gang fra øst. Således indkaldtes i 1951 en kreds af teologer i dybeste hemmelighed til en drøftelse af forkyndelsesfrihedens stilling over for en totalitær statsmagt.⁶⁶ De tidligere ”aktivister” var blandt initiativtagerne.

Inden mødet havde Hans Magle således udarbejdet et forslag til erklæring, hvor det hed: ”Hvis den situation en gang skulle indtræde, at vort folk fik en regering, der ved vold var blevet det påtvunget indefra eller udefra, anser vi forpligtelser over for regeringsmagten, der rummes i embedsød og præsteløfte for bortfaldne, og biskopperne vil da være den af os anerkendte øverste myndighed i alle forhold vedrørende menigheden og dens præster...”

Mødets memorandum trak på samme måde på besættelseserfaringerne. Man refererede til den i 1944 forberedte ordening ved en evt. invasion (se kapitel 6). I en given situation skulle kirkens øverste myndighed være biskoppen og stiftsøvrigheden (dog kun så længe ingen af dem var afhængige af en ny regering udnævnt uden om kongen). Så længe kongen fungerede, kunne der ikke dannes nogen anden øverste myndighed i kirken. De gældende love skulle blive i kraft, og der kunne ikke underskrives loyalitetserklæringer. Memorandummet sluttede med, at ordningen var midlertidig og i tide måtte bringes til ”rette vedkommendes” (præsternes) kendskab.⁶⁷

Som det ses trak man meget direkte på besættelsestidens erfaringer, både danske og norske. Med nogle i forvejen fastlagte bestemmelser kunne man undgå den uenighed om kirkens rette stilling, som man havde oplevet under besættelsen. Her var tanken om kirkens brud med en uretmæssig erobrersstat forberedt. Kirkens loyalitet var forankret hos kongen, der (evt. som kong Haakon i eksil) kunne repræsentere statens forfatningsmæssige kontinuitet, hvis landet blev besat. Besættelsens fokusering på præste- og ordinationsløftet og på afvisningen af loyalitetserklæringer genfindes på ny. Der skulle ikke igen råde diskussion om, hvem der var ”Summus Episcopus”. Retsgrundlaget skulle sikres ved lovenes bevarelse. Og ved at bringe ordningen til ”rette vedkommendes” kendskab havde man på forhånd genskabt den uofficielle præsteorganisation, som man havde forsøgt oprettet i 1941 og 1942, men først med PUF havde erfaret nytten af.

Den kolde krigs vinde mildnedes dog, så der aldrig blev brug for dette forberedende arbejde. Var det så alligevel en uforandret kirke, der så efterkrigstiden i møde? Nej, på samme måde som samfundet i øvrigt forandredes, ændredes også kirken. ”Demokrati” blev et ”helligt” ord. Også fra kirkelige kredse fortsattes samfundskritikken naturligvis, men aldrig med den systemfjendtlige klang, som man havde set i 1940.

Besættelsestidens nye kontaktflader bidrog til at forstærke en udvikling, der allerede var i gang, hvor kirken søgte ud af sin specialisering og blev mere samfundsvendt. Den nationale bølge satte sig varige spor hos Indre Mission, som ikke længere fordømte danskheden som noget udelukkende negativt, der trak folk bort fra det egentlige – vækkelsen. Tilsvarende meldte KFUM sig ind i Dansk Ungdoms Fællesråd, da Ungdomssamvirket efter krigen fik sin afløser. Denne bevægelse i retning af i højere grad at være vendt mod ”verden”, havde allerede været til stede før krigen, men besættelseserfaringerne lettede overgangen. Samme tendens gjorde sig gældende på det teologiske område, hvor datidens skarpe afgrænsning mellem humanismen og kristendommen gradvist blev afløst af en individuelt friere, mere eksperimenterende livstolkning. Dette parallelliseres af den udvikling i individets øgede frihed og betydning, der i samme periode har karakteriseret samfundsudviklingen i den vestlige verden. Dengang som nu levede kirken således ikke noget isoleret liv, men var et spejl af samfundet.

Konklusioner og perspektiver

Besættelsestiden er en af de mest velundersøgte perioder i Danmarkshistorien. Det skyldes, at man umiddelbart efter krigen havde et udtalt behov for viden om, hvad der egentligt var foregået, at tidens dramatik fascinerede, og at perioden fremstod som et laboratorium, hvor forskere har kunnet studere det politiske systems reaktionsmønstre og funktionsduelighed under de ekstreme forhold, som den pludseligt opståede besættelseskrise stillede det danske samfund i. Her har genstanden, der har været til afprøvelse, været **kirken** under **besættelsen**. Den historiske udvikling på dette område giver, som den er skildret i de ovenstående kapitler, nye indsigter, men rejser også nye problemer, og undersøgelsen bliver derfor et bidrag til den standende diskussion om kirken og den folkekirkelige ordening som sådan, om dens forhold til staten, men også om vores sædvanlige opfattelse af besættelsesperioden.

Ordet "kirken" anvendes til dagligt problemfrit af tusindvis af danskere, men som vist har det at være kirke gennem historien været opfattet og praktiseret på meget forskellige måder, og gennem besættelsesperioden genfindes denne forståelsesmæssige kontinuitet i de forskellige retningsreaktion på landets nye situation.

Inspireret af deres engagement i Sønderjylland ville de grundtvigske forberede en sindelagskamp. De hilste Ungdomssamvirket, der var det politiske systems selvforsvar mod en kommende nazificering, velkomment. Og de stillede sig bag aprilordningen, hvis påstand om fortsat indre suverænitet passede til den traditionelle grundtvigske dialektik mellem den indre åndelige frihed og den ydre materielle virkelighed.

Missionsfolkene satte traditionelt det kristelige først, og dette blev da også bestemmende for deres afslag til medvirken i Ungdomssamvirket. Man kan ikke helt se bort fra, at baggrunden for afslaget også delvis må findes i frygten for, at de kristne organisationer ved tilslutning til Ungdomssamvirket skulle rammes af et organisationsforbud mod politiske foreninger, sådan som man kendte det fra udlandet. Men det afgørende for missionens nej var missionens traditionelle ønske om at sætte skel til "verden": Kirken skulle ikke bruges som "dåse" for den demokratiske konserves, som Chr. Baun

formulerede det. Denne kontinuitet i måden, hvorpå man fortolkede besættelsesbegivenheden, genfindes hos alle de kirkelige retninger.

I det tyskbesatte Europa havde danskerne en særstilling, og når man skævede til udlandet, måtte det erkendes, at dette privilegium måske ikke ville vare evigt. Betydningen af de norske tilstande, herunder den norske kirkekamp, både som inspiration og skræmmebillede, kan vanskeligt overvurderes. Den norske hjemmefronts åndelige standhaftighed var en inspiration for de grundtvigske, *folkelige* kredse. Mens de kredse, for hvem en synlig kirke ikke var noget fremmed, mere lod sig inspirere af kirkekampen og ønskede, at man også i Danmark tog særlige *kirkelige* forholdsregler. Det var missionens og den kirkelige højrefløjs åndsfæller, der havde domineret i kompromiset bag samlingen i den norske kirke, og det var i de tilsvarende danske kredse, at de kirkelige samlingsideer særligt fængede, mens grundtvigianerne ud fra politiske motiver var imod et særinitiativ, der stred mod regeringens bestræbelser på at fastholde det mål af grundlovsmæssig normalitet, som aprilordningen tillod, og ud fra kirkelige motiver var imod at skille sig fra det folkelige. De fremhævede umuligheden i at skabe kirkelig samling, så længe der ikke var enighed om, hvad det ville sige at være kirke, men overså samtidig, at hele deres virke for "landsmandsskab" byggede på den grundtvigske tradition, der ville afdække folkets historisk-poetiske rødder for at fremme erkendelsen af det folkelige fælleskab, der for udenforstående må opfattes som et postulat. Hvor højrekredsene forberedte sig på den kirkekamp, der aldrig kom, kan man sige, at de grundtvigske med arbejdet for danskheden forberedte kampen mod den nazificering af befolkningen, der heller aldrig kom.

Var den norske kirkes eksempel således ikke skoledannende herhjemme, var det sammen med tidens øvrige begivenheder med til at aktualisere en række kirkespecifikke problemstillinger og til at fremme et ønske om konkret stillingtagen fra den danske folkekirke. Denne diskussion stødte gennem 1941 og 1942 i stigende grad ind i besættelsessystemets begrænsninger. Især fra kirkelige yderfløje blev det synspunkt stadig hyppigere fremsat, at kirkens forpligtelse var af absolut karakter, og at man derfor var forpligtet til at ytre sig uden at tage politiske hensyn. De politisk moderate grupper og kirkens højere tjenestemænd havde konsekvent støttet aprilordningen og følte sig bundet af loyaliteten over for det politiske system, også på udsatte områder, som kirken traditionelt havde set det som sin opgave at værne. Disse systemloyale grupper hørte til de mere forsigtige i den kirkelige debat, det trods alt var muligt at føre i nazismens skygge. Og da disse grupper

endelig gik med til at gøre indsigelse, var formålet at tage trykket af den gærende utilfredshed. Det var magtpåliggende for de systemloyale, at en evt. protest blev formuleret som støtte til det politiske system.

De tyske troppers indtog havde medført en række begrænsninger i befolkningens frihed. Indgrebene i dagligdagen angik ikke blot mørklægning og forbrugsvarer, men statens restriktion ramte også demokratiske grundpiller som forsamlingsfrihed, ytringsfrihed og fri adgang til information. Respekten for kirkens åndelige frihed opretholdtes i det ydre, idet de statslige restriktioner ikke omfattede gudstjenesterne, heller ikke de radiotransmitterede. I praksis blev kirkens åndelige frihed således identisk med frihed for forkyndelsen forstået som det, præsten sagde på prædikestolen. Den institutionelle kirkes beredvillighed til at slutte op om aprilordningens bestemmelser var stor, så nødsituationens appel om sammenhold kvalte de få tilløb til kritik. Det er typisk, at overvejelser over, hvorvidt indgrebene, hvor de ramte kirken, havde karakter af uretmæssige overgreb, hører en senere periode til. I 1940 stod kirken som institution bag de nyordninger, som var regeringens bidrag til besættelsessystemet.

For regeringen var præsternes statslige ansættelsesforhold en bekvem vej, ad hvilken restriktionen kunne kanaliseres. Det var ikke tjenstemandsloven, men straffeloven, som de indklagede præster efter regeringens mening havde overtrådt med deres ytringer. Hvor "almindelige" borgere var impliceret i sådanne sager, måtte retsforfølgelse enten opgives eller ske via domstolene, hvilket kunne have uheldige politiske konsekvenser (hvad sagerne mod la Cour og Arne Sørensen så tydeligt demonstrerede). Men påtalerne til præsterne gik via det tjenstlige system, og gav i denne sammenhæng en for regeringen bekvem mulighed for, at selv mindre overtrædelser kunne blive påtalt over for den pågældende, uden at dette kom offentligt frem og derved skabte politiske komplikationer. I denne forbindelse er det interessant, at hvor det var en emeritus, der havde forbrudt sig – endda så markant at det pågældende tidsskrift fik en bøde – så skete der intet med den pågældende pastor (Skovgaard Petersen). Han var nemlig ude af det statslige ansættelsesforhold, som dannede grundlag for påtalernes kanalisering. Den folkekirkelige ordnings udmøntning af dogmet om det almindelige præstedømme regnes almindeligvis for en praktisk beskyttelse, der skal lette evangeliets forkyndelse for de troendes forsamlinger, men her ses den tværtimod at virke hæmmende for forkyndelsen. Lægfolk havde videre rammer end de statsansatte forkyndere.

Hvor præsterne hævdede, at de ytringer, som staten havde grebet ind

overfor, var ”forkyndelse” og som sådan i henhold til den folkekirkelige ordning undtaget den statslige kompetence (Bartholdysagen), fandt synspunktet hverken forståelse hos ministeriet eller kirkens ledelse. Biskopperne søgte at få restriktionsforløbet til at ”glide”. Internt opfattede bispekollegiet det som sin politiske opgave at ”styre” præsterne, så deres ønske om aktivitet ikke virkede destabiliserende for den politiske samplings følsomme sameksistens med besættelsesmagten. Men over for præsterne søgte biskopperne at balancere, således at deres udøvelse af statens restriktioner ikke bevirkede, at de mistede præsternes tillid. Bispekollegiets pragmatisme var ikke uden grænser. Forkyndelsens frihed blev betingelsen for, at kirken fortsat kunne støtte regeringspolitikken. Men som det er vist, blev forkyndelsesfriheden antastet (Hvidtsagen, Magles radioprædiken), uden at dette på nogen måde gav anledning til debat eller fik konsekvenser for kirkens stilling til samarbejdspolitikken.

Kirkeministeriets cirkulærer fra oktober 1942 og februar 1943 greb klart ind på forkyndelsens område, men også her blev de politiske omstændigheder bestemmende for modtagelsen. I 1942 gled cirkulæret glat igennem, og kun da krigslykken var vendt og havde ændret folkestemningen, blev 1943-cirkulæret enten standset eller afvist med protester, der hævdede, at staten ikke rådede over forkyndelsen. Præsternes protester mod cirkulæret havde et betydeligt omfang og truede i 1943s begivenhedsrige sommer med at give sagen en eksplosiv løsning, der i sin yderste konsekvens kunne munde ud i et kirkeligt skisma. At det ikke kom så vidt, skyldes udelukkende, at biskopperne ved at standse den tjenstlige fremsendelse af protesterne skaffede sig et pusterum, som de brugte til at overtale ministeriet til at afstå fra tjenstlige sanktioner over for de ulydige præster. Man undgik den kirkepolitiske eksplosion, men cirkulærernes indgreb over for forkyndelsen bestod.

Episoden, hvor biskopperne standsede meddelelsen om forbudet mod sympatitilkendegivelser i forbindelse med drabet på Kaj Munk, illustrerer folkekirkens ledelsesmæssige dilemma over for staten. Trods valg og position nærer bispekollegiet normalt ikke noget ønske om at tiltage sig en magt, hvorved folkekirken ville blive ”bispekirke”, for til biskopper vælger præster og menighedsråd naturligvis kun mennesker, der deler den rådende menighedsprægede kirkeforståelse. Under normale forhold er der derfor tilfredshed med den ministerielle styrelse, der giver en behagelig frihed for de kontroverser, der ville være forbundet med et kirkeligt selvstyre. I situationen i januar 1944, hvor afvisningen af at videreformidle forbudet var en **politisk** stillingtagen, havde biskopperne også fundet det ønskeligt, om ministe-

riet havde taget beslutningen. Først da dette ikke skete (hvad man beklagede), skred biskopperne ind og undsagde det af ministeriet formidlede påbud, men det er interessant til belysning af kompetenceproblematikken, at Kirkeministeriet ikke anerkendte biskoppernes handling, men tværtimod truede med en anden gang at gå direkte til præsterne.

Episoden viser, at folkekirken ikke i alle tilfælde er tjent med at styres af et Kirkeministerium, hvor embedsmændene i sagens natur må forholde sig reaktivt og neutralt udføre de opgaver, der pålægges dem. Og interessant nok anlagde ministeriet et rent administrativt syn på sagen og hævdede fortsat sin kompetence over for biskopperne. Begge parter fandt, at begivenheden skulle ses i lyset af røret efter 1943-cirkulæret (der jo drejede sig om kirkens indre liv), og Kirkeministeriet anførte, at dette kunne tjene til biskoppernes **undskyldning!** Men ministeriet stod altså fast og hævdede sin ret til (om fornødent uden om biskopperne) at udsende bestemmelser til præsterne også om de indre kirkelige forhold, der ellers traditionelt regnes som biskoppernes kompetenceområde.

Traditionelt har man set den folkekirkelige ordening som et værn for forkyndelsesfriheden. I forbindelse med Halfdan Høgsbro vil overleveringen således vide, at Scavenius havde udbrudt ”fyre en præst – det kan hverken Gud eller Fanden”. Forløbet omkring Kaj Munk viser imidlertid, at den påståede respekt for kirkens indre liv mest fandt anvendelse som pacificerende smiger, og at afskedigelse ikke, når det kom til stykket, var uden for de midler, ministeriet havde til rådighed. Når det ikke kom så vidt, skyldtes det ikke respekten for kirken, men hensynet til den virkning det rent politisk ville have på den offentlige opinion, hvis man afskedigede den landskendte digterpræst.

Nu maner det relativt milde besættelsesstyre, som udfoldede sig i Danmark, til en vis forsigtighed i konklusionerne. Afgørende for kirkens stilling var, at der frem til august 1943 bestod en forfatningsmæssig dansk øvrighed, og selv efter denne periode fandt kirkens ledelse det vigtigt at støtte de kræfter, der repræsenterede den politiske kontinuitet. Men alle de ovennævnte episoder peger på, at den folkekirkelige ordnings politiske styring af kirken ikke synes at respektere kirkens indre liv, når samfundet kommer i en krisesituation.

Gennem denne bog har det været en grundlæggende bestræbelse at fastholde besættelsestidens meningsforskelle mellem de kirkelige grupperinger. Et gennemgående træk har været, at de kirkelige retningers traditionelle teologiske positioner fungerede som et perceptionsfilter for forståelsen af sam-

fundsbegivenhederne. Meningsdannelsens brændpunkt lå ikke så meget i den dansk-tyske problemstilling, da stort set alle var enige om at fordømme besættelsesmagtens ideologi, voldshandlinger m.m. At anlægge en dansk-dansk synsvinkel forekommer langt mere frugtbart. Her ses det, at stillingen til samfundsbegivenhederne, ikke mindst regeringspolitikken, var bestemt af forskellene i gruppernes kirkelige og politiske tilhørsforhold. Ved således at fokusere på forskellene i gruppernes systemloyalitet og kirkeforståelse spores gennem perioden en stigende polarisering, hvor konfliktemaet bliver stadigt mere markant.

I 1940 havde den kirkelige højrefløjs reservationer over for aprilordningen skabt sprækker i den nationale samling, og i de kommende år skulle disse sprækker udvides i takt med, at regeringsrestriktionen greb ind, hvor offentligt fremsatte ytringer skønnedes at udgøre en fare for den politik, regeringen havde valgt at føre over for besættelsesmagten.

Hos ydergrupperne, hvor systemloyaliteten traditionelt er mindst, og hvor kirkeforståelsen indeholder tanken om kirken som noget ydre, var viljen til at skille sine veje fra regeringens tidligst til stede. Her argumenteredes med at kirken havde en forpligtelse, som ydre politiske hensyn ikke måtte kvæle. Mens de grundtvigske, der traditionelt regnes for at ligge den politiske midte nærmest, og for hvem kirken ikke er en håndgribelig størrelse, sammen med kirkens højere tjenestemænd var mere loyale over for det politiske system. Her mente man, at værdier som sandhed og ret var så hellige, at de nok tålte "en vinternat i graven", blot de blev holdt levende i menneskenes sind.

Loyaliteten over for det politiske system og forskellene i kirkeforståelsen blev på samme måde bestemmende for diskussionen, om kirken burde markere et offentligt synspunkt. Allerede i krigens første år havde bispemødet diskuteret muligheden for at udsende et hyrdebrev. Retningernes uenighed genspejledes i bispekollegiet, hvor Københavns biskop, Fuglsang Damgaard, klart adskilte sig fra kollegaerne ved at støtte ønsket om, at kirken burde "gøre noget", uanset om det foreslåede kirkelige særinitiativ skulle have form af uofficiel præstelig organisering som nordmændenes eller af en bispeudtalelse. Men kirkens bundethed til den politiske øvrighed kvalte disse initiativer. På politikernes råd afslog de grundtvigske at deltage i præsteorganiseringen, og bispemødet i januar 1943 henviste åbenlyst til, at hensynet til regeringspolitikken forhindrede biskopperne i at komme med den efterlyste udtalelse. Selv om bisperne internt fandt, at den statslige restriktion overskred rimelighedens grænser, underkastede de sig restriktionen og forsvarede regeringens ro-og-orden linje i en beroligelseskampagne over for

præsterne. Da biskopperne endelig i oktober 1943 fremkom med en udtalelse, skete det i en situation, hvor alle andre systembærende kræfter deltog i protesten mod jødedeportationen, og forløbet bag tilblivelsen af kirkens protest mere end antyder, at protesten kun realiseredes, fordi Fuglsang Damgaard med egne ord satte alt ind på at ”stå fast” og nærmest kuppede hyrdebrevet igennem over for sine mere tøvende kolleger. Da biskopperne i 1944 fik lejlighed til selv at formulere et fælles hyrdebrev, resulterede den interne uenighed i ændringsforslag, hvor de formuleringer, man kunne enes om, rummede stadig mindre protest, indtil man landede på den laveste fællesnævner med et udvandet resultat.

Det var kun på overfladen, at regeringens afgang gav kirken en friere stilling. Politikernes indflydelse på Slotsholmen bestod, og i praksis støttede ledende kirkefolk fortsat, hvad der var tilbage af de samfunds bærende kræfter. Derfor manede man stadig til forsigtighed. Præsternes organisering, som bisperne var imod, og debatten om radiogudstjenesten fik polariseringen til yderligere at stå klart frem. Selv om bisperne internt erkendte, at den transmitterede forkyndelse havde taget uacceptable politiske hensyn, og at dette efter regeringens afgang ikke længere var nødvendigt, så ville man ikke risikere at skabe episoder ved at udsende en opfordring til klar forkyndelse og således muligvis fremme en provokerende aktualisering af prædikenerne.

Denne beroligende linje førte biskopperne konsekvent gennem resten af krigen. Kun Fuglsang Damgaard udgjorde en lejlighedsvis undtagelse. Men Københavnerbiskoppen stod relativt alene i bispekollegiet, hvor kollegerne ikke følte sig helt trygge ved ham som den centrale formidler. Og da Fuglsang Damgaards redaktion af protesten mod interneringen af politiet bragte biskopperne for nær aktivismen, resulterede det i, at kollegerne ønskede at koble ham ud og i stedet lod den mere moderate Odensebiskop forestå den indbyrdes kontakt biskopperne imellem.

På samfundsplan har historikerne påvist, hvordan rekrutteringen til modstandsbevægelsen i starten kom fra marginalgrupperne. På samme måde spores på det kirkelige område en tilsvarende tendens, således at ydergrupperne har været mest indstillet på at foretage kirkelige særinitiativer (udtalelser, kirkelig organisering), der gik imod den nationale samling bag regeringen. De kirkelige kredses deltagelse i det egentlige modstandsarbejde er her ikke skildret. En ofte forekommende opfattelse af, at kirkelig deltagelse i modstandsbevægelsen især skulle komme fra tidehvervske og barthianske kredse, og fra den højregrundtvigske Nørgaardfløj, kan således ikke på det foreliggende grundlag bekræftes, men forekommer ikke usandsynlig, i hvert

fald ikke hvad angår den tidlige rekruttering. Der har ikke i den kirkelige debat kunnet spores et omfattende teologisk forsvar for modstandssynspunktet, tværtimod synes lutherdommens traditionelle lydighedslære at have udgjort et problem i illegal propaganda, men højregruppernes beskæftigelse med kirkens beredthed til at stå fast i etiske spørgsmål og evt. tage et opgør med staten kan have beredt jordbunden i kirkelige kredse for modstandssynspunktet.

Forståelsen af kirkens rolle under besættelsen har hidtil overvejende været præget af konsensus synspunktet, der vil give både politikerne og modstandsbevægelsen ret. Kirkens rolle er traditionelt blevet inkorporeret i denne historieopfattelse – som resten af nationen fandt man, at også kirken havde stået distancen. Ofrene var ikke forgæves, men var ydre dramatiske manifestationer intimt forbundet med det nationale sammenhold over for tyskerne. Eksempelvis er Kaj Munks (regeringsfjendtlige) virke hyldet på linje med biskoppernes (anti-aktivistiske) politik, og 1943-hyrdebrevet fremhæves traditionelt som eksempel på kirkens faste stilling. Men ved at fastholde en dansk-dansk synsvinkel er her påvist en gennemgående konflikt mellem opfattelsen hos aktivisterne og de mere systemloyale grupperinger – de grundtvigske og landets biskopper – og det er vist, at denne konflikt var altomfattende (også 1943-hyrdebrevet var eksempelvis genstand herfor) og blev mere fremtrædende, som krigen skred frem.

Retsopgøret gav afsæt til en kritisk diskussion af, hvad der egentlig var sket i de fem år. I den retrospektive diskussion prøvede et mindretal at fastholde opmærksomheden på besættelsestidens konflikter, men blev kvalt i befrielsessommerens nationale glædesrus. I stedet genfindes kontinuitetsmønsteret også i holdningerne til retsopgøret.

I den senere historiske forståelse har fremstillingerne – sandsynligvis ubevidst – strøet sand over disse uoverensstemmelser, og ved at foretage en række tankemæssige krumspring har man kunnet fastholde billedet i det traditionelle dansk-tyske perspektiv. Men undersøgelsen her har afdækket, at kirkens forhold under besættelsen (så vel som resten af nationens) udspillede sig i en kompliceret, stadig skiftende virkelighed, hvor indbyrdes konfliktende interesser blandt danskerne gjorde sig gældende over for tidens spørgsmål.

En overordnet konklusion bliver derfor, at kirken under besættelsen er at opfatte som et spejl af samfundet. Samme overvejelser og bevægelser som i det øvrige samfund genfindes i de kirkelige kredse, der med besættelsesmagtens indtog blev stillet over for den udfordring, om man fortsat kunne stille

sig ”som om intet var hændt”. De kirkelige retningers stillingtagen til besættelsens begivenheder var gennem hele perioden præget af de positioner, de havde indtaget allerede før krigen. Selv om besættelsestiden stillede det kirkelige liv over for nye problemer, var der et kraftigt element af kontinuitet i måden, hvorpå disse ansuedes. I Danmarkshistorien er besættelsen blevet betegnet som en parentes. I det kirkelige liv mærkedes besættelsens krise, som det også var tilfældet for resten af samfundet, men i det væsentlige bibeholdtes de teologiske positioner og fremstod efter krigen ”som om intet var hændt”.

Bilag

1. Det såkaldte mundkurvcirkulære 1942.
2. Bispemødets svar til præsterne januar 1943.
3. Præsteforeningens hilsen til Nordens kirker.
4. Biskoppernes planlagte hilsen til Nordens Kirker.
5. Norgescirkulæret februar 1943.
6. Præsternes kollektive protest.
7. Uddrag af individuel protest.
8. Hyrdebrevet oktober 1943.
9. Biskop Øllgaards hyrdebrev.
10. "Retningslinjer under fremmedvældet".
11. Biskop Noacks referat fra mødet i Århus bispegård
16. december 1943.
12. En PUF-præsts referat af samme møde.
13. PUFs protest efter drabet på Kaj Munk 1944.
14. Nordjyske præsters forslag til udtalelse.
15. Biskoppernes forslag til hyrdebrev jan-feb 1944 I-VII.
16. Werner Best om sin politik overfor kirken.
17. Kirken og Retten.
18. "To livsanskuelser". Artikel fra Kirkens Front juni 1944.
19. PUF og biskoppernes protester efter politiets arrestation.
20. Biskoppernes hyrdebrev udsendt ved befrielsen 5.maj 1945.

1. *Kirkeministeriets såkaldte mundkurvokirkulære udsendt til præsterne gennem biskopperne* (se kapitel 4.1)

”KIRKEMINISTERIET

København 9.oktober 1942

Ministeriets opmærksomhed er blevet henledt på, at kirkelige blade og skrifter i den senere tid i et vist omfang har indeholdt artikler, der med brod mod Tyskland og tysk tankegang omtaler eller hentyder til aktuelle politiske forhold. Tilfælde af denne art kan volde regeringen alvorlige vanskeligheder i dens bestræbelser for at opretholde det bedst mulige forhold til Tyskland og de tyske besættelsesmyndigheder og vil, såfremt de fortsættes, kunne nødvendiggøre indskridelse mod de pågældende.

Ministeriet finder det derfor påkrævet at anmode Deres Højærværdighed om på den måde, De anser for bedst egnet, at ville lægge præsterne og redaktørerne af de kirkelige blade på sinde for fremtiden, ligesom det er tilfældet med landets øvrige presse, at afholde sig fra at fremsætte eller gengive udtalelser, hvis tendens er uvenlig mod Tyskland eller de tyske besættelsesmyndigheder.

(sign) V.Fibiger”

(I flere arkiver, bla. KM 4 T 2271)

2. *Bispemødets svar januar 1943, hvor Fuglsang Damgaard afslog præsternes anmodning om, at biskopperne fremsatte en udtalelse* (se kapitel 4.2)

”I anledning af forskellige henvendelser, der fra præstekredse er rettet til bispemødet om at fremkomme med en klar udtalelse om flere af tidens brændende spørgsmål, skal jeg på bispemødets vegne udtale følgende:

Underskriverne af disse henvendelser synes ikke at skænke det tilstrækkelig opmærksomhed, at Danmarks stilling i tidens vanskeligheder er vidt forskellig fra de andre nordiske landes, hvorfor de andre nordiske kirkers offentlige udtalelser heller ikke kan tages som mål for, hvad der kan og skal udtales af den danske kirkes biskopper.

Den svenske kirke kan udtale sig på baggrund af Sveriges selvstændighed og forsvarsberedskab. Den finske kirke kan i kraft af Finlands stilling som Tysklands kampfælle gøre det samme. De norske biskopper står med det

store flertal af det norske folk i åben kamp mod besættelsesmagten og den af denne indsatte regering. Danmark er derimod et besat land, og vi er bundne af den stilling vor konge, regering og rigsdag har taget.

Vor mulighed for offentlige sympatitilkendegivelser er begrænset. Radio og presse er under kontrol. Den eneste mulighed for erklæringer og udtalelser af den art, som man ønsker fra os, går gennem den direkte henvendelse til menighederne og ville betyde det brud, som vore ansvarlige folkelige myndigheder med vor Konge i spidsen har formanet os at undgå.

Dette betyder naturligvis ikke, at vi ikke opmærksomt følger tingenes udvikling. Fra tid til anden har vi rettet henvendelse til myndighederne således for nylig i forbindelse med bispemødet til justitsministeren og udenrigsministeren angående de af præsterne rejste spørgsmål. Vi har ligeledes i breve fra bispemødet bevidnet vore nordiske søsterkirker vore følelser.

Selvfølger kan vi alle i tider som disse fristes til at bruge stærke ord. Det er imidlertid nu vor opgave som kristne præster og danske mænd at handle fast, men besindigt. For at værne om evangeliets frihed er vi rede til at tage, hvad der måtte komme, men vi vil ikke selv kalde ulykken ned over folk og land.”

(Fra Københavns biskop, Hans Fuglsang Damgaards arkiv, Rigsarkivet)

3. *Præsteforeningens hilsen til de nordiske kirker*

Paul Nedergaard havde formuleret det oprindelige forslag, men efter formandens ønske fjernedes ømtålelige passager (fremhævet i firkantet parentes, se kapitel 4.2)

”Den danske Præsteforenings bestyrelse vedtog på sit møde 19. januar 1943 at udsende flg.:

Den danske Præsteforening sender i anledning af årsskiftet en hjertelig hilsen til præstebrødre i Norges, Sveriges, Finlands og Islands kirker. Danske præster følger brødre og menigheder i vore søsterkirker med levende interesse og forbøn i disse alvorlige tider. Vi ønsker dem alle et velsignet nytår med bøn om Guds kraft og nåde, at vi i de nordiske kirker må lære at høre, hvad Herren har at sige til os i denne tid, **[at vi alle må være tro mod den af vor almægtige Gud givne pligt til at forkynde evangeliet uden at**

vige fra den linie, Guds ord viser,] at kirken må få kraft til at bringe ordet ubeskåret som arv til den opvoksende slægt, og arbejde for mere tro, mere håb, mere kærlighed i folkene. **[Vi ser med den dybeste smerte, hvordan had og racehad breder sig i de lande, hvor døbte mennesker ved at kærlighedsbudet er det største af alle bud og]** Vi føler den nødtvungne adskillelse mellem vore kirker som en sorg, og beder til Gud om, at der snart må blive en sand og retfærdig fred **[mellem folkene på Kristi Kærligheds Grund]**, så at vi atter må kunne mødes i fælles broderligt samarbejde for nordens kirker. Den danske Præsteforenings bestyrelse.”

(Fra Præsteforeningens Blad 29.1.1943. Det oprindelige forslag i brev 9.1.1943 fra Nedergaard til de øvrige bestyrelsesmedlemmer, Præsteforeningens arkiv pk 4).

4. *Biskoppernes planlagte hilsen til Nordens kirker 1943*

Udenrigsministeriet havde i januar 1943 foreslået, at biskopperne søgte at opløse spændingen blandt præsterne ved at efterkomme deres ønske om en hilsen til den norske kirke i en for Pressebureauet acceptabel form. Da forbudet mod offentlig omtale af Norge blev udsendt i februar, måtte initiativet først ændres til at gælde **nordens** kirker, men strandede siden pga. det evige kompetenceproblem. I stedet læste Fuglsang Damgaard midterafsnittet (imellem de to /-tegn) op i radioen påskelørdag 1943 i en hilsen til den islandske kirke (se kapitel 4.2).

”En hilsen til Nordens kirker

Fra flere hold er i disse år den tanke fremført, at tidernes tryk både har været og endnu kan blive til velsignelse for Nordens kirker, og dette er navnlig med inderlig trosstyrke kommet til udtryk fra dem, der har haft de tungeste byrder at bære.

Vi, som hidtil har fået en lempeligere del af slægtens tunge vej at vandre, takker vore nordiske brødre for dette trosvidnesbyrd og vil gerne sige dem, at vi tror sammen med dem på, at Guds nåde har noget for med Nordes kirker just i denne tid.

/Til trods for, at det ydre samkvem mellem de nordiske kirker er enten afbrudt eller i høj grad vanskeliggjort af forholdene i tiden, har vi her i

Danmark alligevel oplevet, at samfølelsen med de andre nordiske landes kirkefolk er blevet en levende virkelighed for så store dele af den danske menighed som aldrig før.

Oplysning om kirkeforhold i de nordiske lande modtages [**oprindelig:...** ”**og drøftes**”) i danske menighedskredse med levende interesse. Ved søndagsgudstjenesten rundt om i landets kirker samles kirkefolket stadig i forbøn for brødrefolkene i Norden i de kampe og prøvelser, de hver på sin vis har at udstå, og i bøn for, at Nordens kirker midt i deres folk, og bærende deres folks byrder med, må få kraft og nåde fra Gud til at bringe det glædelige budskab om frelsen i Jesus Kristus frem for folket./ Vi beder om, at dette må gælde både i Finland, Island, Norge og Sverige, som vi beder om, at det må ske i Danmark.

Når vi som Danmarks biskopper ønsker at udtale dette offentligt, er det for at menighedens folk i Danmark med deres hjerters tilslutning kan være med til at bære denne hilsen til de nordiske kirker frem.”

(Biskop Noacks udkast i Haderslev bispearkiv pk 188, Fuglsang Damgaards radiohilsen i Sandbæk og Rald s 28).

5. *Kirkeministeriets forbud mod at omtale Norge udsendt gennem biskopperne* (se kapitel 4.3)

”KIRKEMINISTERIET

København 17.februar 1943

I skrivelse af 13. d.m. har Udenrigsministeriet henledet opmærksomheden på, at den norske kirkekamp i kirkelige blade er behandlet på en sådan måde, at fremstillingen har været egnet til at skade forholdet til Tyskland, hvorfor Udenrigsministeriet har henstillet, at det tilkendegives landets præster, at de under de nuværende vanskelige politiske forhold bør afholde sig fra i skrift eller tale at behandle den norske kirkekamp udover eventuelt at bringe sådanne meddelelser, som er fremkommet i den danske dagspresse, og som de derfor tør regne med er godkendt fra officielt sted.

I anledning heraf skal man herved i forbindelse med skrivelse herfra af 29.oktober 1942¹ angående publikationerne i de kirkelige blade og skrifter anmode Deres Højærværdighed om at ville tilkendegive præsterne i det Dem betroede stift, at de som af Udenrigsministeriet anført helt bør afholde sig fra offentligt i skrift og tale at behandle det ovenfor omtalte problem, medmind-

re de på den af Udenrigsministeriet angivne måde har sikkerhed for, at det sker i en form, der må antages at være godkendt fra officiel side.

(sign) V Holbøll”

(I flere arkiver, bla. KM 4 T 2271).

6. *Præsternes kollektive protest mod forbudet mod at omtale den norske kirkekamp*

Protesten er forfattet af Knud Hansen. Den cirkulerede i foråret 1943 blandt præsterne og dannede grundlaget for den kollektive protestdemonstration mod norgescirkulæret (se kapitel 4.3).

”Til Kirkeministeriet

I Anledning af, at Udenrigsministeriet i skrivelse af 13.febr d.A har henstillet til Kirkeministeriet overfor præsterne at tilkendegive, at disse under de nuværende vanskelige politiske forhold bør afholde sig fra i tale og skrift at behandle den norske kirkekamp udover eventuelt at bringe sådanne meddelelser, som er fremkommen i den danske dagspresse, og som de derfor tør regne med er godkendt fra officielt sted, og i anledning af, at Kirkeministeriet har indskærpet denne tilkendegivelse overfor præsterne, ønsker vi undertegnede præster i Baag Herreds provsti, Fyns stift, at udtale, at vi nægter at modtage en sådan tilkendegivelse. Vi har stedse følt os forpligtet til ikke i tale og skrift at give anledning til, at der måtte opstå unødvendige vanskeligheder for vort folk, men når der er tale om spørgsmål, der berører samvittigheden, må vi erklære, at vi ikke føler os bundet af hensynet til ydre vanskeligheder, men kun af hensynet til sandhed og ret. [Vi forbeholder os derfor ret til at tale om den norske kirkekamp, når vi finder det nødvendigt].”

(Her er citeret efter et eksemplar sendt til Chr Bartholdy af Harald Sandbæk 4.3.1943, Bartholdys arkiv. Den indklammede passage er en senere tilføjelse, der genfindes på en del af protesterne i Kirkeministeriets arkiv).

7. *Uddrag af individuel protest mod Norgescirkulæret*

I alt ni præster foretrak at protestere individuelt. Her gengives uddrag fra

sognepræsten i Mariager, Ivar Nordentofts protest 17.6.1943. Nordentoft var stærkt engageret i Sydslesvigsagen og kandiderede for Dansk Samling ved rigsdagsvalget i 1943.

”Til biskoppen over Århus stift

....

1) Det må principielt, og uanset skiftende politiske opportunitetshensyn og uanset alle iøvrigt velbegrundede hensyn til samfundslivets kontinuitet, til ro og orden eller sikkerhed for statens borgere, stå fast, at kirken eller præsterne ikke fra statsmagts side kan modtage direktiver for forkyndelsen, den regelbundne i kirken og den friere ved møder og i menighedsblade. Danske præster er i deres forkyndelse alene bundet til Guds ord i bibelen og i vor kirkes symbolske bøger. At de tillige – så vidt det er forsvarligt – bør undgå at volde unødige vanskeligheder for det folk, de tilhører, er en sag for sig, men tillige en sag, som må overlades til deres egen samvittighed. For præsterne ville ansvaret blive lettere at bære, hvis de kunne overlade den sag til andre, men så let *er* ansvaret nu engang ikke.

2) Det må principielt stå fast, at det er den kristne forkyndelses pligt og ret også at tage tidens politiske foreteelser op til bedømmelse i lyset af Guds ord, og da især når den politiske dynamik griber ind på kristeligt og kirkeligt område. Politik kan ikke udskilles fra det menneskeliv, den kristne tro vil lægge ind under Guds ord, hans dom og hans tilgivelse. Derfor må den kristne forkyndelse tale sandt og åbent om politik.

3) Det må principielt stå fast, at det er den kristne forkyndelses ret og tillige kan være dens pligt at foretage en sådan kristelig vurdering også når det drejer sig om forhold i udlandet, og at det særligt må være præsterne, der er forpligtet til at vejlede menighederne i deres bedømmelse.

4) Det må principielt fastholdes, at Kristi Kirke er en enhed, så at når et lem lider, lider de alle. Den danske kirke må derfor til enhver tid have pligt og ret til positivt at udtrykke sin samhørighed med lidende kirkesamfund, som under lidelsen holder fast ved evangeliet. Dette kan ikke være forbeholdt biskopperne alene, og det må kunne udtrykkes tydeligt og offentligt.

5) Det må principielt stå fast, at alle danske borgere – også præster – står under beskyttelse af den danske grundlovs § 84, hvorefter censur og andre forebyggende forholdsregler ingensinde påny kan indføres. En henstilling om i kirkelige blade eller på anden måde at undlade at bringe andre meddelelser end sådanne som – på forhånd godkendte fra ”officielt sted” – har været at læse i dagspressen, er således grundlovsstridig, i hvilken forbindelse

det er nødvendigt at minde om, at *alle* danske embedsmænd har skrevet under på, at de vil holde grundloven, også de, der har udsendt og videre-sendt udenrigsministeriets skrivelse af 13.februar.

6) Det må principielt stå fast, at den danske grundlovs frihedsrettigheder efter de gældende folkeretslige bestemmelser, som er tiltrådt af Danmark og Tyskland, ikke kan indrømmes at være bortfaldne på grund af den tyske militærbesættelse af Danmark, idet den 4. Haagerkonvention af 1907 fastslår, at okkupanten kun kan gribe ind i det besatte lands retsorden, hvor det drejer sig om *militære* interesser.

7) Det må derfor også under de nugældende forhold stå fast, at den øvrighed, – dansk eller tysk – som prisgiver retten og tilsidesætter grundloven, ikke er nogen sand øvrighed, så at bibelens ord om forpligtelsen til at adlyde den verdslige øvrighed ikke uden videre kan tages til indtægt af en sådan øvrighed. Det samme må gælde kirkelig øvrighed.

8) Disse retsprincipper og de andre anførte principper kan ikke prisgives, uanset hvilke ydre konsekvenser det måtte få for kirken som helhed, for landet som helhed eller for den enkelte. Den øvrighed som udbyder retten og friheden i subskription, må vide, at subskriptionen forpligter forlæggeren for hele værket. Har man solgt de første hæfter, så har man solgt det hele.

9) I det foreliggende tilfælde må det fastslås, at den danske kirke i særlig grad ved historiens og det åndelige og folkelige slægtskabs bånd er knyttet til de andre nordiske kirker, og i Norge kun, men til gengæld også i særlig grad, til den af biskop Berggrav og senere af professor Hallesbye ledede norske kirke, så at de ovennævnte principper allermindst kan opgives i det konkret foreliggende tilfælde....”

(Skrivelsen var blandt de skarpeste – og længste – protester mod Kirkeministeriets forbudsskrivelse februar 1943. Protesten findes i flere arkiver, idet Nordentoft i juni, ud over den tjenstlige indsendelse til Kirkeministeriet, rundsendte den i ca. 200 eksemplarer. Kirkens Front gengav den i sit første nr. juli 1943).

8. Hyrdebrevet oktober 1943

Som protest mod besættelsesmagtens aktion mod de danske jøder oplæstes nedenstående i de fleste danske kirker ved gudstjenesten 3.10.1943 (se kapitel 5.2).

”Den danske kirkes stilling til jødespørgsmålet

Overalt, hvor der rejses forfølgelse af jøder som sådanne af racemæssige eller religiøse grunde, er det den kristne kirkes pligt at protestere derimod.

1. Fordi vi aldrig vil kunne glemme, at kirkens Herre, Jesus Kristus fødtes i Bethlehem af Jomfru Maria i følge Guds forjættelse til hans ejendomsfolk, Israel. Jødefolkets historie indtil Kristi fødsel rummer forberedelsen til den frelse, Gud har beredt alle mennesker i Kristus. Dette kendetegnes ved, at det Gamle Testamente er en del af vor bibel.

2. Fordi forfølgelse af jøder strider imod den menneskeopfattelse og næstekærlighed, som er en følge af det budskab, Jesu Kristi kirke er sat til at forkynde. Kristus kender ikke personsanseelse, og han har lært os at se, at ethvert menneskeliv er dyrebart i Guds øjne. ”Her er ikke jøde eller græker; her er ikke træll eller fri; her er ikke mand og kvinde; thi alle er I een i Kristus Jesus.”(Gal. 3,28.)

3. Fordi det strider imod den retsbevidsthed, som råder i det danske folk, nedfældet i vor dansk-kristne kultur gennem århundreder. I henhold hertil har alle danske statsborgere efter grundlovens ord lige ret og ansvar for loven og religionsfrihed samt ret til at udøve vor gudsdyrkelse efter kaldelse og samvittighed og således, at race og religion aldrig i sig selv kan blive anledning til, at et menneske berøves rettigheder, frihed eller ejendom. Uanset afvigende religiøse anskuelser vil vi kæmpe for, at vore jødiske brødre og søstre bevarer den samme frihed, som vi selv sætter højere end livet.

Der findes hos den danske kirkes ledere en klar forståelse af vor forpligtelse til at være lovlydige borgere, som ikke utidigt sætter sig op mod dem, der øver myndighed over os, men samtidig er vi i vor samvittighed bundne til at hævde retten og protestere imod enhver krænkelse; derfor vil vi i givet fald utvetydigt vedkende os ordet om, at vi skal adlyde Gud mere end mennesker.

29/9 1943 på biskoppernes vegne
H. Fuglsang Damgaard”

9. *Biskop Øllgaards hyrdebrev oktober 1943*

I Fyns stift undlod biskoppen at lade det fælles hyrdebrev oplæse. I stedet udsendte han sin egen protest, som oplæstes i kirkerne 3.10.1943.

”Til præsterne i Fyns stift.

De opfordres til ved gudstjenesten den 3. Oktober at oplæse følgende :

Med dyb sorg har vi i den danske kirke modtaget meddelelse om de forholdsregler, der er truffet mod jøderne i Danmark.

Vi føler os bundne i vor samvitighed til at nedlægge indsigelse herimod, fordi forfølgelse af jøder strider mod den menneskeopfattelse og næstekærlighed, som Jesu Kristi Kirke er sat til at forkynde, og fordi det strider mod den retsbevidsthed, der råder i det danske folk, nedfældet i vor danske kristne kultur gennem århundreder.

Som kristne må vi også protestere mod, at man sætter forholdsregler mod lovlydige jødiske danske i forbindelse med frigivelse af danske soldater.

Odense, den 2. Oktober 1943 H Øllgaard ”

(I flere arkiver. Begge hyrdebrev optrykt i Sandbæk og Rald s 21 og 53).

10. Retningslinjer under fremmedvældet

Anonym skrivelse rundsendt blandt præster i efteråret 1943. Muligvis forfattet af Hans Magle. (se kapitel 6.2).

”Fortroligt!

Retningslinjer under fremmedvældet.

1. I den situation, som er skabt med den 29. august 1943 her i landet, ønsker vi at stå som Kristi Kirkes og det danske folks præster. Det afgørende vil i alle forhold være vor indre *holdning*. Ef. 6,10-20.
2. Vi vil derfor på Evangeliets grund og som lovlydige borgere holde fast ved forkyndelsens og bønnens *frihed* indenfor kirkens og hjemmets vægge. 2.Kor.3,17. Jfr Haag-konventionen III. Art.46.
3. *Loyalitet* lover vi kun overfor danske myndigheder, de kirkelige ifølge vort ordinationsløfte og de statslige ifølge vort kaldsbrev. Når samvittigheden kræver det, vil vi adlyde Gud mere end mennesker Acta 5,29.
4. I tilfælde af *arrestationer* fra de fremmedes side står vi alle for én og én for alle. Vi vil i givet fald omgående og i alles navn protestere på rette sted og

gøre, hvad der står i vor magt, for at fremtvinge en frigivelse. Retten har altid i længden vist sig at være stærkere end ydre magt.

5. Som De véd, er der organiseret en privat *budtjeneste*. Vi vil – om nødvendigt – ad den vej videregive meddelelser af værdi som kommer os i hænde. Den fortrolige brug af disse må være en selvfølge. Sandheden véd vi, er det stærkeste våben mod løggen.

6. Der er allerede adskillig erfaring for, hvor meget en personlig modig og fælles fast optræden betyder i den nuværende situation. Vi vil danne en sådan ubrydelig *enhedsfront* tværs over alle individuelle opfattelser. Fællesskab er tyranniets bane.

7. Vi vil *forblive i vore sogne*; så længe det er os muligt, og tage os af alle lidende og ængstede. Intet må i så henseende forsømmes. Sandheden tro i kærlighed vil vi tillige træde op mod al krænkelse af menneskelighed, sandhed og ret. – Sort ser det ud, *men* almægtig er Gud..., og husk, at det levende ord ejer sædekornets liv og kraft.

8. Vi vil over alle ting frygte og elske Gud og sætte al vor lid til *Ham*, som lydigt gik ind under korsets lidelse og derved overvandt mørkets fyrste. Han har gjort os til sine brødre og kaldet os til at følge i sine fodspor. Frelsen og sejren tilhører vor Gud, som sidder på tronen, og lammet. Åb. 7,10.”

Gengivet i det illegale blad Kirkens Front 21.10.43. Her citeret fra eksemplaret i Hans Magles arkiv.

11. *Biskop Noacks referat af mødet i Århus bispegård 16.12.1943*

Her mødtes ledende PUF-præster med fire af biskopperne for at diskutere kirkens stilling (se kapitel 5.3). Deltagere: Biskopperne Malmstrøm, Hoffmeyer, Øllgaard og Noack, 25-30 præster fra Jylland og Fyn samt pastor Th Glahn fra Valby. Pga. sygdom var Scharling og Smith fraværende.

”*Bay*, Risskov ledede mødet. Han omtalte den spænding, der var i vide præstekredse, stærkt næret af retsovergreb, rygter om anvendelse af tortur og den delvise tvangsudskrivning af arbejdere til værnemagten. Nogle mener, at man kun kan komme ud af spændingen ved at få protesteret fra kirkens side. Der er fremsat forskellige forslag: 1) protest mod torturen, 2) protest mod nazismen, 3) kollekt til fordel for jøderne 4) nægtelse af kirkebogsattester til tyskere 5) at sætte en præst til at prædike i radioen, som vil

benytte denne lejlighed til at tale fra leveren. Bay var åbenbart ikke stemt for noget af disse forslag. Det var ikke bevist, at der brugtes tortur. Mht. til tvangsudskrivning af arbejdere var situationen ikke klar, idet danske myndigheder medvirkede;

ad 5) bemærkedes, at det ikke ville være rigtigt at provokere en situation frem. Når situationen kommer, og biskopperne fremkommer med en protest, gælder det om, at det ikke på forhånd er forkludret ved andre protester. Dog har jo enhver lov til at protestere i sin prædiken. Sluttelig opfordrede han dem, der ikke var enig med ham, til nu at tale ud, mens biskopperne var til stede.

Grønæk, Viborg: Vi vedtog i Risskov, at vi ikke kunne blive ved status quo, men der måtte ske noget. Vi ville gerne gå frem under biskoppernes førerskab. Vigtigere end enhedsfront er dog en god samvittighed. Føler sig ikke tiltalt af hver søndag at læse protester op, heller ikke af det separatistiske, at præster på egen hånd optræder som "protestanter", men vil gerne have et nytårshyrdebrev, hvori der i bekendelsesform tages klart afstand fra nazismen. Måske kan den ikke blive ens over hele landet i form af et fælles hyrdebrev, men så et hyrdebrev fra hver biskop, dog efter samme retningslinjer.

Sandbæk, Hersom, har længe følt sig ilde tilpas ved situationen. Den danske kirke burde bekende, at den gjorde fejl i ikke at protestere mod Antikominternpagten og loven mod kommunisterne. Vi kommer efter krigen til at begynde med et rigtig skidt forhold til kommunismen. Biskopperne begik en stor fejl ved at udsende den ministerielle skrivelse om tavshed i den norske kirkekamp. Og nu har vi også kunnet tage jødeforfølgelsen uden at erklære kirkekamp. Mener biskopperne i det hele taget noget med den sidste passus i deres erklæring om jødespørgsmålet? Nu vil vi gerne have et nytårshyrdebrev; bedst at hver biskop laver det til sit stift, ellers bliver det bare et svagt kompromis. Det bør indeholde en klar fordømmelse af nazismen, en velsignelse over de forfulgte og dem, der hjælper dem, en protest mod de fjendtlige soldaters forfølgelse af vore unge piger. Ordet "fjende" bør findes i hyrdebrevet.

Nielsen, Hals: da vi fik meddelelse om, at vor biskop havde lovet tyskerne loyalitet, gjorde det et meget pinligt indtryk på os. Derfor har vi ikke ment at kunne diskutere de her rejste spørgsmål med ham. Måtte i en vis modsætning til Sandbæk sige: Hovedsagen er, at det rigtige sker. Det skal være tyskerne, der spiller ud.

Münster, Biersted, vil hellere have et fælles hyrdebrev end have det overladt

til de enkelte biskopper, fordi han i denne sag ikke kan have tillid til biskop Smith.

Rasmussen, Vejle, var glad for den orientering, der var blevet givet præsterne i Haderslev stift ved provstimøder og ville roligt afvente biskoppernes initiativ. Ville slå koldt vand i blodet på Sandbæk. Anledningen til kamp må komme fra fjendens side.

Schou, Aalborg: Vi præster i Aalborg har meddelt biskoppen, at vi var kede af hans loyalitetserklæring. Vi kan i øvrigt være enige om, at enhver kan lade sig overrumple. Det ville være rart, om biskoppen havde indrømmet, at det var det der var sket ham, men i vort forhold til biskoppen er der ikke gået noget skår. Iøvrigt: Hvornår kan man pludseligt begynde at protestere mod retskrænkelser, når man har ladet så meget passere?

Westergård (fra Viborg stift) [Anker Vestergård, Asmild, Viborg]: Vi, der er kommet her, repræsenterer ikke nogen, vi taler kun på egne vegne; vil gerne høre, hvad biskopperne siger.

Helms, Mjolden: Vi har det sådan i Ribe stift, at vi kan tale åbent med vor biskop. Vi var kede af visse ting i forbindelse med skrivelsen om den norske kirkekamp, men vi står med fuld tillid over for ham.

Glahn, Valby, gjorde rede for PUF og bad biskopperne om ikke på nogen måde at opfatte den som vendt mod dem, men snarere som en bøn om at måtte stå sammen med dem. Til det her fremkomne udtalte han: Vi kan ikke diktere tyskerne deres krigsførelse, og det er ikke vor opgave at irritere dem frem. Der er meget, man gerne ville have sagt i denne tid. Bør kirken så ikke sige det? Den bør det, når det er klart påkrævet. Ønsker ikke et fælles hyrdebrev nu, men ser gerne et nytårshyrdebrev fra hver. Det er ikke præsternes sag at diktere biskopperne, hvad der skal stå i et hyrdebrev.

Noack udtalte på foranledning af ønsket om at høre, hvad biskopperne havde at sige, at han i første række var kommet for at høre mulige andre synspunkter fra præsterne end dem, han kendte fra sit eget stift, men ville gerne på det direkte spørgsmål svare, at han anså det fælles hyrdebrev for et udtryksmiddel, der kun burde anvendes under ganske særlige omstændigheder, før bispemødet 19-20. januar ville der i hvert fald ikke kunne blive tale om noget sådant, da situationen ikke kunne anses for så påtrængende, at der absolut måtte handles nu. Mente heller ikke for sit vedkommende at ville udsende noget nytårshyrdebrev.

Dahl, Horsens, forstod godt, at biskopperne ikke ville provokere en situation, hvis rækkevidde de ikke kunne forudse. Det var svært at blive enige om, hvad der krævede protest. Dahl havde ment, at der burde protesteres

mod henrettelserne, men det havde han ikke kunnet blive enige med andre præster om. Han havde så oplæst sin egen protest fra prædikestolen – og som tak modtaget mange blomster, endogså fra en katolik!

Malmstrøm, forstod Sandbæk, men kunne ikke følge ham. Vi må ikke svigte sandheden, men heller ikke ægge en kirkekamp frem.

Hoffmeyer meddelte i anledning af en passus i Dahls protest, der imidlertid var blevet oplæst, at der havde været to danske præster hos de dødsdømte (Kaj Jensen og Baun). Hvis en præst bliver arresteret, vil hans biskop naturligvis gøre alt, hvad der er muligt for ham, med mindre præsten ønsker at være arresteret. Engberg ønskede som bekendt at blive siddende.² Mente ikke at kirken var belastet i forhold til kommunismen. Havde personligt for længst haft kærligt tilbud fra kommunister i Århus om at blive hjulpet til udlandet, hvis det kneb. Her kommer nu forlangende – fra nogle – om et ”protesthyrdebrev”, fra anden side kommer der lige så stærke krav om et ”forsoningshyrdebrev”. Det ser ikke ud til at være helt klart, hvad situationen kræver.

Øllgaard: Det undrer mig at høre denne overtro på hyrdebrev. De 95% af Danmarks præster vil dog kritisere et hyrdebrev, når det kommer (tilråb: Ikke nu! Det var dengang!). Man ønsker et hyrdebrev mod nazismen. Har de fleste dog ikke haft lejlighed til at sige fra? Det ville altså blive noget formelt.

Baun, Randers, savnede i biskoppernes udtalelser angsten for, at vi ikke gik langt nok; mente at biskopperne godt kunne rette en ny henvendelse til Dr. Best med protest imod jødernes bortførelse og krav om deres frigivelse. Vil helst have et fælles hyrdebrev; det må gerne vente til efter 20. januar.

Poller, Kolding, vil ikke være med til at fremsætte noget ønske til biskopperne om hyrdebrev.

Sandbæk, slutter sig til Baun. Der må også protesteres mod tilsvining i radioen af ofrene for den tyske retsforfølgelse, ligeledes mod tilsvining i ”Fædrelandet” og ”Nationalsocialisten”. Bentsen, Esbjerg, er blevet trukket igennem i ”Fædrelandet”. Det er der ingen grund til at tage alvorligt. Vi skal ignorere, hvad der står i de blade.

Gadebjerg, Ensted: Jeg har en anden ængstelse end den, der er kommet stærkest til orde her. Jeg er bange for en aktivitetstrang, der ikke er begrundet i evangeliet.

Sletten, Øster Velling: Der er ikke tale om at rejse en kirkekamp. Den er rejst med jødeforfølgelsen. Der må ikke blive ro om det spørgsmål.

Hald, Vejle: Tavsighed er en grobund for uro og mistænksomhed. Det betyder

meget for os, at vi under den ene eller den anden form hører fra vor biskop, som vi også før har gjort.

Noack erklærede på et spørgsmål fra Bay om et resultat af mødet at ville tage det fremkomne med i sine overvejelser, ligesom han gjorde med, hvad der kom frem i samtaler med stiftets præster.

Paul Knudsen, Århus, erklærede sig tilfreds med, at biskopperne ville tage de faldne udtalelser med i deres overvejelser. De ville glæde os præster med et stærkt og godt hyrdebrev, og jeg tror, at det også ville glæde vore menigheder.

Bay sluttede mødet.”

(Fra Haderslev Bispeembedes arkiv pk 188. Referatet er sandsynligvis skrevet af biskop Noack, der skulle orientere den fraværende biskop Scharling om mødet med præsterne. Noack oplæste referatet på bispemødet 19. januar 1944).

12. *En PUF-præsts referat af samme møde:*

”Fortroligt. Må ikke sendes med posten.

Beretning om PUF-mødet i Århus d 16. dec 1943

Tilstede var repræsentanter for så godt som alle PUFudvalg i Jylland og på Fyn samt de 4 biskopper: Hoffmeyer, Malmstrøm, Noack og Øllgaard. Mødet holdtes i biskoppens studereværelse og dagligstue. På skrivebordet står der ved den ene side et billede af bispinden og på den anden et kabinets-fotografi af Winston Churchill.

Pastor Bay, Risskov, bød velkommen, takkede biskopperne, at de ville være med. Der er uro i præstekredse over retskrænkelserne. Nogle mener, der må en ny protest til, at der må nægtes tyskerne attester, at der må protesteres mod tvangsudskrivning af arbejdere, og at der må én sættes til at prædike i radioen for at sige fra overfor tyskerne og fordømme nazismen. Situationen er ikke klar. Vi må ikke provokere en protest. Den enkelte kan finde plads i sine prædikener for det, der ligger ham på sinde. Det betyder overmåde meget med en kirkelig enhedsfront.

Dr Grønbæk, Viborg: Ved mødet d 2.12. drøftede vi, om vi kunne blive ved status quo. Det kan vi ikke. Vi vil gerne gå frem under biskoppernes ledelse,

men det må ikke blive en sovepude. Vi må have en god samvittighed. Ikke protest hvert øjeblik, heller ej for meget i prædikenen, men der kan ønskes en nytårshilsen fra biskopperne med fordømmelse af nazismen, en bekendelse.

Sandbæk, Hersom: Vi er ilde tilpas. Vi må nu bekende, vi gjorde fejl, da vi ikke protesterede mod Antikominternpagten. Det ville være ret at sige det, men også klogt. Så kom skrivelsen om Norge. Først med jødeforfølgelsen kom protesten. Der står der, at "vi sætter friheden højere end livet". Det forpligter. Vi må erklære, at der er kirkekamp i Danmark. Det må siges, at nazismen er Antikrist. Vi må vide, at vi er på march den rigtige vej. Klogskab er godt, men der er også noget, der hedder ære og samvittighed. Nævne et eksempel på tortur, som han mente, han kunne skaffe en mand til at bevise. Vi må have et nytårsbrev, måske helst fra hver biskop for sig. Der kunne også siges noget om de unge piger og hjemmene. Radioprædikanterne er tamme. De taler som om intet var hændt. Vor meget omtalte "Viborgskrivelse" blev til som en pinlig nødvendighed af at lave en særlig aktion; den blev til under en luftalarm i Viborg efter forhandling med Malmstrøm. Den er blevet misforstået; vi er glade for at forhandle med Malmstrøm.

Noack spurgte præster i Haderslev stift, om de ikke havde indtryk af, at de frit kunne komme til ham.

Nielsen, Hals: Det er mig pinligt at tale om biskop Smiths loyalitetserklæring samtidig med, at gode danske folk blev taget som gidsler. Smith siger, at han stadig er rede til at aflægge en sådan erklæring. Præsterne kan ikke støtte ham i hans standpunkt. Vi må være enige om, at det er tyskerne der må spille ud. Ville nægte at tage danske arbejdere i kvarter. Der er ingen hjemmel for det i præstegårde.

Mynster, Biersted: Ønskede et fælles hyrdebrev fra biskopperne.

Hoffmeyer oplæste biskop Smiths redegørelse.

Rasmussen, Vejle udtrykte tillid til sin biskop. Ville slå koldt vand i blodet på Sandbæk.

Poul Schou, Ålborg: Vi kunne ikke bøje os for Smiths henstilling. Siden har han haft en god stilling. Vi kan alle "træde i spinaten". Kirken burde have optrådt tidligere. En ikke ringe del af Indre Mission er i øjeblikket nazistisk, hvad der forklarer meget af Bartholdys artikler. Vi må tænke på tiden efter krigen. Kirken bør have en repræsentant i Frihedsrådet. Kirken er i øjeblikket populær i byerne, der er nationalt medløb. Men kirken vil blive upopulær, når den må gå imod selvtægt og lynchning.

Helms: Der er gjort rede for forholdet til de forskellige biskopper, derfor må

jeg sige noget om vort forhold til Scharling. Der har været gnidninger især ang. protestskrivelsen om Norge, og vi fik en "næse" i Ringkøbing og Tønder. Vi har hele tiden holdt forbindelse med Scharling; han bliver underrettet og ser gerne vi samles, og har selv haft præster i Ribe provsti hos sig. Vi er glade for at have biskopper med i dag, og vi må hellere gå noget langsommere frem og holde enhedsfront end at enkelte laver ubesindigheder. Nævnte Magles omtale af de fængslede i Tønder og skrivelsen til Scharling og Fuglsang Damgaard om at "bede for dem, der har mistet deres frihed".

Noack: Der er lyst efter en udtalelse. Holder stadig forbindelse med Scharling. Vi har ikke nogen organiseret kirke. Et fælles hyrdebrev kan kun anvendes, når det er nødvendigt. Overfor overgreb eller for at undgå forvirring. I en kommende lignende situation som jødespørgsmålet må vi finde sammen igen. Der kan ikke ventes noget fælles til nytår, ikke før efter 20 januar, da der er bispemøde, hvis da ikke noget aktuelt indtræder. Derimod måske i de enkelte stifter til nytår. Jeg kan ikke se, øjeblikket er rede til dette. Men gerne høre og overveje.

Dahl, Horsens: Vi måtte vente en situation. Henrettelserne var overgreb på alle retsregler. Radioen taler om banditter – og landsforrædere roses. Jeg måtte gå alene og oplæste søndagen efter henrettelsen en protest efter prædiken mod den krigsforbrydelse, henrettelsen er; den er sabotage mod folkeretten, den betegnedes som mord. Der blev sendt en tysk feltpræst og ikke en dansk. Vi kan ikke tjene to herrer. Jeg lyste Guds fred over vore døde landsmænd, de gav deres liv for vor frihed, og Guds fred over deres efterladte. Alle i kirken rejste sig, også en tysk officer. Jeg har ingen ubehageligheder fået, men tak fra mange, også fra en katolik.

Th Glahn, Valby, der var budt velkommen som PUF repræsentant, fortalte om oplysning og efterretning i København. Stadig samarbejde og forbindelse med Fuglsang Damgaard. Noget vigtigt er de blade der udsendes til de forskellige stænder (tjenestemænd, læger, lærere m.m.) af noget, der blev kaldt "Studieringen", men nu intet navn har. De kommer også til præster, til repræsentanter for PUF, og vi må gerne støtte dem. Det er pålidelige meddelelser fra embedsmænd og ikke noget illegalt skrift. Man sender det enkeltvis pr post, tør ikke sende det i pakker med flere. Husk der er hverken over eller underskrift. Det vigtigste i PUF er ikke kollegahjælpen, men at vi står sammen og får føling med vore biskopper. Det er ikke meningen at filantropien skal gå forud for sandheden. Der er aktivt hjælpearbejde overfor jøderne. Hjælp til dem, der er blevet taget. Fuglsang Damgaard sidder i udvalg med forskellige. Der er tilladelse til at sende tøj, men endnu ikke mad, til

Theresienstadt. Skal vi yderligere protestere her, ødelægger vi hjælpearbejdet. Vi føler alle, at sandheden må siges i en række spørgsmål, ikke hver anden søndag, men i en klar situation. Ikke drille tyskerne frem til kamp for kampens skyld, men stå klart på evangeliet. Vi må være forberedte på protest angående arbejdstjeneste, sådan i Norge, men der lå det helt anderledes med Quislings styre. PUF er ikke et arbejde rettet mod biskopperne, men en hånd rakt ud mod dem. Vi skal ikke diktere hyrdebrev. Biskopperne er ikke vore rigsdagsmænd, men vi ønsker et nærmere forhold i fremtiden. Bedst med hyrdebrev hver for sig; samlet bliver det let en kompromisskrivelse.

Malmstrøm: Taknemmelig over at høre på og tale med præster. Forstår godt det Sandbæk siger, men er ikke helt enig med ham. Vi skulle ikke have sendt den skrivelse om den norske kirke ud. Det er sandt, det er nogle tamme radioprædikener. Tanken om hyrdebrev må bundfælde sig i vort sind. Vi skal ikke ægge en kirkekamp frem. Hvis en præst bliver arresteret, gøre alt for at hjælpe ham. Men han må ikke ud af en vis raskhed sige noget, og så bagefter bede os hjælpe.

Hoffmeyer: Kirken står solidarisk med folket i kampen. Skrivelsen om Norge var ikke værd at gøre så meget ud af. Biskopperne protesterede overfor Holbøll. De fleste præster er imod sabotage. Henrettelser er krigens kår.

Øllgaard: Når man har været præst i mange år, husker man, hvor meget man kritiserede hyrdebrev. Fordømmelse af nazismen vil være formelt, officielt. Efter udsendelsen af hyrdebrevet, som jeg tillod mig at rette i og gøre kortere og klarere, var der en vis utilfredshed. Så hjalp det at komme igang med at hjælpe jøderne ude i landet. Skal vi ikke søge at sætte ind andre steder? Vi er ikke på retræte. Vi står folkeligt klarere og bedre end før. Det er formelt at protestere. Vi må stå med begge ben på jorden. Vi står i den samme kamp mod det onde som før. Vi må se det i øjnene, at vi er i krig mod tyskerne. Paul *Schow:* Det er ikke for tyskernes skyld, vi ønsker et nytårshyrdebrev, men for vor egen og for vore menigheder.

....

I kaffepausen skulle biskopperne forhandle, og vi andre opholdt os i en anden stue og drøftede det foreløbige resultat, som vi fandt var blevet alt for lidt. Baun, Randers, havde noget på hjerte, og vi valgte ham til talerør overfor biskopperne. Stemningen var blevet skarpere hos de allerfleste.

Baun: Jeg savnede en tone om angst for, om vi gør hvad vi kan og er nået langt nok ud. Vi trænger til en aktuel adresse. Dødsdommene i Randers, 4 i en uge og mordet på adjunkt Hoff har gjort dybt indtryk. Efter henrettelsen

gik alle flag på halv stang, men tyskerne vil fremtidig forbyde al flagen på halv og tage både flaget og manden. Der er ikke kommet ophidselse eller strejker, men præget er roligt, lidende; hos de bedste tavst og sammenbidt. Men desværre er en stor del blevet bange; de angriber sabotagen og forsvarer tyskerne. Og det giver os præster et ekstra ansvar. Biskopperne bør henvende sig til Dr. Best om at få jøderne hjem. At protestere kan synes negativt. En redegørelse fra biskopperne betyder meget. Omtalte at de dødsdømte havde haft besøg af to danske præster (stiftsprovst Kaj Jensen og Møgelvang Nielsen) og den tyske feltpræst. Når man er vokset op ved grænsen, har man meget svært ved at tage en tysk præst, men jeg må indrømme, han gjorde det godt og evangelisk med sin dødsberedelse. Ingen dansk kunne have gjort det bedre. Det skete på tysk, som de alle forstod.

Poller, Kolding udtrykte sin tillid til biskopperne.

Helms: Gerne slutte mig til Baun. Med en enkelt undtagelse er vi præster forundret over biskoppernes passive holdning. Vi ville gerne der skulle komme noget ud af mødet i dag. Vi er ikke oprørere; vi vil meget gerne have en hilsen fra biskopperne til nytår eller 20. januar; Det behøver ikke være en protest, men en henvendelse eller lignende, men helst snart, for der kan ske meget; og det er ikke underligt, der er uro blandt præsterne, at vi oprøres over alt, hvad der sker af henrettelser, tortur (for selv om det siges, det er overdrevet, så – hvis det blot sker, er det frygteligt), retskrænkelser. Der siges, at henrettelser er krigens kår, men det må sætte en brod i vort sind. En præst skrev for nyligt, at vi anerkender ikke, at vore idealistiske unge behandles som forbrydere, de bør behandles som krigsfanger, da tyskerne selv har erklæret den totale krig.

Noack oplæste en skrivelse, biskopperne havde sendt til Udenrigsministeriet om at sende pakker og breve til deporterede jøder.

Poul Schou: Undskyld, men det er for ringe. I stedet bør biskopperne den 20. jan gå i ornat til Dr Best og sige: Hvornår kommer jøderne hjem? (Noack: Best tager ikke imod nogen). Sådan er bisperne før gået til Kongen (Noack: Han er ikke vores Konge, Best). Det er udmærket med hjælpen, men uretten må ikke glemmes. I stedet for at forlange dem hjem, giver vi dem – overfrakker!

Malmstrøm: Det er rigtigt, at vi må spørge: Har vi gjort nok? Jeg føler stærkt, at det sidste ord ikke er sagt.

Noack: De må ikke vente, der skal ske mere efter i dag, end efter hvad jeg ellers hører i mit stift.

Øllgaard: Vi skal ikke stå og binde os til noget.

Hoffmeyer: Det er blevet sagt, vi skal ikke søge benådning hos tyskerne. Det kan være rigtigt, men for familiernes skyld må vi gøre det. De er kommet her og har trængt til trøst. Det er ikke altid, de fængslede ønsker henvendelse. Engberg.

Sandbæk: Bliver vi fængslet, vil vi tage vor straf som mandfolk. Skal vi blive ved med at prædike i radioen, samtidig med at den sviner vore unge til som banditter? Talte om Hitlers zig zag kurs i den tyske kirkekamp.

Sletten, Øster Velling: Der bliver ikke ro om sagen.

Gadeberg, Ensted: Vi må passe på, det ikke mere bliver trang til aktivitet end til evangelium.

Hald, Vejle udtalte fortrøstning til sin biskop, men en henvendelse (Nytårsbrev eller lignende) ønskes gerne.

Knudsen, Århus: Biskopperne ville glæde os med en henvendelse – – –

Dermed sluttede mødet. Stemningen var klar dansk. Retningsskillelinjer mærkedes ikke. Men der var en spænding mellem bisperne og de fleste præster. Og mange forlod mødet med et noget forstemt sind.

Med venlig hilsen til kollegerne fra jeres mere eller mindre heldige udsending. Læs Es 11,4 om kirkens evangeliske ansvar og opgave i situationen!”

(Referatet er foretaget af H J Helms, Mjolden, der 19.12.1943 sendte det til PUF-kollegaerne Hans Magle og Jens Holdt. I originaleksemplaret i Hans Magles arkiv er anvendt mange forkortelser, som her er opløst).

13. PUFs protest efter drabet på Kaj Munk 4.januar 1944 (se kapitel 5.5)

”Kære kolleger!

Da mange præster utvivlsomt vil finde det naturligt på søndag i kirken at omtale Kaj Munks død, vil vi gerne tilsende vore kolleger følgende, som muligvis kunne danne grundlaget for det, som ved denne lejlighed bør siges. Dette i hast, senere håber vi at kunne skrive mere om selve sagen.

P.U.F.

”Det sker, at et enkelt menneskes død i særlig grad bliver os det spejl, hvori vi ser krigens meningsløse gru. Sådan er det gået os, da det fo’r som en løbebild over landet, at Kaj Munk var myrdet.

Vi magter ikke at udrede alt, hvad der bevæger sig i menneskers sind i

disse ufredsår, men vi må fra kirkens side fordømme den række af snigmord, der har fundet sted i vort land i den senere tid. Kaj Munks død er for os en naturlig anledning dertil, fordi han var kirkens tjener og dens højtbegavede søn, hvis digterord nåede langt ud i vort folk. Vel ved vi, at der ofte stod strid om hans navn og hans digtning, men ingen var i tvivl om, at hans kamp var kampen for evangeliets forkyndelse i det danske folk.

Vi griber derfor denne anledning til at fordømme den ånd, der ligger bag snigmordenes selvtægt, og vi ræddes ved at tænke på, hvad denne form for kædemord kan føre med sig i fremtiden. Dette hører til de former for krig, som er uforenlige med vor nedarvede retsbevidsthed og kristentro.

Kirken sørger i dag over Kaj Munks død. Han var – selv for dem, der var uenige med ham – en inspiration. Han var en ildsjæl med rige digteriske og dramatiske evner, og han var en mand, som blev et enestående redskab for Guds evangelium. I denne vor sorg vil vi bede Gud om, at dog mennesket måtte standse og betænke sin nedværdigelses vej og dermed atter berede fred og retfærd på jorden, og i vor bøn vil vi tænke på hans hustru og børn og overgive dem til Guds nådes varetægt.””

(Gengivet i Sandbæk og Rald s 81)

14. *Nordjyske præsters forslag til udtalelse efter mordet på Kaj Munk* (se kapitel 5.5)

”Siden den 29. august har udviklingen i Danmark været præget af en stedse stigende lovløshed, en lovløshed, som nu sidst med mordet på en præst i den danske folkekirke tillige er en trussel mod Ordets frihed iblandt os. Den stilling, vi nu står i, kendetegnes ved, at vi – efter at den tyske hær har overtaget magten og ansvaret i landet, og dette styre ikke har været i stand til at opretholde retssikkerheden – ikke mere har nogen øvrighed, som kan varetage øvrighedens rette opgave: at værne om danske borgeres liv og vel-færd, at være en skræk for den onde gerning og ikke for den gode. En øvrighed som ikke længere varetager, eller formår at varetage denne opgave, er ophørt at være øvrighed. Vi må derfor kræve, at al myndighed i dette land atter overdrages dem, hvem den rettelig tilkommer, så at den lovløshed, der har bredt sig, igen kan bringes til ophør. Kun da, når vi får en øvrighed, der virkelig udfører øvrighedens gerning, og som vi derfor skylder lydighed efter Guds ord, kan vi i vor forkyndelse med Apostlen minde om, at hver sjæl må underordne sig de foresatte øvrigheder, så at den som sætter sig imod øvrig-

heden, modstår Guds ordning, og kun da kan fred og orden påny komme til at råde i vort samfund.”

(Tilsendt biskop Smith 13.januar 1944. Aalborg bispearkiv)

15. Udkast til biskoppernes hyrdebrev 1944

Der skulle seks udkast til, før biskopperne langt om længe kunne udsende den endelige version af deres fælles hyrdebrev til oplæsning i landets kirker søndag den 27.2.1944 (se kapitel 5.5).

I. Biskop Noacks forslag forberedt i julen 1943

”Udkast til fælles hyrdebrev.

Fra bispemødet den 19.-20.januar 1944 sender biskopperne i fællesskab en hilsen til menigheden i den danske folkekirke.

Vi finder det naturligt – uden dermed at ville tiltage os en fællesmyndighed, der ikke tilkommer os efter vor folkekirkes orden – på denne måde i en alvorlig tid at tale til menigheden med een røst.

Først henviser vi til den nåde, der er givet os som kristne, at vi er Guds børn. Det skal give os den rette tryghed under alle forhold. Vi ved ikke, hvad der vil ramme os endnu af fortræd og ulykke. ”Men vi ved, at alle ting samvirker til det gode for dem, der elsker Gud, dem, som efter hans beslutning er kaldede.”

Så lægger vi enhver i menigheden på sinde at holde klart og fast, hvad kristendom er, nemlig den tro på Gud fader, Søn og Helligånd, hvortil vi er døbt. I denne tro er vi bundne til Gud; men enhver politisk anskuelse, der kræver menneskers tjeneste helt og ubetinget, er, idet den gør sig selv til religion, uforenelig med kristentroen og må derfor afvises.

Vi påminder om, at vi som kristne er forpligtede til at fastholde skellet mellem ret og uret, sandhed og løgn. Vi må vogte os for at få vor retsopfattelse sløvet ved at vænne os til, at retten krænkes, uden at det volder os varig smerte. Derfor må menigheden heller ikke glemme den retsstridige og voldelige forfølgelse og bortførelse af danske statsborgere for deres races eller partipolitiske stillings skyld. Smerten over uretten og medfølelsen med dens ofre må bæres og fastholdes, indtil uretten er hævet og vore landsmænd

hjemme og fri. Vi må give agt på os selv, at vi ikke skal miste sansen for sandhed i en tid, hvor det i høj grad er sandheden uvedkommende hensyn, der bestemmer, hvad der bringes til offentlighedens kundskab, og dette ikke er undergivet ytringsfrihedens kontrol. Mere end nogensinde gælder det derfor om for kristne, at de personlig i tale og færd er af sandhed.

Som danske kristne er vi eet med vort folk; derfor må vi bevare kærligheden til det levende og varm og opøve den til at omfatte alle gode danske fra kongen til den ukendte mand og kvinde, der efter bedste evne og i oprigtighed tjener vort land.

Derimod advarer vi mod at give rum for hadet og tanker om selvtagen hævn. Hævnen hører Herren til. Han er også rettens håndhæver, og som kristne kan vi ikke ønske nogen anden ret for vort folk end den, der fremgår af Guds dom. ”Han dømmes folkene med retfærd”. Den kristne menigheds vej til det, den begærer er bønnen.

Derfor skal menigheden holde ud i bøn om, at Guds rige må komme og Guds vilje ske, for kongen og vort land og folk, for alle dem, der lider uret og vold, enten de hører til vort folk eller andre, således også for de lidende af Israels folk, om fred med retfærdighed på jorden”.

Noacks forslag blev inden bispemødet strammet op af Øllgaard, så der fremkom et *udkast nr II*, men dette rummede i det væsentligste ændringer i detaljer. På bispemødet fremkom imidlertid et kompromisforslag, hvor første del stammer fra Noacks hånd, resten fra Plums (overgangen er markeret med en stjerne):

III Bispemødets forslag 20.januar

”Danmarks biskopper hilser menigheden i den danske folkekirke. Vi finder det naturligt således at tale til menigheden med een røst i en alvorlig tid.

Krigen har nu på hidtil ukendt måde vist også vort folk sit sande ansigt. Her er ikke blot tale om blodsudgydelse og ødelæggelse af menneskelykke og kulturværdier, men sjælelig forråelse griber om sig; lovløsheden tager overhånd, sansen for ret og uret sløves, og kærligheden bliver kold.

Over for dette henviser vi først til den nåde, der er givet os som kristne, at vi er Guds børn. Det skal give os den rette tryghed under alle forhold. Vi ved ikke, hvad der vil ramme os endnu af fortræd og ulykke. ”Men vi ved, at alle

ting samvirker til gode for dem, der elsker Gud, dem, som efter hans beslutning er kaldede.”

Så lægger vi enhver i menigheden på sinde at holde klart og fast, hvad kristendom er, nemlig den tro på Gud Fader, Søn og Helligånd, hvortil vi er døbt. Den henviser os til Jesus Kristus som vejen til den sande frihed. Ved hans kraft alene får vi evne til at skelne mellem ret og uret, sandhed og løgn. ”Der er ikke noget andet navn under himlen, givet iblandt mennesker, ved hvilket vi kan blive frelste.”

Vi er fælles om bekymringen for vort folks fremtid, dets frihed og åndelige sundhed, og vi vil som danske hver med sine evner arbejde med på vort fædrelands lykke. Men det er ikke kirkens opgave at give løsning på de knuder, som den nuværende verdenssituation har frembragt. I mangt og meget må det bero på den enkelte, hvorledes han i hver situation bevarer en god samvittighed over for Gud. Kirken kan ikke ændre verdenssituationen, men det er givet menigheden * gennem Ordets liv i forkyndelse, lovsang og bekendelse at bære vidnesbyrd for vor slægt om kristusvejen gennem nød og lidelse. Menigheden skal nu, da der går dom over denne verden, enfoldigt og fast leve sit liv i Jesu Kristi tro og øve sin tjenergerning i vort folk gennem forkyndelse og bøn. Over for alle menneskelige drømme om lyksalighedsriger bag blodtågerne sætter evangeliet sin forkyndelse af Guds rige. Der, hvor Guds navn holdes helligt, og hvor hans vilje bliver grundloven, erklæres den hellige krig mod selvished og hævngrædighed, og hvor den krig føres, banes der vej for det rige, som er retfærdighed, fred og glæde i helligånden.

Over for overtroen på ydre magtmidler sætter den kristne menighed sin tro på bønnens magt; de stærkeste hænder er ikke de knyttede, men de foldede. Lad os holde ud i bøn, ikke blot ved gudstjenesten, men også i hjemmene. Vi beder for vor konge, vort land og vort folk, at en ny dag må oprinde for Danmark; vi beder for Guds gamle ejendomsfolk, også dem, der er ført bort herfra, at Gud vil hjælpe der, hvor vi ingen vej ser; vi beder for alle dem, som lider vold og uret, for alle, der har mistet deres frihed; vi beder for de nødlidende, de tvivlende og de forpinte samvittigheder; vi beder for vor øvrighed, at den må få lykke til at fremme ret og retfærdighed; vi beder om, at Kristi ånd må sejre over alle onde ånder; vi beder for alle folkeslag, at Guds rige må komme iblandt dem og Guds vilje må ske; vi beder om, at fredens dag snart må oprinde over hele den lidende jord, og at Gud vil føre retfærdigheden til sejr og lade forsoningens ånd vinde overhånd, således at vi kan være rede til at modtage ham som kommer for at berede en ny himmel og en ny jord, i hvilken retfærdighed bor.

Vor Herres Jesu Kristi nåde, Guds kærlighed og den Helligånds samfund være med Eder alle.

København, den 21. januar 1944”

IV. Fuglsang Damgaards, Rosendals og Plums bearbejdning af bispemødets forslag

Foretaget på et møde i Roskilde 27. januar efter at kollegerne forinden havde fremsendt skriftlige ændringsforslag:

”Danmarks biskopper hilser menigheden i den danske folkekirke:

På hidtil ukendt måde har krigen nu også vist vort folk sit sande ansigt. Hånd i hånd med blodsudgydelse og ødelæggelse af kulturværdier går sjælelig forråelse. Lovløshed tager overhånd, sansen for ret og uret sløves, slægten høster som den har sået. Når mennesket gør sig selv til Herre og ser bort fra Gud og hans vilje, ender det med, at Gud sætter os på plads og lader os høste gudløshedens og materialismens beske frugter. Måtte vi vende om og af hjertet kende, at Gud er Gud.

Det betyder først, at vi i Jesu navn har fået barneret hos den almægtige, og at vi tør gå fortræd og ulykke i møde med fortrøstning. I Jesu navn er givet os et fast punkt under alle omskiftelser, en ledestjerne er tændt, som viser os vej frem i en tid, da ret og uret, sandhed og løgn i vort offentlige liv såvel som mand og mand imellem synes at flyde over i hinanden.

Men det betyder også, at vi er stillet over for et krav. Guds vilje skal ske som i Himlen således også på jorden. Vi er fælles med alle gode danske om bekymringen for vort folks fremtid, dets frihed og åndelige sundhed. Vi mødes i sorg over, at vor store digter, en kirkens uforfærdede tjener, er faldet som offer for onde kræfter, der er sluppet løs iblandt os. Måtte viljen til at stå last og brast med vort folk, hvad det så siden skal koste, vågne og vokse hos menigheden. Den nationale og folkelige enhedsfront må ikke brydes, når de sociale spørgsmål trænger sig på til løsning; måtte menigheden under alle kår stå ret for kravet: bær hverandres byrder og opfyld således Kristi lov.

Det er ikke os givet i det enkelte at vise veje til klaringen af verdenssituationen. Men det er givet os at kalde på det sind, som alene kan hidføre en ny menneskeværdig tilværelse, og som er villigt til at bringe de fornødne ofre.

Af væsentlig betydning for den opvoksende slægt vil det være, om den kristelige børnelærdom igen kan komme til ære og værdighed i vor folkeopdragelse.

Menigheden skal nu, da der går dom over denne verden, helhjertet og fast leve sit liv i Jesu Kristi tro og gennem sit fællesskab om forkyndelse, lovsang og bekendelse bære Guds Ord videre i vor slægt.

Overfor alle menneskelige drømme om lyksalighedsriger sætter Evangeliet sin forkyndelse af Guds rige. Der, hvor Guds navn holdes helligt, og hvor hans vilje igen bliver Grundloven, erklæres den hellige krig mod uret, mod selviskhed og hævnerrighed, og hvor den krig føres, banes der vej for det rige, som er retfærdighed, fred og glæde i Helligånden.

Under indtryk af fysisk og teknisk væld glemmer menigheden ikke bønnens magt, ofte hentede de foldede hænder sejre hjem. Lad os holde ud i bøn, ikke blot ved gudstjenesten, men også i hjemmene. Vor bøn behøver ikke at blive fattig og enstonig, den har meget at samles om. Vi tænker på vor konge, vort land og vort folk, om dog en ny dag må oprinde for Danmark; vor bøn gælder Guds gamle ejendomsfolk, også dem, som er ført bort herfra, at Gud vil hjælpe der, hvor vi ikke øjner vej. Vi beder for alle som lider under vold og uret, for alle som har mistet deres frihed, for alle sørgende og nødlidende, for de tvivlende og for de forpinte samvittigheder. Gud give vor øvrighed lykke til at fremme, hvad der er sandhed og ret; måtte Kristi ånd sejre over alle onde ånder, så fredens dag snart kunne oprinde over hele den lidende jord. Gud føre retten ud til sejr og lade så forsoningens ånd vinde overhånd, således at vi kan være rede til at modtage ham, som i sin time kommer for at dømme levende og døde og virkeliggøre nye himle og en ny jord, i hvilke retfærdighed bor.

Vor Herres Jesu Kristi nåde, Guds kærlighed og den Helligåndes samfund være med eder alle”.

Biskop Øllgaard strammede ovenstående forslag op ved at ændre på mindre detaljer, hvorefter han fremsendte resultatet som *udkast nr V*. Da den interne uenighed i bispekollegiet var ved at bringe hyrdebrevsplanerne i opløsning, enedes østifternes biskopper i første halvdel af februar om nedestående *udkast nr VI*, der – efter at enkelte ord var udeladt (i rund parentes) og andre tilføjet [i firkantet parentes] – blev *hyrdebrevets endelige – syvende – version*. Forsynet med de ni biskoppers underskrifter (læses vandret – rækkefølgen afgjordes af ancienniteten, idet alle er lige), blev hyrdebrevet udsendt og oplæst umiddelbart efter prædikenen ved gudstjenesterne landet over søndag den 27. februar 1944:

”Danmarks biskopper hilser nu i fastetiden [**i denne** f.tid] menigheden i den danske folkekirke:

På hidtil ukendt måde har krigen vist også vort folk sit sande ansigt. Hånd i hånd med vold og ødelæggelse (**af kulturværdier**) går sjælelig forråelse. Lovløshed breder sig, og sansen for ret og uret sløves. Slægten høster, som den har sået. Når mennesket gør sig selv til herre og ser bort fra Gud og hans vilje, ender det med, at Gud sætter os på plads og lader os høste (**gudløshedens**) [**gudsfor nægtelsens**] og materialismens beske frugter. Måtte vi og den hele verden vende om og kende, at Gud er Gud!

Da vil vi takke for, at vi i Jesus Kristus fik barneret hos den almægtige, så at vi tør gå fortræd og ulykke i møde med fortrøstning [idet vi ved, at alle ting tjener dem til gode, som elsker Gud]. Jesu navn, som er vort (**faste punkt**) [**ledestjerne**] under alle omskiftelser, viser os vej frem i en tid, da mistro og had hersker, [**og da**] sandhed og løgn i det offentlige liv såvel som mand og mand i mellem flyder over i hinanden. Menigheden skal derfor nu, da der går dom over verden, ved helhertet og fast at leve sit liv i tro på Jesus Kristus klart og uforfærdet bære Guds ord videre i vor slægt gennem sit fællesskab om forkyndelse, bøn og bekendelse, og tillige gå ind under det krav, Gud rejser over for os gennem vor næste.

Vi er fælles med alle, som bekymres for vort folks fremtid, dets frihed og åndelige sundhed. Vi fordømmer, at retsprincipper, som kristendommen fast havde forankret i vort folk, skydes til side. Vi mødes i sorg over, at gode danske mænd, blandt dem vor store digter, en uforfærdet kirkens tjener, er faldet som (**ofre**) [**offer**] for de onde kræfter, der er sluppet løs i blandt os. Måtte viljen til at stå last og brast altid være levende hos os, så at den folkelige og nationale enhedsfront ikke brydes, [**heller ikke**] når de sociale spørgsmål trænger sig på til løsning. Måtte vi være rede til at bringe de fornødne ofre, idet vi bærer hverandres byrder og således opfylder Kristi lov. Det er ikke os givet, i det enkelte at vise vej til klaring af [**de vanskeligheder**] verdenssituationen [**medfører**]; i mangt og meget må det bero på hver især, hvorledes han bevarer en god samvittighed over for Gud, men vi skal være med til at opflamme det sind som alene kan hidføre en ny menneskeværdig tilværelse, og her vil det være (**af største betydning**) [**afgørende**], om den kristelige børnelærdom igen kan komme til ære og værdighed i vor folkeopdragelse.

Vi drømmer ikke om jordiske lyksalighedsriger, men vi beder om, at Guds rige må komme, og hans vilje blive grundloven også i folkenes liv. I en

tid, (**hvor**) [**da**] mennesker i så høj grad sætter lid til ydre magt, stoler vi på (**at have adgang til**) Gud; ofte hentede de foldede hænder sejre hjem.

Så lad os gå frem for den almægtige Gud i bøn[:]

Lad os ikke blot ved gudstjenesten, men også i vore hjem bede for vor konge, vort folk og vort land, om dog en ny dag må oprinde over Danmark.[!]

[Lad os bede for vore nordiske søsterkirker]

Lad os bede for Guds gamle ejendomsfolk, at Gud vil hjælpe der, hvor vi ikke øjner vej.

Lad os bede for alle, som lider under vold og uret, for alle, som har mistet deres frihed, for vore bortførte landsmænd, for dem, som ved krigens gang er skilt fra deres hjem og os.

Lad os bede for alle, som under (farefuldt arbejde og) [udøvelsen af deres pligt i] tjeneste for vort folk sætter livet ind, for alle sørgende (og) nødlidende [og tvivlende], og for de forpinte samvittigheder.

Lad os bede for vor øvrighed, at den må få lykke til at fremme, hvad der er sandhed og ret.[!]

Måtte Kristi Ånd sejre over alle onde ånder, så at fredens dag snart kunne oprinde over hele den lidende jord. Gud føre retten ud til sejr og lade så forsoningens ånd råde, at vi må blive rede til at modtage Ham, som i sin time kommer for at dømme levende og døde og virkeliggøre nye himle og en ny jord, (**i hvilke**) [**hvor**] retfærdighed bor!

Den Herres Jesu Kristi nåde og Guds kærlighed og den Helligånd's samfund være med eder alle.[!]

H.Fuglsang Damgaard Axel Rosendal Axel Malmstrøm

C.W.Noack H.Øllgaard C.I.Scharling

Skat Hoffmeyer D.Smith Niels Munk Plum"

(Forslagene i flere arkiver, men de ligger samlet i Aalborg bispearkiv pk"1 Undtagelsestilstanden..." og i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9).

16. *Dr Bests redegørelse til det tyske udenrigsministerium i anledning af biskoppernes hyrdebrev 1944*

Af NSDAPs partihovedkvarter i München var det tyske udenrigsministerium i Berlin blevet bedt om oplysninger om hyrdebrevet, der havde været omtalt i den engelske radiopropaganda. Efter flere rykkere sendte Dr Best

nedestående svar. Best stod generelt over for et pres fra partiet for at indføre en strammere kurs i besættelsespolitikken. Svarets bagatellisering af folkekirkens rolle kan derfor ikke udelukkende tages for pålydende, men skal også læses som et forsvar for Bests milde administrationskurs. På tilsvarende måde havde partiet stillet forespørgsler, når udenlandsk presse havde omtalt bispernes brev til Justitsministeriet januar 1943, Kaj Munks åbne brev 1943, hyrdebrevet okt 1943 og dokumentet Kirken og Retten fra 1944, men kun i nedestående tilfælde synes Best at have efterkommet ønsket om en redegørelse (se kapitel 5.5 og 8).

”Der Reichsbevollmächtigte
in Dänemark

Kopenhagen den 28.april 1944

II.B.Nr 500/44

An das Auswärtige Amt, *Berlin*

Betrifft: Die dänische Volkskirche – hier den Hirtenbrief der dänischen Bischöfe vom Februar 1944.

Vorgang: 1. Schreiben des Auswärtigen Amtes vom 3.3.1944
2. Telegramm des Auswärtigen Amtes nr 249 vom 11.3.1944
3. Schreiben des Auswärtigen Amtes vom 29.3.1944

Anlagen: Dänischer und deutscher Wortlaut des Hirtenbriefes

Der Hirtenbrief der Bischöfe der dänischen Volkskirche vom Februar 1944, dessen dänischen Wortlaut nebst Übersetzung ich in Anlage übermittle, hat in Dänemark selbst nur geringe Beachtung gefunden. Im Rundfunk und in der Tagespresse ist er nicht erwähnt worden. Hingegen hat er zu Auseinandersetzungen innerhalb der dänischen Geistlichkeit geführt, weil eine Reihe von Geistlichen sich teils gegen die Methode solcher ”Hirtenbriefe” und teils gegen den Inhalt dieses Hirtenbriefes gewandt haben. Auch diese Auseinandersetzung hat die Öffentlichkeit nicht im geringsten berührt.

Ich bemerke aus diesem Anlass, dass ich bisher grundsätzlich von jedem Eingriff in das dänische Kirchenwesen abgesehen habe, obwohl mir die deutschfeindliche Einstellung der meisten Geistlichen und insbesondere der

Biskøpe durchaus bekannt ist. Denn von der Kirche, bzw. von den Kirchen, wird tatsächlich nur ein sehr geringer Einfluss auf die Meinungsbildung der Bevölkerung und damit auf die politische Lage im Lande ausgeut. Fur den weitaus grössten Teil der Bevölkerung in Dänemark ist das Christentum und die Kirche ein selbstverständlicher aber eben deshalb unproblematischer Bestandteil der sozialen Ordnung, von dem kein konkreter Einfluss auf die politische Haltung der Menschen ausgeht. Auch der das hiesige Kirchenwesen bestimmende Richtungsgegensatz zwischen "Grundtvigianismus" und "Innere Mission" beschäftigt uber die interessierte Geistlichkeit hinaus nur sehr kleine Kreise.

Es ist bezeichnend, dass ein extrem deutschfeindlicher Geistlicher wie der im Januar d.J. ermordete Kaj M u n k seine deutschfeindliche Hetze nicht innerhalb der dänischen Volkskirche sondern als Schriftsteller und Vortragsredner auf der politischen Ebene auszuuben versucht hat.

Wenn ich wegen einzelner usserungen von Geistlichen und Bischöfen oder wegen eines Hirtenbriefes in das dänische Kirchenwesen eingreifen wollte, so wurde ich diesen usserungen, die ja der gegenwärtigen Stimmung der Bevölkerung durchaus entsprechen, und den kirchlichen Institutionen erst die politische Bedeutung verschaffen, die sie zur Zeit nicht haben. Ich werde deshalb auch weiterhin die Tätigkeit der Kirchen und der Geistlichen zwar kontrollieren, aber mich jedes Eingriffs in das Kirchenwesen selbst enthalten.

(sign.) W Best "

(I det tyske udenrigsministeriums arkiv i Bonn. A.A Inland I-D 1,18)

Oversattelse ved ETJ:

"Den Rigsbefuld magtigede
i Danmark

Kobenhavn den 28.april 1944

II.B.Nr 500/44

Til Udenrigsministeriet, *Berlin*

Angående: Den danske folkekirke – her de danske biskoppers hyrdebrev fra februar 1944

Forudgået korrespondance:

1. Udenrigsministeriets skrivelse af 3.3.1944
2. Udenrigsministeriets telegram nr 249 af 11.3.1944
3. Udenrigsministeriets skrivelse af 29.3.1944

Bilag: Dansk og tysk ordlyd af hyrdebrevet

Den danske folkekirkes biskoppers hyrdebrev fra februar 1944, hvis danske ordlyd samt oversættelse jeg fremsender, har kun fundet beskeden opmærksomhed i selve Danmark. I radioen og i dagspressen er det ikke blevet omtalt. Tværtimod har det medført uoverensstemmelser inden for den danske gejstlighed, fordi en række gejstlige har vendt sig dels mod anvendelsen af sådanne ”hyrdebrev” og dels mod indholdet af dette hyrdebrev. Heller ikke disse uoverensstemmelser har berørt offentligheden det mindste.

Jeg bemærker i denne anledning, at jeg hidtil grundlæggende har afstået fra ethvert indgreb i det danske kirkevæsen, skønt jeg fuldt ud er bekendt med den tyskfiendtlige indstilling hos de fleste gejstlige og især hos biskopperne. Thi fra kirken, eller fra kirkerne, udøves faktisk kun en meget ringe indflydelse på befolkningens meningsdannelse og dermed på den politiske situation i landet. For langt den største del af befolkningen i Danmark er kristendommen og kirken en selvfølgelig men netop derfor uproblematisk del af den sociale orden, hvorfra der ingen konkret indflydelse udgår på befolkningens politiske holdning. Også den afgørende retningsmodsnævning i det herværende kirkevæsen mellem ”grundtvigianisme” og ”Indre Mission” beskæftiger kun meget små kredse ud over den interesserede gejstlighed.

Det er betegnende, at en ekstrem tyskfiendtlig gejstlig som den i januar dette år myrdede Kaj M u n k har forsøgt at udøve sin tyskfiendtlige hetz ikke inden for den danske folkekirke, men som forfatter og foredragsholder på det politiske plan.

Hvis jeg ville gribe ind over for det danske kirkevæsen på grund af enkelte ytringer fra gejstlige og biskopper eller på grund af et hyrdebrev, så ville jeg netop skaffe disse ytringer, der jo ganske svarer til den nuværende stemning i befolkningen, og de kirkelige institutioner den politiske betydning, som de for tiden ikke har. Jeg vil derfor også fremover ganske vist kontrollere kirkernes og de gejstliges aktivitet, men selv afstå fra ethvert indgreb i kirkevæsenet.

(sign.) W Best”

17. Kirken og Retten

Da biskopperne ikke syntes at ville efterkomme ønsket om en udtalelse, der i bekendelsesform tog afstand fra nazismen, samledes nogle af de aktivistiske præster 7-8. februar 1944 i Dalum præstegård til drøftelse af, hvad et sådan dokument kunne indeholde. På baggrund af dette møde sammenskrev barmthianeren Regin Prenter diskussionens synspunkter til pamfletten Kirken og Retten, som udsendtes i 20.000 eksemplarer af Dansk Samling-bladet Folk og Frihed (se kapitel 6.2).

”Kirken og Retten i den aktuelle situation

I. Kirkens forkyndelse og tidens begivenheder

I det ordinationsløfte, som alle danske præster har aflagt, lover vi, at vi flittigt vil formane vore tilhørere til en sand og alvorlig omvendelse, lydighed mod deres rette øvrighed, barmhjertighed mod de elendige og kærlighed mod deres medkristen og næste. Indholdet af den kristne forkyndelse er her omskrevet på en meget enkel, men klar og fyldestgørende måde.

Kirken skal først og fremmest formane til sand og alvorlig omvendelse, d.v.s. kirken skal forkynde evangeliet om Jesus Kristus og genløsningen i ham og derved skænke mennesker en fast tro på Gud under alle livets omskiftelser. Dette er kirkens første og største gerning. Denne gerning kan ikke trænges til side af hensynet til nogen aktuell begivenhed, end ikke den største og mest omvæltende. Det ville for kirken være en meget ringe måde at møde tidens nød på, om den under indtryk af voldsomme begivenheder lod sig forlede til midlertidigt at suspendere forkyndelsen af sit egentlige budskab med dets formaning til sand og alvorlig omvendelse til fordel for en mere eller mindre vellykket kommentering af aktuelle begivenheder, en kommentering, som i bedste fald ville blive en forkyndelse af lovens og gerningernes retfærdighed. Derfor: *Kirkens gerning i dag består – som altid – først og fremmest i den klare forkyndelse af evangeliet.*

Men dette kan siges på en måde, som gør det hele til usandhed. Sætningen ”Kirken skal nøjes med at forkynde evangeliet”, kan siges sådan, at den er sandhed. Nemlig når meningen er: *evangeliet selv kaster sit lys ind over alle menneskelige forhold og bringer fred i alle menneskelige nødsituationer. Derfor kan vi virkelig nøjes med det i alle forhold og skal ikke give os til at søge efter lys og trøst andre steder henne. Men hvis sætningen betyder, at kirkens*

forkyndelse strengt og udelukkende skal holde sig indenfor det religiøse sjælelivs område og afholde sig fra enhver hentydning til danske landsmænds jordiske menneskeliv under de øjeblikkelige kår, med den angst og nød som dette jordiske menneskeliv nu engang rummer, da er sætningen falsk. Når denne sætning siges sådan, at visse områder af menneskelivet derved søges afspærret for Gudsordets formaning og trøst, da er den uden tvivl usandhed, af hvilke motiver den ellers måtte være fremsat. Det sande evangelium forener os ved troen med den Gud, der er *alle* tings Herre, og for hvem intet område af tilværelsen kan spærres. Evangeliets Gud er ikke en blot og bar tilfredsstillelse af det religiøse sjælelivs tarv, men han er det jordiske menneskelivs suveræne Herre. At tro på ham er derfor det samme som at være givet i hans hånd som et redskab til udøvelsen af hans regimente på jorden.

Dette udtrykker ordinationsløftet ved straks efter formaningen til en sand og alvorlig omvendelse at nævne formaningen til lydighed mod den rette øvrighed, barmhjertighed mod de elendige og kærlighed mod deres medkristen og næste. Dette om *kristne menneskers forhold til staten og dens retsorden og til deres landsmænds jordiske nød hører ifølge vort ordinationsløfte med til evangeliets forkyndelse*. Netop hvor kirken forkynder evangeliet til sand omvendelse og tro, kan den ikke undgå også at tale om øvrigheden og om næstens nød. Thi ved omvendelsen til Gud sættes vi ind i et tjenende forhold til vore medmennesker i kaldsgerningens arbejde, i familie, folk og stat. Hvor man mener at kunne tale om omvendelsen uden at tage disse jordiske ting med, er man i færd med at erstatte evangeliet med religion. Det er netop, når kirken *nøjes med* at forkynde evangeliet, at den får noget at sige om øvrigheden og om næstens nød, kort sagt: om tidens begivenheder.

II. Den tiltagende retsusikkerhed som baggrund for kirkens gerning idag

Når kirken i dag skal følge ordinationsløftet og formane til lydighed mod den rette øvrighed, barmhjertighed mod de elendige og kærlighed til næsten, står den i en meget vanskelig situation. Retsforholdene i vort land har i de sidste måneder udviklet sig i en retning, som gør det vanskeligt for kirken at tale konkret både om lydighed mod den rette øvrighed og om barmhjertighed mod næsten. *Retstilstanden er i øjeblikket sådan, at det er svært at afgøre, om vi virkelig har en ret øvrighed at adlyde*. Og i den angst og nød, som den stadig voksende retsusikkerhed fremkalder hos vore menighedsmedlemmer og landsmænd i dag, er det i de allerfleste tilfælde umuligt for os at bringe dem

hjælp, fordi den eneste virkelige hjælp i *denne* nød består i en ændring af retstilstanden.

Vi oplever, at gode danske mænd myrdes, efter alt at dømmes blot for deres danske sindelags skyld. Og vi har endnu ikke set, at det er lykkedes dansk politi at pågribe og danske domstole at dømmes og straffe gerningsmændene og således hindre gentagelser. Der tales her ikke om dem, der er trådt aktivt ind i en af de krigsførende magters tjeneste og under udøvelse af deres hverv mister livet. *Når f.eks. en angiver i tysk tjeneste eller en sabotør i allieret tjeneste her i landet bliver dræbt af deres respektive fjende, er det at betragte som en frontkamp.* Begge parter gør aktiv tjeneste ved fronten og løber derved krigens risiko for at blive dræbt af fjenden. Men *her tænkes på de sagesløse danske mænd og kvinder, som uden i denne forstand at tage aktiv del i fronttjenesten er blevet overfaldet eller dræbt.* Når i radio og presse mord af den sidste art er blevet kædet sammen med f.eks. drab af en aktivt arbejdende angiver i en krigsførende magts tjeneste, kan det kun tjene til at forkludre retsbevidstheden i folket.

Og vi oplever, *at danske mænd og kvinder uden anklage og dom deporteres blot på grund af deres nationale sindelag eller race.* Vi oplever, at der ved politiforfølgelse anvendes *arrestations- og forhørsmetoder, som strider imod dansk lov og nordisk sæd og skik.* Det er især pinligt at erfare, at den danske folkekirkepræsts pligt og ret til at aflægge besøg hos danske fanger ikke respekteres. I mange tilfælde har det været meget vanskeligt og ofte helt umuligt at skaffe danske fanger betjening af dansk præst.

Og vi oplever, *at danske borgere afkræves loyalitetserklæringer til besættelsesmagten.*

Disse ting, som strider mod det retsgrundlag, hvorpå det danske folks liv og dets forhold til besættelsesmagten i øjeblikket er baseret, er med til i folket og den kristne menighed i Danmark at fremkalde og befæste det indtryk, at der ikke længer består nogen fast retsorden, men at *lov og ret er i rivende opløsning* for efterhånden at give plads for lovløshed og kaos. Når kirken i denne situation skal tale om øvrigheden og lydigheden mod den, nytter det ikke at fremkomme med abstrakte beklagelser af den tiltagende lovløshed eller med ubestemt adresserede formaninger til "ro og orden". Men *der må tales konkret om årsagerne til, at den danske retsorden er i opløsning,* og om vejen til dens genoprettelse. Vi skal stadig forkynde evangeliets evige trøst også til de mange, der rammes af den særlige angst og nød, som er en følge af retsordenens opløsning, men det fritager os ikke for pligten til, om det er muligt, også at hjælpe vor næste timeligt i denne nød. Vi kan som kirke ikke

vide spørgsmålet om årsagen til den tiltagende retsløshed og om vejen ud af den fra os som os uvedkommende. Det ville være det samme som at lade ordinationsløftets tale om formaningen til lydighed mod den rette øvrighed og til barmhjertighed mod næsten være os uvedkommende.

III. Det i øjeblikket gældende retsgrundlag i Danmark

Ifølge den tyske øverstkommanderendes proklamation ved indførelsen af undtagelsestilstanden den 29. august 1943 blev de i den indeholdte bestemmelser truffet i henhold til *afsnit III i Haag-konventionen af 18. oktober 1907*. Herefter er Danmark at betragte som et okkuperet, fjendtligt territorium.

Uanset om dette synspunkt stadig fastholdes af besættelsesmagten eller ej, er det *den eneste antagelige opfattelse af forholdet mellem Tyskland og Danmark i øjeblikket*. I artikel 42 af Haagkonventionen hedder det: Et territorium anses for besat, når det faktisk er underlagt den fjendtlige hærs myndighed. At Danmark faktisk er underlagt den tyske hærs myndighed, kan ikke betvivles, og at det betragtes som fjendtligt territorium, fremgår bl.a. af den danske hærs og flådes opløsning. Haag-konventionens bestemmelser om *militær myndighed på den fjendtlige stats territorium* må derfor være det retsgrundlag, hvorpå vi stiller os, når vi skal bedømme den tiltagende retsløshed.

Af Haag-konventionens bestemmelser bør især bemærkes:

Art. 43: Når den lovlige magt faktisk er gået over i hænderne på den, som holder landet besat, tager denne alle de forholdsregler, som beror på den, for så vidt muligt at *genoprette og sikre den offentlige orden og det offentlige liv, idet de i landet gældende love respekteres*, med mindre dette er absolut umuligt.

Art. 45: Det er forbudt at tvinge befolkningen på et besat territorium til at aflægge ed til den fjendtlige stat.

Art. 46: Familiens ære og rettigheder, personernes liv og private ejendom så vel som religiøse overbevisning og gudstjenestens udøvelse skal respekteres. Privat ejendom kan ikke konfiskeres.

Art. 50: Ingen kollektiv straf, hverken pekuniær eller anden, kan pålægges befolkningen på grund af individuelle handlinger, for hvilke de ikke kan betragtes som solidarisk ansvarlige.

Art. 52: Rekvisitioner in natura og tjenester kan kun fordres af kommunerne og beboerne til besætningshærens behov. De skal stå i forhold til landets hjælpekilder og være af en sådan beskaffenhed, at de ikke for befolkningerne medfører forpligtelse til at deltage i krigsforetagender mod deres fædreland.

Art. 56: Kommunens ejendom og sådanne etablissementer, der er indrettede til gudstjeneste, godgørelse og undervisning til kunst og videnskab, skal, selv om de tilhører staten, betragtes som privat ejendom. Enhver beslaglæggelse, forsætlig ødelæggelse eller forringelse af sådanne etablissementer, af historiske mindesmærker, af kunstens eller af videnskabens værker er forbudt og skal forfølges.

Adskillige af disse bestemmelser kan naturligvis fortolkes forskelligt af de to parter. Men til trods herfor kan det ikke betvivles, at en nøje overholdelse af dem fra besættelseshærens side ville have skabt langt større muligheder for opretholdelse af ordnede retstilstande i Danmark.

Hovedpunktet må her være det, at alene de *militære*, tyske myndigheder har den øverste magt, og at denne så vidt muligt skal udøves i overensstemmelse med gældende dansk lov. At f.eks. en *ikke-militær* instans som det civile tyske sikkerhedspoliti udøver en myndighed ved siden af og uafhængigt af det tyske militærs er ikke i overensstemmelse med Haag-konventionens art. 43 og er en meget væsentlig årsag til den herskende retsusikkerhed. Endvidere måtte dansk lov kunne være respekteret i meget større omfang. At det f.eks. skulle være *absolut umuligt* (art. 43) at undgå den krænkelse af dansk lov, som jødedeportationerne rummede, er ikke til at se. At afkræve loyalitetserklæringer stemmer ikke godt med art. 45. At formene danske præster adgang til danske fanger er næppe i overensstemmelse med art. 46. Beslaglæggelsen af skoler, højskoler, missionshuse osv. strider mod art. 56.

At dette retsgrundlag ikke er blevet respekteret fra besættelsesmagts side, har mere end noget andet bidraget til, at fornemmelsen af lovløshed og kaos har bredt sig. Efter at den danske regering og kongen er hørt op med at fungere, har besættelsesmagten, og det vil sige *den militære magt*, det øverste ansvar for, at den offentlige orden genoprettes og sikres (art. 43). Det kan kun ske, når retsgrundlaget fastholdes. Når dette skydes til side og erstattes af vilkårlighed, bliver det umuligt for det, der er tilbage af dansk øvrighed, at udføre sin gerning og umuligt for kirken at formane til lydighed mod øvrigheden. At besættelsesmagten straffer attentater mod den selv efter krigens ret, kan ikke med rette kritiseres. At derimod danske borgere, som ikke er overbevist om nogen forbrydelse mod dansk lov eller mod den tyske værnemagt, blot for deres sindelags skyld, holdes indespærret i fængsel eller straffelej for måske sluttelig at deporteres, har intet med ret, heller ikke krigens ret, at gøre. At krigens ret er hårdere end fredstidens, ved enhver. Men *når selv krigens ret erstattes med vilkårlighed, bliver tilstandene uudholdelige.*

IV. Kirken og staten

Efter reformatorisk lære har *kirken og staten hver sin funktion*. ”Staten forsvarer ikke sjælene, men legemeerne og de legemlige ting mod åbenbar uret og holder menneskene i tømme med sværdet og legemlige straffe.” Kirkens opgave derimod er ”at prædike evangeliet, forlade og binde synder og forvalte sakramenterne.” ”På denne måde adskiller vi begge magters funktioner og befaler at ære og anerkende begge som Guds gave og velgerning.” (C.A. Art.XXVIII).

Kirken ønsker ikke at blande sig i statens sager, men netop at respektere staten i dens suverænitet som den Guds tjener, den er (Rom. 13,4). Men *dette betyder dog ikke, at kirken ikke har noget at sige statsmagten*. I det øjeblik statsmagten truer med at forlade rettens grund og opløse sig selv i et vilkårlighedens despoti, er det kirkens pligt at kalde til værn om retten. Kirken blander sig ikke ind i statsmagten på den måde, at den ønsker at autorisere en bestemt statsform som den eneste kristelige. Kirken kan leve sit liv under en hvilken som helst statsform undtagen den, der gør sig til eet med lovløsheden. Når den faktiske statsmagt ”befaler at synde, da bør man adlyde Gud mere end mennesker” (C.A. Art XVI).

Kirken er lidenskabeligt interesseret i, at retten består. Thi retten er Guds gode gerning. (C.A.XVI). Ved retten hindrer Gud, at de onde kræfter i verden fuldstændig ødelægger livet. Ved retten skaber Gud tillige den ydre fred, hvorunder evangeliet kan forkyndes i frihed. Hvor retten opløses, vil de onde kræfter triumfere, og evangeliets frihed trues. Ved sin lidenskabelige interesse for retten er *kirken* – og det skal den være – *enhver statsmagts samvittighed*.

Kirken har ganske vist også noget at sige til folket. Den skal formane til lydighed mod den rette øvrighed, og den skal prøve at modvirke, at had og hævn forgifter sindene. Men disse formaninger har ingen mening, hvis kirken ikke samtidig er øvrighedens samvittighed. Øvrigheden er i Danmark i dag det, som er tilbage af danske myndigheder, og over dem som øverste instans besættelsesmagten. *Det ville være uret, om kirken i dag nøjedes med at pålægge det danske folk at udvise ro og orden og ikke lade sig forgifte af had og hævn – dette skal kirken også sige – og samtidig tav, når retsgrundlaget for det danske folks liv under besættelsen sættes til side*, hvad enten dette skete ved danske eller tyske myndigheder.

Skal kirken tage stilling til retstilstandene i dag, da må den ikke nøjes med at tale i abstrakte vendinger om det sørgelige i den tiltagende lovløshed, men

den må konkret placere ansvaret for denne lovløshed. Når det somme tider siges, at kirken tidligere har forsømt at tale mod retsløshed, må det huskes, at der *i dag ikke er tale om enkelte brud på en bestående retsorden, men om brud med selve det bestående retsgrundlag, om hvorvidt der overhovedet skal bestå nogen retsorden i folket*, eller lovløshedens vilkårlighed skal træde i dens sted. Og hvis nogen vil trøste sig med, at en sådan lovløshedens og vilkårlighedens periode i alle tilfælde kun kan blive af begrænset varighed, bør vedkommende huske på de mange enkelte, som i denne tidsbegrænsede periode måtte lide under lovløsheden.

Kirken kan derfor ikke være tavs tilskuer til retsordenens opløsning

Præsten er i sin prædiken, og hvor han ellers taler med mennesker om tidens spørgsmål, kirkens talsmand. Og han må der være med til i menigheden at klare tankerne, sådan at menigheden forstår sin egen stilling til retten. På den måde er kirken med til at værne om retten, ved at holde bevidstheden om retten og viljen til retten i live. Kun når kirken øver denne gerning, får dens formaning til ikke at lade hævnens og hadets følelser tage overhånd myndighed. *Thi hævnen og hadet skal slukkes ikke blot med barmhjertighed, men med ret*. Bevarelsen af en fast retsorden må være baggrund for formaningerne til barmhjertighed og forsonlighed. Svigtes bekendelsen til retten, bliver disse formaninger let et i luften svævende sværmeri.

Denne redegørelse er tænkt som en hjælp til at få tankerne klarere om disse vigtige spørgsmål, sådan at der ikke skal herske for megen uklarhed i det, der i disse uger og måneder fra kristen side siges og tænkes om kirken og retten.

Hvis lovløsheden viser sig som den sejrende, ved kirken godt, at det kommer an på de helliges udholdenhed og tro (Åb.13,10). Men på denne plads kan kirken ikke frivilligt anbringe sig selv, førend den af sin Herre bliver sat der. Indtil da må kirken stå solidarisk med folket i kravet om retten. *Thi for kirken er retten en Guds gave og velgerning.*”

(illegalt pamflet, optryk i Sandbæk og Rald s 71-80).

18. Artikel fra Kirkens Front juni 1944

Når den illegale propaganda behandlede kristendommens afvisning af nazismen, forudsatte det ofte særlige teologiske kundskaber hos læseren (hvad der f.eks. gjaldt dokumentet Kirken og Retten). Nedenfor gengives en artikel, hvor dette ikke var tilfældet.

”TO LIVSANSKUELSE

Da vort blad nu er udbredt også i kredse, der ikke står kirken nær, har vi fundet det nyttigt i denne artikel at pointere, hvorfor der er en uoverstigelig kløft mellem nationalsocialismen og kristendommen.

Lad det være sagt med det samme, at nazismen og kristendommen er to uforenelige størrelser, som naturnødvendigt ikke kan forenes. Men hvorfor? Er det fordi nazisterne forfølger jøder? Dræber de svage og invaliderne? Bygger hele deres system og liv på løgn og had? – Blandt andet. For kristne er der derimod en endnu mere tvingende grund, der ganske vist er nær knyttet til alle de nævnte forhold, men alene burde være grund til at rejse alle bevidste kristne i bevidst kamp mod nazismen.

Den nazistiske stat er totalitær, det har vi hørt før. Men gør vi os rigtigt klart, at denne totalitet betyder, at den enkelte borger kræves totalt? Hele hans legeme, enhver arbejdsydelse, alle hans drifter, selvopholdelsesdriften, kønsdriften – alt kræver nazisterne. De kræver den enkelte med hele hans sjæl og hele hans sind og hele hans styrke – denne totalitet, dette krav om hver enkelts fulde og hele tilslutning med alt hvad han råder over af sjælelige og legemlige egenskaber, dette er grunden til, at man ikke kan være kristen og nazist på een gang, men tværtimod som kristne må bekæmpe og hade (og her har vi lov at hade, som vi altid må, ja skal hade synd) nazismen; ikke blot af nationale grunde, ikke blot af humane, etiske, æstetiske eller andre tænkelige grunde, men af kristne grunde. Thi Gud er det, der ikke blot kræver, men har krav på hver enkelt menneskes hele og udelte personlighed.

Adolf Hitler har engang udtalt, at hvis man overlod ham børnene, ville han kunne regere Tyskland. Han har til en vis grad ret. Nazisterne arbejder i det hele taget ikke med det gudskabte menneske, men med det menneskeskabte. I sin bog ”Fagre nye verden” giver Aldous Huxley et ironisk og rammende billede af ”den moderne idealstat”, hvor alt foregår i reagensglas. Menneskefostrene tilsættes stoffer, som giver dem ganske bestemte egenska-

ber, men den største del af dem hæmmes i deres intellektuelle udvikling, således at kun en vis ringe del af fostrene bliver til intellektuelt og åndeligt nogenlunde veludviklede mennesker. Hele menneskeheden reguleres således, at alle afpasses efter systemet, ingen kan for meget eller ved for meget til den post, der på forhånd er ham tiltænkt. Visse læresætninger indsuggeres i børnene ved at blive spillet på grammofonplader dag og nat, således at de til sidst kan dem selv i drømme. Havde Hitler magt, som han har agt, var dette forlængst indført i den nationalsocialistiske stat. Nu må han nøjes med de relativt naturlige opdragelsesmetoder, der giver hans system så mange usikkerhedsmomenter. Hvilke midler bruger han da for at skabe og underlægge sig mennesket?

Moderen, uanset om hun er gift eller ugift, får den bedste pleje, såfremt hendes legemlige og sjælelige egenskaber gør hende til et passende objekt som moder for den vordende nazist. Hun lærer om moderskabets velsignelser, uden at der et øjeblik tales om hjemmet. Hun lærer, at hendes kampplads er barselsengen, medens mandens er krigsfronten. Og når den lille borger er født, overgår ansvaret for hans velfærd til staten. Det lyder meget smukt, og noget af det stemmer godt overens med vore egne begreber om socialforsorg, men den afgørende forskel er, at vi opfatter dette som en egentlig uønsket tilstand, som en art nødhjælp, medens nazisterne ser på det med den største glæde og tryghed. Og den lille lærer da, enten gennem moderen eller gennem statens forsorg fra første færd, at hans hele liv tilhører Tyskland og Føreren. Dette omsættes i praksis både direkte og indirekte: Regnestykkerne regner ikke med æbler, men med bomber. I botaniktimen tales der ikke om planterne, men om den tyske jord, hvoraf de vokser osv. Og dertil kommer alle ungdomsorganisationerne, der fra første færd griber barnet og ikke slipper ham eller hende før overladelsen til hæren eller partiorganisationerne for voksne, der leder mennesket videre lige til graven.

På denne måde søger Hitler at skabe og tilegne sig mennesket.

Den baggrund, hvorpå Hitler arbejder, må vi karakterisere som den konsekvente og fuldtud konsekvente hedenskab. Det er Nietzsches fornægtelse af kristendommen og hele det kristne livssyn, der bygger på næstekærligheden. Det er en primitiv vilddyrmoral, som er opbygget på de lavere biologiske principper, der hylder kamp og parring som det eneste gode og sunde. Så kommer Hitler og sætter hele dette i den intimeste forbindelse med Tyskland som det udvalgte folk, og til den ende indfører han en Gud, en almægtig. Allerede Fichte udtrykte det således: At være from er at tænke, føle og handle nationalt – og Hitler accentuerer det blot og tilføjer: handle

nationalsocialistisk.

Det er en kulturoptimisme, hvis lige man skal lede længe efter, som giver sig udtryk i hele denne tankegang, at det af mennesket skabte menneske skal skabe lykketilstande på den af mennesket underlagte jord. En kulturoptimisme, man fra kristen side ikke kan protestere nok imod.

Konsekvensen af denne skaben-menneske bliver nu i Hitlertyskland et særligt syn på det enkelte menneske: Det kan ikke have nogensomhelst værdi i sig selv, mennesket er til for statens skyld, ikke staten for menneskets skyld. Mennesket har ikke mere værdi end dets indsats – ikke for andre, men for staten – berettiger det til. Og deraf følger da igen, at dette enkelte individ behandles i overensstemmelse med dets indsatser for staten, hvorfor det om nødvendigt kan tilintetgøres, steriliseres eller sættes i koncentrationslejr. Mennesket har ikke noget mål i sig selv, men er kun statens middel. Dette syn er i den stærkeste modsætning til evangeliets opfattelse af mennesket som Guds skabning, faldet i synd, men oprejst ved syndernes forladelse, hvorved hvert enkelt menneske har uendelig værdi, helt uanset dets øvrige egenskaber. Denne menneskeopfattelse, der er så intimt knyttet til syndernes forladelse, vækker da også nærmest væmmelse i nazistiske kredse. En nazistisk filosof (Hieronimi) taler om denne ”ekelhaftige Selbstnivellierung”), og han omtaler den kristne næstekærlighed, der giver sig udslag i omsorg for de svage, som ”Ausdruck eines im tiefsten Sinn lebensfeindlichen Denkens.” Han ser det som dette århundredes væsentligste opgave at komme bort fra dette syn.

Hitlers værste fjende er kristendommen, og det erkender han også selv, ligesom nazismens ledende personligheder udtaler det gang på gang. Og til hele dette principielle syn på mennesket kommer hans valg af metoder, men karakteren af dem er vel ingen dansk i dag i tvivl om.

Kan vi da forstå, at Gud tillader, at en mand som Hitler fremstår og tilriver sig selv al den magt på denne baggrund? Han har jo indtil for nylig haft en succes og en tilslutning så stor, som vi i den kristne kirke måske kunne misunde ham. Ja, rent bortset fra at succes'en er forbi, og at den der appellerer til de primitiveste instinkter som had, kamp og parring, altid vil få en vis periodisk medgang, kan vi konstatere, at Kristus selv har forudsagt, at mænd som Hitler vil kunne opstå: Thi falske Krister og falske profeter skal fremstå og gøre store tegn og undergerninger, så at også de udvalgte skal blive forført, om det var muligt. Se, jeg har sagt jer det forud (Mt.24/24 – 25. Apostl.Gern. Slutningen af kap. 5). Det løser vel ikke problemet for os, men det sætter det i dets rette relief.”

(Artikel i Kirkens Front juni 1944. Muligvis skrevet af valgmenighedspræst Elith Helmig, Ringkøbing, der var gået under jorden og nu var tilknyttet Kirkens Front og redigerede Dansk Samling-bladet "Morgenbladet").

19 PUFs og Bispernes protest efter politiets arrestation

Efter tyskernes aktion mod det danske politi 19.9.1944 udsendte mange forskellige samfundsgrupper protester. Således både PUF og – efter tidligere statsminister Buhls anmodning – også de danske biskopper (se kapitel 6.2).

PUFs protest:

(fremhævelser ved ETJ)

TIL DANMARKS PRÆSTER

I forventning om, at mange præster føler trang til på søndag den 24. september at give udtryk for nogle af de tanker og følelser, som fylder os i disse dage, sender vi Dem et forslag til en udtalelse, som vi opfordrer Dem til at læse op ved gudstjenesten.

"De sidste dages alvorlige begivenheder i vort folk giver kirken anledning til at udtale sin forfærdelse over den **fuldstændige** ophævelse af retssikkerheden, som er skabt ved fjernelsen af dansk politi, og udtrykke sin harme og smerte over den skæbne, som har ramt hundreder af landsmænd, som **med vold** er ført bort fra deres fædreland.

I vor afmagt over for **våbenmagten** er det vor pligt at fastholde, at magt aldrig i sig selv er ret og foreholde vore fjender dette; og hver på sin plads må vi, selv under de vanskeligste forhold, søge at hævde sandheden og retten.

Som kristne må vi under disse forhold minde hinanden om, at vor Herre og Mester ved sit liv og ved sit ord har lært os, at vi skal bære hverandres byrder og stå hinanden bi med gensidig hjælp og beskyttelse.

Gud styrke og trøste alle de ramte!

Gud bevare vor Konge, vort folk og vort fædreland!"

Må ikke offentliggøres inden søndag."

Biskoppernes protest:

Fuglsang Damgaards udkast med Rosendals moderationer vist i kantet parentes []

”De sidste dages alvorlige begivenheder i vort folk giver kirken anledning til at udtale sin forfærdelse over den **skæbnesvangre** [tidligere:”**fuldstændige**”] ophævelse af retssikkerheden, som er skabt ved fjernelsen af det danske politi, og udtrykke sin **harme og** [disse 2 ord overstreget af Rosendal, men er bibeholdt i den endelige version] smerte over den skæbne, der har ramt hundreder af landsmænd, som [”**med vold**” overstreget] er ført bort fra deres fædreland.

Med den største ængstelse må vi efter dette imødese de uoverskuelige konsekvenser af det skete og forvente, at forbrydelser og vold vil brede sig uden hæmninger.

Kirken har overalt og til alle tider den opgave at støtte den sande retsorden [**tidl:”Den danske kirke har som folkekirke den opgave at støtte den lovlige retsorden**”] og at værne om og opelske kærlighed til sandhed og ret, og den danske folkekirke må [”**som følge deraf**” indsat] i den nuværende situation i særlig grad føle sin forpligtelse overfor denne opgave. Selv i vor afmagt overfor overmagten [**tidl:”Våbenmagten**”] føler vi det derfor som vor pligt af al evne at protestere mod det smertelige overgreb [**tidl:”indgreb i vort folks selvstyre**”] mod vort folks retsbevidsthed og selvstyre, som her har fundet sted.

På biskoppernes vegne sign. Fuglsang Damgaard”

(PUFs protest optrykt i Sandbæk og Rald s 82, biskoppernes bla hos Prenter i Refslund og Smith: Fem år II (1945) s 144. Fuglsang Damgaards skitser med rettelser i hans arkiv pk 9 læg: situationen efter 19.9.1944).

20. Biskoppernes hyrdebrev udsendt ved Danmarks befrielse

(Se kapitel 7. Afgivelser fra den endelige tekst i firkantet parentes)

”Danmark er frit! Hvad vi har håbet på og bedt om gennem fem år er [tidl:**nu**] sket.

”Min sjæl lov Herren og alt i mig love hans hellige navn. Min sjæl lov Herren og glem ikke alle hans velgerninger.” (salme 103, v 1-2.)

Vi blev frelst fra den truende udslettelse og kan nu igen bruge vort folks gamle ret til frit at tænke, tro og tale. Vor konge, som mandigt og trofast bar sit folks byrder, fik lov til sammen med os at opleve den nye dags komme. Alle måtte vi gennem vor usikkerhed og angst, mange fristede sorg og savn [”og lidelse” indsat], og en flok af helte gik i døden. Vor tak til Gud rummer i sig en tak for dem, som ofrede livet for vort land, og som i deres død forkyndte Danmarks ukuelige livsvilje. [tidligere: **Men vor tak går næst til Gud til dem, som heltemodigt gav livet for vort land og som i deres død forkyndte Danmarks ukuelige livsvilje..**] Martyrernes blod blev vor fremtids udsæd.

Guds fred med vore døde
i Danmarks Rosengård,
Guds fred med dem, som bløde
af dybe hjertesår!

Nu er det vor bøn, at alle gode kræfter må forene sig om at rense ud og bygge et bedre Danmark op. Lovløshed og vold har avlet had og hævntanker; men vi skal ikke hade og hævne og derigennem vise os som overvundne af tidens onde ånder. Ret skal råde til straf for ugeringsmænd. Sandheds og retfærds ånd lede dem, som har ansvaret, når retten skal have sin gænge. [tidl: **I den lovløshed, hvorom vi førhen ikke drømte, er der naturligt vakt flammende had. Men vi vil ikke pønse på hævn og derigennem vise os som overvundne af tidens onde ånder, vi vil kræve ret. Måtte sandheds og retfærdigheds ånd lede.. ..gænge**].

Lad os ved genopbygningen træde i skranken for alles ret til at føre en menneskeværdig tilværelse i frigørelse fra frygt og nød. [tidligere: **Og vi vil kræve ret for alle til at føre en menneskeværdig tilværelse fri for frygt og ufortjent nød**].

Gud give os alle sind til at bære hinandens byrder og til med respekt for hinandens forskelle at bevare sammenholdet, så det broderskab, hvortil vi i Jesu Kristi navn er kaldede og indviede, ikke må blive til skamme.

Måtte kirken således øve Evangeliets tjeneste, at talen om fred og forsoning mellem folkene fik klang af sejrende virkelighed [tidl: **Og måtte kirken øve evangeliets tjeneste således, at det blev mere end blot og bar tale om fred og forsoning mellem folkene**]. Måtte Guds Ord få frit løb i vort folk til opvækkelse af alle gode kræfter og til evighed over vor tilværelse!

”Kend at Herren er Gud! Han skabte os, vi er hans, hans folk og den hjord han vogter. Gå ind i hans porte med takkesang, med lovsange i hans forgårde. Tak ham og lov hans navn!” (Salme 100, v.3-4.)

H. Fuglsang Damgaard

A. Rosendal. C.I. Scharling

Axel Malmstrøm C.J. Skat Hoffmeyer

C.W. Noack D.P.v. Huth Smith

H. Øllgaard N.M. Plum”

(Sandbæk og Rald s 24, udkast i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9)

Noter

1. Sandbæk, i Sandbæk og Rald s 18.
2. Det grundlæggende synspunkt hos Heinz Hürten: "Zehn Thesen eines profanen Historikers zur Diskussion um der Widerstand der Kirchen in der nationalsozialistischen Zeit", i tidsskriftet *Kirchliche Zeitgeschichte* 1/1988.
3. Jfr. Hans Gammeltoft Hansens indlæg på kirkeretsseminaret på Fuglsang. 1986 (utrykt). Modsat vil Kirkeministeriet have en tendens til at opfatte kirken som en statskirke, hvor alt – også de indre anliggender – i sidste instans er underlagt ministeriel styrelse, jfr s 19, 24f og især 30ff i bogen *Kirkens styrelse* (1990) af ministeriets departementschef, Preben Espersen.
4. Se Søren Mørch: *Den ny Danmarkshistorie* (1982) s 257.
5. Se Søren Mørch: *Den ny Danmarkshistorie* (1982) s 214.
6. Se H S Nissen i *Gyldendals Danmarkshistorie* (1988) bd 7 s 317 samt A Pontoppidan Thyssen i *Montgomery & Larsen* s 186.
7. K Gjessing-Petersen: *Kirkeligt Centrum 1899-1949* (1949) s 168.
8. Se Hans Kirchhoff: *Konsensus og konflikt i synet på besættelsestidens historie. Forsøg på et rids af forskningsdiskussionen.* (i *Historie og Samtidsorientering* 1985). Se også Henrik Dethlefsen: *Mellem attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-43* (i *Historisk tidsskrift* 1989/1) samt Claus Bryld: *Samarbejde eller modstand 1940-45* (Kbh 1982). Aage Trommer: *Modstandsarbejdet i nærbillede* s 381-84. Henrik S. Nissen har i forskningsoversigten i *Gyldendals Danmarkshistorie* (1988) bd.7 s 424 kritiseret denne opdeling af historiografien.
9. Se f.eks s 15 f, hvor kirkeministeriet og biskopperne kritiseres for ikke at have støttet i nationens samlede kamp.
10. G. Sparring-Petersen: *Kirken under besættelsen* (i *Hartvig Frisch*, 1947), Regin Prenter: *Kirken og Modstandskampen* (i *Refslund og Schmidt*, 1945), H. Øllgaard: *Den danske kirke under besættelsen* (i *Brøndsted og Gedde*, 1947), Fl. Hvidberg: *Den danske kirke* (i *laCour*, 1945) samt et afsnit om "kirkens indsats" hos Neergaard (1945).
11. Jens Chr. Kjaer: *The Church in Denmark's Struggle for Freedom 1940-45* (University of Washington 1952). Kjaer har haft adgang til biskop Fuglsang Damgaards papirer samt til dele af Københavns bipeembedes arkiv. Endvidere har han haft samtaler med Fuglsang Damgaard samt præsterne Rald og Sandbæk.
12. P.G. Lindhardt, i *Den danske kirkes historie VIII* (1966) s 229-250. Eksempelvis forholder Lindhardt sig lidenskabsløst registrerende til de friktioner mellem kirkens ledelse og menige præster (s 242), som nærværende fremstilling anser for repræsentative og vigtige til beskrivelsen af perioden. Under besættelsen havde Lindhardt været blandt dem, der ville afdæmpe kritikken af bisperne.
13. Henning Poulsen: *Uklare Linjer. Dansk kirke under besættelsen* (i *Montgomery & Larsen*, 1982 s 320-28).
14. Keld Andersen: *Den danske kirkes stilling til besættelsesmagten 1940-45* (Århus 1982), Henrik Fossing: *Forholdet mellem den folkekirkelige ordning og kirkens forkyndelsesfrihed belyst ud fra erfaringerne under den tyske besættelse af Danmark 1940-45* (Århus 1977), Gitte Ishøj: *Da de danske teologer greb til våben* (Århus 1985), Bruno Rasmussen: *Kirkens modstand mod besættelsesmagten i Danmark 1940-45* (Århus 1983).

15. Især skal fremhæves Niels Nøjgaards bog, der skønt fra 1946, stadig står som det blivende værk.
16. Forskningsdiskussionen omtales hos Günther van Norden: *Zwischen Kooperation und Teilwiderstand: Die Rolle der Kirchen und Konfessionen – Ein Überblick über Forschungspositionen* (i Schmäddeke & Steinbach (herausg.): *Widerstand gegen den National-Sozialismus* (1986)). Den revisionistiske historieskrivning omtales i forordet til J. S. Conway: *The Nazi Persecution of the Churches 1933-45* (London 1968). Se også hans artikel: *Der deutsche Kirchenkampf* (i *Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte* 1969/1).

Kapitel 1

1. Bent A Koch, i *Pressens Årbog* 1987 s 19.
2. Under besættelsen førte Kristeligt Dagblad under redaktør Gunnar Helweg-Larsen en journalistisk linje, der i adskillige tilfælde bragte det i konflikt med censuren. Tyskerne havde krævet hans afgang, men da denne indtraf i 1942, var det udelukkende bestyrelsens værk (L. Bindsløv s 163). Redaktørens broder P. H-L rundsendte en redegørelse for redaktørskiftet, der fremstiller forholdene bag kulisserne (Bla i J. Ammundsens arkiv pk: "embedspapirer 1877-1942"), og som anvendes i Bent A. Kochs artikel.
3. En medlemsprotokol fra 1942 registrerer 62 præster, 24 præstefruer og 30 teologistuderende som medlemmer, jfr materiale venligt stillet til rådighed af cand.mag. Henrik Lundbak, Frihedsmuseet.
4. Her citeret fra *Frit Danmarks Hvidbog I* s 364.
5. Blandt dem, der skrev positivt, var den senere biskop i Århus, Skat Hoffmeyer (se J.H. Schjørring: "Danske reaktioner på nazisme og kirkekamp" i *Montgomery & Larsen*). Hoffmeyers positive artikler kan muligvis have været årsagen til, at han i februar 1941 af tyskerne foresloges som kirkeminister (P. Munchs erindringer VII s 115). Også *Indre Missions* formand var imponeret af de tyske resultater og sympatiserede mere med den regimevenlige kirke end med bekendelseskirken, hvis protester kunne hæmme vækkelsen. PB 15.7.1938.
6. Schjørring, i *Montgomery & Larsen* s 270. Fra 1936 øgedes artiklernes antal mærkbart. Især Fr. Torm, Jens Holdt, Fr. Nørgård og G. Sparring-Petersen skrev hyppigt.
7. Se f.eks. *Halfdan Høgsbro: De nye religioner* (Ringkøbing 1933), der kritiserede kommunismen såvel som nazismen.
8. *Avisårbogen 1938*. Erklæringen citeres i *Fuglsang Damgaard: Kirken og jødeforfølgelserne* (s. 101 i *Chr Refslund: 5 år – indtryk og oplevelser, 1945 bd.II*). Initiativet omtales også af *Max Friediger i Dansk udsyn 1945*. Med initiativet trodsede *Fuglsang Damgaard* det tyske gesandtskab (Se *Johs. Langhoff* i bogen "På enhedens vej" *Bidrag til den økumeniske bevægelses historie i Danmark i det 20. årh.* (Kbh 1989) s 88).
9. Referat fra bispemøderne 1.9.1938 og 4.1.1940 i bispemødeprotokollen i *Københavns bispespegård*. I 1938 var det den i den økumeniske bevægelse internationalt kendte engelske biskop *Bell af Chickester*, der stod bag opfordringen.
10. *Fuglsang Damgaard* orienterede også sine kolleger om instruksens, der bl.a. ligger i *Lolland-Falsters biskops, John Ammundsens arkiv pk: "Embedspapirer 1877-1942"*.
11. *A Th Jørgensen*, PB 26.5.1939.

Kapitel 2

1. Dette gjaldt især amtmænd og politimestre, men disse var ikke glade for at skulle efterkomme regeringens ønske om at dyrke selskabelighed med tyskerne (Om det såkaldte "amtmandscirkulære" august 1940 se Ditlev Tamm: Retsopgøret (1984) s 507 ff).
2. Terminologien er omstridt. H. S. Nissen skelner i sin disputats om 1940 mellem "Forhandlingspolitik", som betegnede forholdet mellem den danske regering og besættelsesmagten, og "samarbejdspolitik", der reserveres forholdet mellem de danske politiske partier indbyrdes (under krigen også kaldet "samlingspolitik"). Ud fra den betragtning, at den danske regeringspolitik økonomisk og propagandamæssigt var til Tysklands fordel, bruger andre betegnelsen "samarbejdspolitik". Regeringens kritikere har ofte anvendt ordet "eftergivenesspolitik". Hans Kirchhoff anslag i sin disputats om augustoprøret 1943 to overordnede, værdineutrale handlingssæt, som de europæiske regeringer valgte imellem, nemlig "Resistance" og "Collaboration", hvor danskerne valgte det sidste. Det sidste foreslår H Dethlefsen nuanceret med introduktion af "Attentisme" (HT 1989/1). Her skal i kapitlernes refererende dele anvendes den terminologi, de agerende selv betjener sig af, men ellers som hovedregel "samarbejdspolitik", hvilket også er i overensstemmelse med regeringserklæringernes opfordringer til befolkningen (f.eks 8.6.1940 og 10.11.1942).
3. § 388 i Schulz' "Samlinger af love og anordninger" 1940 s 867. Ordningen strammedes i maj 1942, så strafferammen blev sat op fra 1 til 3 år.
4. Bindsløv s 20.
5. Omtales hos Bindsløv s 58.
6. Som illustration kan nævnes Pressebureauets afgørelse, da to nationale sange blev forbudt 20.11.1941. Eskelunds begrundelse var identisk med aprilordningens indhold: man kunne ikke acceptere sangenes opfattelse af, at Danmark ikke skulle være frit – det ville indebære, at tyskerne ikke havde overholdt aprilløfterne. UM 109 C 4.
7. Friluftsmøder kunne gennemføres efter dispensation. Mødeforbudet fik generelt en hæmmende virkning for det kirkelige liv (IMs årsberetning for 1940 i KD 25.2.1941).
8. Se Edvard Petersen: "Vore møder", Menighedsbladet 9.6.40. Spørgsmålet vedblev at være et problem jfr brev Fibiger-Hoffmeyer 17.3.1942 (opbevares på Århus bispekontor).
9. Brev fra Fuglsang Damgaard til kollegerne 30.4.1940. Aalborg bispeembedes arkiv pk: I Undtagelsestilstanden i Danmark 29.8.43 – 1945.
10. Cirkulære 28.9.1940 ændret ved skrivelse af 11.3.1941. Kirkelig Håndbog 1943 s 425. Udskridningen i begravelsesspørgsmålet fremgår af brevveksling mellem kirkeministeriet og Aalborgs biskop 30.8.1944 (Aalborg bispearkiv pk: "Undtagelsestilstanden...").
11. At udenlandske vielser ikke kunne have borgerlig gyldighed her i landet, var afgjort i 1923 (Kirkelig Håndbog 1943 s 421), men efter besættelsen arbejdede man med at få problemet løst ved lovgivning. 29.11.43 gav et cirkulære de tyske vielser ægteskabsstiftende virkning, hvilket mange fandt var lovbrud (det illegale blad Kirkens Front 6.1.1944).
12. Fuglsang Damgaard i indvielsestale i Virum kirke (KD 2.7.40). Noack i ordinationstale 24.4. (i PB 7.6.40).
13. PB 19.4.40 P Nedergård i artiklen: "Gud bevare Danmark. Mine tider er i dine hænder".
14. Fuglsang Damgaard refereret i PB 20.9.1940.
15. Skrivelse fra biskop Malmstrøm til Viborg stifts præster 30.4.1940. Viborgs bispeembedes arkiv J.nr 72/1940

16. Skrivelse til stiftets præster fra Lolland-Falsters biskop, John Ammundsen 11.4.1940. Kopi i Viborg bispeembedes arkiv J.nr 72/1940.
17. Direktivet ligger i flere arkiver. Her er anvendt eksemplaret i J. Ammundsens arkiv, pk: "Embedspapirer 1877-1942". Da Biskop Malmstrøm 9.april 1942 skulle have radio-gudstjeneste, henstilledes det på samme måde, at han afstod fra hentydninger til datoen. Brev fra Fuglsang Damgaard 6.4.1942. Axel Malmstrøms arkiv pk: "Korrespondance".
18. Dette gjaldt f.eks. i Sønderjylland, hvor den traditionelle festligholdelse af afstemningsdagen ikke kunne tillades. Den lokale politimester forbød ligeledes højtideligholdelsen af våbenstilstandsdagen 11.11 også den planlagte gudstjeneste for veteranerne, hvilket præsten efterfølgende fandt sikkert havde været "et overgreb". Beretning fra Gram sogn. Ribe bispearkiv 1947/147.
19. Skrivelser i Kbh.s bispeembedes arkiv J.nr 376/1940.
20. Optegnelser i kirkens Liber Daticus 1939 II s 12 af sognepræst N.J. Ginnerskov, Hasle, Skejby og Lisbjerg pastorat, Århus stift. Indsamlet materiale.
21. Neergaard s 41: "En af de vigtigste hemmeligheder ved danskernes i og for sig ejendommelige reaktionsformer – hvor forskellige de iverigt var – er den, at man ikke *begreb* besættelsen, at man ikke troede den var virkelighed, at den lå helt uden for ens forestillingsverden – og at den egentlig gør det den dag i dag. Og: at dette sidste har givet det danske folk, taget som helhed, en mærkværdig kraft i trængslerne".
22. KD 16.4.1940.
23. "Ungdomsarbejderen" refereret i KD 1.5.1940.
24. Bartholdys artikler i IMT 1940 samlet i bogen "Bange for døden".
25. KD 9.2.1941. Bauns udtalelser i polemik med Asger Høymark refereret i PB 8.11.1940.
26. Thomas Mollerups foredrag "Ydmygelsestider i vort folks historie" ved KFUM & Ks sekretærmøde 23.9.1940. I bogen "I Danmarks nat" (1940).
27. Mollerups foredrag "Hvad skal først forandres?" Haslev 16.9.1940, i "I Danmarks nat".
28. Den fremtrædende KFUM-mand, Hee Andersens pjeces: "Danmarks kommende Dage" s 2, 9 & 12.
29. Mollerups foredrag "Hvad skal først forandres?"
30. Nationaltidende 12.12.1940, Nielsen Brovst s 158, Gerlevtalen samme sted s 146 samt "Tale til danske soldater" 15.8.40 i samlingen "Så fast en borg" (Kbh 1946) s 194. Se også Nøjgaard s 340.
31. E. Fledelius: "Hvad har vi at bringe vor slægt?" Liv og Lys oktober 1940.
32. Fl. Hvidberg i Alliancebladet nr 3-4 1940.
33. Aage Falk Hansen i Kbh.s domkirke. KD 2.5.1940.
KFUMs formand, Sv. Rehling fandt, at der nu var gået dom over folket efter statsmændenes gudløshed. Der var nu kun frelse ved at vende tilbage til troen.
34. Harald Rønnefelt: "Hvor er Gud i det, der sker for vore øjne?" PB 19.4.1940. Høymark i bladet Stud. Theol. 1940.
35. Morten Bredsdorffs foredrag 26.maj på Danebod højskole. Højskolebladet 31.5.1940.
36. E Pontoppidan-Thyssen: "Efter 9.april" Liselundbogen 1940.
37. Fra Grundtvigs digt "Trøstebrev til Danmark" anvendt i prædiken af grundtvigianeren Viggo Lomholdt-Hansen, Søby-Hornslet, Århus stift. Manuskript i familiens eje.
38. Jakob Busks udlægning af digtet "Nu skal det åbenbares" i artiklen: "Den danske nødvedighed og den kristne" PB 6.7.1945.

39. Rustale af formanden, Georg Langkjær, Studenterkredsen september 1941.
40. Anders Nørgaard: "Angst og fred" Liselundbogen 1940.
41. Fra foredraget "Danmark, nutid og fremtid" holdt 36 gange i perioden 1940-42 af den grundtvigske C P Christiansen; Tim og Madum, Ribe stift. Manuskript i familiens eje.
42. Morten Bredsdorffs tale på Skamlingsbanken 28 juli: Højskolebladet 2.8.1940.
43. Poul Engberg: "Folkesorg og folkehåb" Dansk udsyn 1941.
44. KD 17.4.1940. Kommentarer i PB 10.5.1940.
45. Helge Skovmand: "Stilhed og tale" Højskolebladet 10.5.1940. Hvor missionsfolkene ville give også grundtvigianismen skylden for folkets materialisme og nationale svigten, gav man igen: Miséren skyldtes ikke det folkelige åndsliv, men vor nationale politik – måske endda "den del af menighedslivet, der har vanrøgtet det folkelige." G S Nygaard i Menighedsbladet 30.6.1940.
46. Ths. Møllerup s 32 og Chr Bartholdy KD 7.8.1941.
47. PB 10.5.1940 og Thomas Møllerup i foredraget "Nationalfølelse og hverdagsliv" holdt i Sønderjysk forening 8.5.1940 . "I Danmarks nat" s 46.
48. Fra Formandens beretning på Kirkeligt Samfunds repræsentantskabsmøde 7.9.1940. Protokol på Ks kontor, Vartov.
49. Beretning fra Laurbjerg, Århus stift. Landsarkivet i Viborg H 4 (6) – 3.
50. KDs rubrik "Døgnnet" 1.9.1940: "På alsangens dag".
51. Vers af Vald. Rørdam og fra J. Helms gamle grundlovssang "Jeg elsker de grønne lunde" f.eks brugt af N P Nielsen på mødet på Danebod højskole. Højskolebladet 31.5.1940.
52. S Juul Andersen, Askov: "Dagens opgaver" Højskolebladet 21.6.1940.
53. Anders Nørgård i Højskolebladet 14.4.1941.
54. Lars Bækhøj: "Danmarks ære" og Morten Bredsdorff: "Hvad knytter vi vort håb til?", Højskolebladet 14.6. & 2.8.1940.
55. Den der misundte finnerne deres nationale rankhed efter det militære nederlag, vidste ikke hvad han talte om. Uffe Groesen: "Vort levende håb" Liselundbogen 1940.
56. Johs Novrup: "Tre muligheder i dag", Dansk Udsyn 1941. Dette var sagt til dem, der hævdede, at perioden 1849 – 1940 var afløst af den ny tid. Over for tre muligheder opstillet i Hee Andersens omtalte pjece, hvor et nyt lutret Danmark var fremtiden, pegede Novrup på tre andre muligheder, hvor man skulle fravælge både nazismen og dem, der ville gøre op med 30ernes forfald. I stedet skulle man ud fra eksemplet i 1849 vedkende sig forholdet til fortiden.
57. At hjælpen nu kun kunne komme fra Gud anslås mange steder. F.eks PBs forside 12.4.1940, der gengiver ord fra Salme 121. H Høgsbro: "Hvad skal vi nu i Danmark ?" (PB 3.5.1940), E. Thaning: "End er der en Gud foroven –" (PB 24.5.1940). Fl. Hvidberg i bøn i Nationaltidende 16.6: "Lad aldrig Danmark slettes af rigernes tal" Måtte folket vågne som et dansk, kristeligt folk. Med brod mod tyskerne anråbtes den Gud, der havde gjort, at hvert folk bor *af ét blod*, idet Gud havde fastsat *grænser for deres bolig*. Men miséren skyldtes os selv: vi havde ikke tjent vort land efter fortjeneste, men krævede velvære af det uden at være villige til at ofre for det. Nu måtte vi tage ved lære og ikke slippe for nemt.
58. Fuglsang Damgaard: "Lad komme hvad der vil", Dansk Kirkelig 1940.
59. Gennem besættelsesperioden udkom der således usædvanligt mange fortolkninger af Johannes Åbenbaring: I 1940 ved H Graversen, i 1941 ved C Nygaard Andersen, ved domprovst J Skovgaard-Petersen og ved Fr Torm, i 1942 ved Aage Krohn, i 1943 ved Holger Mosbech og ved A Kragssøe, og i 1944 igen ved Mosbech.

60. Fuglsang Damgaards ordinationstale over Heb. 10,35 "Kast ikke Eders frimodighed bort". Kristendommen identificeres her med frimodighed, og det siges til ordinanderne: "Den gerning I går ind til, kræver frimodighed: Nu da verden har mistet sin frimodighed, kan kun Guds kirke tale med frimodighed" KD 31.8.1940. Ligeledes fremhævede Øllgaard i sin ordinationstale i Sct Knuds kirke, Odense over Mt. 9,2 "Søn, vær frimodig, dine synder forlades dig", at præster trængte til frimodighed af rette slags, men megen frimodighed er af det onde. KD 5.12.1940.
61. Det var ikke udelukkende missionsfolk, men også enkelte i grundtvigske kredse, der talte for en samlingsregering ikke blot af folk fra partierne, men også af "de bedste mænd". Således J Th Arnfred i Dansk Udsyns første nummer efter 9.april. Snart skulle man dog i højere grad bakke op om det bestående.
62. C P Claussen, Sværdborg: "Samling" PB 31.1.1941.
63. E Eriksen: "Høst som udsæd" og H P Madsen: "Det må ske". IMT 4.8. & 11.8.1940.
64. I et brev til Jens Nørregaard 27.12.1940 fandt Århus'2 biskop, Skat Hoffmeyer, således, at der var kommet noget godt ud af 9.april. Folket var under første verdenskrig sluppet for let, hvilket ikke måtte ske igen. Denne gang var der "ikke tvivl om, at der var drevet en pæl ind i bondekødet". Nørregaards arkiv pk 3.
65. Skolesagen, omtales bl.a i PB 16.12.1940, Lærerne afviste gejstlighedens indflydelse og ønskede, at tilsynet med religionsundervisningen også bortfaldt. PB 15.12.1941. Se også Lindhardt i Den danske kirkes historie VIII s 240 n.
66. Cirkulæret genoptrykt i PB 31.3.1941. En sådan reaktion synes at have været et generelt europæisk træk i de besatte lande. På tilsvarende måde fik den franske kirke dominans over skolen (Robert Paxton: Vichy France – Old guard and new Order 1940-44 (London 1972) s.149).
67. Skydsgaard i KD 5.9.1941.
68. H Høgsbros foredrag "Træk i den åndelige verdenssituation" trykt som pjece 1941.
69. Pressebureauet valgte dog ikke at tage affære over for Anker Bliddal, der havde udtalt ønsket om engang atter at kunne vise det sind,"der ikke sætter parentes om nogle" I Lægmandsbladet 22.9.1942. UMs arkiv J.nr 84 C 52.
70. Halfdan Høgsbro i talen "Kår og krav nu" 7.7. PB 16.8.1940.
71. Brev til pastor Ohrt, Kildevældskirken, Kbh. 31.8.40 fra Pressebureauet, der forbød artiklerne, der advarede pigerne mod de tyske soldater. UM J.nr C 4 pk 15.
72. Prædiken 22.9. af Knud Hansen, Assens i Menighedsbladet 6.10.1940.
73. P Nedergaard: "Vi er danske – og danske vil vi være" PB 9.8.1940. Efter krigen anførte Nedergaard, at artiklen havde medført "nogle ubehageligheder" (Sandbæk og Rald s 45).
74. Brev fra Kirkeligt Samfundets formand til sønnen, Gunnar Monrad 8.10.1940. Privat eje.
75. Litteraten Vilhelm Andersens tale i forbindelse med Grundtvigskirkens åbning. Her citeret efter Kai Friis Møller: To løver og andre landsmænd (Kbh 1943) s 12.
76. Sigurd Juul Andersen, Askov: "Dagens opgaver" Højskolebladet 21.6.1940.
77. P G Lindhardt i Den danske kirkes historie VIII s 233.
78. Se Nissen og Poulsen om Dansk Ungdomssamarvirke og dets tilblivelse. Også en gruppe Oxfordfolk og de politiske ungdomsbevægelser arbejdede for en organisatorisk samling. De ældres Råd bestod af undervisningsminister Jørgen Jørgensen, indenrigsminister Knud Kristensen, biskop Axel Rosendal, medicinaldirektør Johs. Frandsen og afdelingschef i radioen, magister Jens Rosenkjær. På et møde 14.maj i undervisningsminister Jørgen Jørgensen sommerbolig ved Sorø Akademi orienteredes en grundtvigsk kreds om

- 9.april, og hvilke opgaver man stod overfor. Nissen og Poulsen s 57 og N P Nielsens erindringer s 310.
79. De danske ungdomsforeningers formand, Jens Marinus Jensen i Højskolebladet 8.11.1940. Da Niels Bukhs initiativ aldrig realiseredes, er det vanskeligt at bedømme det, men Bukh havde ønsket ”betydelig mere aktiv handling” frem i ungdomsarbejdet, end hvad der blev tilfældet med Ungdomssamvirket. Højskolebladet 25.10.1940.
 80. I et indsamlingsopråb 5.5.40 i IMT talte Bartholdy om, at kærlighed til Herren ikke kunne forbydes. ”Bliver gamle veje lukkede, vil der åbne sig nye. Det er helt sikkert. For Guds ord er ikke bundet”.
 81. Chr Bartholdy, se P G Lindhardt:Den danske kirkes historie VIII s 235.
 82. Gunnar Engbergs indlæg i pressede-batten refereret i PB 1.11.1940.
 83. Charles Nielsen, i Liv og Lys december 1940. Også Aage Falk Hansen, der ydede et stort socialt arbejde i hovedstaden, fandt, at det ikke var ensartethed, men ”fælles dansk landsmandsskab”, det kom an på PB 20.9.1940.
 84. Kaj Anker Jensen s 31. Den senere sekretær for Ungdomssamvirket rundsendte ”Nogle bemærkninger om Dansk Ungdomssamvirke”, hvor han argumenterede for KFUMs medlemskab (Bartholdys arkiv). Et indlæg i KD 6.11. opfordrede KFUMere til individuel indmeldelse. KDs leder 20.11. afviste ikke initiativet, men fandt, at kristne godt kunne tilslutte sig, blot ikke i egenskab af kristen.
 85. Skrivelse fra Generalsekretær Chr Baun til lokalformændene, i Chr Bartholdys arkiv.
 86. Vedtaget 6.2.1941. Formanden N H Søes meddelelse om beslutningen i KD 8.2.1941. Også FDF vaklede. Man enedes om at sige nej, men tillod de voksne førere at indmelde sig i Samvirket individuelt (Se Aage Trommers kronik:”FDFs holdning til Dansk Ungdomssamvirke” Førerbladet april 1964).
 87. Ordvekslingen med Baun fandt sted i KD og Nationaltidende i november 1940, men debatten med KFUM varede ved ind i 1941. Hal Kochs forslag om at ”politiseren” skete ved et memorandum 23.12.1940. Se Nissen og Poulsen s 136. ”Politiseringen” var dog begrænset til tilslutning til det eksisterende politiske system. I Axel Bangs vejledning i ”indendørs alsang” fremhæves således, at ”al politik er forbudt”, Lederbladet marts 1941.
 88. På listen over DUs talere (Lederbladet februar 1941) kan det ses, at det var folk fra højskolen, kulturen og den offentlige administration, der udbød foredrag om nationale, historiske og sociale emner. Studiekreds-bøgerne ”Dansk i 1000 år”, ”Dansk dåd” og ”Borger i Danmark” skulle fremelske forståelse for historien, for ”danskens storhed og indsats kloden rundt” og ”medborgerskab” Jfr anmeldelse i Højskolebladet 7. og 28. nov.1941.
 89. Fibiger havde opfordret kirken til at gøre en indsats i den nationale samling. Ingen måtte hygge sig i små samfund og holde sig tilbage. Tale refereret i PB 6.12.40.
 90. Se s 12-13 i foredraget ”Virkelighed” fra september 1940, trykt i samlingen ”Lidt af hvert” fra 1940. Koch blev før krigen regnet for barthianer, men besættelseserfaringerne bragte ham nærmere de grundtvigske.
 91. Johs Monrad i brev til sønnen 8.10.1940. Privat eje.
 92. Biskop Rosendal på Kirkeligt Samfunds repræsentantskabsmøde 7.9.1940. Ved repræsentantskabsmødet 7.10.1941 understregede formanden i sin beretning, at Kirkeligt Samfund delte kår med folket. Protokol hos KS, Vartov.
 93. J.Th. Arnfred:”Hvad kræver situationen af os ?”, i Liselundbogen 1940.
 94. Tidl. højskoleforstander, MF for Venstre Erik Appel:”De sidste halvandet år”, Liselundbogen 1941.

95. Jørgen Jørgensen om højskolen i Liselundbogen 1942.
96. Poul Engbergs tale på Dansk Ungdomssamvirkes møde på Askov, Højskolebladet 11.9.1942.
97. Johs Novrup i tillægget til Højskolebladet 30.5.1941.
98. KFUMs generalsekretær Baun på præstekonvent, PB 11.7.1941.
99. Førstekorrektur til KDs leder 18.6.1942 "Ungdomssamvirket og dets leder", som KDs nye redaktør Th.Thomsen fandt "satte Hal Koch på plads" (Notits efter møde i UM 19.6.1942 UM 109 C 4). Pressebureauet kunne dog ikke acceptere "det særdeles krudtagtige indhold" (UM 111 N 3 pk II).
100. Årsoversigt i Vor Kirke januar 1941.
101. Se Torms indlæg "Kirkeligt Forbund i øjeblikkets situation" på KF's landsmøde 10.9.1940, i Vor Kirke oktober 1940. Samt foredraget "Kristendommens forhold til staten og det nationale i vor tid" holdt ved KFUM & Ks sekretærkonvent 24.11.1940. Manuskript i Torms arkiv.
102. Kommentar til Noacks ovenfor omtalte ordinationstale, i Vor Kirke juli 1940 samt artikel af Kr. Jensen, i Vor Kirke juli-aug 1940.
103. Paul Nedergaard: "Kirkeligt Centrum og situationen" i KC juni 1940.
104. Høgsbros tale, PB 16.8.40
105. N. Otto Jensen i Tidehverv dec. 1940
106. Vilh. Krarup, Tidehverv marts 1941 og i foredrag fra 4.11.41, Tidehverv jan. 1942 samt debat med S.Skot-Hansen, Tidehverv april 1942.
107. Knud Hansens anmeldelse af Karl Nielsens bog: "Dansk at være", i Højskolebladet 6.12.1940 samt efterfølgende debat 10.1.1941.
108. "Eversharp"s (Tage Schacks) omtale af Ungdomssamvirkets studiekreds bog "Danmark i 1000 år", Tidehverv juni 1941.

Kapitel 3

1. Også kirkens folk deltog i dette. Eksempelvis skrev redaktøren for Menighedsrådenes Blad, L P Fabricius, jan. 1941 i sin årsoversigt over året 1940, at den militære besættelse ikke betød nogen ændring, den ville efter overenskomsten ophøre, når krigen var endt.
2. Dette gjaldt naturligvis også den kirkelige presse, hvor Pressebureauet fandt, at der intetsteds inden for pressen havde været "større vanskeligheder ved at overholde de almindelige hensyn som situationen kræver, end i Kristelig Dagblad". Memorandum af 18.10.1941 UM 109 I 4 b.
3. Fra DNSAPs pjec "Kirkevejen" 1940, der her citerer den tyske kirkeminister Kerrl.
4. Fra Meinhardt-Jensens afsnit i "Kirkevejen".
5. Partiets stolthed over nordisk mytologi kan bla. studeres i Frits Claussens pjec: "Dänischer Volksglaube. Odin (Aus Jul in Norden 1941)".
6. Blot et lille udpluk af eksempler kan findes i DNSAPs dagblad "Fædrelandet" 2. & 13.9.1941, i "Nationalsocialisten" 16.10.1941, 13.8, 3.12, 17.12. & 31.12.1942, i "Kritisk Ugerevue" 17.7.1941 samt i Aage Andersens blad, "Kamptegnet" 30.7.1942
7. Dette var således tilfældet, efter at Fuglsang Damgaard var hængt ud i ugebladet "Nationalsocialisten". Brev fra Udenrigsministeriet til københavnerbiskoppen 21.10.1941. Fuglsang Damgaards arkiv pk 12.

8. G Helweg-Larsens rubrik "Døgnet" KD 27.10. og 3.10.1940.
9. Paul Nedergaard i PB 27.12.1940
10. Erik Thanning:"Skal Kirken resignere ?", PB 23.8.1940.
11. KD 17.9.1940.
12. Hans Magle:"Men der står også skrevet..", Tidsskifte september 1940.
13. C.T. Hoffmann-Madsen i interview i KD 17.1.1941.
14. Bartholdy citeret i KD 1.7.1941. P.Verner Hansen på Studentermøde på Nyborg Strand KD 4.7.1941.
15. Hans Magle: "Kristendom og politik", Tidsskifte april 1941.
16. PB 17.1.1941 Folkebibelen udelod helt Gammel Testamente, Jesus blev gjort arisk, og mennesket måtte ikke fremstå syndigt. PB afstod fra kommentarer, men refererede den udenlandske kritik, der fandt, at arbejdet var udtryk for manglende ærbødighed over for de gamle tekster.
17. Menighedsrådenes blad april 1942. Virum Kirkeblad bragte juni 1942 en artikel, der så statskonfirmationen som en udfordring for den danske menighed. Dette blev telefonisk påtalt over for redaktøren, pastor V. Højer Johansen, af UMs pressebureau. (UMs arkiv J.nr. 84 C 52).
18. K.E.Skydsgaards rustale i Kristelig Akademisk Forening, KD 5.9.1941. Lignende synspunkter i "Kampen om kristendommen", der indeholdt to af Skydsgaards universitetsforelæsnings, i Det tredje standpunkt marts 1942. Se også Frode Beyer:"Guds ånd – Antikrists ånd" i PB 17.4.1942. Også Høgsbros tale ved lægmandsforeningen L.Y.M.s årsmøde vendte sig mod "Nationalsocialismens stormflod," der "med bajonetter og projektiler ridser også den kristne himmel" og ikke havde Gud til centrum, KD 9.9.1941.
19. Johs.W.Jacobsen: "Skabt", Vor Kirke sept. 1941.
20. Artiklen blev fra grundtvigsk hold kritiseret for at være uansvarlig og usand (Asger Højmark:"Uansvarlige udtalelser" Højskolebladet 3.10.1941).
21. Rubrikken "Tidens Front" ved "Leo" (= Johs. Langhoff), Stud. Theol. sept-nov 1942. Mange skarpe vendinger var udrenset inden offentliggørelsen, jfr. førstekorrektur i UM 111 N 633.
22. Studenterkredsen afviste ethvert kultursamarbejde, før de tyske tropper var trukket tilbage: ...Indtil de tyske løfter af 9.april blev indfriet, kunne det "aldrig falde os ind at trykke een stavelse" af hvad der står i Deres blad", Aprilnummeret 1942, der beslaglagdes. Politiet havde meddelt arrestanterne, at fængslingen var sket på Udenrigsministeriets begæring, hvad Pressebureauet benægtede (Referat af møde 9.4. med redaktør, formand og advokaten Paul Hjerminde, der som fmd for KU også sad i Ungdomssamvirkets forretningsudvalg, UM 111 N 635).
23. KD 8.7.1941. Lederen "Hvad det gælder" blev anledning til en sag, hvor bladet nådigt slap for tiltale (Bindsløv 148 f.). Den tyske legationsråd, presseattacheen Gustav Meissner havde stillet krav om Gunnar Helweg-Larsens afsked (hvilket også var sket tidligere, hvor Udenrigsministeriet havde forsøgt at spille på tyskernes formodede frygt for en dansk kirkekamp. Eskelund havde dengang hævdet, at et angreb mod avisen af KDs læsere ville "opfattes som et angreb på kristendommen og ikke...alment politisk", men dette synspunkt var prelet af på Meissner, der ikke anfægtedes af mulige reaktioner på KDs ophør. Referat af møde i Pressebureauet 7.4.1941. UM 111 N 3 pk II).
24. Cirkulære af 15.11.1941. samt skrivelse af 4.12.1941 (Kirkelig Håndbog s.431).
25. I Herluf Aagaards prædiken (i Menighedsbladet november 1941) sammenlignes de med tolderne i Ny Testamente.

26. Provst Schüleins sag i KMs arkiv J.nr 4 S 2121. Lokalt gav sagen dønninger i forholdet mellem de danske og de tysksindede. Således cirkulerede en støtteerklæring for provsten (Jens Holdts arkiv læg: "Besættelsestiden..."). Også Frode Bayer, Rinkenæs, vægrede sig ved at afholde mindegudstjeneste (KMs arkiv J.nr 4 R 904).
27. KMs arkiv 4 S 2121. Warncke havde først skarpt afvist anklagerne, men biskop Noack havde grebet ind og fået præsten til at moderere sin stilling. Warnckes beretning efter krigen i Ullerup Sognearkiv.
28. Københavns stifts bispearkiv (Journalsager 157/1943). Artiklen havde fået Udenrigsministeriet til 26.1.1943 at udbede sig en undersøgelse af sagen. Da kirkeministeriet fremsendte provstens og biskoppens forsvar for præsten overvejede Udenrigsministeriet at sende disse erklæringer til det nazistiske dagblad. (UMs arkiv J.nr 84 C 52).
29. Skrivelse fra kirkeministeriet til Biskop Hoffmeyer, Århus 1.9.1943.(KMs arkiv J.nr.4 R 1935). Begivenheden omtales i Erling Foss: Fra passiv til aktiv modstand (1946) s 198. Pastor Åge Sletten blev frifundet i en injuriersag anlagt af Frits Claussen, efter at præsten havde skrevet, at naziføreren var ilde lidt og havde sammenlignet ham med Corfitz Ulfeldt. Niels Alkil: Frit Danmarks Hvidbog II s 1472.
30. Brev skrevet "under hånden" fra kirkeminister Hollbøl til biskop Hoffmeyer 7.6.1943. KM.s arkiv J.nr 4 R 1935.
31. Niels Alkil op. cit. bd I s 472 om præstegruppen. En intern korrespondance fra 1943 opregner 9 medlemmer (se bogen Det illegale Frit Danmark (Kbh 1946) s 473), se også den legale udgave af Kirkens Front juli 1945, der omtaler de 9 og deres planer ved en nazistisk magtovertagelse, hvor statens greb om kirken skulle styrkes.
32. Lederen af lægmandsbevægelsen, "Kristen Samling" var i januar 1945 på besøg i Norge (omtales i Det norske kirkeministeriums blad januar 1945, hvoraf et eksemplar findes i Øllgaards arkiv pk 10).
33. Hoffmeyer var 21.8.1941 kommet direkte fra Meinhard-Jensen til nabopræsten, Th Neergård, Laurbjerg, hvor han omtalte præstegruppens (og konventets) leder positivt og bagatelliserede nazismen: Kirken havde bestået så mange kampe med forskellige "ismer" og havde kunnet hævde sig, idet den var "over" dem alle – rationalisme, liberalism og nu: nazisme. Beretning fra Laurbjerg sogn, Århus stift. LA Viborg H 4 (6) – 3.
34. Således argumenterede Nedergaard siden over for sine kritikere. Brev fra Nedergaard til biskop Øllgaard 31.3.1942 Øllgaards arkiv pk 10.
35. Protestskrivelserne i Præsteforeningens arkiv pk 4.
36. Brev fra Øllgaard til Nedergaard 29.3.1942. Øllgaards arkiv pk 10.
37. Brev fra Øllgaard til Scharling 14.4.1942. Præsteforeningens arkiv pk 4.
38. Referat af mødet i PB 1.5.1942. Da sagen ikke var egnet til offentlig debat begrænsede det officielle referat sig til at nævne, at Nedergaard havde gjort rede for "forskellige forhold" omkring bladet.
39. "Forhastede slutninger", PB 8.5.1942. Siden anførte Nedergaard apologetisk, at annoncen først var blevet accepteret "efter diskussion" i redaktionen (Den danske Præsteforening 1896-1946 (1946) s 301).
40. R. Johs. Wolf, Visby, Thy: "Hvor er Gud i det, der sker for vore øjne ?", PB 28.6.1940.
41. PB 8.11.1940.
42. Artiklen "Mærkning" KD 19.9.1940.
43. Herluf Aagaards prædiken "Kristen Moral" i Menighedsbladet 10.8.1941. Se også Fr. Torm: "Hvad siger kristendommen om race og nation", Ungdomsarbejderen, refereret i KD 4.2.1942.

44. Regin Prenter: "Kristus-Danmark", Det tredje standpunkt 8.juli 1941 samt i prædiken 26.10.1941, Ordets herredømme s.233. I en anmeldelse af Prenters bog hed det, at den var "tillige et aktuelt indlæg mod antisemitisme, og 1942 vil måske gøre et sådant indlæg såre tiltrængt." (V.Dickmeiss, i Vor Kirke 23.1.1942).
45. "Danmark og Tyskland", Lederbladet januar 1942. Se også Nissen og Poulsen s. 219.
46. Således var det bestemt, at man ikke kunne fravige praksis, når medlemmer af "et anerkendt trossamfund" søgte optagelse i folkekirken. Folkekirkens præst kunne ikke udstede dåbsattest, men kun navneattest (hvor Det mossaiske Trossamfunds oprindelige registrering af personen fortsat skulle angives. Kirkeministeriets skrivelse af 9.9.1941 Jfr. Kirkelig Håndbog s 431). Selv for de jøder, der måtte ønske det, var det altså ikke muligt at blive understøttet med papirer, der tilslørede deres afstamning.
47. Referat af bispemødet 6.1.1942. Haderslev bispearkiv pk 169.
48. Efter politianmeldelse af "Kamptegnet" fra en privatperson 9.6.1941 havde justitsministeriet indstillet at det var særdeles ønskeligt at gøre ansvar gældende, da der var tale om en klar overtrædelse af straffelovens § 266 B (der forbyder ophidselse til had mod en samfundsgruppe pga dens tro, afstamning eller statsborgerforhold), men Udenrigsministeriet havde betænkeligheder, og foretrak det mere diskrete, at man henvendte sig til den tyske legationsråd Schaller (UMs arkiv J.nr 84 O 1/8).
49. Nørregaard skrev 20.12.1941 til Ribes biskop, C.I. Scharling, der skulle lede bispemødet pga Fuglsang Damgaards sygdom. (Brevet i Scharlings arkiv pk 4). Nørregaard ønskede at tale med Scharling før bispemødet (brev af 1.1.1942 Scharlings arkiv pk 4). Også Haderslevs biskop, Noack, havde modtaget en henvendelse via Halfdan Høgsbro om at behandle spørgsmålet på januars bispemøde (fremgår af mødereferatet).
50. Biskop Fuglsang Damgaard, der var positivt indstillet i spørgsmålet, er citeret for en samtidig udtalelse: "Jeg betragter det som ganske håbløst at få de danske biskopper med til en fællesudtalelse". (Brev fra Hee Andersen til Fuglsang Damgaard 28.2.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 10).
51. Bispemødereferat i Haderslev bispearkiv pk 169.
52. "Medskyld ?", PB 3.7.1942. Nordentofts artikel blev kritiseret i det nazistiske Fædrelandet 7.7.1942.
53. Løgstrup artikel optryktes i flere kirkeblade under titlerne "Hvad er jødehad" (Bethlehem sogns kirkeblad 3.5.1942 (Kbh, red. Paul Garde – hvorfra der her er citeret) "Jødehad" (Kirkebladet for Viborg omegn nov.1942 red. Harald Sandbæk) og "Syndebuk" i Kirkebladet dec 1942 (sogneblad for Lolland-Falster Stift, red. Thorø Larsen). Disse blev alle indberettet for Pressebureauet, men artiklen blev også trykt i Sønderborg Kirkeblad og i Esajas Kirkens menighedsblad, hvorfra den illegale pamflet "Hvor står kirken ?" senere optrykte den.
54. Gyldendals Danmarkshistorie VII (1988) s 384. Buhl-regeringen havde således fundet, at jøder ikke burde udnævnes til større stillinger. Scavenius fandt, det kunne blive nødvendigt at ofre enkelte, 3-4 jøder, på samme måde som man tidligere af andre årsager havde ofret politikere. Holbølls dagbog 3.12.1942.
55. Underhåndshenvendelse fra Holbøll til biskop Plum 5.12.1942. Lolland-Falsters bispearkiv D I 114.
56. Notat af 26.11.1942 UMs arkiv 84 C 52.
57. Som vi nærmere skal se i kapitel 4, forsøgte Århus' biskop, Skat Hoffmeyer, således i marts 1942 at dæmpe de menige præsters engagement i spørgsmålet. Selv hvis regeringen skulle vælge at indføre jødelovgivning, gav kristentroen ikke grundlag for indsigelse.

58. Bindsløv s 58.
59. O.K.Grimnes i H.S.Nissen (red): Scandinavia during second World War (Oslo 1983) s 199.
60. H C Christie s 43.
61. Den ny norske kirkebøn bragtes i KD 20.10.1940. 4.10 Havde KD orienteret om planerne, samt om at rygter ville vide, at der skulle indføres jødelovgivning i Norge.
62. Ved krigens udbrud havde man oprettet "Nødhjælpen til Europas Evangeliske Kirker". Ud fra den opfattelse, at det som under sidste krig skulle lykkes at opretholde neutraliteten, var tanken, at man (i lighed med Røde Kors) kunne støtte kirkearbejdet på begge sider af verdenskrigens fronter. Nu blev de internationale forbindelser begrænset til den tyske side, men gennem 1941 forestod komiteen indsamlingen til den norske kirke. (I bestyrelsen sad præsterne L P Fabricius, Marius Hansen, Ths Mollerup, P Nedergaard samt biskopperne Fuglsang Damgaard, Scharling og Malmstrøm).
63. Berggravs rundskrivelse optryktes i PB 11.10.1940. Bispernes "hilsen til menighederne" bragtes i KD 26.2.1941.
64. KD 10.10.1940. Eftertiden har set G.Helweg-Larsens artikler som subtile udtryk for nationens enstemmige afvisning af nazismen ("Larver" 22.8. og "Ukrudt" 20.7.1940), men under besættelsen mødtes dissidenter til regeringspolitikken med modvilje. Således tøvede Kbh.s politi ikke med at kalde "Døgnet"-artiklerne "nedbrydende virksomhed" (Brev til Eskelund 30.8.1940 UM 111 N 3 pk 1).
65. Et foredrag, Berggrav havde holdt for norske jurister, blev 30.3. og 1.4.1941 bragt som dobbeltkronik i KD.
66. Paul Nedergaards polemiske forespørgsel 24.2.1941 om hyrdebrevet kunne optrykkes i sin helhed, eller om enkelte passager måtte udgå; samt Pressebureauets forbud 3.3.1941 i Udenrigsministeriets arkiv H 109 J.nr C 4 (pk 16). Hyrdebrevet omtaltes dog i KD 26.2.1941 og omdeltes som duplikeret pamflet (Findes bl.a. i Ammundsens arkiv pk "Embedspapirer 1877-1942").
67. KD 23.2.1941.
68. PB 15.8.1941, Austad (1974) s 84.
69. Christie s 85.
70. Biskoppernes vejledning til præster og menighedsråd om den frie forkyndelse i PB 17.10.1941. KD havde 3.7.1941 bragt en norsk artikel, der anvendte lignende argumenter. Se også Austad (1974) s 84.
71. Austad (1974) s 85. Årsoversigt i PB 14.2.1941.
72. Biskoppernes brevveksling med Kirke departementet gengivet i PB 23.1.1942.
73. Austad, Montgomery & Larsen (1982) s 348.
74. Danske læsere kunne gøre sig bekendt med dokumentet, der optryktes i sin helhed i PB 8.5.1942.
75. Højskolebladet 12.6.1942.
76. Austad (1974) s 122 samt Austad i Montgomery og Larsen (1982) s 348 spalte 2.
77. Man modtog også uafhængige informationer fra den norske kirke. Således besøgte dr.theol. Marius Hansen, der var formand for komiteen "Den danske menigheds hjælpearbejde under krigen", i november 1941 på Fuglsang Damgaards foranledning Norge. Disse efterretninger om den norske kirkes forhold blev videregivet på bispemødet 6.1.1942. (mødereferat i pk 169 Haderslev Bispeembedes arkiv).
78. KD 14.3.1942. Min understregning. Ikke desto mindre udførte Berggravs nazistiske efterfølger ordinationer af lægfolk, der støttede nyordningen.

79. Paul Nedergaard: "Er kongen kirken Summus Episcopus?" PB 10.7.1942.
80. Således fik pastor P.Moustgaard, Løgstør-Løgsted en påtale efter provstens klage over indholdet i hans kirkebøn (...Danmarks frihed, vort broderland mod nord, de øvrige med vold undertrykte lande, sovjetfolket, de der sendes ud for at dræbe og dræbes, kongen og hans broder kongen af Norge). Biskoppen understregede kongens ønske om besindighed, og at evangeliet fortsat var frit. Der var meget at glæde sig over. Kirken burde ikke komme til at lide under uneutrale ytringer fra enkelte uforsigtige præster. Præsten måtte gerne bede for norden, men ikke specifikt for Norge. (Brev Biskop Malmstrøm – Moustgaard 28.11.1941. Malmstrøms arkiv pk: "Korrespondance").
81. Her citeret efter Sorø Amtstidende 28.3.1942. Interviewet bragtes også i Heimdal 4.4. og i PB 17.4. At interviewet var ment som et kirkepolitisk signal fremgår af en bemærkning, da bisperne i 1943 atter skulle sende nordmændene en hilsen: en gentagelse af interviewet med Fuglsang var nu næppe på sin plads. (Brev fra Fuglsang Damgaard til Noack 11.3.1943 Haderslev bispeembedes arkiv pk 188 "Fra besættelsestiden 1944"). At signalet blev modtaget afspejles bla. ved, at den landflygtige Poul Borchsenius citerede interviewet under afsnittet "Ecclesia Militans" i Bogen "Danska Kyrkan i Storm" (Stockholm 1945) s 55.
82. Brev fra Øllgaard til Fuglsang Damgaard 9.4.1942. Kopi i Øllgaards arkiv pk 15 og i Noacks papirer i Haderslevs bispeembedes arkiv pk 188 "Fra besættelsestiden 1944".
83. Øllgaards opfordring udsendtes 18.4. optrykkes i KD 30.4. og i PB 1.5.1942 (st. Bededag). Den norske kirkes opfordring var meddelt i IMT 14.12.1941.
84. Tidehvervskritikken fremførtes af H J Hansen i foredrag på møde på Hindsgavl 1.-4. Juni 1942. Gengivet i Tidehvervs juninummer. Modkritikken af Kr. Bjerregård i Målet og Vejen, august 1942.
85. Chr. Bartholdy i indsamlingsopråb i IMT 5.5.1940.
86. Lærer Folmer Nielsen i årsoversigt i IMT 26.1.1941.
87. "Religion eller frelse" IMT 21.7.1940.
88. IMT 16.3.1941.
89. IMT 20.4.1941 i Serien "Krig og kristendom". Lignende tanker udtrykte Bartholdy i sin tale på IMs årsmøde 16.6. (KD 17.6.1941). Typisk for IMs pietisme knyttedes forestillingen om den af ulydigheden følgende lidelse sammen med det eskatologiske: Menigheden gik et sidste Golgata i møde før den store opstandelse. Bartholdy fastholdt lydighedsforpligtelsen, men var samtidig meget direkte i sin kritik af regeringens politik: Således om tysklandsarbejderne, om hvem han ikke vidste, om de smedede sværd, "...men de sætter 30.000 tyskere fri til at slås". (IMT 2.2.1941).
90. IMT 22.6.1941.
91. Brev fra Fibiger til Chr Bartholdy 23.6.1941 og svar 27.6. Bartholdys arkiv. Fibiger havde forsvaret sig med, at regeringen jo kun administrerede den lovgivning, der havde været gældende, også før besættelsesmagtens indtog, men i 1943 ændredes lovgivningen, så søndagsarbejdet kunne udvides, og nu kunne Fibiger kun henvise til den økonomiske nødvendighed. Brev 31.3.1943 Bartholdys arkiv.
92. Kronik i Nationaltidende 23.4.1941 "Det nye testaments syn på statsmagten" af professor Holger Mosbech.
93. A. Westergaard-Jacobsens foredrag, "Borger i to riger", holdt for Indre Missions sekretærer på møde på Hoptrup højskole. IMT 26.10.1941.
94. Dr.theol. Jens Holdt, Brede: "Rettens Majestæt", Menighedsbladet 15. & 22.6.1941. Kirkepolitisk var J.Holdt IM-orienteret.

95. Torm: "Kirken", KD 19.10.1941.
96. Torm: "Vort Kirkesyn" i Nationaltidende, gengivet i KD 18.11.1941. I PB 9.1.1942 gjorde V Dickmeiss gældende, at det var lavkirkeligheden, der havde gjort kirken svag over for staten. Uden vægt på embedet havde kirken ingen ryggrad. Derfor måtte man søge tilbage til reformationens bekendelsesskrifter.
97. Torms foredrag "Kristendommens forhold til staten og det nationale i vor tid" holdt ved KFUM & Ks sekretærkonvent i Haslev 24.11.1940. Manuskript i Torms arkiv pk. 5
98. Torms foredrag på KFs landsrådsmøde, Vor Kirke okt. 1940 og i KD 10.10.1940
99. Johs. Munck i Århus stifttidende 3.11.1940. Munck var professor på Århus universitet, som han i 1943 skulle blive rektor for. Endvidere redigerede han Stifttidendes kirkeside og stod i personligt modsætningsforhold til Fr. Torm.
100. Søes foredrag fra Præsteforeningens videnskabelige præstekursus i KD 22.-23.10.1941. Muligvis var Søe inspireret fra Norge. I "Kirkens Grunn" opstilles (ud fra Romerbrevet 13,3) på lignende vis kriteriet for ret øvrighed: nemlig at den ikke var til rædsel for den gode, men for den onde gerning.
101. Søes foredrag, "Kristus og staten", holdt i Danmarks kristne studenterbevægelse, KD 4.2.1942. Optrykt i Det tredje Standpunkt april 1942.
102. KD 14.2.1941, hvor man gengav en norsk anmeldelse af en bog af Aulèn om kirken og statslivet. Det tilføjes her: "Dette kirkens ansvar for de kristne grundværdier er på mange måder gjort aktuel for norske kristne."
103. Svensk avisdebat refereret i KD 13.2.1941. Hvor Althaus så det åndelige og det verdslige regimente som totalt adskilte, hævdede Aulèn, at Guds vilje også gjaldt i staten. Hvis staten overskred sit område, ophørte den som Guds orden og gik i djævelens tjeneste. Så var det det åndelige regimentes pligt at gribe ind med Guds ord og medvirke til den verdslige magts selvbesindelse. KD 5.6.1941. Debatten var om luthersk teologi, men opfattedes som møntet på den aktuelle situation. Således sluttede L P Jensen sin præsentation af debatten af med: "Disse problemer bliver vore" i "Gælder kristendommens moral ikke staten?" i Menighedsrådenes blad okt 1941. Aulèns syn på forholdet til staten fik stor udbredelse i disse år, ikke mindst gennem den meget populære bog "En bok om Kyrkan" (se kapitel 6.3).
104. Dobbeltkronik i KD 30.3. & 1.4.1941. Uddrag heraf i PB 30.5.1941.
105. Hans Magle: "Stat og Kirke. Nogle aktuelle overvejelser" i Tidsskifte marts 1942. Artiklen vakte Justitsministeriets mishag, og selv om der ikke forelå nogen tysk klage, modtog præsten gennem sin foresatte biskop en påtale for udtalelserne, der kunne virke skadelige for "den ro og orden, der er påkrævet under de nuværende forhold." (KMs arkiv J.nr.4 Q 1535).
106. H J Falk: "Gud og Kejser – Kirke og Stat", Bethlehem sogns kirkeblad 1.2.1942.
107. Erik Jensen: "I en ond tid", Liv og Lys juli-aug 1941.
108. Erik Gelting-Hansen, Vallekilde: "Når der tales om Danmark", Højskolebladet 24.10.1941.
109. Samme.
110. Lars Bækthøj: "Tænk ved årsskiftet", Højskolebladet 2.1.1942.
111. Erik Appel: "Folkestyre i Danmark". Højskolebladet 20.1.1942.
112. Johs Lauritsen: "Vort folkestyres grundlag", Højskolebladet 5.6.1942.
113. Tage Rydal, Ryslinge: "Noget nyt, der er i gære", Højskolebladet 17.7.1942.
114. Lars Bækthøj i Højskolebladet 2.1.1942.

115. Hal Koch: "Danmark og Tyskland", Lederbladet 1.1.1942. Artiklen gengivet i sin helhed i Højskolebladet 23.1. Ungdomssamvirket valgte dog fortsat at støtte regeringen. Se Nissen og Poulsen s 181 ff.
116. Hæstrup om den såkaldte "Oktoberkreds" i bogen "Krig og besættelse. Odense 1940-45" (Odense 1979) s 102.
117. Adressen citeres hos Hæstrup op.cit. s 118. Den grundtvigske Johs Monrad havde afvist Løgstrups ønske om en adresse til kongen udenom regeringen. Han fandt aktionen skadelig. Opgaven var at berolige ved at give ren besked. Man skulle ikke gøre regeringens tilværelse sværere ved sådanne udtalelser. Det lykkedes at få "dette landsforræderiske forslag" standset (breve til sønnen G. Monrad 10.12.1941 og 9.1.1942. Privat eje). Om "Oktoberkredsen" og "Novemberkredsen" se Hæstrup (1979) s 102 og Nissen og Poulsen s 186.
118. Anders Nørgaard: "Den kristne menighed og staten", Højskolebladet 27.3.1942. Det bemærkes, at Nørgaard taler om "menighed", hvor grupperne til højre taler om "kirke".
119. PB 8.11.1940. Artiklens udsagn om jødespørgsmålet er behandlet i kap.3.2.
120. Østergaard-Nielsens indlæg: "Hvor står kirken i dag?" & "Svar til Birkedal-Nielsen", Menighedsbladet 5.1. & 9.3.1941.
121. Johs.Birkedal-Nielsen: "Svar til Østergaard-Nielsen" og "Den danske Nødvendighed – og Østergaard-Nielsen", Menighedsbladet 2.2. & 6.4.1941.
122. "Eversharp" (Fæster-Nielsen), Tidehverv april 1941.
123. Tage Wilhjelm: "Den åndelige situation i dag", Tidehverv maj 1942.
124. Geismars Rigsdagsprædiken blev bragt som kronik i KD 8.10.1941. Nationalsocialisten omtalte den 16.10.1941 under overskriften "Hvor står folkekirken (en statsinstitution) i kampen mod bolchevismen?". Kaj Munk roste Geismar (der var hans personlige ven) for de modige ord i en prædiken offentliggjort i Det tredje standpunkt 3.1.1942.
125. I Pressebureauet fandt man intet ugunstigt i biskoppens foredrag, som tværtimod kunne være trykt i ethvert tysk blad: "...dets hele ånd og tone og tankegang synes mig langt snarere beslægtet med Nationalsocialismens ideologi end fjendtlig over for denne" hed det. Dog havde man understreget en vending i forbindelse med den nutidige betydning af Grundtvigs "Kristenhedens syvstjerne", om vi nu skulle have "ny-frankisk barbari", eller om Nordens ånd nu igen skulle vågne til bedrift. (Bemærkninger og manuskripter i UMs arkiv J.nr. 84 C 52 "Gejstlighedens forhold under besættelsen").
126. Venstremanden Krag på møde i udenrigspolitisk nævn 30.10.1941. P Munchs erindringer bd. VII (1967) s.224.
127. Kirkeministerens indbydelse (Viborg bispeembedes arkiv J.nr 1941/215). Udenrigsministeriets embedsmænd var mere direkte, når dagsordenen skulle beskrives: "drøftelse af spørgsmål i forbindelse med opretholdelsen af et godt forhold til de tyske besættelsestropper og myndigheder" (Notat af Hvass UMs arkiv J.nr 84 C 52). Udenrigsministeriet havde 18.10. fremsendt et memorandum til mødet. Her opregnedes i alt 7 overtrædelser (KM 4 P 2407).
128. Mødet er et eksempel på, hvordan mundtlige forhandlinger erstatter skrevne henvendelser, når emnerne bliver følsomme. I Udenrigsministeriets arkiv ligger (sammen med Magles og Munks artikler) et udateret udkast til en skrivelse, hvor kirkeministeriet anmodes om ved et cirkulære eller på anden måde at undgå, at indlæg af folkekirkens præster indeholdt "allusioner til indre eller ydre politiske forhold". UM 109 I 4 b.
129. Eksempelvis påtalte ministeren Hans Magles artikel "Grænsepræsterne" i KD 17.2.1941,

- hvor han havde skrevet, at man i grænselandet længselsfuldt ventede "vestenvinden". Med hentydning til Helweg-Larsens dobbeltbundede "Døgnet"-artikler havde Pressebureauet kritiseret Magles artikel for at være "larvelignende" (UM 111 N 3 pk II). Klagen over Kaj Munk gik på hans tale i Aalborg, hvor han havde kaldt dronningen den eneste velkomne tysker (se Nøjgaard s 379) og på oplæsningen af skuespillet "Niels Ebbesen". Der foreligger intet om bispernes vurdering af deres kompetence i disse spørgsmål, der jo ikke kan siges at komme ind under forfatternes virke som statsansatte præster.
130. Eksempelvis identificerede Fuglsang Damgaard kristendommen med frimodigheden i sin ordinationstale til 5 præster. "Den gerning I går ind til, kræver frimodighed. Nu da verden har mistet sin frimodighed, kan kun Guds kirke tale med frimodighed." KD 31.8.1940. Senere på året hed det i en ordinationstale af Hans Øllgaard, at præsterne trængte til frimodighed af den rette slags, men "megen frimodighed var af det onde." KD 5.12.1940.
 131. Se f.eks. provst Frode Beyers tale til landemøde i Haderslev 26.6.1940 "Kirkens gerning og vor", PB 13.9.1940.
 132. Egede Schack i Berlingske Tidende, refereret i KD 17.7.1941.
 133. G.Sparring-Petersens opsummering af den kirkelige situation i det svenske blad Vor Lösen (refereret i KD 16.7.1941). Sparring-Petersen havde sammen med Niels Petersen, Rønne-bæk; samt Paul Nedergaard, Bredahl Petersen og K E Skydsgaard været til møde med svenske kirkefolk i Sigtuna 4.- 6.marts for at diskutere tidens forkyndelse og sjælesorg. Sidstnævnte fortalte om konferencen i KD 11.3.1941 og skrev herom i kronikken "Tiden og forkyndelsen" i KD 22.3.1941. Konferencen var planlagt som en nordisk kirkekonference, men nordmændene måtte ikke sende repræsentanter.
 134. V. Dickmeiss: "Hvorvidt bør vor prædiken være aktuel?", PB 27.9.1940. Magles artikel "Kristendom og politik", Tidsskifte april 1941 havde i samme spor konkluderet, at forkyndelsen nødvendigvis måtte være politisk. De to forfattere havde tilknytning til henholdsvis Kirkeligt Forbund og til Kirkeligt Centrum.
 135. Carl Hermansen i Menighedsbladet 25.1.1942.
 136. Prof. Lomholt i kronik i Nationaltidende. Citeret i KD 10.10.1941.
 137. Ths. Mollerup, Haslev. Bartholdy fremførte lignende synspunkter i enqueten, der fra marts til maj bragte 19 indlæg.
 138. E.Pontoppidan Thyssens Indlæg. Andre indlæg ved H Øllgaard, Fr. Schrøder & Carl Hermansen.
 139. Frits Schrøders indlæg. Eksemplerne var Kollekten til 23. S.e.Trin. med bønnen om bevarelse fra krig og fremmedherredømme og teksten til samme dag: "Skattens mønt". PB 14.3.1941.
 140. "Eversharp" (Tage Schack) i Tidehverv marts 1941.
 141. V. Dickmeiss, PB 7.3.1941.
 142. PB 30.5.1941. De norske bidrag var egentlig forberedt m.h.p. Sigtunakonferencen, hvor nordmændene som omtalt ikke måtte møde op.
 143. PB 19.9.1941. Dele af artiklen indgik i en prædiken offentliggjort i Nationaltidende 7.9.1941. Den norske H.C.Christie imødegik Munk i Norsk Kirkeblad: I Norge måtte parolen snarere være "forsigtighed", da prædikenen gjaldt Guds ubundne ord, og man var med til at skabe norsk historie. KD 21.10.1941.
 144. Hele Bartholdys kritik af kapitulationsbeslutningen var således kristeligt begrundet. Det var kristenligt at udpege ondskaben. Når et folk ville begå overgreb mod et andet, var det ret at lade det føle, at det kostede. IMT 2.2.1941.

146. I Hal Kochs nytårsudtalelse hed det: "Ånd og sandhed og ret er virkelighed og lever i ordet. Lad være at vold og uånd kan sejre en tid, at sandhed og ret må vige, de dør dog ikke så længe ordet lyder levende på mennesketunge... Ordet er et våben for ånd og sandhed – derfor må og skal ordet være frit, thi ånd og sandhed vokser ikke under tvang." PB 10.1.1942.
147. P. Augustinus: "Kirkens opgave", Menighedsbladet 10.5.1942.
148. Jens Holdt i PB 12.12.1941. Se også kritik og replik i PB 6.2.1942. Skydsgaards artikel indledte PBs prædikenvejledninger 21.11.1941. Se også Skydsgaards svar i PB 19.12.1941.
149. Scharling om evangeliets retningslinjer for påvirkning af folket KD 25.10.1941.
150. Biskop Scharlings tale på landsforeningen af menighedsråds årsmøde oktober 1942. I Menighedsrådenes blad januar 1943.
151. Noacks ordinationstale KD 19.7.1941.
152. Fuglsang Damgaards ordinationstale refereret i KD 26.2.1942 og i PB 6.3.1942. Biskoppen havde valgt at tale over "Folkenes fyrster" (Lk.22,24-26) – samme tekst, som i den kort forinden indklagede prædiken af slotspræst Geismar.
153. Biskop Rosendals tale på menighedsrådenes møde, KD 22.4.1942.
154. Den grundtvigske Torben Dijnæs: "Snilde som slanger – Kirken i Tidsskiftet", Tidsskiftes første nummer, september 1940.
155. Redaktionens "Kommentarer til tiden", Tidsskifte oktober 1940.
156. Mødet afholdtes 11. dec. Jfr. formandens beretning til landsmødet, Vor Kirke okt. 1941; mødet omtales også i Nedergaards kronik "En kirkelig vagtjeneste – fra kirkens front under besættelsen", KD 12.6.1945.
157. Vor Kirke juli 1940 i anledning af ordinationstale af biskop Noack.
158. Johs. Fog-Petersen: "Om vor kirkes tro og lære", Vor Kirke juni 1941. De grundtvigske var som sædvanlig imod tanken om, at biskopperne skulle have en særlig myndighed til at udtale sig på kirkens vegne: Hvis mændene var af myndighed, ville deres ord bære vægt, men man kunne ikke lovfæste kirkens røst. "FN" (Frederik Nørgaard) i Højskolebladets tillæg 17.1.1941.
159. Villiam Grøn bæk: "Kirkelig samling", Kirkeligt Centrum december 1940.
160. "Bispeembedets praktiske betydning", PB 13.12.1940.
161. Brev fra Paul Nedergaard til John Ammundsen 25.1.1941. Ammundsens arkiv pk: "Embedspapirer 1877-1942".
162. Charles Nielsen om "Fællesskabet i vor kirke", Liv og lys april 1941.
163. Bartholdys forslag foreligger ikke, men det citeres i Johs Monrads svar 6.3.1941, Bartholdys arkiv. Da Kirkeligt Samfunds formand forelagde Bartholdys forslag, hed det, man skulle vælge "et råd (et fællesorgan) til at repræsentere kirken under visse forhold, som kunne indtræffe i den kommende tid" Kirkeligt Samfunds Forretningsudvalgsmøde 25.2.1941. Protokol hos KS, Vartov.
164. Brev fra Johs Monrad til Chr Bartholdy 27.1.1941. Bartholdys arkiv.
165. Fra Kirkeligt Samfunds officielle afslag, som efter initiativtageren, L P Fabricius' ønske skulle gives mundtligt senere på måneden. Johs Monrad undlod dog ikke at citere afslaget i brevet til Bartholdy 6.3.1941. Bartholdys arkiv.
166. Over for Fabricius' argument, at der pludselig kunne opstå en situation, hvor det ville være for sent først at skulle til at danne et råd (Storebælt kunne f.eks. være en hindring), anførte grundtvigianerne, at Guds hånd ville lade førerne fremstå i situationen. "Med Guds hjælp

- og et lille håndsving går det nok, siger et folkeligt ord. Jeg holder mig altså til Guds hjælp. Håndsvinget skal vi ikke pille ved". Fra Johs. Monrads private, uddybende forklaring til Chr.Bartholdy i brevet 6.3.1941.
167. Kirkeligt Samfunds formands beretning på repræsentantskabsmødet 7.10.1941, protokol hos KS, Vartov. Hal Kochs tale på KSs vennemøde afviste på samme måde sådanne ydre initiativers betydning: Sandhed, ret og tro levede kun i menneskenes hjerter. Love og regler kom bagefter. Den folkelige kristendom byggede på folket, ikke på præsterne. Og i grundtvigianernes lavkirkelige samlen sig om det sakramentale lå "et værn mod nutidens højkirkelige bestræbelser for kirkens enhed og enshed". Højskolebladet 17.10.1941.
 168. Scharling på bispemødet 29.1.1941. Bispemødereferat i Haderslev bispearkiv pk 169.
 169. Min fremhævelse. Brev fra Scharling til kollegerne 26.2.1941. I Ammundsens arkiv pk:"Embedspapirer 1877-1942".
 170. Brev fra Fuglsang Damgaard til kollegerne 12.3.1941. Svar fra Noack 20.3, fra Malmstrøm 21.3, fra Hoffmeyer 26.3. og fra Øllgaard 28.3.1941. Ammundsens arkiv pk:"Embedspapirer 1877-1942." Se også personligt brev fra Ammundsen til Noack 21.3.1941, Haderslev bispearkiv pk 188.
 171. Brev 23.3.1941 fra Scharling til biskop Ammundsen, der også var medlem af Præsteforeningens bestyrelse. Også biskop Malmstrøm var imod Fabricius' initiativ, som nu var strandet "...Godt det samme." Brev fra Malmstrøm til Fuglsang Damgaard 21.3.1941. Viborg bispearkiv J.nr 83/1941.
 172. I KD kørte en debat gennem januar og februar 1941 mellem "Frater Minor"(P.Helweg-Larsen), der var skeptisk og "Frater Vicanus"(Carl Hermansen), der var positiv over for samlingsbestræbelserne.
 173. Overbibliotekar H.O.Lange:"Biskoppelige hyrdebrev", KD 22.2.1942. Også Nedergaard havde beklaget, at de danske biskopper ønskede at samles i stilhed, og at kirken aldrig hørte fra bispekollegiet. PB 20.2.1942.
 174. Noacks tale ved Høgsbros provstecreation. Til Høgsbro hed det direkte: "Du creeres altså ikke til provst for dermed at bemyndiges til at tale på kirkens vegne, heller ikke for sammen med det lille hundrede andre provster at afgive et brummekor til et bispetalekor, der taler på kirkens vegne, men du creeres til provst for at være til hjælp i kirkens ydre og indre liv. PB 11.7.1941.
 175. Århus stifttidende 28.12.1941.
 176. Alliancebladet nr 2 1942.
 177. Således skrev to nordjyske provster 2.6.1942 advarende til Præsteforeningens formand efter afsløringen af den såkaldte "Churchillklub", der havde oplagret våben under hospitalpræstens bolig i Aalborg:"under disse forhold bør man på ingen måde udsætte kirken eller Præsteforeningen for, at den måske kunne få et skin af aktivisme eller virksomhed i strid med regeringserklæringer og Kongens opråb til det danske folk." Provsterne så derfor skeptisk på arbejdet med amtsudvalg. (Præsteforeningens arkiv pk.4). Provst Faurshou-Laursen fra Fyn skulle på dette møde have foreslået den senere realiserede frivillige selvbeskatning, hvor 1% af lønnen skulle gå til betrængte kolleger (Interview med pastor Kaj Rasmussen 28.4.1987 ved ETJ).
 178. Almindeligvis antages kirkegodset at tilhøre staten, så længe den opfylder understøttelsespligten nævnt i 1849-grundlovens § 3 (Espersen s 22). Men hvis en ny regering ikke var "kristelig" (hvad der ville gælde et evt. nazistisk styre), ophørte dette forhold, og den danske kirke burde altså bryde med staten. Der foreligger intet referat fra mødet, men Fabricius' indstilling lader sig læse ud af en samtidig artikel i KD 29.5.1942. Se også

- Fabricius' artikel "Kirkelig Samling", Menighedsrådenes Blad maj 1942.
179. Initiativtagerne hævdede, at alle sluttede op om meldesystemet, der nu var på plads, men de grundtvigske protesterede: Det var ikke rigtigt, når man sagde, at ideen også var godkendt herfra. (Øllgaard på bispemødet 14.9. og Hejlesen på Kirkeligt Samfunds repræsentantskabsmøde 20.10.1942).
 180. P.Nedergaards kronik "En kirkelig vagttjenste – fra kirkens front under besættelsen" KD 12.6.1945. I Udvalget sad præsterne L P Fabricius, H P Honoré, P Nedergaard, Ungdomsforeningernes formand Jens Marinus Jensen samt lektor Sv Norrild. I P Nedergaard: Den danske Præsteforening 1896-1946 s 302 navngives arbejdet: "Værn om kirken". Efter krigen skrev Fabricius, at udvalgets opgave ud over stafetsystemet var at skabe en front til sikring af **forkyndelsesfriheden** (i Gotfredsen og Landt:Gentofte kommune under besættelsen (1947) s 240).
 181. Formandens beretning på Kirkeligt Samfunds repræsentantskabsmøde 20.10.1942. Protokol hos KS, Vartov.
 182. Hejlesen på repræsentantskabsmødet 20.10.
 183. Johs Monrad i brev til sønnen, Gunnar Monrad 16.11.1942. Privat eje.
 184. Formandens beretning 20.10.1942.
 185. Johs Monrad: "Landsmandsskab forpligter" tale på Kirkeligt Samfunds vennemøde, Højskolebladet 30.10.1942.
 186. P.L.Jensen: "Konfession eller konfusion", Vor Kirke juni 1942.
 187. Karakteristisk for missionsfolkenes øgede villighed til samfundsendagement tilbagetog Bartholdy her Carl Moes ofte kritiserede ord fra nationalitetskampen om, at det var lige meget om sønderjyderne var danske eller tyske, blot de blev kristne (Talen i Højskolebladet 6.11.1942). I KS vakte invitationen megen kritik, men formanden forsvarede sig ved netop at henvise til dønningerne omkring afslaget ang. det fælles kirkelige råd. Invitationen af Bartholdy skulle modvirke den opfattelse, at KS ikke stillede sig imødekomende over for dele af kirkefolket (Fra Johs Monrads beretning på repræsentantskabsmødet 20.10.1942, protokol KS, Vartov). Privat var Monrad mere direkte: Man ville sprænge "koalitionen mellem IM og tredje retning". (Brev til sønnen 16.11.1942. Privat eje).
 188. KD 30.10.1942. Flere fremtrædende ikke-grundtvigske kirkefolk støttede initiativet, således K E Skydsgård, Prenter, Høgsbro, Johs. Müller og Fuglsang Damgaard; KD 6, 20, 25. & 29. nov 1942.
 189. Efter regeringens fratræden gentog den grundtvigske ungdom sit nej: man ville ikke fjerne det kristelige sammenhæng med det menneskelige. Se K B Andersen: "Samling og samling er to ting", Studenterkredsen september 1943.
 190. Gunnar Engberg: "Vil vi kamp eller idyl?" KD 16.8.1942. KFUMs generalsekretær, Hoffmann-Madsen fandt samling godt, men der skulle være plads til særpræget. Interview i KD 31.12.1942.
 191. Talen refereret i KD 15.9.1942. Manuskript i rødt kladdehæfte i Fuglsang Damgaards arkiv pk 20.
 192. Brev 8.5.1942 fra Noack til Malmstrøm, der ikke havde været med i Fredericia (Haderslev Bisparkiv pk 169).
 193. Referat fra bispemødet 14.9.1942. Haderslev bisparkiv pk 169. Min fremhævelse.
 194. Bispemødets diskussion af, hvad "kirken" skulle gøre ang. antisemitismen, var mundet ud i at præster skulle opsøge deres rigsdagsmænd (kap.3.2.), og Oktoberkredsens indsigelse, som bla biskop Øllgaard stod bag, blev udtrykkeligt formet som folkets opslutning bag parlamentarismen (kap.3.4).

Kapitel 4

1. UMs arkiv H 109 J.nr C 4 pk 15 "censurering af artikler". Ud over politikere fremhævede Pressebureauet **præster**, skolefolk og organisationsfolk som særligt besværlige skribenter.
2. P Munchs erindringer VIII (1967) s 61. Før Gerlevmødet 1942 havde Udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsen, særlig advaret Studenterforeningens ledende senior mod Hal Koch og krævet talernes manuskripter gennemset. Referat af møde 4.8.1942, UMs arkiv 84 C 62.
3. Min fremhævelse. Brev fra kirkeminister V. Fibiger til Biskop Hoffmeyer 17.3.1942. (Opbevares på Århus Bispekontor). Brevet handlede om de kirkelige møder, som var under lempeligere bestemmelser end andre møder. Også her var det imidlertid forbundet med vanskeligheder at definere begreberne "kirke" og "kirkelig". Da det kun var møderne i missionshusene, der kunne accepteres som "kirkelige", mens møder i forsamlingshusene forblev under de strengere bestemmelser, havde en provst ud fra præsteløftet truet med at gå af. Dette ville ministeren dog "skrive på hans ungdoms konto."
4. Uddrag af Hoffmeyers manuskript. Rundsendt til kollegerne i forbindelse med røret omkring udtalelserne efter krigen. Lolland-Falsters bispeembedes arkiv 1945/72. Iflg bispens kritikere havde han i Randers endvidere bagatelliseret den tyske og norske kirkekamp. Den første skyldtes Niemøllers lydighedsnægtelse og ikke evangeliet. Årsagen til den anden var et ubetydeligt spørgsmål om Domprovst Fjellbu skulle prædike kl 10 eller 14 (N Møgelvang Nielsen: Bekendelse (1946) s 42). I samme polemiske stil forsvarede Hoffmeyer den totalitære stat (Se "Upolitiske betragtninger om staten" Århus stifttidende 23.2.1941).
5. "Det danske folk i dag", i Bethlehem sogns kirkeblad 2.8.1942. Det nazistiske blad, Nationalsocialisten, havde slået udtalelserne stort op og hævdet, at folkekirken stod bag synspunkterne, så 19.8. fremsendte Udenrigsministeriet klage til Kirkeministeriet, der fik forfatterens og redaktørens foresatte (Undervisningsministeriet og Københavns biskop) til at give påtale og anmode de pågældende om fremover at vise forsigtighed (KM 4 Q 2366 og UM 111 N 649). Artiklen blev også bragt i andre blade: Lægmandsbladet, Roskilde kirkeblad okt 42, Nye Tider okt 42.
6. Hal Kochs artikel "Dommen over Dr laCour" blev revet ud af bladets augustnummer, men derefter sendt til abonnenterne. (Nissen og Poulsen s 230). Udenrigsministeriet havde især været betænkelig ved Kochs påstand om, at højesteretspræsidentens forsvar for kommunistlovene havde slået mange med forfærdelse, og at Koch havde ladet sin artikel munde ud i et håndslag til den dømte laCour, UM 111 N 647.
7. Engbergs brev til kirkeministeriet 19.6.1942. Sagen henlagt 12.9. KM 4 Q 2060.
8. Niels Petersen: Kirke og stat i Norge. Pjecen blev udgivet af Dansk-Nordisk Ungdomsforbunds forlag, Folkung. Eskelund påtalte udgivelsen over for Ungdomsforbundet, der derpå trak pjecen tilbage. UMs arkiv J.nr.84 O 1/6. Forfatteren arbejdede på et udklipningsbureau sammen med stud theol. J Dragsdahl, der senere skulle blive en af redaktørerne på det illegale blad, Kirkens Front.
9. Men bureauet slap med en advarsel for at have udsendt artiklen "En liden tid", der var blevet optaget i Roskilde Dagblad 14.8. Jfr. Eskelunds tilbagemelding til Meissner 3.9.1942. UM 111 E 4.
10. Også andre blade var blevet idømt bøder for at omtale pressens begrænsninger (Brev fra

- UM til pressenævnet 7.10. i UM 111 N 655 og 84 C 52). Dommen optrykt i Sandbæk og Rald s 48.
11. Brev fra Nedergaard til Scharling 5.10. og til bestyrelsen 9.10.1942. Præsteforeningens arkiv pk 4.
 12. Da politimestrenes lokale kontrol med aviser og tidsskrifter "og navnlig småblade" ikke var tilstrækkelig effektiv, udvidedes Pressebureauets stab, så det også kunne forestå denne kontrol. Eskelunds memorandum 7.9. samt cirkulære til politimestrene 15.9.1942 i UM 109 C 13 pk 1.
 13. Brev fra Scavenius til Fibiger 8.10.1942. Min fremhævnning. KMs arkiv J.nr 4 T 2271. Brevet refererede til en række artikler, hvor ingen kan siges i særlig grad at være vendt mod tyskerne. Som afslutning henvistes også til biskop Plums hyrdebrev, der indeholdt en betragtning om 9.april (se nedenfor). Brevets fremkomst på netop dette tidspunkt skyldes altså den politiske situation.
 14. Kirkeministeriets skrivelse til biskopperne 9.10.1942. KMs arkiv 4 T 2271 (optrykt som bilag 1). Kirkeministeriet kunne dog ikke omskrive udenrigsministerens brev til eksplicit kun at gælde bladvirksomheden. Derimod indføjede man i gengivelsen af den udenrigsministerielle tekst en henvisning til landets øvrige presse, så læseren måtte slutte, at skrivelserne ærinde kun gjaldt bladene. Måden hvorpå skrivelserne kommunikeredes til præsterne varierede. Skrivelserne kunne cirkulære, eller hver præst fik sit eget eksemplar. I sin følge-skrivelse 12.10. gav Malmstrøm provsterne besked på at indberette eventuelle overskridelser til bispeembedet. (Viborg bispeembedes arkiv J.nr 187/1942) Rosendal bad provsterne føre særligt tilsyn med bladene (Roskilde bispearkiv J.nr 328/1942) – En art kirkelig selvcensur.
 15. Se f.eks. Oluf Pedersen: Den politiske modstand under besættelsen (1946) s 116. Fibigers afgang skyldtes hans nære forhold til Christmas Møller, der var flygtet til England i april 1942.
 16. Udenrigsministeriets ønske om kontrol med præsterne kom også til udtryk, da Halfdan Høgsbro skulle udnævnes til forstander for det nyoprettede pastoralseminarium, hvor han kunne påvirke de unge teologer. Han havde nemlig lagt sig ud med det tyske mindretal ved at kritisere anvendelsen af flagbånd i tyske farver under en mindehøjtidelighed for faldne på østfronten (se den Parlamentariske Kommissions betænkning IV 1948 s 451). Udenrigsministeriet havde betænkeligheder og søgte oplysninger om den kommende rektor, men Holbøll, der endnu var departementschef, støttede dog udnævnelsen i brev til Svenningsen 26.5.1942. (KMs arkiv pk: "Holbølliana").
 17. J. Jørgensens begrundelse i flg. Holbølls dagbog 13.11.1942. Holbølls alder havde tidligere været diskuteret på bispemødet, hvor man ikke ønskede at støtte en forlængelse af aldersdispensationen, da tyskerne ved et evt. indgreb kunne henvise til en sådan særudnævnelse (Bispemødereferat 6.1.1942 Haderslev bispearkiv pk 169). Nu kom Holbøll i stedet til at sidde som minister.
 18. Artiklen havde stået i Kristelig Akademisk Forenings blad "Sursum Corda" oktober 1942. Efter samtalen fandt Pressebureauet dog, at redaktøren, Cand. theol. Poul Christophersen, ikke havde vist megen forståelse for Pressebureauets synspunkter. UMs arkiv J.nr 84 C 52. I 1943 skulle bladet modtage flere advarsler, ligesom redaktøren for "Stud. Theol.", Haakon Falcke, kaldtes til samtale (UM 111 N 665 & 633).
 19. Brev fra Kirkeministeriet til biskop Scharling 29.10.1942. Se også ministeriets notat om sagen 21.10. KMs arkiv Jnr 4 T 2271.

20. Brev fra Scharling til Magle 13.11.1942. Bilag til Magles beretning i Trommers samlinger. Min understregning.
21. Magles beretning. Trommers samlinger.
22. Tidsskriftnævnet idømte 14.1.1943 redaktøren, Blom Salomonsen, Århus, en bøde på 100 kr. for i nummeret for september-oktober at have bragt uddrag af talen på lægmandsforeningen L.Y.M.s årsmøde på Nyborg Strand, hvor det bla. hed: "Nye skygger glider ind over vore byer og agre – ikke skygger af skyer eller skygger af fugle, men skygger af fremmede flyvere med noget af helvede ombord. ...Danmark nu – ak, kan man undgå at tænke på græshoppesværme og på danske piger, der pletter deres ære; – på fremmede hænder, der fingerer ved Danmarks ror..." (Sagen i UM 84 C 52 og KM 4 T 2271).
23. V Mølgaard-Andersen: "Protestantisme", i Hilsen fra Marcus Kirken (Århus) okt.1942. Påtalt af Pressebureauet UM 84 C 52.
24. Hee Andersen: "En vågen og enig kirke", Lægmandsbladet 22.9.1942. Artiklen blev påtalt af Pressebureauet (UM 84 C 52).
25. Efter at den kristne studenterbevægelse i Holland havde opløst sig selv for ikke at blive tvunget til at acceptere racelove, skrev Sursum Corda sept.1942: "Af racemæssige grunde kan ingen udelukkes fra en sammenslutning af kristne mennesker – det ville stride mod Kristi Ånd...I har gjort jeres pligt – vi vil forsøge at gøre vores." I oktobernummeret angreb Stud. theol. Jørgen Glenthøj det antisemitiske skrift "Den brændende tornebusk".
26. "Israels frafald – og kirkens", i Risskov kirkes menighedsblad 15.10.1942. Det hed her, at den, der foragter jøderne, er den mest jødiske af alle (UM 84 C 52).
27. Lav os en Gud (1942) s 116 og 112 (Min fremhævelse). Bartholdy kritiserede også Grundtvigdyrkelsens lovprisning af åndens og talens frihed. Nu forlangte fædrelandet, at talen tav med, hvad ånden vidste. På hyklerisk vis skulle man tie og samtykke – en skrækkelig situation kristeligt og nationalt.(s 112).
28. Brev fra Udenrigsministeriet til Kirkeministeriet 14.11.1942. KMs arkiv 4 Q 2803.
29. Brev fra Malmstrøm til Bartholdy 21.11.1942. Viborg Bispearkiv J.nr 210/1942.
30. Fra Malmstrøms kladde til følgebrevet til kirkeministeriet 1.12. (Viborg bispeembedes arkiv J.nr. 210/1942). Bemærkningerne blev udeladt i det officielle følgebrev til Bartholdys brev til Kirkeministeriet 1.12.1942. (KM 4 Q 2803). Bartholdys første – og formentligt skarpere – version foreligger ikke.
31. Håndskrevet brev fra departementschef Th Thomsen til Malmstrøm 7.12.1942. Viborg bispeembedes arkiv J.nr. 210/1942. Samt brev fra Malmstrøm til Bartholdy 12.12.1942 Bartholdys arkiv.
32. Bartholdys svar 14.12.1942 til ministeriet via biskop Malmstrøm. Viborg bispeembedes arkiv J.nr 210/1942 og KM 4 Q 2803.
33. Malmstrøms ledsagende bemærkninger ved indsendelsen til Kirkeministeriet 23.12.1942. Viborg bispeembedes arkiv J.nr 210/1942 og KM 4 Q 2803.
34. Brev fra Bartholdy til Harald Sandbæk 5.3.1943. Bartholdys arkiv.
35. Holbølls dagbog 6.5.1943.
36. Således A. Hindsholm i brev til Bartholdy 2.3.1943, Bartholdys arkiv. Der er flere eksempler på, at sagen formodedes alment kendt. Således skrev Kaj Munk, at det var Bartholdy, der havde sagt situationen det rette ord (i "Nytårsprædiken til hele året" i Nyt fra Dansk Samling 15.5.1943). V Dickmeiss nævnte Bartholdy som et godt eksempel på, hvordan Ordet kunne prædikes konkret (PB 7.11.1943). Aage Sletten skrev 21.1.1943 til Bartholdy, at både han og hans svoger, A Hindsholm, ville tage sagen op med kolleger for

- at ”puffe til vore højere gejstlige”. ”Det er sørgeligt, og det er åbenbart meningen, at denne søvnige ro skal drysses ud over hele befolkningen, i stedet for at kirken skulle stå samlet og fast og roligt gøre opmærksom på forskellen på Evangeliet og Nazismen.” Brev i Bartholdys arkiv.
37. Dette havde været tilfældet i forbindelse med 3 indklagede artikler november 1942. KMS notat 13.11.42, 4 T 2271).
 38. Møgelvang Nielsen: Bekendelse s 46 og Carl Warnckes beretning om sin præstegerning i Ullerup sognearkiv (Indsamlet materiale).
 39. Da Biskop Scharling som omtalt ovenfor 13.11.1942 påtalte Hans Magles artikel om ”Stat og kirke i Norge”, havde han i kladden endda anført, at ansvaret som tjenestemand medførte **større forpligtelse end for andre** til at udvise forsigtighed ved ”offentlig omtale af aktuelle politiske problemer”. Ribe bispeembedes arkiv: Ikke topografisk ordnede journalsager: pk 2262 (min fremhævelse). Tanken om det almindelige præstedømme rinder uvægerligt i hu. Folkekirkeordningens embedsmæssige forbindelse til staten kunne altså være en hæmsko for præstens forkyndelsesfrihed.
 40. Sagens akter i UM 4 Q 2518 og Haderslevs bispeembedes arkiv J.nr 210/1942 pk 48.
 41. Brev fra programudvalgets kirkelige konsulent, Gunnar Engberg til Hans Magle 10.12.1942. Engberg gjorde her situationen ganske klar: ”hvis manuskriptet ikke foreligger, bliver der ingen transmission, og det vil Deres komité være ked af”. Brevet vedlagt Magles beretning i Trommers samlinger.
 42. Gunnar Engberg tilbagemelding til Magle 18.12.1942, hvor han citerede Magles følgebrev og understregede, at der *ikke* hermed var tale om censur af prædikener, ”Det var kun fordi det var Tønder, at *Udenrigsministeriet* blev nervøst. – Måske også fordi, det var Dem...”. Trommers samlinger.
 43. Hans Kirchoff: Augustoprøret (1979) Bd I s 44 f.
 44. Fl Hvidbergs indlæg, der officielt drejede sig om Gammeltestamentlige forhold, på Alm. dansk præstekonvent 18-21. maj refereret i PB 12.6.1942. På konventet havde Skydsgaard talt om ”Det ideologiske opgør mellem kristendommen og den individuelle humanismes kollektivistiske udløbere.”
 45. Sv Karlstrøm, Uppsala: ”En kristen enhedsfront”, PB 21.8.1942.
 46. Talen refereret i KD 21.8.1942. Efter røret efter Rosendals tale i 1941 havde den tyske gesandt på forhånd henvendt sig til Studenterforeningen for at sikre sig, at foredragene ikke kunne virke provokerende over for tyskerne og ikke mindst over for de danske nazister, hvis presse højlydt kritiserede studentermøderne (UMs arkiv 84 C 62).
 47. Fog Petersen: ”Den danske kirkes selvstændighed”, Vor Kirke dec.1942.
 48. C Dragsdahl: ”Svøben”, PB 4.9.1942. Kirkens folk skulle ikke være bange for at skære magtcirkler, men blive retsindighedens kendetegn, nemlig svøben, i mesterens hånd. Skulle kirken løse sin opgave, måtte den rive sig løs fra verden og berede sig på martyriet. Dragsdals synspunkt fik støtte i læserbrev i PB 2.10.1942.
 49. Fuglsang Damgaard: ”Dansk kirkeliv 1939-43”, Kirkelig Håndbog 1943.
 50. Anker Bliddal i intimationstale ved ordination i Kbh.s domkirke. KD 24.9.1942. Referatet fik røde streger i Pressebureauet, der strøg et afsnit, som roste udenlandske præster for at stå fast på ordinationen. UM 111 N 3 pk III.
 51. Provst Emil Steenvinkels landemodeprædiken, PB 23.10.1942 & KD 15.10.
 52. Domprovst Paul Brodersens tale refereret i KD 15.9. og i PB 25.9.1942.
 53. KD 19.9.1942. I Fuglsang Damgaards tale ved ydre missionsugen i Grundtvigshus kort

- efter hed det på samme måde, at man aldrig måtte glemme at kæmpe med de **rette** våben, ikke med vore egne, så blev det blot slag i luften. Der skulle kæmpes med de våben Kristus gav: troen og kærligheden. Så lærte man også at kæmpe med lidelsens våben,"når det engang kræves af os". KD 11.10.1942.
54. Plums hyrdebrev, PB 2.10. & KD 22.9.1942. Også Pressebureauet bemærkede hyrdebrevets ordvalg. Da tyskerne senere beklagede sig over hyrdebrevet, der nu havde været omtalt i den danske udsendelse fra London, kunne udenrigsministeriet henvise til skrivelser, der havde affødt det såkaldte mundkurvcirkulære. Her var præsterne blevet formanet til med Udenrigsministeriets ord:"at afholde sig fra meningsytringer fra prædikestolen eller i de kirkelige blade, der kunne skade Danmarks forhold til udlandet." (Notits 3.12.1942 i UMs arkiv 84 C 52).
 55. Hyrdebrevet er optrykt i den illegale udgave af Gustaf Auléns "Kirken og Nationalsocialismen" med omslaget "Andagtsbog for hjem og skole" s 100.
 56. Biskop Fuglsang Damgaard fik 13.1.1943 pålagt at påtale over for præsterne Gunnar Engberg og A. Rohde, Rønne, at de i deres kirkeblade havde omtalt hyrdebrevet (KM 4 T 2271). PB 1.1.1943 begrænsede sig til at citere mindre farlige passager, mens Sursum Corda undgik påtale, da det gengav den svenske ordlyd i februarnummeret 1943. Også samtidens abonnenter på det svenske tidsskrift "Kristen Gemenskap" kunne gøre sig bekendt med hyrdebrevet.
 57. Dagbladenes officielle meddelelse om navnene på Døssing og Prytz kom først 1.2.1943, men da var de forlængst kendte i store kredse. Eksempelvis berettede Kirkefondets sekretær, H P Honoré, om arrestanternes navne som en allerede kendt sag i brev til Chr. Bartholdy 11.12.1942. Bartholdys arkiv. Om jurisdiktionsspørgsmålet og dets betydning for stemningen i befolkningen se H S Nissen: 1940 (1973) s 88 og Kirchhoff: Augustoprøret (1979) I s 162.
 58. Nedergaards årsoversigt KD 31.12.1942.
 59. Nedergaard i KD 12.1. & i Århus Stifttidende 17.1.1943.
 60. Brev 9.1.1943 fra Nedergaard til Fuglsang Damgaard, der skulle lede det forestående bispemøde (Fuglsang Damgaards arkiv pk 9). Ud over det nævnte ønskede Præsteforeningen en række af tidens praktiske vanskeligheder taget op (f.eks tildeling af brændsel og cykeldæk af gummi).
 61. Skrivelse til biskopperne 11.1.1943 fra Pastorseminariets rektor, Halfdan Høgsbro, formanden for Københavns præstekonvent J Scheppelern, professorerne Fl Hvidberg og K E Skydsgaard samt P Nedergaard. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9. Mine fremhævelser. Eksemplaret skrevet på stencil. Måske har brevet cirkuleret til underskrift blandt interesserede kirkefolk. I den illegale pamflet "Hvor står kirken?" er s 23 optrykt en anonym skrivelse med næsten identisk ordlyd.
 62. Fremsendt af 15 præster til Fuglsang Damgaard 11.1.1943. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9. Protesten blev vedtaget på møde på Krabbesholm højskole 3.1. Omtalt af Aage Jespersen i "Indberetninger 1945" i Viborg bispeembedes arkiv:"Biskoppens diverse" pk C 2 1153. Det bemærkes, at denne adresse, der også talte grundtvigske præster blandt underskriverne, ikke ønskede en bispeudtalelse, men at præsterne udtalte sig sammen. Bispernes rolle var at organisere dette. Kun de i kapitlet gennemgåede henvendelser vides bevaret, men der var tale om flere. Således taler bispemødedagsordenens pkt 3 om "en række" henvendelser og pkt 7 om "forskellige tilkendegivelser". Kjaer, der havde lejlighed til at tale med Fuglsang Damgaard, skriver s 66 "petitions poured into the offices of the bishops".

63. Bispemødereferat i Haderslev bispearkiv pk 169.
64. Det sidste fremgår af brev fra Fuglsang Damgaard til Hoffmeyer 6.2.1943 (Opbevares på Århus bispekontor). Hilsenerne er optrykt hos Sandbæk og Rald s 28 ff.
65. Biskoppernes brev til Justitsministeriet 15.1.1943 optrykt hos Sandbæk og Rald s 27 f. (Min fremhævelse).
66. Håndskreven seddel med 7 punkter i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
67. Fuglsang Damgaards tilbagemelding 26.1.1943 til kollegaerne om besøgene i ministerierne (Fuglsang Damgaards arkiv pk 9). I Justitsministeriet havde Fuglsang Damgaard erklæret sig tilfreds med de givne oplysninger (Påtegning i UM 84 G 1 f).
68. Brev 25.1.1943 fra Plum til Scharling, der pga. sygdom ikke havde været med til bispemødet. Scharlings arkiv pk 4.
69. Svaret til præsterne i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9. Min fremhævelse, optrykt som bilag 2.
70. Således udtalte Rosendal i et fødselsdagsinterview om biskopperne som kirkens røst: "Sådan ordførerskab kan ikke påtvinges udefra, men må komme ifølge den åndens drift, som man vel nok kan tænke sig mulig hos ethvert kristent menneske – endogså en biskop. **Men i alle tilfælde agter vi ikke at lade andre bestemme for os, hvad klokken er slået.**" KD 11.3.1943. Min fremhævelse.
71. Brev fra Holbøll til Rosendal 15.1.1943 Rosendals arkiv pk 1. Hyrdebrevet oplæstes 24.1. i Roskilde stifts kirker. Aftrykt i KD 27.1.1943 og Århus Stiftstidende 31.1.1943. Forinden havde Scharling i Ribe stifts årbog offentliggjort et hyrdebrev. Her udtalte han, at der efter 9.april måtte prædikes anderledes end før, men samtidig advarede mod "søgt og tvungen jagen efter aktualitet" (i KD 5.1.1943). Plum havde i en nytårshilsen i PB advaret mod en heroisme, der nok kunne give ens egen sjæl tilfredsstillelse, men styrte landet ud i uønskede forhold, PB 1.1.1943.
72. Brev fra Holbøll til Rosendal 15.1.1943. Rosendals arkiv pk 1.
73. Brevet 21.1. fra Plum til Scharling. Plum havde fundet departementschefen "en Contorius af rang".
74. 250 højskolefolk sendte petition til ni-mandsudvalget (se CPO Christiansen: Fri folkelig oplysning i la Cour II (1945) s 618 samt Den parlamentariske kommissions betænkning (1948) IV s 773, der angiver 295 underskrifter). I UM 84 G 1 f (Adresser til regeringen) findes en række henvendelser om retsforholdene, hvor bispernes skrivelse til justitsministeriet er den tidligste.
75. Brev fra Plum til Scharling 25.1.1943. Scharlings arkiv pk 4.
76. Således lød betegnelsen på indbydelserne i Haderslev stift. Haderslev bispeembede J.nr. 51/1943.
77. Fuglsang Damgaards følgebrev 30.1.1943, hvor han om Nationalsocialistens artikel konstaterede: "Det er jo en frygtelig skylle at få ned over hovedet, men det må man tage med sindsro." (bla i Lolland Falsters bispearkiv J.nr. 1943/14/79). Udtalelsen var et uddrag fra Israelsmissionens foredragsrække, hvor biskoppen afviste antisemitismen. Trykt i Chr Refslund: "Fem 5 år..." s 102 og i Fuglsang Damgaards erindringer s 176.
78. Brev fra Noack til Fuglsang Damgaard 27.1.1943, Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
79. Malmstrøms brev til provsterne inden februar månedens præstemøder. Viborg bispeembedes arkiv pk C 2 1126 "Ujournaliseret korrespondance".
80. Fuglsang Damgaards samtidige foredrag "Den aktuelle kirkelige situation i Norden", i biskoppens bog Kirken og Tiden. Kbh. 1946.

81. Enqueten løb i KD fra 10. til 18. februar. Her støttede den grundtvigske Carl Hermansen som den eneste det gældende system. Se også Johs Munck: "Vi skal høre kirkens røst fra biskopperne" Århus stifttidende 7.2.1943. Fra grundtvigsk hold fandt man det "mærkeligt, at kristne mennesker foretrækker udtalelser fra mænd i en vis stilling i stedet for den frie tale ud af åndelig myndighed." Asger Høymark i Højskolebladet 12.2.1943 samt Højskolebladets tillæg.
82. Notat 16.2.1943. UMs arkiv 84 C 52.
83. Brev fra Nedergaard til Scharling 17.2.1943. Præsteforeningens arkiv pk 4. Til Hoffmeyer skrev Nedergaard 12.2.: "En så betydende faktor som bispekollegiet behøver ikke at lade sig sabotere af Udenrigsministeriets Pressebureau". Brevet opbevares på Århus bispekontor.
84. Brev fra Nedergaard til Scharling 23.2.1943, Præsteforeningens arkiv. Det var Noack, Smith og "vist også Rosendal", der var imod offentliggørelsen. I et brev fra forretningsudvalgsmedlemmet Søren Bækgaard til formanden, Scharling, 1.3.1943 tales om "andre biskoppers f.eks. Hoffmeyers og Noacks protest", Scharlings arkiv pk 3.
85. Øllgaard havde foreslået, at Fuglsang Damgaard og Rosendal forberedte en udtalelse om **Norge**, (brev fra Øllgaard til Fuglsang Damgaard 1.2.1943. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9), men pga et nyt forbud mod at omtale Norge (omtales nærmere i kapitel 4.3) foreslog københavnerbispen 3.3. Scharling og Noack at forberede en hilsen til **Nordens** kirker, og et udkast rundsendtes af Noack 6.4.1943, Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
86. Noacks brev til kollegerne 5.3.1943. bl.a. i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9. 87. En vending om, at de danske menighedskredse modtog og **drøftede** nyhederne fra Nordens kirker (læs Norge), blev fjernet af Scharling. Efter klagerne over Norgesartiklerne ville man ikke opmuntre præsterne til at artikulere deres solidaritet med broderfolket. Noacks breve til kollegerne 5.3 & 6.4.1943 i Haderslevs bispearkiv J.nr 73/1943.
88. Noack noterede på udkastet i Haderslevs bispearkiv, at evt. offentliggørelse i første række ville være "mærket af henblik på Danmarks præster" (pk 188, trykt som bilag 4).
89. Noack & Plum var imod (Brev fra Noack til kollegerne 5.3. Haderslev bispearkiv pk 50 & brev fra Plum til kollegerne 8.3. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr 14/73 1943). Hoffmeyer fandt "...en "hilsen" fra os til de nordiske kirker upåkrævet (for at bruge et mildt udtryk)" (Håndskrevet brev til Plum 10.3. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr 14/73 1943).
90. Hilsenen til Islands kirke i PB 30.4.1943, optrykt i Sandbæk og Rald s 28.
91. Nedergaards sendte sit udkast til bestyrelsens øvrige medlemmer 9.1. Scharlings betænkeligheder fremgår af brev fra Frode Beyer til Scharling 12.1.1943. Præsteforeningens arkiv pk 4. Præsteforeningens hilsen er optrykt som bilag 3 med indføjede rettelser.
92. Noacks ovenfor omtalte brev til Fuglsang Damgaard 27.1.1943. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
93. I hvor høj grad biskoppernes argumentation slog igennem er selvfølgelig svært at vurdere, men det er interessant, at en deltager efter et af beroligselsmøderne tager biskoppernes argumenter til sig: Danmarks stilling var forskellig fra Norges og Sveriges, regeringen skulle respekteres. Man fornemmer et ekko fra mødediskussionen: "Det er ikke biskoppernes mening, at dette gode skal betales med enhver pris. Hvis der kommer jødelove her...vil de – efter Smiths forsikring – protestere skarpt på kirkens vegne og "slippe alle Danmarks præster løs på prædikestolene", men det menes ikke, at tyskerne vil prøve det..." Brev fra A Hindsholm til Chr Bartholdy 2.3.1943. En anden stemningsneddæmpende faktor var, at spændingen i jurisdiktionsdebatten nu ophævedes ved dansk accept af den tyske rets primat.

94. Brev fra Udenrigsministeriet til Kirkeministeriet 13.2.1943, KMs arkiv 4 T 2271, min fremhævelse. Artiklen er gengivet i sin helhed i Sandbæks erindringer s 76 ff.
95. Brev fra UM til KM 29.3.1943. KMs arkiv 4 T 2271. Min fremhævelse.
96. Forbudet optrykt som bilag 5. Over for Kirkeministeriet begrundede Malmstrøm denne ændring ved henvisning til sin tidligere udsendte opfordring om at undgå alt politisk udæskende på prædikestolen, i foredrag m.m.(se kap.4.1). Brev fra Malmstrøm til Kirkeministeriet 1.3.1943. KMs arkiv 4 T 2271.
97. I Københavns bispeembedes journal er skrivelsen først indført, men siden overstreget som om den aldrig var modtaget. Fuglsang Damgaard orienterede, så vidt vides, aldrig kirkeministeriet officielt, om at han havde standset skrivelsen og således ret beset begået tjenesteforfeelse.
98. Iflg Sandbæks erindringer var dette hele sigtet med artiklen. Ministeriets påtale optrykt i Sandbæk og Rald s 55, hvor sagsforløbet omtales.
99. Sandbæk og Brinkjærs brev til Kirkeministeriet 6.3.1943. Kirkeministeriets svar 17.3.1943. Denne og de efterfølgende protester i KMs arkiv 4 T 2271.
100. ”Bemærkninger i anledning af Kirkeministeriets henstilling til præsterne om ikke at omtale kirkekampen i Norge” Udateret duplikeret rundskrivelse, Jens Holdts arkiv.
101. Citeret efter det forslag som Harald Sandbæk 4.3. modtog fra Knud Hansen. Chr. Bartholdys arkiv (optrykt som bilag 6). Magle modtog Assensprotesten 28.2. (Magles arkiv).
102. I stedet for det kategoriske at ”nægte”, anførtes ”ikke ser sig i stand til”, og ”ikke ønsker at modtage”.
103. Protesten fra Fleskum-Hornum Herred, Aalborg stift. Denne og de øvrige protester i KM 4 T 2271.
104. Malt, Andst og Slaug Herreder, Ribe stift.
105. Århus-Hasle herreder.
106. Optrykt hos Sandbæk og Rald s 58 f.
107. Paludan, Børglum. Ivar Nordentoft, Mariager begrundede også protesten i forkyndelsens frihed fra staten (se bilag 7). Kaj Munks brev til Kirkeministeriet er bl.a. optrykt i forlaget Politikens håndbog: Besættelsen 1940-45 (1979) s 166. Munk var også medunderskriver på den kollektive protest, som provsten, tidehvervsmanden K L Aastrup rundsendte til underskrift.
108. E. Marstrand, Lejre, Roskilde stift.
109. Lissner, Rynkeby, Fyn.
110. Lind Thomsen, Marslev, Fyn.
111. Gunnar Pedersen, Tåsinge.
112. En provst havde afvist præsternes protest med bemærkningen ”Et cirkulære diskuterer man ikke” (notat i Liber Daticus for Aastrup-Vester Starup, Ribe stift s 29-30. Indsamlet materiale). Indskærpelsen havde imidlertid ikke et cirkulæres retskraft (var ikke bogtrykt og findes ikke i de officielle cirkulæresamlinger), men var en tjenstlig indskærpelse.
113. Stiftsprovstens påtegning Aalborg 30.4. (P F Horstmann, der sad i bestyrelsen for Kirkeligt Centrum).
114. Provst Clausen, Voer & Nim, Århus stift.
115. Ludvig Vallensten 1.5., Fyns stift.
116. A Kjærgård, Skads, Ribe stift.
117. Brev fra Kirkeministeriet til Scharling 20.3.1943.
118. Scharlings brev til Noack 9.3.1943, Haderslev bispearkiv pk 188.

119. Her tænkes på, at reprimanden til de protesterende præster efter kirkeministerens ønske truede med retsforfølgelse, hvad skrivelsen fra februar ikke havde gjort.
120. Brev 7.4.1943 (samme dag som mødet med stiftsprovsten) fra Jens Holdt, Brede til Fuglsang Damgaard. Fuglsang Damgaards arkiv.
121. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9 & 10. Den illegale presse roste Fuglsang Damgaards standning af cirkulæret, men beklagede, at bisperne ude i landet "Ikke har haft mod til at gøre det samme" (Danske Tidende refereret i Londonbladet Frit Danmark 20.8.1943).
122. Præsteforeningen diskuterede sagen efter henvendelser om at værne om forkyndelsesfriheden (PB 30.4.). Af referaterne fra bestyrelsesmødet 28.4. og repræsentantskabsmødet 29.4.1943 fremgår blot, at der udspandt sig "en forhandling" om "dette mundkurvscirkulære" (Præsteforeningens arkiv pk 1), men senere omtalte P Nedergaard cirkulæret som skrivelsen "hvorved præsternes ytringsfrihed begrænses" (årsoversigt i PB 21.1.1944).
123. Dette var f.eks. Øllgaards påtegnede indstilling på de fynske protester. Efter I. Nordentofts protest (se bilag 7) henstillede provsten på samme måde, at der intet burde foretages mod præsten. Provsten skønnede, at langt det overvejende flertal af Danmarks præster delte Nordentofts synspunkter, men af loyalitetsgrunde afholdt sig fra offentlige protester. Indskriden ville blot medføre flere protester og muligvis kirkekamp. Biskop Hoffmeyer sluttede op og bad om, at ministeriet lod protesten passere upåtalte: Præsten syntes indstillet på et martyrium, "men et sådant bør ikke kunne opnås på bestilling", KM 4 R 2156.
124. Dette skete på Malmstrøms initiativ jfr. brev fra Fuglsang Damgaard til Plum 30.3.1943. Lolland-Falsters bispearkiv "Andre sager" 14/79/1943.
125. Fra Fuglsang Damgaards samtidige konventsforedrag, i Kirken og tiden (1946) s 140. Efter krigen talte Fuglsang Damgaard om de "berygtede" cirkulærer fra okt.1942 og feb. 1943, at myndighederne "savnede evnen til at forstå dette problems rækkevidde, og [de] så ikke, at det i denne sag drejede sig om et vitalt spørgsmål vedrørende kirkens indre liv, som statsmagten ikke havde ret til at blande sig i." (PB 12.9.1947).
126. Brev fra Hoffmeyer til KM 24.5.1943. KMs arkiv 4 T 2271.
127. Hoffmeyers svar 24.5. i anledning af at Udenrigsministeriet 29.3. på baggrund af amtmandens indberetning havde stillet forespørgsel til Kirkeministeriet (KM 4 T 2271). At Udenrigsministeriet krævede oplyst, hvad der foregik kom ubelejligt, da det planlagte bispemøde måtte afholdes, før biskopperne tog stilling. Århusbiskoppen søgte at trainere sagen, men ministeriet rykkede for svar. På samme måde fremgår det, af Aalborgbiskoppens påtegning 3.5, at det var imod biskoppens råd, præsterne havde insisteret på at protestere.
128. Eksempelvis karakteriserede biskop Smith 3.5.1943 en af protesterne som en "ret intetsigende skrivelse" KMs arkiv 4 T 2271.
129. Hoffmeyer i den 6-siders skrivelse, som han mærket "fortroligt, må ikke trykkes, heller ikke i brudstykker", rundsendte til stiftets præster om sagen 24.5.1943, Fuglsang Damgaards arkiv pk 10.
130. Understregninger på Biskop Plums eksemplar af skrivelsen. Lolland-Falsters bispearkiv "andre sager" 14/12/1943.
131. Ved et provstemøde 19.3.43 fik Plum opslutning til denne linje. Apostlenes Gerningers bud om at adlyde Gud mere end mennesker kunne derfor ikke anvendes på denne situation. Jfr arbejdsbog i "Episcopalia I" Plums arkiv pk 3. I Plums stift kom det kun til 1 (mundtlig) protest, hvorefter biskoppen 12.3.43 foreholdt den pågældende det uforvarselige i at nægte at tage imod kirkeministeriets skrivelse. Præstens protest var fremkommet,

- efter han havde modtaget henvendelse fra K E Løgstrup. Se arbejdsbog i "Episcopalia I" Plums arkiv pk 3.
132. Hoffmeyers 6-siders skrivelse 24.5.1943.
 133. Hoffmeyers notat på indsendelsen af 3 protester fra Hasle herred samt i brev til KM 24.5.1943. KM 4 T 2271. Præsteforeningens hilsen var jo netop i kraft af biskop Scharlings indgreb blevet neutraliseret.
 134. Scharlings skrivelse til stiftets præster juni 1943. Bla i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
 135. Og om aftenen tog man det i januar tilbudte møde med justitsministeren.
 136. Kjaer s. 182. Det fremgår dog ikke klart, om dette blot er Kjaers egne spekulationer, eller om han har denne viden fra Fuglsang Damgaard. Men iflg. Kjaer havde Fuglsang Damgaard advaret kirkeministeriet mod et "kirkeligt skisma" (s 424), og Fuglsang Damgaard anførte siden, at ministeren ikke kunne mistænkes for at ønske at medvirke til "kirkekamp" (PB 12.9.1947). Blandt præsterne var man beredt på, at protesterne kunne få konsekvenser. Ivar Nordentoft omtalte således "Afskedigelse og muligvis andre ubehageligheder" (Brev til Sandbæk 22.6.1943, Frihedsmuseets samlinger 5 C 5) og Aa. Sletten fandt, at konsekvensen af en tiltale måtte være, at præsterne svarede igen ved at tiltale regering og ministerium for Grundlovsbrud (brev til Bartholdy 25.6.1943, Bartholdys arkiv).
 137. At dette var bispemødets vedtagelse fremgår af den fortsat sygemeldte Ribebiskop, Scharlings indstilling, da han 4.5. indsendte protesterne: "i overensstemmelse med, hvad der er meddelt mig fra bispemødet." KMs arkiv 4 T 2271. Bispemødet omtales kort i Scharlings brev til præsterne juni 1943, bla Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
 138. Kirkeministeriets notat på de af Noack indsendte protester 21.4.1943. KMs arkiv 4 T 2271. Senere anførte Holbøll, at han ikke mente, man burde tillægge den slags protester større betydning. Som eksempel på at man kunne sige til de demonstrerende, at de burde gå hjem og passe deres embede, nævnte Holbøll, at Hoffmeyer havde fået standset protesterne ved telefonen at påpege, at adresserne var oprør. Holbølls dagbog 10.6.1943.
 139. Aftalt mellem departementschefen Th Thomsen og afdelingschef i Udenrigsministeriet F Hvass. Blyantsnotat 26.5.1943 KM T 2271.
 140. Rundskrivelse fra Jens Holdt, Brede, Ribe stift til 15 kolleger 20.4.1943. Holdts arkiv.
 141. Lindhardt i Den danske kirkes historie VIII s 242.
 142. Regnestykket ser således ud: Af landets 1704 præster modtog kun 1360 skrivelser, der jo ikke blev udsendt i Københavns stift. De 284 protester (21%) kom især fra Jylland-Fyn (-Haderslev stift, hvor kun 2 protesterede). I både Roskilde og Lolland-Falster stifter fremkom 1 protest. Det skal dog noteres, at da Viborgbispens ligesom de sjællandske kolleger fortsat undlod at indsende protesterne, kendes tilslutningen til Viborgprotesten kun fra Sandbæks egne oplysninger i bogen: Kirken under besættelsen s 59.
 143. Sådanne overvejelser i brev fra G. Monrad til faderen, Johs Monrad 5.3.1943. Privat eje.
 144. Plums arbejdsbog 21.3.1943, "Episcopalia I", Plums arkiv pk 3.
 145. Hans Magle i artikel i sognebladet for Fodby nov. 1942. Udenrigsministeriet klagede 13.1.43 over artiklen og over et andet kirkeblad, der havde bragt uddrag af erindringerne fra Kaj Munk, som på dette tidspunkt ikke måtte omtales i pressen. Bladets redaktør forsvarede artiklen, og stiftets biskop støttede sine præster og afviste først klagen (Rosendals kladde mærket "øj afsendt" Roskilde bispeembedes arkiv J.nr. 20/1943 V 87 "Bispeembedets diverse 1924-48"). I det endelige svar 26.3.1943 var den grundtvigske biskop mere moderat og accepterede at overbringe påtalen, men afviste særlig indskærpelse af de

- selvfølgelige forsigtighedshensyn. KMs arkiv 4 T 2271.
146. Ricard Fangel: "Folk og øvrighed i Evangeliets lys", Under Guds Ord nr 16. (Udateret, men ca. januar 1943). Paul Seidelin havde efter tilsvarende linjer gjort gældende, at "evangeliets nåde og fordring skulle gøres gældende også i de politiske afgørelser." KD 17.1.1943. Se også Seidelins artikel: "Foreningen til Vorherres beskyttelse", Det tredje Standpunkt maj 1943.
 147. Høgsbros foredrag "Den danske kirkes stilling over for staten" i Kristelig Akademisk Forening 28.4.1943. Refereret i KD næste dag.
 148. Johs W Jacobsen, Vor Kirke marts 1943.
 149. P L Jensen "Den stridende kirke", Vor Kirke januar 1943.
 150. "Indre Mission og politik" 15. artikel i serien "Sværmerier", IMT 24.1.1943.
 151. "Sværmerier" nr 16, IMT 31.1.1943.
 152. "Løgnens kræfter – Sandhedens magt" tale af Poul Holt ved Indre Missionsdagen 20. juni, trykt i Liv og Lys september 1943.
 153. Således bragte KD 3.6.1943 et memorandum fra Geneve, der hævdede, at kirkens forkyndelse skulle forholde sig til retsspørgsmålet. Statens opgave var at værne retsordenen.
 154. Sv Birke: "Retfærdighed", Målet og Vejen Februar 1943.
 155. N J Ralds anmeldelse PB 16.4.1943 [diastase = det at stille sig på tværs].
 156. Fra Auléns afsnit "Kirken og retsordningen" s 416 (oversættelse ved ETJ).
 157. Jørgen Bøghs kronik "At leve i kirken" om den svenske bog, hvor han, uden at angive det, citerede lange passager fra Auléns afsnit. KD 28.2.1943.
 158. Fra biskoppens forord til Kirkelig Håndbog 1943 (redaktionen sluttet august 1943).
 159. Valgmenighedspræst Barfod-Petersens foredrag på Studenterkredsens sommermøde. I Menighedsbladet 31.10.1943.
 160. Johs Rosendal, Rødding: "Borgfred", Højskolebladet 20.11.1942.
 161. Erik Appels indlæg "Menneskers veje og Guds vej" på Kirkelig Samfunds sommermøde 1.- 14.august 1943, Liselundbogen 1943.
 162. Således blev det kritiseret, at menighedsrådsvalget i 1942 ligesom kommunalvalget blev udskudt: "Var det ikke bedst, at så meget som muligt foregik normalt, når der ikke skete skade derved?" spurgte "FN" (Frederik Nørgård) i Højskolebladet 14.8.1942. I 1943 gennemførtes kommunalvalgene ganske vist, men med særbehandling af Sønderjylland. De sønderjyske menighedsråd ønskede at undgå tilsvarende særstilling, så kirkeministeriet udskød menighedsrådsvalget til efter befrielsen. KM 4 Q 1600.
 163. Jakob Busk: "Vi har en Konge", Menighedsbladet 16.5.1943.
 164. Johs Birkedal Nielsen: "Fremdeles den danske nødvendighed", Menighedsbladet 11.7.1943.
 165. Jakob Lykke: "Den kristne tålsomhed", Liselundbogen 1943. Blandt grundtvigianerne mærkedes utilfredsheden med regeringen dog også. Således havde den grundtvigske P Tillgaard fremholdt, at menigheden måtte stå fast og forlange retfærdige love, og at staten behandlede *alle* sine borgere som mennesker. "Kristentro og statsstyre", Bethlehem sogns kirkeblad 7.3.1943.
 166. Paul Holts tale 20.juni gengivet i Liv og Lys september 1943.
 167. Østergaard-Nielsen: "Folk og menighed". Foredrag fra juli-august 1943, bragt i Tideherv april 1944.
 168. Kaj Thanning i Tideherv maj 1943.
 169. Her skal nævnes den højregrundtvigske højskolemand, Aage Møller, præsterne Harald

- Sandbæk og Børge Roesen, der senere flygtede til Sverige, S M Riishøjgård, der deporteredes til Neuengamme, With Johannesen, C Dragsdal, frimenighedspræsten Niels Bundgård samt Paul Holt fra Indre Mission, der blev interneret i Frøslev og den i 1944 myrdede kordegn E Asbo.
170. At KD 12.3. bragte en valgannonce med Dansk Samlings kandidater vakte protester blandt bladets læsere. Særlig Hal Koch fandt anledning til at erindre om Arne Sørensens tidligere udtalelser af tvivlsom demokratisk karakter. Der var dog dissens i Ungdomssamvirkets afstandtagen til Dansk Samling, idet den åbent blev beklaget af formanden for DU i hovedstaden, Hilmar Ødum (i partibladet Nyt fra DS 15.5.1943).
 171. Ivar Munk: "Valget", Højskolebladet 19.3.1943.
 172. Morten Bredsdorff: "Hvad valget gælder", Højskolebladet 19.3.1943.
 173. Den redaktionelle kommentar "Valget", Højskolebladet 26.3.1943.
 174. Ivar Munk: "Valget og folkestyret", Højskolebladet 9.4.1943.
 175. Hal Kochs artikel "Statsmændenes embede og vort", Lederbladet maj 1943. (Artiklen og den efterfølgende debat gennemgås hos Nissen og Poulsen s 258 ff).
 176. Tidehvervspræsten K Olesen Larsen: "Fejghed", Bethlehem sogn kirkeblad 7.3.1943.
 177. Johs Keiding: "Vor stilling til DU", Sursum Corda april 1943.
 178. Interview i Stud. Theol, februar 1943.
 179. Kaj Munk: "Radikalismens skalkeskjuler", Nyt fra Dansk Samling 1.7.1943. Også andre kritiserede Hal Kochs artikel: Feilberg Jørgensen i Lederbladet, Mogens Fog i det illegale Frit Danmark, lrs. Harald Høgsbro i Nyt fra Dansk Samling samt de illegale blade De danske Studenter og Folk og Frihed, der 20.3.1944 i artiklen "Problemet Hal Koch" omtalte Kochs synspunkt som "den åbne knæsettelse af dobbeltmoralen".
 180. Georg Langkjær: "Statsmændenes embede – og Hal Kochs" i bladet Studenterkredsen juni 1943.
 181. Løgstrups pjeces "Folkeliv og udenrigspolitik" Tidehvervs forlag 1943. Argumentationen genfindes i artikel i Århus Stiftstidende feb 1944 samt i foredraget "Opgør eller selvbedrag", Tidehverv oktober 1945.
 182. Pjecen "Vandene skilles" Nyt Nordisk Forlag – Arnold Busck 1943.
 183. P Nedergaard: "Vor tilstand i dag" mærket "eftertryk forbudt", PB 2.7.1943. 184. Johs. Petersen: "Bispeembedet" IMT 1.8.1943. Artiklen var inspireret af de norske forhold, hvor kirken jo havde brudt med den nazistiske stat.
 185. Bartholdy i enquete om kirketanken og den kirkelige samling, KD 13.7.1943.
 186. Jørgen Larsen: "Kampen for kirkens selvstændiggørelse, historisk belyst", Vor Kirke sept. 1943.
 187. P L Jensen: "Bekendelse og fællesskab", Vor Kirke juni 1943. Artiklen noterede, at de grundtvigske (pga af deres traditionelle krav om ritualfrihed) var imod en sådan kirkelig front, men Kirkeligt Forbund fastholdt synspunktet: "Hvor der er konflikt, er det *kirken*, der ses som fjenden, ikke menigheden." P L Jensen: "Kirkeforskrækkelse", Vor Kirke maj 1943.
 188. Johs. W. Jacobsens foredrag "Kirkens bekendelsesforpligtelse nu" på Unge Præsters Konvent. KD 27.8.1943.
 189. Bladet var startet af de teologiske studenter Johs. Dragsdal og Johs. Langhoff, sammen med journalisten Wedel Brandt. Politisk havde de alle stået i Dansk Samling. I redaktionen sad i øvrigt stud. jur. H. Wagner Nielsen og stud. med. H. Wiborg Nissen. Da bladet først var kommet igang skrev redaktionen mest redaktionelle mancherter til nyheder og

anonyme artikler fra kendte kirkefolk. I dag husker redaktionen ikke, hvem der har skrevet de enkelte artikler, men nævner Høgsbro, Skydsgaard, Eliith Helmiq, Rald (der efter krigen blev fast medlem af redaktionen) og af og til Arne Sørensen.

190. Prædiken af W Larsen, Aalborg, IMT 29.8.1943.
191. Kirkens Front nr 2 24.9.1943 s 2.
192. V. Birkedal Nielsens prædiken fra 29.aug, Menighedsbladet 19.9.1943.
193. Ivar Munk: "Sindelaget", Højskolebladet 1.10.1943.
194. Fuglsang Damgaards ordinationstale 2.maj. KD 4.5.1943. Min fremhævelse. Københavnerbiskoppen synes dog mere "aktivistisk" end sine kolleger. Således talte han i en ordinationstale 22.aug om martyriet ved den uafkortede forkyndelse: "feje præster er der aldrig brug for". KD 27.8.1943.
195. Øllgaards ordinationstale i Fyns Stifttidende 17.4.1943. På samme måde nævnte Malmstrøms ordinationstale i Viborg Stifts Folkeblad 24.3.1943, at præsten skulle tale om Gud, ikke om sit eget.
196. Rosendal i ordinationstale, KD 6.7.1943.
197. Aage Sletten i PB 13.8.1943.
198. Øllgaard i ordinationstale 25.aug. KD 27.8.1943. Scharling fremhævede på samme måde, at præstens tale skulle være fra Gud og ikke egne tanker og oplevelser. KD 1.10.1943.

Kapitel 5

1. Undtagelsestilstanden var indført "im Sinne" der Landkriagsordnung. Det var uvist, om dette betød "i henhold til" eller "i analogi med". Se J Hæstrup: Til landets bedste (1966) bd I s 14.
2. Også biskopperne udsendte uddrag af Haagerkonventionen til præsterne (se kapitel 6.2).
3. Hæstrup: Til landets bedste I s 58 ff.
4. Holbølls dagbog 30.8.1943. Kongens tilslutning skete 30. august og udsendtes med en tilføjelse om, at den ikke måtte omtales offentligt.
5. Brev fra Fuglsang Damgaard til kollegerne 1.9.1943. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9, læg 2: situationen efter 29.8.
6. Skrivelse af 2.9. mærket: "Udgår foreløbig ikke". Skrivelsen henviste til de tidligere pålæg om forsigtighed i offentlig behandling af emner, der berørte forholdet til Tyskland. KMs arkiv 4 T 2271.
7. Plum skrev til præsterne 30.8, Øllgaard 9.9, Hoffmeyer 1.9. Lignende skrivelser fra Fuglsang Damgaard og Scharling (alle i Viborg bispeembedes arkiv J.nr 132/1943). Noack skrev 7.9.1943, Fuglsang Damgaards arkiv pk 10.
8. Smiths skrivelse til præsterne 30.8.1943. I flere arkiver. Optrykt i Sandbæk og Rald s 60 ff).
9. Smiths redegørelse for begivenhederne 29.aug. attesteret 31.8. af byens postmester, der også havde været tilkaldt. Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden i Danmark 29.8.43 – 1945" læg: "forskelligt".
10. Brev fra Smith til provst Hindsholm 12.10.1943. Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden...".

11. Kaj Munk var blandt dem, der bebrejdede Smith løftet om ikke at modarbejde værnemagten: "Et sådant løfte kan intet menneske, der bærer Gud i sit hjerte indlade sig på. Hvad kan Værnemagten ikke finde på at forlange? ... i Jesu Kristi navn: Skam Dem!" Smith var dog i tvivl om det var Kristus, Munk bar i sit hjerte, når han udsendte "sådanne buller – eller er det kun bulder". Brevveksling i Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden i Danmark 29.8.43 – 1945" læg: "forskelligt". Sandbæk skrev siden: "Vi var mange, som fandt, han havde begået en dumhed, og som bestemt ønskede, at han skulle have vedgået dette." Sandbæk og Rald s 60.
12. Dette skete ved møde i bispegården 5.10, hvor der dog lød kritik af biskoppens løfte (brev fra provst Hindsholm til Smith 11.10) og på et konvent i Vrå 11.10.1943, hvor biskoppen selv fandt, at præsterne havde vist forståelse for hans handling. Senere protesterede deltagere mod denne tolkning. Breve fra Paludan og Aage Stevns 6. & 8.1.1944. Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden...".
13. Brev fra Smith til Hindsholm 12.10.1943. Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden...".
14. brev fra Paludan, Børglum til Smith 6.1.1944. Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden...".
15. Denne stilling var et præstemøde i Dronninglund enedes om. Brev fra Hindsholm til Smith 19.10.1943.
16. Brev fra Paludan, Børglum til Smith 20.9.1943. Aalborg bispearkiv pk "I Undtagelsestilstanden...".
17. Brev fra Smith til Einar Nielsen, Hals 23.12.1943. De mere militante kritikere blev dog ikke overbevist: En nægtelse ville blot betyde, at Smith havde nægtet at afgive løfte til folk, der ikke var kompetente til at kræve et, hvorefter han ville have kunnet fortsætte i embedet "ganske bortset fra, hvad der rent fysisk kunne være sket... Tre dage i fængsel ville have givet Dem en position i Aalborg stift, som mange år i kontorstolen aldrig vil kunne give" Nielsens svar 27.12. Aalborg bispearkiv pk "I Undtagelsestilstanden..."
18. Selv blandt departementscheferne var der uenighed om dette grundlag for embedsværkets videreførelse. Hæstrup: Til landets bedste (1966) I s 74 ff.
19. Johs Pedersen: "Den hellige kirke" IMT 5.9.1943.
20. Ivar Nordentofts brev til biskop Hoffmeyer 9.9.1943. Præsten sendte 13.9. brevet til samtlige biskopper samt til kirkeministeriet, der henlagde protesten: præsten burde kunne sige sig selv, at ganske særlige ham ubekendte forhold nødvendiggjorde, at kongens tiltrædelse ikke måtte offentliggøres. KMs arkiv 4 R 2156.
21. I København skulle præster således være iført ornat, hvis de havde tjenstligt ærinde under udgangsforbudet, mens præster andre steder kunne få passersedler. Breve fra Fuglsang Damgaard til kollegerne og til provsterne 8.9.1943 Fuglsang Damgaards arkiv.
22. Se skrivelser optrykt i Sandbæk og Rald s 26 f. Jeg har hos DR forgæves efterspurgt arkivmateriale om radiogudstjensterne.
23. Skrivelse fra Fuglsang Damgaard til de pågældende præster 11.9.1943. Københavns bispearkiv J.nr 265/1955. (Opbevares i Københavns bispegård).
24. Tyskerne på Dagmarhus havde foreslået, at de internerede selv foranstaltede altergang, men lejrkomiteen havde først afslået denne ordning. UM J.nr 84 A 21 b/26. Forholdene var endnu så milde, at man ved forhandling kunne kræve normalitet. Følgende kirkefolk var arresterede: Kristen Amby, C P O Christiansen, Gunnar Engberg, V Fibiger, Hakon Falcke, Aage Falk Hansen, Fl. Hvidberg, Paul Holt, Hal Koch, Schülein, J. Th Thomsen.

- Det bemærkes, at alle (fraset Schülein, der hurtigt blev løsladt pga sygdom) var, som de øvrige internerede, arresterede i kraft af at være kendte samfundsborgere: folketingsmedlemmer, redaktører eller organisationsfolk – tyskerne forfulgte ikke kirken som sådan. Ikke desto mindre anførte Kirkens Front, at man her havde foregribet sig på den danske kirke. (KF 24.9.1943 s 4).
25. Hoffmeyer ville blot foretage nogle formelle ændringer i kollatsens ordlyd. Smith ville lade provsten oplæse konsekrationsskrivelse og en hilsen fra biskoppen til menigheden. Rosendal ønskede ingen hilsen, men ville udstede kollatsen. Korrespondance i Århus bispeembedes arkiv J.nr L k 1943/27.
 26. Dette skrev Fuglsang Damgaard til kollegerne 30.9.1943 efter drøftelse med departementschefen. Københavns bispeembedes arkiv J.nr 403/1943.
 27. Konkret anvendte man formuleringen, at de nye præster blev ”konstitueret med udnævnelse for øje” (Se Hæstrup: Til landets bedste I (1966) s 88).
 28. Vedtaget på bispemødet 15.10.1943. (Referat i Aalborg bispearkiv pk: ”Tidligere glasskab II”).
 29. Noacks brev til kollegerne 7.9.1943. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9. Selv fandt Noack, at han ”lå lavt” i stemmeføring, mens andre ”lå højt”.
 30. Der foreligger kun referater fra de officielle bispemøder, men mødet i Fredericia omtales i Smiths brev til Paludan, Børghlum 21.9.1943. Aalborg bispearkiv pk: I Undtagelsestilstanden... Smith udsendte uddrag af Haager artiklerne til stiftets præster 20.10.1943. Hoffmeyer udsendte præste-, ordinations- og embedsløftet 5.10.1943.
 31. På bispemødet i Fredericia havde biskopperne egentlig fundet et sådant initiativ overflødig, men efter en henvendelse fra amtmændene udsendte de opfordringen til præsterne om særarrangement i dagens anledning. Brevveksling i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
 32. Henvendelse fra konvent i Askov til Fuglsang Damgaard om at undersøge jødernes stilling og evt. udsende fælles hyrdebrev. J Th Arnfred fik til opgave at tage kontakt til biskoppen. (Petitionen fra Askov 10.9. i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9. Askovmødet omtales i brev fra Holger Kjær til biskop Smith 27.9.1943 Aalborg bispeembedes arkiv pk: ”I Undtagelsestilstanden...”).
 33. Brev fra Noack til Fuglsang Damgaard 28.9.1943. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
 34. Max Friediger: ”De danske jøder under besættelsen”, Dansk Udsyn 1945. Hvor solidaritetsbestrebelse havde villet stille hårdt mod hårdt ved at gøre overrabinerens gennemførelse af den forestående jødiske højtid (Yom Kipur) til kriterium for religionsfrihedens tilstedeværelse, bidrog det jødiske samfund til dilemmaets overvindelse ved at anerkende Marcus Melchior som overrabinerens stedfortræder. (fremgår af bispemødereferat 15.10.1943. Haderslev bispearkiv pk 169).
 35. Brev fra Fuglsang Damgaard til kollegerne 4.9.1943. Flere arkiver F.eks. Viborg bispeembedes arkiv J.nr 132/1943. Man var dog stadig ikke helt trygge. Således gengav Kirkens Front navnene på arresterede jøder og konkluderede: ”Det kan altså slås fast, at man arresterer mennesker, blot fordi de er jøder, dvs. at man ganske håndgribeligt rejser jødespørgsmålet i Danmark” uanset ordene om at spørgsmålet ikke var berørt. (KF 24.9.1943 s 4).
 36. Fuglsang Damgaards redegørelse for begivenhedsforløbet på bispemødet 15.10.1943. Bispemødereferat bl.a. i Københavns bispearkiv Jnr. 403/1943.
 37. Kirkens Front 14.9. s 4.
 38. Generelt om danskerne og jødeaktionen se Leni Yahil: Et demokrati på prøve (1967).

39. Forslaget blev fremsendt i et brev fra Th Glahn til Fuglsang Damgaard 25.9. Glahn fandt, at det var "en stor opmuntring for os at vide, at biskoppen står fast i denne sag". Om det var over for tyskerne, departementschefstyret eller over for de biskoppelige kolleger, at Fuglsang Damgaard ville stå fast, oplyses ikke nærmere. Brevet meddelte iøvrigt, at pastor Lerche ville tage sig af et barn, der ønskedes anbragt. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9, læg: situationen efter 29.8. At Fuglsang Damgaard havde bedt præsterne Glahn og Rald udarbejde et udkast fremgår også af Sandbæk og Rald s 52. Rald noterer s 109 i sine erindringer, at præsterne "havde sin andel i den skarpt formulerede erklæring om jødeforfølgelsen".
40. Fuglsang Damgaards forklaring til kollegerne sendt ekspres 29.9.1943 bla i Viborg bispearkiv Jnr 147/1943.
41. Selv om Fuglsang Damgaard over for kollegaerne argumenterede med, at disse fremtrædende kirkefolk støttede, er det ikke sikkert, at de har vidst, der kunne blive tale om et hyrdebrev. Nørregaard omtaler i sin dagbog 29.9, at han var kaldt til Fuglsang Damgaard, da biskoppernes "resolution" skulle sendes til departementscheferne. Nørregaards arkiv pk 19.
42. Brev fra Fuglsang Damgaard til kollegerne 29.9.1943. I flere arkiver bla. Viborg bispeembedes arkiv J.nr 147/1943. Det er naturligvis fristende at spekulere over, om Fuglsang Damgaard, der fra tidligere lejlighed kendte kollegernes uvilje mod hyrdebrev, bevidst har valgt at overrumple dem i stedet for at sende udkastet til forhåndsgodkendelse i bispekollegiet. Men da han først kan have modtaget Glahns udkast mandag den 27.sept. kan forklaringen om tidspresset ikke afvises, skønt det naturligvis må undre, at det blev overladt menige præster og ikke biskopperne at gribe pennen til formulering af biskoppernes hyrdebrev.
43. "Om han er den rette forhandler ved jeg ikke" havde Plum 29.1.1943 skrevet til Scharling, da Fuglsang Damgaard i januar skulle præsentere bispemødets vedtagelser i Udenrigs- og Justitsministeriet. Brev i Scharlings arkiv pk 4. Præsten Jens Holdt skrev 2.10.1943 til Fuglsang Damgaard: "Vi har ikke kunnet undgå at mærke, de øvrige biskopper er en smule "kritiske" overfor Fuglsang pga. forskellig standpunkttagen, dvs den aktive, henholdsvis passive stillingtagen i Norgesspørgsmålet i foråret". Fuglsang Damgaards arkiv pk 9, læg hyrdebrevet 29.9.1943.
44. Brev fra Rosendal til Fuglsang Damgaard 30.9.1943. Rosendals arkiv. Ang. indholdet fandt Rosendal, at afsnit 1 faldt for meget ind under prædikestilens former. I afsnit 2 burde man have understreget, "at ikke blot jødeforfølgelse, men også alle voldshandlinger, krigen direkte som indirekte foranlediger, strider mod kristen næstekærlighed. Endelig kunne jeg have ønsket sidste afsnit ganske ud – eller i hvert fald de sidste to sætninger, som jo altid siden kan komme til anvendelse". Rosendal skulle angiveligt i telefonen havde sagt: "De sender os alle i fængsel". Fortalt til Kjaer efter krigen af Fuglsang Damgaard. Se Kjaer (1952) s 207.
45. Brev fra Scharling til Fuglsang Damgaard 1.10.1943 rundsendt til kollegerne. Bla i Viborg bispearkiv J.nr 147/1943.
46. Øllgaards svar 30.9.1943. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
47. Svenningsen havde spurgt Fuglsang Damgaard, om et strengt pålæg kunne standse protesten, og Kirkeministeriets departementschef havde aftenen før den planlagte oplæsning påpeget de alvorlige konsekvenser. Fuglsang Damgaards fremstilling på bispemødet 15.10. Referat i Københavns bispearkiv J.nr 403/1943.

48. I Viborg, Aalborg og Ribe stifter vides hyrdebrevet kun at være nået stiftsbyen til rettidig oplæsning. Hyrdebrevet er optrykt som bilag 8.
49. Dette var tilfældet i Aalborg og Århus.
50. Dette blev siden et kritikpunkt, og Scharling måtte forklare sig. Han havde ikke alene villet tage ansvaret for, at radiogudstjenesten muligvis ville blive forbudt, hvis hyrdebrevet oplæstes, når man alligevel var sikker på, at hyrdebrevet ville blive kendt overalt. Da Aalborgbispen skulle forsvare sin kollega opsummerede han: sagen var, "at den enkelte mand ikke på egen hånd skal tage de store skridt, der medfører konsekvenser for hele kirken." (Smiths svar 15.12.1943 til utilfredse præster fra Børglum Herred). Iflg. kritikere havde Scharling mod sin sædvane denne dag også undladt bønnen for jøderne (Brev fra Hindsholm til provsterne 18.11.1943. Brevene i Aalborg bispearkiv pk: "Undtagelsestilstanden..."læg:Radiogudstjenesterne). Heller ikke ved den radiotransmitterede eftermiddagsgudstjeneste fra Slotskirken i København oplæste præsten, Sv Rehling, hyrdebrevet for lytterne. Angiveligt ud fra samme overvejelser.
51. Scharlings følgebrev, da hyrdebrevet 3.10. udsendtes til præsterne. Scharling skrev dog, at "skrivelsen...giver udtryk for den kristne kirkes syn på jødespørgsmålet". I sin kladde (Ribe bispearkiv pk: 2265 J.nr 152/1943) havde Scharling først omtalt, at skrivelsen ville blive oplæst ved gudstjenesterne i København og formodentlig også i stiftsbyerne. Men denne indirekte handlingsanvisning til præsten udelod han i den endelige version (rundsendt til kollegerne Viborg bispearkiv J.nr 147/1943).
52. Dette var tilfældet i Tønder provsti, hvor den uunderskrevne følgeskrivelse konkluderede om jødeforfølgelsen: "En sådan fremfærd kan den danske kirke ikke være vidne til i tavshed, men vi må for vor samvittigheds skyld og for vore menigheders skyld, at ikke forvirringen skal blive grænseløs, klart og offentligt sige, hvor den danske kirke står i denne sag". Og det oplystes, at skrivelsen oplæstes i København, stiftsbyerne og enkelte andre kirker, hvor man havde nået at få den "bla her". Bilag til Magles beretning, Trommers samlinger.
53. Warnckes beretning i Ullerup sognearkiv. På denne måde kom hyrdebrevet rettidigt ud i Haderslev stift, jfr provsternes kvitteringer. Haderslev bispearkiv pk 188.
54. Noacks følgeskrivelse Haderslev bispearkiv pk 188 (Omtalen af hyrdebrevet som et faktum markerede yderligere, at oplæsningen ikke stod til diskussion). Noack havde uforbeholdent tilsluttet sig initiativet (brev til Fuglsang Damgaard 30.9.1943. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9). Det samme havde Smith i Aalborg (brev til Fuglsang Damgaard 1.10.), men begivenhederne overhalede det provstemøde, han havde indkaldt til 5.10.1943.
55. I Marcus kirken i Aalborg havde 1000 mennesker modtaget det stående (Aalborg bispearkiv pk:"I Undtagelsestilstanden..."læg: jødespørgsmålet). I Vejle var modtagelsen så positiv, at præsten havde læst hyrdebrevet 2 gange for den stående menighed. (Brev til Noack 11.10.1943 Haderslev bispearkiv pk 188). Beretninger om oplæsning også i Odense bispearkiv pk: Bispeembedets og stiftets alm. breve 1918-58 I læg: Tilslutning fra præsterne.
56. Se Aage Jespersens indberetning fra Balling. Viborg bispearkiv "Ujournaliseret korrespondance", Indberetninger 1945.
57. Dette var tilfældet i Sønderborg. Præstens beretning i Haderslevs bispearkiv pk 188.I Aalborg sendte 28 handelsskoleelever en supplerende protest. Aalborg bispearkiv pk: Undtagelsestilstanden..."læg: jødespørgsmålet.
58. Øllgaards hyrdebrev er optrykt som bilag 9.
59. Trods utilfredsheden havde "hovedsagen dog været, at der her er blevet fremført en

- udtalelse fra samtlige biskopper” og at dette var sket i fællesskab. Malmstrøms tilbagemelding 6.10.1943. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
60. Brev fra Øllgaard til Fuglsang Damgaard 4.10.1943. Fuglsang Damgaards arkiv pk 10.
 61. Bispemødereferat Københavns bispearkiv J.nr 403/1943. Siden anførte Fuglsang Damgaard apologetisk, at ”Biskoppernes tilslutning kom omgående” til udkastet, til hvilket Fuglsang Damgaard ”overvejede visse ændringer, men det blev der ikke tid til” Hos Refslund (red):”Fem år” (1945) s 102, lignenede fremstilling i erindringerne (1975) s 177.
 62. Referenten havde først ført til protokols, at Øllgaard erkendte, at han burde have holdt sig til den fælles erklæring, men siden modificeredes Øllgaards indrømmelse. Jfr rettelse i margin i den originale mødeprotokol, der opbevares i Københavns bispegård.
 63. Præsteforeningen deltog i tjenestemændenes protest. Landsforeningen af menighedsråd tilsluttede sig biskoppernes protest. KFUM deltog i Ungdomssamvirkets protest. Den grundtvigske Johs Novrup havde her foreslået en mildere ordlyd, men KFUM-repræsentanten Kristian Sommer afviste dette forslag (Sommeres beretning, Indsamlet materiale). Fra forskellige samfundskredse indløb individuelle protester, således fra de kristelige studenterforeninger og fra Indre Missionssamfundet i Odense, (i Bartholdys arkiv) og fra højskolen. Højskolens protest vakte dog betænkeligheder hos det ældre lederlag. Poul Engberg s 89.
 64. Arbejdet er nærmere beskrevet i samleværket Brøndsted og Gedde: De fem lange år (1945-47). Udvalgets øvrige medlemmer var professorerne Richard Ege og Brandt Rehberg.
 65. Højesteret, politikerne, Universitetet.
 66. Afsnittet bygger hovedsagelig på kapitlet ”PUF og andre småting” i Sandbæk og Rald s 44 ff.
 67. I sine erindringer, der er skrevet et tiår efter begivenhederne, anfører Rald s 109, at et af målene var at få en lignende organisering som andre akademikere og således få kontakt til akademikercentralen ”Ringene”, men i afsnittet i bogen om kirken under besættelsen, der blev skrevet tættere på begivenhederne, anføres, at egentlig tilknytning til Ringene ville være for vidtgående til at kunne samle præsterne.
 68. Rald var socialdemokrat og formand for Kristelig Akademisk Forening, Glahn var missionsk og medlem af Dansk Samling, Lerche havde tilknytning til KFUM, Honoré til Kirkefondet, hvis rødder var det københavnske Indre Mission, Nedergaard til Kirkeligt Centrum. – Ralds opfattelse af, at de enkeltes retningspræg skulle udligne forskellene (Sandbæk og Rald s 50), synes ikke at holde stik; således var de grundtvigske ikke repræsenterede.
 69. Disse tre formål opregnes i en udateret skrivelse, som Rald efter sin Jyllandsrejse udsendte til sine kontaktpersoner for at kontrollere, om forbindelsen var i orden. (Indsamlet materiale).
 70. Her tænkte på opfordringen til at blive på posterne. Viborgudvalgets henvendelse til biskop Malmstrøm 10.9.1943 (i Sandbæk og Rald s 62) blev sammen med et uddrag af Haagerkonventionen medsendt en rundskrivelse 23.9.1943, hvor udvalget over for stiftets øvrige præster understregede, at biskoppen *selvfølgelig* var underrettet om dets eksistens. (Bartholdys arkiv).
 71. Viborgudvalgets rundskrivelse 27.10. i Magles arkiv.
 72. Indbydelse i Scharlings arkiv pk 4. Dokumentet ”Retningslinjer under fremmedvædet” (se bilag 10) stammer muligvis fra denne kreds. Magle udsendte det 24.10, idet han gik ud fra, ”at disse retningslinjer i det væsentligste er en sammenfatning af det, som vi med

hinanden er enige om...” Dokument og følgebrev bilagt Magles beretning, Trommers samlinger.

73. Udateret rundskrivelse i Magles arkiv.
74. Breve til stiftets præster 27.10.1943 fra Viborgudvalget (om kollegahjælp) og fra Carl Brinkjær, Vammen om meldesystemet. Tanken var, at hver præst skulle udpege en betroet lægmand i sognet, der kunne fungere som ”postkasse” for fortrolige skrivelser. Frihedsmuseets dokumentsamling 5 C 5.
75. Viborgudvalgets skrivelse 4.11.1943 mærket ”Strengt fortroligt” udsendt til 50 præster i Viborg stift. Magles arkiv. Præsterne beklagede sig også over at skulle betale 3 kr om måneden til omkostningerne, men Sandbæk beroligede: At det blev 36 kr årligt, havde kun akademisk interesse – ” Det varer dog vist ikke eet år endnu!”.
76. Den af Sandbæk telefonisk arrangerede rejseplan i Magles arkiv. Forløbet omtales hos Sandbæk og Rald s 68. Officielt rejste Rald for Pathanmissionen.
77. PUFs første rundskrivelse dateret ultimo november. PUFs arkiv. Iflg rejseplanen i Magles arkiv skulle Rald besøge Viborg, Århus, Vejle, Kolding, Seest, Åbenrå, Tønder, Esbjerg, Vemb, Struer, Aalborg og Hjørring.
78. Viborgudvalgets skrivelse til biskop Malmstrøm 4.11.1943. Optrykt i Sandbæk og Rald s 65.f.
79. Bispemødereferat 15.10.1943 Aalborg bispearkiv pk:”Tidligere glasskab II”.
80. Fuglsang Damgaards skrivelse til Udenrigsministeriets direktør 12.10.1943 og kollegernes tilslutning optrykt i Sandbæk og Rald s 26 f. Fuglsang Damgaard bad Udenrigsministeriet stille sagen i bero, da der forelå en misforståelse: tyskerne havde *ikke* stillet krav om censur, men blot advaret og tilrådet forsigtighed. Svenningsens påtegning 16.10.1943 på bispernes skrivelse (UM 84 O 40).
81. Der var tale om tre skrivelser: Over for **statsradiofonien** afslog biskopperne yderligere medvirken, da radioforkyndelsen ikke fremover ville kunne føres i fuld frihed. **De udpegede prædikanter** løstes fra deres tilsagn, og **alle præster** ville få en orientering. Koncepter i Lolland-Falsters bispearkiv J.nr 1943/14/79.
82. Brev fra Malmstrøm til Fuglsang Damgaard 5.11.1943. Viborg Bispeembedes arkiv J.nr 170/1943.
83. Hindsholms uddybende bemærkninger til Viborgudvalgets opfordring, der skulle rundsendes via provsterne. Aalborg bispearkiv pk: I Undtagelsestilstanden...læg radiogudstjenesten. Også Hans Magle havde Viborgudvalget orienteret om henvendelsen til Malmstrøm. I Magles arkiv ligger en kopi af henvendelsen med påskriften: ”Kære Magle, Var det ikke noget om nu en del gjorde sådan....H Sandbæk”.
84. Følgeskrivelsen til provsterne 18.11. Aalborg bispearkiv pk Undtagelsestilstanden...læg radiogudstjenesten.
85. Smiths svar til provst Garnæs-Hansen 27.11.1943. Aalborg bispearkiv pk Undtagelsestilstanden...læg radiogudstjenesten. Bemærkningen refererede til samlingsbestræbelserne i april 1942 (se kap.3.6).
86. Brev fra Smith til Garnæs-Hansen 23.11.1943. Aalborg bispearkiv pk Undtagelsestilstanden...læg radiogudstjenesten.
87. 14 præster tilkendegav i skrivelse til biskop Smith, at Viborgudvalgets forslag var ”ganske ved siden af,” skønt det pegede på et aktuelt spørgsmål (Aalborg bispearkiv pk: ”I Undtagelsestilstanden..”). I Aalborg afviste et præstemøde ledet af stiftsprovsten henvendelsen 22.11. (Smiths brev til Garnæs-Hansen 23.11.1943. Aalborg bispearkiv pk:”I Undtagelsestilstanden..”).

88. Smiths svar til Malmstrøm 10.11.1943 rundsendt til kollegerne. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr 14/79/1943.
89. Øllgaards svar til Malmstrøm 6.11.1943 rundsendt til kollegerne. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr 14/79/1943.
90. Brev fra Noack til kollegerne 6.11.1943, Lolland-Falsters bispearkiv J.nr. 14/79/1943.
91. Brev fra plum til kollegerne 9.11.1943 Lolland-Falsters bispearkiv J.nr.14/79/1943.
92. Brev fra Scharling til kollegerne 12.11.1943. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr. 14/79/1943.
93. Brev fra Fuglsang Damgaard, Rosendal og Plum til Malmstrøm 17.11.1943. Københavns bispearkiv J.nr 425/1943.
94. Brev fra Fuglsang Damgaard til dir. Svenningsen 29.11.1943 (i Biskoppens bog Kirken og Tiden s 147).
95. Brev 22.11 til Fuglsang Damgaard med Malmstrøms tilslutning til henvendelsen til Best.
96. Brev fra Malmstrøm til kollegerne 13.12.1943. Viborg bispearkiv J.nr 170/1943. Min fremhævelse.
97. Malmstrøms svar 13.12.1943.
98. Viborgfolkenes argumentation refereret af den deltagende præst, Gunnar Monrad i brev til faderen næste dag. Brev 25.11.1943 (I familiens eje).
99. I et brev til Malmstrøm 10.12.1943 beklagede udvalget misforståelsen omkring udvalgets hensigter og understregede loyaliteten mod bisperne og ønsket om samling. Netop ved at informere biskoppen om, hvad der rørte sig, tjente man samlingsbestrebelse, men i vide præstekredse var der uro for, at kirken skulle komme bagefter den belejlige tid. Viborg bispearkiv J.nr. 170/1943.
100. Refereret af G Monrad i brevet til faderen.
101. Rald skrev siden: "Det kan ikke nægtes, at der til at begynde med var to synspunkter, der brødes. Det ene repræsenteredes af Viborgudvalget, det andet af os københavnere. Viborg udvalget var mest krigerisk." Sandbæk og Rald s 69.
102. Samtalen refereret af Smith i brev til provst Garnæs-Hansen 23.11.1943. Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden..."
103. PUFs skrivelse ultimo november. Indsamlet materiale. Afsnittet om radiogudstjenesten mangler i den ellers næsten identiske skrivelse i PUFs arkiv.
104. Dette skulle Rald have udtalt over for pastor Kaj Rasmussen, Dalum (interview 28.4.1987 ved ETJ).
105. PUFs skrivelse ultimo november.
106. Petition 15.10. til Fuglsang Damgaard samt K L Aastrups følgeskrivelse 27.10.1943. Frihedsmuseets dokumentssamling 6 E-2. Biskopperne skulle også fremtvinge frigivelsen af de kirkefolk, der 29.aug var blevet interneret. Præsterne henvendte sig også til deres egen biskop. Ribe bispearkiv pk 2265.
107. Fuglsang Damgaards brev foreligger ikke, men den tidehvervske provst K L Aastrups svar findes bl.a. i Lolland-Falsters bispearkiv 14/79/1943.
108. Udateret henvendelse gengivet sammen med Viborgudvalgets henvendelse om radiogudstjenesterne og "retningslinjer mod fremmedvældet" på stencileret dobbeltark rundsendt til præster i Ribe stift med tilføjelse om, at man måske burde meddele de pågældende, at man var enige i synspunkterne. Jens Holdts arkiv.
109. Brev fra Magle til Scharling 24.11.1943. Magles arkiv, Trommers samlinger.
110. Sådanne synspunkter hos V Dickmeiss:"Ordets embede" PB 5.11.1943. Herimod anførte P G Lindhardt, at det iflg. folkekirkens ordning var urimeligt at stille krav til biskopperne,

- der jo ikke kunne tale på kirkens vegne. Biskop Noacks afvisning af, at bisperne skulle være "Kirkens talekor" havde derfor været "fuldkommen korrekt". Se "På kirkens vegne", Jyllandspostens kronik 8.1.1944.
111. I Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden.." læg: radiogudstjenesten.
 112. "Den danske kirke", Kirkens Front 21.10.1943. Min fremhævelse.
 113. Også andre i de grundtvigske kredse bekymredes over det tiltagende had, således J Th Arnfred: "Vægter, hvordan skrider natten?" og Erik B Nissen: "Det levende Ord", Højskolebladet 7.1 og 21.1.1944.
 114. Brev fra C P O Christiansen til Fuglsang Damgaard november 1943. Bl.a. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr. 14/79/1943.
 115. Brev fra Fuglsang Damgaard til kollegerne 6.12.1943 med kopi af brevet fra C P O Christiansen. Bl.a. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr. 14/79/1943. Også ved stiftets konvent udtalte Københavns biskop sig mod det fremsatte ønske om et hyrdebrev imod had og selvtægt i forbindelse med en evt. kommende "bartholomæusnat". Fuglsang Damgaard: Kirken og tiden s 152.
 116. Brev fra Smith til Fuglsang Damgaard 11.12.1943, fra Plum 10.12, fra Scharling 12.12, fra Malmstrøm 13.12 og fra Noack 15.12.1943. Lolland-Falsters bispearkiv 14/79/1943.
 117. Biskop Plums fremstilling af stillingen i brev til rektor Jens Nørregaard 10.12.1943, Nørregaards arkiv pk 3.
 118. Brev fra Einar Nielsen, Hals, der deltog i mødet til biskop Smith 17.12.43. Aalborg Bispearkiv pk: "Undtagelsestilstanden..."
 119. "Hvis vi gir de præster 2 timer, kan det så ikke være nok ?" skrev Hoffmeyer på et brevkort, hvor han 7.12. bad Noack medbringe et udkast til et hyrdebrev. Haderslev bispearkiv pk 188. Men som omtalt var Noack imod tanken om et hyrdebrev.
 120. At en præst kunne blive nødt til at nedlægge embedet for at sige sig fri for part i noget, som rigsdag og regering [den udnævnte myndighed] havde besluttet, var klart, men at nedlægge embedet for at sige nej til en handling, som hverken præsten eller nogen dansk myndighed havde lod eller del i, var uforståeligt. Smiths brev til Hoffmeyer 15.12.1943. Aalborg bispearkiv pk: "Undtagelsestilstanden" læg: Radiogudstjenesten.
 121. Brev fra Scharling til Noack 12.12.1943. Haderslev bispearkiv pk 188.
 122. Dette og det følgende fremgår af mødereferaterne. Det lader sig ikke gøre at give en udtømmende fremstilling af det lange møde, men de to eksisterende referater er optrykt som bilag 11 og 12.
 123. Ud over hvad der nævnes i referaterne, fremgår Noacks indstilling af en udateret, håndskreven seddel vedlagt referatet i Haderslev bispearkiv pk 188.
 124. Einar Nielsens vurdering i brev til biskop Smith 17.12.1943. Aalborg bispearkiv pk: "Undtagelsestilstanden..."
 125. Fra den deltagende PUF repræsentant, H J Helms' brev 19.12.1943, hvor han medsendte referatet og fortalte sine PUF-kolleger, Hans Magle og Jens Holdt, om mødet. Magles arkiv.
 126. Fuglsang Damgaard havde sagt til C P O Christiansen "og konsorter", at et hyrdebrev måtte vente til belejlig tid. Bispemødereferat januar 1944, Haderslev bispearkiv pk 169.
 127. Biskop Smiths svar til Nielsen, Hals 23.12.1943 Aalborg bispearkiv pk: "Undtagelsestilstanden..". Smith bad præsten overveje, hvad der "i forfærdende grad" var i gang blandt præsterne: "Kaster man en sten i vandet, kan man ikke undgå, at der dannes ringe i vandet. Selve kastet kan man beregne og anbringe stenen, hvor man vil, men hindre at

ringene breder sig, det kan man ikke. Og hvor langt ud ringene breder sig, det aner man ikke. Nu fik De jo i Århus lejlighed til at aflevere et sikkert overordentligt flot kast. Og andre har kastet før De...”

128. Fra Olleruptalen 28.7.1940 Nielsen Brovst s 146.
129. Brev fra Justitsministeriet til Pressebureauet 21.4.1941. UM 109 C 9 c.
130. Brev fra Forfatterforeningens næstformand til UM 4.11.1941. UM 84 O 7/4a.
131. Munks oplæsning på Frederiksborg Højskole i Hillerød var således nævnt som første punkt i den skrivelse, der foranledigede kirkeministerens møde med samtlige biskopper 21.10.1941 (se kap. 3.4).
132. P. Munchs erindringer (1967) VII s 226 samt Nøjgaard s 381. Scavenius havde i brev 23.2.1942 uden specifik anledning bedt Fibiger tage ”et forebyggende skridt, som på forhånd forhindrer, at sagen en skønne dag sættes på spidsen”. Kirkeministeren berettede kort om indholdet af første samtale i svaret til Scavenius 6.4.1942. KM 4 Q 1593.
133. Udenrigsministeriets fornyede klage over Munk 23.3.1942. KM 4 Q 1593.
134. Fra prædikenen til nytårsdag i Nyt fra Dansk Samling 15.maj 1943 og fra pjecen ”Tre prædikener”, der blev beslagnet 30.maj.
135. Således måtte Knud Hansens bog ”Forkyndelsen i Kaj Munks forfatterskab”, der kritiserede Munk for at være en ulidelig moralist, i 1942 trækkes tilbage inden udgivelsen. Bogen er aldrig udkommet, men et kapitel findes i Tidehverv april 1943. Også pacifisternes kritik blev forbudt. De fandt, at Munks *tale* om at ville kampen, var et eksempel på, at flere præster gav kirken ”et falsk skær af militarisme og bagholdsheroisme”. Fra artiklen ”Fænomenet Kaj Munk” i foreningens blad, Aldrig mere krig, juli 1943. UM 109 c 13.
136. Referat af diskussion i UM 12.2.1943. UM O 7/4.
137. Notat 22.11.1943 ved direktør Svenningsen. UM O 7/4.
138. Nielsen Brovst s 223 & 224.
139. Fra Svenningsens referat af samtalen 22.11.1943.
140. Nøjgaard s. 398.
141. Nr 4 (med den fejlagtige datering 21.10.1943) s 8. Parallel-episoden i Norge omtales hos Christie s 162.
142. Nielsen Brovst s 223 & s 225, hvor Munk citeres for udtalelsen om, at det var første gang ”Kirken er blevet beslagnet her til lands”.
143. PUFs rundskrivelse ultimo november 1943. PUFs arkiv. Mine fremhævelser, hvor PUFs beroligelsesargumentation strammes ud over fakta, som de i dag kan efterspores.
144. Udtalt af Anker Bliddal til ETJ i Interview 3.6.1988.
145. Notits af 28.12.1943 ved direktør Svenningsen. UM O 7/4.
146. Forløbet er fremstillet detaljeret hos Nielsen Brovst s 230 ff.
147. Pressebureauet anerkendte redaktørens, Paul Nedergaards, argumentation: Talen var ganske upolitisk og burde bringes ”også til beroligelse af de mere ophidsede gemytter”. Brev til Pressebureauet 26.1.1944 (UM 111 N 655).
148. Notits 6.1.1944 ved direktør Svenningsen. Senere accepterede Best dog flagning på begravelsesdagen i Ringkøbing politikreds, samt på Det Kgl. Teater (der havde opført hans værker) og på Studenterforeningen (hvor Munk var udnævnt til æreskunstner) Notitser 7.1. og 10.1. UM O 7/4.
149. Telefonnotat 5.1. ved Aalborgs bispede (Smith var på hospitalet). Aalborg bispearkiv pk: ”I Undtagelsestilstanden i Danmark...”
150. Mødet omtalt af Malmstrøm i skrivelse til provsterne 10.1. (Viborg bispearkiv J.nr 8/1944)

- og af Scharling i den skrivelse, han mærket "fortroligt" i februar sendte til stiftets præster. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr. 14/60 1944. Aalborgbiskopen var fraværende pga sygdom.
151. Brev fra Plum til Fuglsang Damgaard 6.1.1944. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr 14/2 1944.
 152. Brev fra departementschef Thomsen til bisperne 6.1.1944. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr 14/2 1944.
 153. Brev fra Noack til Kirkeministeriets departementschef 8.1.1944. Rundsendt til kollegerne bla i Lolland-Falsters bispearkiv j.nr 14/2 1944.
 154. Brev fra Smith til departementschef Thomsen 12.1.1944 Aalborg bispearkiv pk:"Undtagelsestilstanden..."
 155. Jfr Noacks notater fra radiogudstjenesten. Haderslev bispearkiv pk 188.
 156. Malmstrøms skrivelse til provsterne 10.1.1944. Viborg bispearkiv J.nr 7/1944. Forbudet var også kendt i Ribe stift pga "indiskretion" fra bispekontorets fuldmægtig (Nævnt på januars bispemøde iflg. referat i Haderslev bispearkiv pk 169).
 157. Referat fra bispemødet 19-20. januar 1944. Haderslev bispearkiv pk 169. Departementschefen erkendte dog, at videregivelse kunne blive et samvittighedsspørgsmål, men i almindelighed måtte ministeriet kræve sine meddelelser til præsterne besørget.
 158. Da Scharling i juni 1943 havde skullet forsvare Kirkeministeriets Norgescirkulære, hed det i skrivelsen til stiftets præster: "De biskopper, jeg har haft lejlighed til at tale med om denne sag, har ligesom jeg ment, at når man ønskede at rette henvendelse til præsterne var det vor pligt at sende den ud, selvom vi fandt den i og for sig unødvendig og uheldig i sin form". Fuglsang Damgaards arkiv pk 10. Og Hoffmeyer havde som anført i kap.4.2 ment, at præsterne bare kunne ignorere det af bisperne viderefremmede Norgescirkulære.
 159. Hoffmeyers fremstilling af hvordan han troede, "vi nuværende biskopper ser...på det" side 5 i skrivelsen til stiftets præster 24.5.1943. Fuglsang Damgaards arkiv pk 10.
 160. Noacks følgeskrivelse 8.1. til de kolleger, der ikke havde været med i Odense. Lolland Falsters bispearkiv J.nr 14/60 1944.
 161. I Noacks kladde havde han først foreslået "bortførelse af danske jøder". I hans færdige forslag (optrykt i bilag 15 som nr I) var dette rettet til "**Statsborgere...**". Haderslev bispearkiv pk 188.
 162. I alt fremkom syv samlede forslag til hyrdebrevets ordlyd (trykt som bilag). Til dette kom en række forslag til mindre ændringer fremsat i breve samt håndskrevne rettelser indføjet i originalerne. Den interesserede læser henvises derfor til arkiverne (mest overskueligt i Aalborg bispearkiv pk:" I Undtagelsestilstanden.." læg: "Februar 44 Hyrdebrevet" eller mest interessant originalerne fra bispemødeforhandlingerne i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9).
 163. Omtalt i bilag 15 som forslag nr II.
 164. Optrykt som bilag 14.
 165. Vedlagt brevkort fra Carl Hermansen til biskop Smith, da han 12.1.1944 sendte præsternes forslag. Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden...læg:Hermansen m.fl."
 166. Oplyst af Scharling på bispemødet i januar (Referat i Haderslev bispearkiv pk 169). Rundskrivelsen 6.1. indledtes med ordene:"Hvis der ikke til på Søndag kommer nogen erklæring fra biskoppen til oplæsning, foreslår vi oplæst nedenstående.." hvorefter politikernes erklæring citeredes, Magles arkiv.
 167. Oplyst af Hoffmeyer på bispemødet jan. 1944. Bispemødeferat Haderslev bispearkiv pk 169.

168. I Sandbæk og Rald s 81. Optrykt som bilag 13. Med vanlig moderation understregede PUF, at skrivelsen ”muligvis kunne danne grundlaget” for det, der skulle siges. På bispemødet oplyste Smith, at PUFs erklæring var blevet oplæst i nogle kirker i Aalborg, men også andre steder, ”dog vistnok ikke ret mange”. Bispemødereferat Haderslev bispearkiv pk 169.
169. Smiths svar til provst Hermansen 13.1.1944. Aalborg bispearkiv pk:”I Undtagelsestilstanden...”
170. Håndskrevet brev fra Hoffmeyer til Noack 8.1.1944 Haderslev bispearkiv pk 188.
171. Brev fra Malmstrøm til kollegerne 11.1.1944. Bl.a i Lolland-Falsters bispearkiv J.nr. 14/60 1944.
172. Hoffmeyer forventede, ”at tyskerne sætter kikkerten for det blinde øje”, men hvis de fandt på at idømme bøder (som det havde været tilfældet med flere byer), måtte man vel betale. Og ved evt. arrestation eller forbud mod at rejse til hovedstaden, måtte hyrdebrevet ud alligevel. Håndskrevet brev fra Hoffmeyer til Noack 8.1.1944. Haderslev bispearkiv pk 188.
173. Overgangen mærket med en * i forslag nr III i bilag 15. Forhandlingernes detaljer er ikke omtalt i bispemødereferatet, men brudstykker lader sig stykke sammen af senere korrespondance, f.eks brev fra Malmstrøm til Fuglsang Damgaard 2.2.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
174. Bispemødets redaktion optrykt som forslag III i bilag 15.
175. Brev fra Øllgaard til kollegerne 25.1.1944. I det sproglige havde Øllgaard bl.a. kritiseret vendingen om de stærkeste hænder, der var de foldede: ”Det er en brugt kliché fra sidste side i Kristelig Dagblad”. Brevet i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
176. Brev fra Hoffmeyer til Fuglsang Damgaard 24.1.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 10.
177. Optrykt i bilag 15 som forslag IV.
178. Fuglsang Damgaards følgeskrivelse 28.1.1944. Man planlagde nu oplæsningen til 13.2.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 10.
179. Brev fra Smith til kollegerne 2.2.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 10.
180. Brev til Fuglsang Damgaard 1.2.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
181. Brev fra Noack til Rosendal 12.2.1944 rundsendt til kollegerne, Fuglsang Damgaards arkiv pk 10. Noack havde allerede 25.1. afvist det nye forslag (Brev til Rosendal i Haderslev bispearkiv pk 188).
182. Han tænkte vel på ordene efter vendingen ”slægten høster som den har sået” Brev fra Scharling til Fuglsang Damgaard 1.2. 1944 Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
183. Øllgaards ændringsforslag omtalt i bilagene som forslag nr V. Fremsendt til kollegerne 31.1.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
184. Artiklen ”Nu gælder det – mester Ole!”, Folk og Frihed nr 4, februar 1944.
185. Brev fra Malmstrøm til kollegerne 5.2.1944 (i Fuglsang Damgaards arkiv pk 10). Bemærkningen, der var møntet på Rosendal, resulterede i en undskyldning på næste bispemøde. Rosendal havde som den eneste taget forbehold for sin tilslutning til bispemødets opbakning bag forslag III.
186. Brev fra Rosendal til kollegerne 9.2.1944. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr 14/60 1944.
187. Brev fra Plum til kollegerne 3.2.1944. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr 14/60 1944.
188. Malmstrøm gav over for Fuglsang Damgaard udtryk for forståelse for Noacks skuffelse. Håndskrevet brev 2.2.1944, Brevet var ”helt privat til Dig” og ”ønskes ikke kendt af andre”. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.

189. Dette fik Rosendal til at overtale sin grundtvigske kollega i Aalborg til at gå med i samarbejdet. Håndskrevet brev fra Rosendal til Smith 16.2.1944 Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden..."
190. Brev til Rosendal 12.2.1944. Lolland-Falsters bispearkiv Jnr 14/60 1944.
191. Optrykt i bilag 15 som forslag nr VI.
192. Smith til kollegerne 16.2.1944 Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
193. Brev fra Noack til Fuglsang Damgaard 17.2.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
194. Brev fra Scharling til Fuglsang Damgaard 18.2.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
195. Brev fra Malmstrøm til kollegerne 18.2.1944. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr 14/60 1944.
196. Artiklen "Kirken og de aktuelle spørgsmål" i det illegale Dansk Samling-blad Folk og Friheds landbonummer april 1944 indlagde præcis den frygtede fortolkning af den pågældende vending, der var "formet sådan, at man nødes til her foruden vore politifolk og fiskere også at tænke på vore frihedskæmpere. Under vore nuværende forhold kunne man næppe i en offentlig henvendelse, som et hyrdebrev er, have sagt det tydeligere, hvor man står."
197. Optrykt som bilag.
198. Tjenstlige skrivelser fra Johs Søe, Johs Horstmann og Axel Jacobsen til Smith 10.3, 12.5, og 25.5. samt svar 18.3 og 16.5. Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden..."
199. Den tyske censur havde forbudt en artikel i Berlingske Tidende 27.februar, der refererede hyrdebrevet og meddelte, at det var blevet læst op (UM H 109 C 4 pk 17). Ikke desto mindre blev hyrdebrevet optrykt i sin helhed i PB 10.3.1944 (men uden kommentarer), ligesom det findes optrykt i uddrag i andre blade. Det illegale forlag Aros udsendte hyrdebrevet som pamflet.
200. Følgeskrivelsen i Lolland-Falsters stift J.nr 14/10 1944.
201. Brev fra Lund-Sørensen til Halfdan Høgsbro 7.3.1944 Fuglsang Damgaards arkiv pk 10.
202. Brev fra Halfdan Høgsbro til Fuglsang Damgaard 8.3.1944 (Fuglsang Damgaards arkiv pk 10). På bispemødet 27.marts karakteriseredes oplæsningen som "lidet sømmelig". Referat i Haderslev bispearkiv pk 169.
203. Fuglsang Damgaards vurdering på bispemødet 27.3.1944. Bispemødereferat i Haderslev bispearkiv pk 169.
204. "Eversharp" (Tage Schack) fandt det "beklageligt, at en så højtidelig udtalelse, som med tvivlsom kirkeretlig begrundelse kræves oplæst i kirkerne og skal give indtryk af at være et ord i situationen, i virkeligheden intet siger udover de største almindeligheder". Tidehverv marts 1944.
205. Københavns Indre Mission modtog hyrdebrevet med taknemmelighed og fandt, at de særlige forhold gav tilstrækkelig motivering for den "ret usædvanlige begivenhed," som et hyrdebrev var. Hyrdebrevet var "et kønt og værdigt udtryk" for menighedens længsler. Liv og Lys april 1944.
206. Kirkeårsoversigten for aug. 1943 – aug. 1944 i Indre Missions almanak for 1945, "Det nye år", gengav hele hyrdebrevet fra oktober 1943, hvor jøderne blev "forfulgt som vilde dyr", men almanakken fandt, at hyrdebrevet i 1944 ikke stod mål med dette.
207. Da bladene jo ikke måtte bringe hyrdebrevet og således officielt ikke kendte det, er kommentarerne få. Menighedsbladet refererede 9.april 1944 andre blades modtagelse, men afstod selv fra kommentarer. De grundtvigske biskopper havde opgivet deres hidtidige modstand mod, at kirkens røst kunne lyde ved biskoppelige hyrdebrev og stod nu sammen med kollegerne bag det fælles hyrdebrev, men interessant nok satte den grundt-

- vigske Roskildebisp betegnelsen "hyrdebrev" i anførselstegn, når han skulle omtale det for en anden fremtrædende grundtvigianer (brev til Fr. Schrøder 1.3.1944, Schrøders arkiv pk 8).
208. V Grønabæks årsoversigt i Kirkeligt Centrum januar 1945. Grønabæk havde i Kirkeligt Centrum februar 1944 kritiseret P G Lindhardt, der, netop mens bisperne baksede med formuleringerne, havde gjort gældende, at de slet ikke kunne udtale sig på kirkens vegne. Grønabæk fandt, at Lindhardt ikke kunne have fundet et mere uheldigt tidspunkt – i åndeligt urolige tider gik det ikke an at nivellere bispeembedet.
 209. Dette gjaldt også Kristeligt Socialt Forbund, hvis programpunkt var, at det kristelige måtte gøre sig gældende på samfundsforholdene. Nu fandt man, at hyrdebrevet netop ville fortælle, hvor skæbnesvangert det var, hvis kirken begrænsede sig til det rent religiøse. P V Joensen: "Hele Guds råd", Målet og Vejen dec. 1944.
 210. Lund-Sørensens brev til Høgsbro 7.3.1944 i Fuglsang Damgaards arkiv pk 10. Hans Magle kritiserede Lund-Sørensens hævde af den kirkelige frihed: Når han var så ked af tvang i folkekirkens borgerlige indretning, kunne han forlade den. Højskolebladet 31.3.1944.
 211. Fordømmelsen af, at retsprincipperne "skydes til side" lå nær formuleringen i dokumentet Kirken og Retten, men den angik vel at mærke de retsprincipper, som ved kristendommen kulturelt var indlejret i folket. Biskopperne hævdede ikke (som aktivismen) et kirkeligt vægterembede. Også bønner for dem, der havde mistet deres frihed, og ønsket om at bære de lidendes byrder var formuleringer, der var efterlyst af præsterne (Helms og Sandbæk på Århusmødet 16.12.1943, se bilag 11 og 12).
 212. "Kirken og de aktuelle spørgsmål" i det illegale Dansk Samling-blad Folk og Friheds landbonummer april 1944.
 213. Brev fra Hoffmeyer til Fuglsang Damgaard 27.2.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
 214. På bispemødet 27. marts kunne Fuglsang Damgaard med henvisning til den svenske ærkebiskop og den engelske legation i Stockholm fortælle om positiv modtagelse i Sverige, England og USA.
 215. Det tyske partihovedkvarter i München bad Udenrigsministeriet skaffe nærmere oplysninger, hvorefter Dr. Best fremsendte hyrdebrevet på dansk og tysk. Bests følgebrev er optrykt som bilag 16.
 216. En del historikere har anvendt håndbogen "Besættelsestidens fakta", hvor redaktøren, Niels Alkil imidlertid har sammenblandet hyrdebrevet med de aktivistiske præsters dokument "Kirken og retten". Det er ud fra ordlyden i aktivistpræsternes dokument, at Bindsløv giver sin positive bedømmelse af hyrdebrevet (s 412). Også Henning Poulsens positive vurdering (i Montgomery & Larsen (1982) s 325) synes at bygge på Niels Alkils fejlagtige oplysninger.
 217. Øllgaard 30.9.1944 i brev til de vstdanske kolleger, hvor han kritiserede PUFs protest imod tyskernes arrestation af det danske politi (se kap.6.2) Haderslev bispearkiv pk 188.

Kapitel 6

1. Aalborgbispen understregede dette i en rundskrivelse 12.11.43. (Aalborg bispearkiv pk: Undtagelsestilstanden...læg:forskelligt).
2. Dette var især tilfældet i Jylland, hvor de fleste tyske tropper pga invasionsfrygten var stationerede. Aalborgbispen måtte 4.11.44 ligefrem rundsende en vejledende skrivelse herom. (Rundsendt til kollegerne. Bla i Odense bispearkiv pk Bispeembedets og stiftets alm. breve 1918-58 II).
3. Skrivelse fra KM til stiftsøvrighederne 17.6.44 samt skrivelse fra Aalborg stiftsøvrighed til sognerådene 3.7.44 (i Haderslev bispearkiv pk 188). Pga af den øgede fare for luftangreb udsendte KM 2.12.43 et cirkulære ang. beskyttelse af kirkernes hellige kar (Bla i Kbh.s bispearkiv Jnr 266/1944). Blev gudstjenesten afbrudt af luftalarm, skulle den genoptages 15 min. efter aflæsning (Rundskrivelse 1.7.44 i Odense bispearkiv pk: bispeembedets og stiftets alm breve 1918-58 II).
4. PUF-rundskrivelse 10. februar 1945. Fuglsang Damgaards arkiv pk 10 læg: PUF. Bispe-mødet i Roskilde 18.1. omtales i brev fra Øllgaard til de vstdanske biskopper 12.1.45. Viborg bispearkiv pk 1126.
5. PUFs rundskrivelse april 1944. Indsamlet materiale.
6. PUF-rundskrivelse ca januar 1944, Indsamlet materiale.
7. Informationerne er af naturlige årsager ufuldkomne, men der er flere eksempler på svingende økonomisk fodslag: En rundskrivelse fra Viborgudvalget fra o. feb 1944 indskærper således indbetalingspligten (Frihedsmuseets dokumentsamling 5 C 5). I Aalborg var indsamlingen endnu ikke på plads i oktober 1944 (Jfr. rejseberetning i PUFs arkiv). På Fyn var det ikke alle, der deltog (Jfr regnskab for Fyn i Indsamlet materiale).
8. Det er kun lykkedes at fremskaffe regnskaber fra Århus og Fyns stifter (i PUFs arkiv og i indsamlet materiale). I Århus udbetaltes fra 31.8.44 økonomisk hjælp til 5 præstekoner. Til belysning af PUFs ringe grad af illegalitet kan nævnes, at midlerne i Århus administreredes af det officielle systems kassefører: stiftskassereren. Pengene fandt aldrig anvendelse som præsteløn, så ved befrielsen havde der ophobet sig betragtelige beløb: I Århus 21.546 kr, på Fyn 14.691 kr, der delvist blev givet til den norske kirke. Som økonomisk grundlag ville midlerne dog ikke have rakt langt: de to stifter havde til sammen 413 præster, der normalt tjente mellem 3.500 og 7.700 kr årligt. I Aalborg stift konkluderede biskop Smith efter samtale med Rald på samme måde, at "det hele betyder jo intet". I stiftet ville der månedligt indkomme 360 kr.."hvor mange kan leve af det?" Brev til Hoffmeyer 15.12.1943 Aalborg bispearkiv pk: "Undtagelsestilstanden...".
9. Paul Nedergaard i radioforedraget "Danmarks kirke under besættelsen" 16.5.1945. Manuskript i PNs arkiv pk 23.
10. Vigh-Petersen anvendte dæknavn "Marinus" (Sandbæk og Rald s 87). En præsteindberetning fra Asmild ved Viborg bekræfter at have modtaget instruktionen november 1944 af Vigh-P. under navnet "Marius". Viborg bispearkiv "Indberetninger 1945" i pk 1153 "biskoppens diverse". Mere om RAFaelsen-kæden hos Anders Bjørnvad: De fandt en vej (1970) s 160 ff, og hos Steen Andersen: Modstandsorganisationen Ringen 1941-45 (Odense 1984) s 90 f. samt Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede (1973) s 221.
11. En anonym rapport fra oktober-november 1944 giver eksempler på, at instruktionen foretaget af en tidligere udsending, "Paul Andersen", nogle steder havde været mangel-

- fuld. Måske har det også foruroiligt præsterne, at deres deltagelse i PUF skulle have den slags illegale konsekvenser. Rapporterne nævner således præsternes overraskelse over ikke at have noget valg, om de ville modtage flyverne, idet instruktionen om at opsøge præstegårdene jo mentes allerede at være et faktum. (kurérens rapporter "Hvad venter repræsentanterne af PUF?" og "Referat fra rejsen 24.10.- 6.11." (om samme rejse. PUFs arkiv). Rapporterne kan være skrevet af Vigh-Petersen, der jo netop rejste i denne periode, men adspurgt i 1987 mener Kaj Rasmussen, Dalum, der omtales i rapporten, aldrig at have mødt Vigh-P).
12. Anders Bjørnvad anfører, at det var en misforståelse, at flyvernes skulle være instrueret om at søge mod nærmeste præstegård. Se Bjørnvads bog Hjemmehæren (Kbh 1988) s 118.
 13. Steen Andersen op. sit. s 92. Her opregnes 6 tilfælde, hvor Ringen/PUF-linjen var i funktion.
 14. Aage Trommer: Myte og sandhed i besættelsehistorien s 27. Forskellene i de nationale politiske forhold har været bestemmende for historikernes definitioner af modstandsbegrebet. Tysk historieskrivning opererer således med så brede definitioner, at hele den danske nationale samling ville kunne karakteriseres som modstand: at bevare sin identitet mod nazismen kaldes således "defensiv resistens" (se Günther van Norden i Schmådeke und Steinbach: Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus. Berlin 1986).
 15. Sandbæk og Rald s 98 om PUF. Om Viborgudvalget skriver Anker Vestergård (der var medlem) i sin indberetning i 1945, at han, hver gang der var tilløb til illegalisering, havde fastholdt, at udvalget måtte holde sig til sit formål, hvad resten af udvalget havde respekteret. Udvalget var "åbenbart ikke af så stor vigtighed at Gestapo gad "rulle fronten op" skønt de vistnok fik navne m.m. at vide." (Viborg bispearkiv pk 1153: "bispens diverse").
 16. I en meddelelse til stiftets præster februar 1944 glædede Scharling sig over præsternes levende trang til at stå sammen. Med tanke på PUF skrev han, at han "**fra de præster der særligt virker herfor**, har mødt et klart ønske om at samarbejde med biskopperne. Jeg mener også, at til bevarelsen af kirkens enhedsfront er et sådant tillidsforhold nødvendigt, og jeg lægger vægt på, at der ikke fra enkelte kredse mellem præsterne foretages skridt uden forhandling med biskoppen". Bla. i Lolland-Falsters bispearkiv J.nr.14/60/1944 min fremhævelse. På bispemødet i januar 1944 diskuteredes den almindelige stilling. Her fremhævede Scharling tre "urocentre" i sit stift. De navne han nævnte, kan alle forbindes med PUF. Referat i Haderslev bispearkiv pk 169.
 17. Det var Dansk Samlings leder Arne Sørensen, der med denne begrundelse havde foreslået Odensebiskoppen. Frode Jakobsen havde ikke delt motiveringen, men havde bifaldet kandidaten, da han selv havde rekrutteret Øllgaard til sin organisation, Ringen. (Frode Jakobsen: I Danmarks Frihedsråd II (1975) s 7). Ved at repræsentere kirken og bo i provinsen kunne Øllgaard bidrage til at gøre rådets basis bredere og fjerne dets præg af københavnsk avantgardisme. Øllgaard nævner i sin beretning, at det skulle være kommunisten Børge Houmann, der skulle have foreslået en repræsentant for kirken, og at Fl. Hvidberg var foreslået, men havde takket nej.
 18. Frihedsrådet havde krævet 50 % af ministerposterne, hvad Øllgaard syntes var for yderligtgående. Frihedsrådet skulle nøjes med at bakke de politikere op, "der stod os nærmest" (Øllgaards beretning, Hæstrups samlinger). Det var altså en ren "politiker-regering", Øllgaard talte for.
 19. Jørgen Hæstrup: Hemmelig Alliance II (1959) s 218 f. og 224.
 20. Hemmelig Alliance II s 231 (Hæstrups anførselstegn). Efter sin redning fra Shellhuset

- 21.3.45 kunne Mogens Fog opklare misforståelsen. I Øllgaards arkiv pk 10 ligger en seddel sendt fra "Børge" i København 24.4.1945 om, at advarslen om, at tyskerne kendte navnene på Frihedsrådets medlemmer "...Også den nye", byggede på en tanketorsk.
21. Vedtaget af Præsteforeningens af situationen adskilte bestyrelse på møder i Ribe 20. og 21. sept og i Kbh 30.9.1943. Bestyrelsens forhandlingsprotokol, Præsteforeningens arkiv pk 1. Indenrigsministeriet sørgede for at rede trådene ud, så de givne løfter atter destrueredes. Brev fra amtmanden til biskop Plum 8.9.1943 Lolland-Falsters bispearkiv Jnr 1943/14/40.
 22. Spørgsmålet var drøftet på et møde i Fredericia 17.9. med de vstdanske bisper. (Biskop Smiths korrespondance med Paludan, Børglum 20.9 og 21.9.1943 i Aalborg bispearkiv pk:"Undtagelsestilstanden...").
 23. Fra Malmstrøms udsendelse af løfterne 10.12.1943 Viborg bispearkiv Jnr 1943/192. Hoffmeyer udsendte løfterne 5.10., Smith 20.10. På møder med stiftets præster 25. 26. og 27. okt. havde Plum understreget, at man skulle henvise til biskoppen, der så under henvisning til præsteløftet ville forbyde præsterne at aflægge lydighedsløfter. Plums arbejdsbog mærket "Episcopalia I".
 24. "Skal man tage noget som helst alvorligt ?" i Grevinge Kirkeblad juli-august 1943 af sognepræst C Dragsdal, der havde været kandidat for DS ved forårsvalget. KMs arkiv 4 T 2271. Den interesserede læser kan gøre sig bekendt med løfternes fulde ordlyd i "Veiledning i den danske gudstjenesteordning" (1949, 2.udg 1955) s 123 og 127.
 25. Kirkens Front omtalte sagen som et af eksemplerne, hvor "vi har set vore biskopper optræde bestemt – men vi har desværre også set dem svigte grusomt." KF 24.9.43 s 4. En af redaktørerne på KF, der aftrykte artiklen med tydelig kildeangivelse, var søn af sognepræsten.
 26. K F Bronbjerg:"Præst og menighed", Menighedsrådenes Blad oktober 1943, hvor samlingsfortaleren L P Fabricius var redaktør. Embedsløftet blev også optrykt i Under Guds ord, september 1943.
 27. Paul Seidelin: "Præsteløftet er stadig aktuelt" kronik i Århus stifttidende 19.1.1944. Se også Otto Larsens svarkronik:"Præsteløftets aktualitet" samme sted 2.2.1944.
 28. Niels Otto Jensen i Jyllandsposten, Citeret i KD 4.10.1944.
 29. PUFs rundskrivelse 25.2.1944. PUF havde også behandlet spørgsmålet i sin rundskrivelse ultimo november 1943. Begge indsamlet materiale.
 30. Pkt 3 i retningslinjerne, der er optrykt som bilag 10.
 31. Lund-Sørensen blev således skarpt kritiseret, da han havde foreslået helt at afskaffe præsteløftet. Se Hans Magle i Højskolebladet 31.3.1944 og Otto Paludan samme sted 12.5.1944.
 32. Biskop Skat Hoffmeyer:"Det er ånden i præsteløftet, det kommer an på" i Århus Stifttidende 30.4.1944.
 33. Brev fra Øllgaard til kollegerne 9.10.1944. Noacks brev 7.10, Malmstrøms 9.10, Smiths 10.10. i Viborg bispearkiv pk 1153: "Bispens diverse".
 34. Plums brev til kollegerne 10.10. og Scharling 13.10.1944. I Lolland-Falsters bispearkiv 1944/14/60.
 35. Brev fra Noack til kollegerne 21.11.1944. Viborg bispearkiv pk 1126: "Ujournaliseret korrespondance".
 36. Pkt 7 i referat fra bispemødet 18.1.1945. Haderslev bispearkiv pk 169.
 37. Flere af biskopperne udsendte artiklerne til præsterne, således Smith 27.9.1943. Også Viborgudvalget udsendte et uddrag 23.9.43. Protesterne bar dog ikke altid frugt. Eksempelvis fandt mange, at de tyske myndigheder ikke var bemyndigede til at foretage vielser.

- (Således Præsteforeningens bestyrelse jfr mødeprotokollen for 13.1.44 i Foreningens arkiv pk 1). Her stødte man dog ind i departementschefstyrets administration. Et påtænkt lovgivningsarbejde var blevet kuldkastet ved regeringens afgang 29.aug. I stedet udsendte kirkeministeriet et cirkulære 29.11.1943, der godkendte de tyske vielser.
38. Om Severinsens illegale arbejde se Jørgen Hæstrup: *Hemmelig Alliance I* (1959) s 276 og Sandbæk og Rald s 223.
 39. *Londonbladet Frit Danmark* 9.6.1944.
 40. Henvendelse til biskop Malmstrøm 31.5.1943 fra præsterne J J Mygind, Estvad; Inge-mann Christensen, Sevel; V C Tranbjerg, Vrove; Richard Fangel, Vridsted samt førstelæ-
rer Friis Jensen, Fly. Viborg bispearkiv J.nr. 112/1944.
 41. Begrebet "Status Confessionis" stammer fra kirkens historie, idet det optræder i den såkaldte konkordieformel fra det 16. årh. Begrebet var også benyttet af den tyske, antinazi-
stiske teolog Dietrich Bonhoeffer som grundlag for kristen afvisning af de regimevenlige
tysk-kristnes påstand om, at politiske og økonomiske forhold rummede en egen lovmæs-
sighed, der gjorde, at disse forhold skulle være kirken uvedkommende. Bonhoeffer regne-
de tværtimod disse forhold som status confessionis – forhold der angik kirkens bekendelse.
I vore dage har begrebet fået ny aktualitet, ikke mindst efter Det lutherske Verdensfor-
bund i 1977 knyttede det til forholdene i Sydafrika og besluttede at gøre kampen mod
apartheid til et bekendelsesspørgsmål.
 42. "Her vil præsterne vist røre lidt på sig – eller de snakker ihvert fald om det.... vil råde dem
til at forholde sig i ro og lade os søge benådning, eller hvad vi nu ellers kan." Håndskrevet
brev fra Øllgaard til Malmstrøm 31.5.1944. Viborg bispearkiv J nr 112/1944.
 43. Således kom der benådningssøgning fra Severinsens familie, fra menigheden, fra prov-
sten, fra Viborgbiskoppen, fra primas på samtlige bispers vegne, fra Præsteforeningen, og
kirkeministeriet anmodede i sin følgeskrivelse om, at det blev gjort klart for tyskerne,
hvilken "beklagelig indvirkning på stemningen i kirkelige kredse" en eksekvering af døds-
dommen ville få. I så fald ville det blive "yderligere vanskeligt at bevare rolige tilstande og
en behersket indstilling indenfor gejstligheden..." fremsendt til Udenrigsministeriet
1.6.1944 KM 4 S 2031.
 44. Brev fra Fuglsang Damgaard til kollegerne 3.6.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 10.
 45. Noacks rundskrivelse til stiftets præster 31.5.1944 i Viborg bispearkiv Jnr 112/1944.
 46. Brev fra Malmstrøm til kollegerne 2.6.1944. Viborg bispearkiv Jnr 112/1944. Fuglsang
Damgaard fandt Noacks skrivelse "udmærket. Jeg deler ganske dit synspunkt" håndskre-
ven påtegning på københavnerbispens rundskrivelse 3.6.1944. Haderslev bispearkiv pk
188.
 47. Smiths og Malmstrøms beroligende rundskrivelser i Aalborg bispearkiv Jnr 15/8/1944 og
Viborg bispearkiv Jnr 122/1944. PUF-rundskrivelser 25.feb, april og 1.juni 1944. Indsam-
let materiale. Redaktionel opsats i Kirkens Front juni 1944 s 4.
 48. Læs herom i Sandbæk og Rald s 137 ff.
 49. KDs forside 1.4.1944.
 50. PUFs rundskrivelse april 1944. Indsamlet materiale.
 51. "En Udfordring" i Kirkens Front nr 10 medio april 1944. Julinummet efterlyste side 3 en
afgørelse i sagen, og at en provsteret undersøgte sagen nærmere.
 52. Brev 27.4.1944 fra Hoffmeyer til biskop Smith, der også havde modtaget henvendelser fra
præsterne og havde spurgt sin kollega, om han agtede at foranstalte en tjenstlig undersøgel-
se. Korrespondancen i Aalborg bispearkiv pk "tidligere glasskab II".

53. Fortsættelsen blev besluttet på et møde 21. september, hvor politikere og repræsentanter for forskellige samfundsgrupper deltog. Flere, herunder cheferne selv og nogle af politikerne, fandt, at styret i protest burde ophøre, men ministerierne og organisationerne ønskede fortsættelse. Kirkens repræsentant, Fuglsang Damgaard, var blandt de ivrigste tilhængere af fortsættelsen. P. Munchs erindringer bd VIII (1967) s 292. Vedr. departementschefstyrets reaktion se Hæstrup: Til landets bedste II (1971) s 95 ff. Fuglsang Damgaards håndskrevne referat af mødet findes i hans arkiv pk 9 læg: Situationen efter 19.9.44.
54. Min fremhævning. PUFs protest optrykt i bilag 19.
55. De fleste steder synes skrivelsen at være kommet en søndag for sent. (PUFs rejseberetning, brev Malmstrøm-Fuglsang Damgaard 6.10. I Alborg ankom PUFs protest 23.9. (poststempellet i Kbh 22.). Aalborg bispearkiv pk: Undtagelsestilstanden). Selv hvor protesten var nået frem, blev den ikke alle steder oplæst, men enten ignoreret eller flettet ind i prædikenen – således hos Carl Hermansen jfr PUF-kurérens rejseberetning i PUFs arkiv.
56. Brev fra Fuglsang Damgaard til kollegerne 25.9.1944 (Fuglsang Damgaards arkiv pk 9 læg: situationen efter 19.9.44), protesten er optrykt i bilag 19 sammen med PUFs protest. Også Præsteforeningen deltog med en protest. PB 29.9.1944.
57. Brev fra Noack til Fuglsang Damgaard 26.9.1944. rundsendt til kollegerne. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9. Videre kritiserede Noack indholdet, som han karakteriserede: ”for meget jammer og for lidt protest, næppe mænd og kirke værdigt”.
58. Brev fra Smith til Fuglsang Damgaard 27.9.1944. Plum og Scharling tilsluttede sig dog uden forbehold. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
59. Brev fra Malmstrøm til Fuglsang Damgaard 6.10.1944 efter at en kapellan havde oplæst PUF-protesten i Viborg. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
60. På bagsiden af Noacks eksemplar af PUF-protesten er biskoppernes beslutning noteret med blyant: ”Øllgaard taler med Fuglsang Damgaard og evt Glahn eller Rald” (Haderslev bispearkiv pk 188). Mødet i Fredericia og i Kbh noteret i Øllgaards kontorkalender under 25. og 27. okt.
61. I Noacks brev 26.9. hed det: ”Mht orientering føler jeg mig, navnlig i den senere tid, beklageligt svigtet af dig og kirkeministeriets departementschef”. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
62. Dette skete på Noacks forslag. Brev fra Fuglsang Damgaard til Plum 30.10.1944. Lolland-Falsters bispearkiv Jnr 14/60/1944. Efter samtalen var Øllgaard dog ikke overbevist om, at Fuglsang Damgaard forstod, at de øvrige følte sig ”ladt i stikken” pga den manglende information. Brev fra Øllgaard til de vstdanske biser 30.9.1944. Haderslev bispearkiv pk 188.
63. Øllgaards tilbagemelding til de vstdanske biser 30.9. Haderslev bispearkiv pk 188.
64. Meddelt PUFs kurer i den anonyme rejseberetning ”Hvad venter repræsentanterne af PUF?”. PUFs arkiv.
65. De østdanske biser mødtes i Roskilde 28.9.1944 og enedes om ikke at udsende protesten til præsterne, men blot lejlighedsvis meddele den ved møder: En ”vis skønsomhed må iagttages”, da protester taber kraften ved gentagelser. Referat i Lolland-Falsters bispearkiv Jnr 14/60/1944. Biskoppernes protest figurerede på den offentlige proklamation mellem de øvrige institutioners protester. Præsterne blev tjenstligt gjort bekendt med ordlyden enten mundtligt fra provsterne eller ved langt senere rundskrivelser (Scharling udsendte den således 12. okt.).

66. Således hed det: "...Skæbnetunge dage ligger bag os. Guds fred med vore døde, og Guds fred med dem, der sørger og savner. Menighedens kærlighed og forbøn følger vore landsmænd i udlændighed og fangenskab. Guds ord taler om lovløshed som en forbandelse, som en nedbrydelse af Guds egen orden og som Guds dom over dem, som forvolder den. Lad os råbe til Gud om, at han skal gøre en ende på lovløshedens frygtelige svøbe og føre retten til sejr. Lad os ikke trættes i kampen for sandhed og ret!..." Udsendt til præsterne og menighederne i Kbh.s stift 21.9.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9. Også andre biskopper opfordrede stifterne til bøn for kongen, hvad man også havde gjort i 1943.
67. Udklip fra et illegalt blad i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9, læg: situationen efter 19.9.44.
68. Charles Nielsen: "En ny sort dag" i Liv og Lys oktober 1944. Her betegnedes fjernelsen af politiet som "Et løftebrud fra besættelsesmagtens side". Bemærk at artiklen refererer fra *både* PUFs og Fuglsang Damgaards skrivelse.
69. Kurérens to referater af rejsen, "Hvad venter repræsentanterne af PUF?" og "Referat fra rejsen 24.10 – 6.11" i PUFs arkiv.
70. Grøn bæk citeret efter Noacks referat (se bilag 11) min understregning.
71. Iflg Kaj Rasmussens oplysninger deltog følgende: Fra *Kbh.s stift*: Rald og Glahn. Fra *Fyn* deltog J Vibe Petersen + PUFs stiftsudvalg for Fyn, der udover Kaj Rasmussen bestod af Faurskov Laursen, Lind Thomsen og valgmenighedspræsten S. Rørdam Claussen. Fra *Ribe stift*: Jens Holdt, Hans Magle, Jørgen Ågård. Fra *Haderslev stift*: Haldor Hald, Svend Zachariassen. Fra *Århus stift*: Regin Prenter, Carl Bay. Fra *Viborg stift*: Chr Andersen, Carl Brinkjær samt Sandbæk, der dukkede op midt under mødet. Fra *Aalborg stift*: A H Jacobsen (Interview med Kaj Rasmussen 28.4.1987 ved ETJ).
72. Kirken og Retten er optrykt som bilag 17.
73. Magle havde 22.11.1943 bedt om sin biskops syn på arrestationerne og spurgt, om Scharling på alles vegne ville "tage ordet." Scharling havde sendt forespørgslen videre til Fuglsang Damgaard. Svar fra Scharling til Hans Magle 23.11.1943. Magles arkiv.
74. Oplyst på bispemødet januar 1944. Referat i Haderslev bispearkiv pk 169. Kladderne til Magles oplæsning ligger endnu i hans arkiv.
75. Brev 2.3.1944 til Fuglsang Damgaard fra Malmstrøm, som 29.2. havde modtaget henvendelse fra Richard Fangel, der var en af Prenters medredaktører af bladet Under Guds Ord (Korrespondancen i Fuglsang Damgaards arkiv pk 10 læg jøderne). Bladets nr 22 (marts 1944) beklagede ikke at kunne bringe den i forvejen bebudede artikel, der i stedet kom i nr 33 (august 1945) under titlen "Israel og Kirken".
76. Fuglsang Damgaard i sin provstecreationstale til P Helweg-Larsen bragt som kronik i KD 28.10.1944.
77. V Dickmeiss: "Ordets embede" PB 5.11.1943.
78. C P Claussen, Sværdborg: "Guds kirke" PB 12.11.1943.
79. Helms om Paulus' afskedstale i Milet (Apostlenes Gerninger 20,28) som også havde været Fuglsang Damgaards udgangspunkt i creationstalen.
80. Artiklen "Kirkens stilling" i det illegale blad Frit Danmark 12.3.1944.
81. Fl. Hvidberg om kristendom og politik i Nationaltidende. Refereret i KD 17.10.1944
82. Jørgen Larsen: "Kirkelige livsrumsbetragtninger II", Vor Kirke oktober 1944.
83. Fenger-Eriksen: "Kirken som retfærdighedens og sandhedens tjener", Kirkeligt Centrum marts 1944.
84. N H Søes foredrag "Det kristne tålmod og dets grænser" holdt i Kristelig Akademisk Forening 22.9.1943. Bragt i Kirkens Front 21.10.1943 og i Sursum Corda november 1943.

85. Svend Birke: "Sand og falsk øvrighed", Målet og Vejen, december 1944.
86. V Grønbæk: "En magtsyg kirke", Kirkeligt Centrum marts 1945. Grønbæk havde i KCs oktobernummer i 1944 på lignende vis fremhævet, at Luther ikke kunne anerkende den absolutte statsmagt.
87. Artiklen "De kristnes kamp" i det illegale blad Folk og Frihed 5.11.1944.
88. Kirken og Retten fandt kirkens folkelige opgave underordnet vægterembedet: "Ved sin lidenskabelige interesse for retten er kirken...enhver statsmagts samvittighed./Kirken har ganske vist også noget at sige folket...men disse formaninger har ingen mening, hvis kirken ikke samtidig er øvrighedens samvittighed." Fra dokumentets afsnit IV.
89. N H Sjøes foredrag "Kirken og staten" kronik i KD 26-27.5.1944.
90. Fenger-Eriksen i Kirkeligt Centrum marts 1944.
91. Brev fra E Nielsen, Hals til biskop Smith 10.5.1944. Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden i Danmark..."
92. Således klagede en af de aktivistiske præster over, at redaktøren af Præsteforeningens Blad brugte "situationen" som påskud for at udelukke kritik af bisperne i bladet. Brev fra Fæster Nielsen til Paul Nedergaard 11.11.1944. Præsteforeningens arkiv pk 4.
93. Johs Birkedal Nielsen i Menighedsbladet juli 1944.
94. H Fog Nielsen: "Sct Stefansdag 1943", Menighedsbladet 6.2.1944. Ikke at man skulle opføre sig, som om intet var hændt, men man skulle folkeligt stå midt i verden, forpligtet over for jorden og dens opgaver, ihukommende at borgerskabet var i himlen. Kronik i KD 1.12.1944 af E. Pontoppidan Thyssen.
95. Erik B Nissens tale på Liselund refereret i PB 18.8.1944.
96. Skat Hoffmeyer: "Kirkens Front skal vende udad mod gudsfornægtelsen". Århus stifttidende 27.2.1944.
97. Skat Hoffmeyer: "Krigen kan ikke forstyrre vore cirkler". Århus stifttidende 6.2.1944.
98. Meddelt på bispemødet januar 1944 jfr. referat i Haderslev bispearkiv pk 169. Synspunktet kan læses som en polemik mod aktivisterne, der havde fremhævet, at "...Hævnen og hadet skal slukkes ikke blot med barmhjertighed, men med ret" slutningen af Kirken og Retten (i Sandbæk og Rald s 80).
99. Plums nytårshilsen til stiftet 1945. Lolland-Falsters bispearkiv J.nr. 14/2/1945. Også Malmstrøms nytårshilsen glædede sig over, at man stadig kunne samles i kirkehusene, hvor evangeliet kunne lyde uafkortet. Malmstrøms nytårshilsen 1945 i Fuglsang Damgaard's arkiv pk 9.
100. Skrivelse fra Scharling til stiftet 12.10.1944. Bl.a i Lolland Falsters bispearkiv J.nr.14/60/1944.
101. Øllgaard i Menighedsbladet 11.3.1944.
102. Rosendals ordinationstaler i Roskilde Tidende 28.2.1944 og 13.1944.
103. Noacks ordinationstale, Dannevirke 26.7.1944. Malmstrøm understregede, at evangeliet ikke måtte stilles i skyggen af nationale og sociale spørgsmål. Menigheden kom ikke for at høre foredrag. KD 22.9.1944.
104. "En bok.." var redigeret af Gustaf Aulén m.fl og udkom i Lund i 1943. Den bestod hovedsagelig af foredrag holdt i Sverige i februar 1942. Bogen rummede også et indlæg af den svenske, højkirkelige teolog, Bo Giertz, hvis bøger "Kristi Kirke", "Stengrunden" og "Troen alene" også bidrog til debatten. Oversætter var N J Rald, der var blandt PUFs ledere.
105. Fra Anders Nygrens afsnit om staten og kirken s 406 i den svenske udgave.

106. Fra Auléns afsnit om kirken og retsordningen s 422 i den svenske udgave. I 1945 udgav udkom Auléns bog "Kirken og nationalsocialismen" illegalt i Danmark med omslaget "Andagtsbog for hjem og skole". Her kunne man følge forfatterens opgør med nazismen. – Tanker som det to år før havde været muligt at fremsætte legalt.
107. I intimationstalen ved en ordination bla. af vikarer for tre af Viborgudvalgets præster, der var arresterede, nævntes således den svenske bog om kirken, der netop havde peget på kirkens ansvar over for samfundet: "Kirken må frygtløs gøre sin gerning, også når det kan koste noget at være evangeliet tro.... Vi har i disse år oplevet hvor svær denne opgave er, og uden at tage stilling til tidens begivenheder må det tale til os, at af de fem mænd som idag skal indvies til tjeneste i vor kirke, er de tre udpegede som stædfortrædere for mænd, der af aktuelle begivenheder er tvunget bort fra deres gerning." Viborg Stifttidende 21.9.1944.
108. Bartholdys årsoversigt i IMT 16.1.1944.
109. IMT 1.10.1943.
110. Charles Nielsen i Liv og Lys september 1943.
111. Kr Hillgaard: "Kirken og Folkekirken", Menighedsbladet 16.1.1944.
112. Frederik Schrøder: "Svenske kirketanker", Højskolebladet 13.10.1944. I et interview i KD 17.6. havde den kendte grundtvigske præst Niels Petersen, på samme måde afvist kirketankerne. Gengivet i Højskolebladet 30.6.1944.
113. "Eversharp" (Tage Schack) i Tidehverv marts 1945.
114. N J Rald optrådte således med foredrag om kirketankerne. (Menighedsbladet 2.4.1944). Fr Schrøder noterede, at især (det barthiansk prægede) Theologisk Oratorium gik ind for kirketankerne. Højskolebladet 13.10.1944.
115. Niels Nøjgaard: "Det kristne sammenhold", KD 9.1.1944.
116. Således fandt G Monrad om PUF, at: "der er vist ikke så lidt svensk højkirkelighed i den historie." Brev 13.3.1944 til faderen Johs. Monrad (Privat eje).
117. Hal Koch i interview til Nissen og Poulsen, RA.
118. Omtales hos R. Bjerglund Andersen: "Kirke og Folk", Målet og Vejen februar 1945.
119. Hal Koch i foredrag i Kristelig Akademisk Forening, refereret i KD 25.2.1944.
120. Halfdan Høgsbro i fødselsdagsinterview i KD 26.3.1944.
121. "Hal Koch trænger til lidt mere bindestreg mellem kristendom og politik". Redaktionel kommentar i Målet og Vejen april 1944 til avisdebatten om Hal Kochs udtalelser.
122. Artiklen "Problemet Hal Koch" i det illegale Folk og Frihed 20.3.1944.
123. Hal Koch: "Det kristelige og det politiske" & "Et svar på gensvaret", Lederbladet januar og februar 1945. Også efter krigen fastholdt Koch, at kirkelig protest, også bispernes protest mod jødeforfølgelsen, ikke burde være foretaget. Høgsbros erindringer s 21. Koch anførte selv, at folk forargedes over hans åbne accept af sekulariseringen. Tidsskriftet Frie Ord, 1948 s 357.
124. Arne Brandt Petersen i Højskolebladet 2.3.1945. Også Harald Engberg Pedersen gav Koch ret. Se "Politik og folkelighed", Lederbladet marts 1945.
125. Halfdan Høgsbro: "Et gensvar", Lederbladet februar 1945. Debatten refereredes udførligt i PB 16.3.1945. Også andre deltog: Med henvisning til En bok om Kyrkan anførte pastor Kr Krarup, at Kochs skel mellem kirke og stat var en misforståelse af skabertanken og Guds lovs universalitet. KD 26.1.1945. Chr Bartholdy henviste til "fornuftens" sørgelige frembringelser: Prævention, eutanasi og forbud mod forkyndende undervisning og spurgte, om det var denne fornuft, der skulle regere verden. Referat i KD 26.1. Se også N H Søes kronik KD 3.2.1945.

126. Brevet hvor biskopperne 29.11.1943 bad Udenrigsministeriet overbringe forespørgslen til Best, er optrykt i Fuglsang Damgaard:Kirken og tiden (1946) s 147. Hjelpearbejdet er nærmere beskrevet i Hæstrup: Til landets bedste (1966) I s 408.
127. I Fuglsang Damgaards arkiv ligger de adresselister, som man skaffede fra de danske myndigheder over, hvem der var deporteret. Først langt senere gav tyskerne meddelelse herom.
128. Arbejdet er nærmere beskrevet i afsnittet "Forsendelserne til Theresienstadt" af Frits Lerche i Sandbæk og Rald s 83 ff.
129. Således kritiserede Hans Magle 4.11.1944 Røde Kors for passivitet ang. grænsegendarmerne, der var blevet arresteret sammen med politiet (Korrespondance med Helmer Rosting, Magles arkiv pk: Korr. og sager – 1972). Også i hjælpen til jøderne kunne man finde Røde Kors for passiv. Brev fra Ruth Bredsdorff til Frits Lerche 21.1.1945 (Lerches arkiv). Se også Hæstrup op. cit. I s. 405 og 410.
130. Fuglsang Damgaard orienterede kollegerne 2.3.1945. Den udsendte præst, Hougård, skulde kontakte den kommanderende officer i Torgau (- det første sted hvor øst og vest fronten mødtes). Brev i Viborg bispearkiv J.nr 15/1945.
131. Sophus Boas: Hjelpepræsten (Kbh 1985) s 76. Boas havde besøgt danske fanger i Hamburgs tugthuse. Den danske præst i Berlin, Axel B Jepsen, havde forgæves forsøgt at få adgang til fangerne i Sachsenhausen (Hæstrup op. cit. s. 399 samt Axel B Jepsen: Mellem Venner og fjender s 59). Også i Tyskland skelnedes mellem fanger og internerede, hvorfor det var vanskeligere at få adgang til KZlejrene end til de tyske tugthuse. Adgangen til politifolkene realiseredes ved, at de fik krigsfangestatus.
132. Dokumentet Kirken og Retten påpegede således, at dette var en krænkelse af Haagerkonventionens artikel 46. afsnit III.
133. Brev 20.1.1944 signeret af alle 9 biskopper i Fuglsang Damgaards arkiv pk 10. Optrykt sammen med Bests afvisning i Sandbæk og Rald s 33.
134. Skrivelse fra dir. Svenningsen til Dr. Best 9.2.1944, UMs arkiv Jnr 84 G1v.
135. Brev fra Best til Svenningsen 8.3.1944 UM 84 G 1v.
136. Biskopperne enedes om denne anbefaling på bispemødet 27.3.1944. Forinden var en forespørgsel gennem Røde Kors til Gestapochefen, G. Pancke, endt negativt. Bispemøde-referat i Haderslev bispearkiv pk 169. Også PUF havde "i samråd med Fuglsang Damgaard .. gjort et forsøg på at finde vej gennem en privat tysk forbindelse", hvilket heller ikke havde givet resultat. I stedet tilrådede man (som biskopperne) præsterne til at henvende sig i hver enkelt sag. PUFs rundskrivelse april 1944. Indsamlet materiale.
137. Brev fra Svenningsen til Best 23.5.1944. På UMs genpart er noteret, at brevet er skrevet på foranledning af Fuglsang Damgaard (med hvem direktøren havde talt både 22 og 23.maj). UMs arkiv Jnr 84 G 1v. Forløbet omtales hos Hæstrup: Til landets bedste II (1971) s 241 ff.
138. Det var ordnet således, at henvendelse kunne rettes til Fuglsang Damgaard, domprovst Brodersen eller Th Glahn. Håndskrevet brev fra Fuglsang Damgaard til Svenningsen 24.5.1944, skrevet efter samtalerne med Svenningsen (optrykt i Sandbæk og Rald s 35 f.). Brevet var mere vidtgående og holdt i en skarpere tone end UMs henvendelse til Best, men Svenningsen fandt ingen grund til ny henvendelse – Navnlig var det ikke hensigtsmæssigt at bringe Glahns navn ind i billedet, da en af hans sønner netop havde siddet arresteret. Notat v. Svenningsen 2.6.1944. UMs arkiv Jnr 84 G 1v.
139. Navnene på de udvalgte præster i København, Århus, Aalborg og Esbjerg blev meddelt

- Best 18. og 20. juli. UMs arkiv Jnr 84 G 1v. Der kom ingen generel aftale, men lokalt lykkedes det undertiden at få adgang. Således i Århus i december 1943. Jfr. Bispemødereferat jan. 1944 samt sognepræst Paul Knudsen: "Kun få kom for krigsret" i G. Andersen: Århus under besættelsen (1946) s 205.
140. Afskrift af brev fra Best til Svenningsen 11.3.1945. Kbh.s bispearkiv Jnr 265/1955.
 141. Fuglsang Damgaards skrivelse 22.3.1945 til Best via Svenningsen, der om biskoppens ønske beroligende noterede, at der jo blot var tale om opfyldelsen af et forlængst givet tilsagn. Svenningsens følgebrev 26.3. i UMs arkiv Jnr 84 G 1v. Brevet optrykt i Sandbæk og Rald s 40.
 142. Svenningsens notat 5.4. om samtale med Best. Best ville ikke normalisere forløbet omkring dødsdommene, hvad også andre arbejdede på. Udover gejstlig betjening ønskede man danske forsvarere og rettidigt varsling af sagerne. Tyskerne fremførte, at man fra dansk side ikke havde nogen juridisk ret til at træde op for sabotørerne. Irregulære, bevæbnede civilister fungerede ikke, sådan som soldaterne, under et statsretsligt mandat, men var "Francitreur'er". Forholdsreglerne var begrundet i sikkerhedshensyn omkring fangetransporterne – Best: "Man kunne jo ikke sende en bataljon hver gang". UMs arkiv Jnr 84 G 1v.
 143. Fuglsang Damgaard havde fremsat forslaget over for Svenningsen 10.4 og skaffede en præst til opgaven (brev fra Fuglsang Damgaard til Svenningsen 24.4. UMs arkiv Jnr 84 G 1v.)
 144. Efter en drøftelse med de udvalgte præster fra Aalborg stift søgte Smith at få klarlagt indholdet af et sådant tavshedsløfte, men Fuglsang Damgaard meddelte, at dette ikke nærmere kunne præciseres. Brev fra Smith til de udpegede præster 17.7.1944 Aalborg bispearkiv pk: "I Undtagelsestilstanden..." Tyskerne var ikke vendt tilbage til tavshedsløftet, og fra dansk side fandt man det ikke "opportunt" at tage sagen op. Brev fra Svenningsen til Fuglsang Damgaard 4.11.1944 (I Sandbæk og Rald s 38 f.).
 145. Sondringen mellem fanger og internerede anvendtes også af de danske myndigheder. Sognepræsten Tage Severinsen havde således i 1941 fået adgang til engelske krigsfanger i Hald-lejren ved Viborg (UMs arkiv 84 G 3g). Derimod havde fængselspræsten Kristen Amby kæmpet en temmelig ensom kamp for, at de internerede kommunister kunne få besøg af den stedlige præst. Her gjorde de danske myndigheder netop gældende, at kommunisternes status som internerede betød, at de ikke var berettigede til gejstlig betjening. Brev fra Amby til inspektøren for Vestre Fængsel 29.9.1942. Ambys arkiv pk 2.
 146. Til dette formål havde Fuglsang Damgaard på Kirkeministeriets regning fået sendt 100 salmebøger til pastor Severinsen. Brev til Haases forlag 9.5.1944. Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.
 147. Beyer sendte en redegørelse om besøget til sin biskop med forslag om at søge sagen afgjort centralt, hvilket Noack var enig i. Så sagen blev taget op af departementscheferne. KM's arkiv Jnr 4 S 2575, UMs arkiv Jnr G 1 s/5. Haderslev bispearkiv Jnr 179/1944 pk 52.
 148. Bla i Aalborg bispearkiv 15/35/1944. Provst Beyer ønskede en konfrontationskurs og konsulterede 18.11. sin biskop herom. Han ville drage til lejren i fuld ornat medbringende kirkens nadverkalk. Videre ønskede han en kollektiv aktion med bøn for de internerede og fremlagde et forslag, som Noack kunne rundsende til stiftets præster. Brev i Haderslev bispearkiv pk 188. Brevet sluttede: ".Er jeg blevet for ilter? Synes De ikke, er jeg altså villig til at gå derud", men Beyer ønskede en til at ledsage sig! Der foreligger intet konkret om biskoppens indstilling, men i hvert fald valgte han at overhøre provstens slet skjulte anmodning om bistand til en demonstrativ konfrontation foran lejrindgangen.

149. Anmodning 11.11. fra Noack til pastor Beuck, der var præst for den tyske menighed i Åbenrå, og Beucks tilbagemelding 16.11.1944 i Haderslev bispearkiv pk 188.
150. Brev fra Fuglsang Damgaard til Svenningsen 9.11.1944. UMs arkiv G 1 s/5.
151. Svenningsens tilbagemelding til Kirkeministeriets departementschef Thomsen 28.11. om samtalen med Best. Da havde Udenrigsministeriet allerede i oktober henvendt sig hos den tyske sikkerhedstjeneste og hos Røde Kors. UMs arkiv G 1 s/5
152. Svenningsen havde dog 14.12. sagt til Best, at selv ukyndige kunne se, at dette ikke holdt stik. I forvejen havde fangerne jo relativt fri indbyrdes omgang. Brev fra UM til KM 18.12.1944. UMs arkiv G 1 s/5.
153. Meddelt Noack af departementschef Thomsen i brev 20.12.1944. Haderslev bispearkiv pk 188.
154. Brev fra UM til Best 9.12. UMs arkiv 84 G 1 k.
155. Hvilket meddeltes kollegerne Lolland-Falsters bispearkiv J.nr.14/72/1945. Heller ikke dette var ganske problemfrit. Trykningen af salmebøger var nemlig ganske ophørt, da det tynde papir i stedet anvendtes til fabrikation af cigaretter! (UMs referat 30.12. af samtale med Røde Kors, UMs arkiv G 1 s/5).
156. Disse "illegale" gudstjenester og andagter havde stor søgning og gav en hidtil uset gennemslagskraft: "Vi har forbindelse og lydhørhed med og af mennesker, som vi måske aldrig ville have haft under andre forhold" rapporterede en af de internerede præster. Beretningen rundsendt bla i Aalborg bispearkiv J.nr. 15/35/1944. I Magles arkiv ligger der lister over, hvem der forestod gudstjenesterne i hver barak samt Magles notater til egne andagter og gudstjenester. pk: "Korr. og sager – 1972". læg: "Frøslevlejren 1.12.44-5.5.45". Andre beretninger om lejrens kirkelige liv: Hans Magle:Kirken i Frøslevlejren, i Dansk kirkeliv 1945. Afsnit af Magle og Quistgård i J Mågård:Fanger i Frøslevlejren (1964). J Keiding: Frøslevlejrens "menighedsråd" i Københavns stifts årbog 1946. Kaj Lænkholm:"Kammeratskabs og fangeoplevelser", PB 7.9.1945, Aage Dahl:"Åndeligt liv i tyske fangelejr", samme sted, samt Glahns afsnit i Sandbæk og Rald s 162. Se endvidere Dahl i KD 8.5.1945 og Madsen samme sted 14.5.1945.
157. Efter at en tysk officer 10.7.1942 havde foretaget en begravelse, uden at nogen præst havde medvirket, fremkaldte en klage tysk løfte om, at begravelserne skulle samles i København, Esbjerg og Frederikshavn, og man ville stille en feltpræst til rådighed, om så denne skulle rekvireres fra hovedstaden. Brev fra Kirkeministeriet til biskop Rosendal 10.7.1942 Roskilde bispearkiv. pk: Sager vedr. de enkelte egne: Kalundborg. I 1943 klagede man, for at få den begravedes identitet oplyst (se kapitlet "Kampen om kisterne" i Anders Bjørnvad: De fandt en vej (Odense 1970) s 64).
158. Udenrigsministeriet meddelte Justitsministeriet 18.10.1943, at Best havde oplyst, at når identiteten i enkelte tilfælde ikke var oplyst, skyldtes dette udelukkende, at identifikation havde være umulig. KMs arkiv 4 Q 2901. Efter klage fastholdt Best, at forløbet havde været værdigt og blev overværet af en tysk officer. KMs arkiv 4 R 2563 (se også Bjørnvad op.cit. s 65).
159. Bjørnvad op.cit. s 67. Fra Ålestrup indløb 8.7.1944 en protest efter tysk begravelse af engelske flyvere. Viborg bispearkiv Jnr 165/1944. På Svinø kirkegård havde menigheden trodset tyskerne og efter søndagsgudstjenesten samlet sig om en ny flyvergrav, hvor man foretog jordpåkastelse og holdt andagt. (Indberetning fra Kjøng, Roskilde bispearkiv pk V 105 Indberetninger 1944). Om menighedens begravelse af flyvere i Beretning fra Gram i Ribe bispearkiv pk C 4 2269: forskellige bispesager 1947/147.

160. Brev 30.8.1944 fra KM til biskop Smith. KMs arkiv 4 S 2288. Smith tog sagen op med kollegerne, men der foreligger intet om resultatet.
161. Udenrigsministeriets brev til Best 15.1.1945 (der angav 5 eksempler) rundsendtes til biskopperne. Haderslev bispearkiv pk 54 Jnr 29/1945.
162. Kirkeministeriets cirkulære 11.3.1941. Administrativt behandlede alle begravelser af fremmede militærpersoner med henvisning til dette cirkulære, der i sin oprindelse kun sigtede på besættelsesmagtens personel.

Kapitel 7

1. Tællene opgivet på et pressemøde på Menighedsplejens kontor, hvor en kaptajn K Nyholm berettede om hjælpearbejdet. KD 29.5.1945. Generelt om organisationen se W Westergård Madsen: Kirkens Front, i Sandbæk og Rald s 88-98. Arbejdet omtales også i Eliaskirkens Menighedsblad for aug. og sept. 1945 og hos N J Rald: "Københavns stift og besættelsen" (i Københavns stifts årbog 1946).
2. Instruks til depotlederne i Frits Lerches arkiv.
3. Biskop Øllgaard havde forinden sagt nej tak til posten. Han var ikke Dansk Samling mand! (Frode Jakobsen: I Danmarks Frihedsråd II (1975) s 186). Også Regin Prenter havde sagt nej tak. Prenters erindringer (1985) s 128.
4. Udkast og kollegernes tilslutningserklæringer i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9. Hyrdebrevet optrykt som bilag 20.
5. Roskilde bispearkiv pk v 106 (Indberetninger 1945).
6. Paul Nedergaards årsoversigt i PBs julenummer 1944. I sin anmeldelse af Sandbæk og Ralds bog om kirken under besættelsen mindedes Nedergaard periodens sammenhold så længselsfuldt, at besættelsesårene ligefrem kaldtes "en dejlig tid", PB 1.10.1945.
7. Eksempelvis Høgsbros bog De nye religioner: Kommunisme-Nationalsocialisme som livsanskuelser (1933).
8. "Rusland og vi" i Kirkens Front nr 17 april 1945. Stalin var i 1943 drejet ind på en mere forsonlig kurs over for den russisk ortodokse kirke, hvilket gav det sovjetvenlige syn mulighed for at overvinde den traditionelle animositet mod den gudløse kommunisme. Se også Aksel B Jeppesen: "Kommunisme og kristendom" Menighedsrådenes blad sept. 1945.
9. PB 16.11.1945. Et prøvevalg ved almindeligt dansk præstekonvent havde givet Dansk Samling absolut flertal, men DKP havde fået flere stemmer end Socialdemokratiet. PB 22.10.1945.
10. Fog Petersen: "Kirken i det nye Danmark", Vor Kirke juli 1945.
11. Skydsgaard havde indskærpet dette til de nye teologistuderende KD 6.9.1944. Fuglsang Damgaard havde nævnt det sociale som en nødvendig del af forkyndelsens indhold KD 28.10.1944, og i den sidste krigsvinter udsendte han opråbet "Hjælp dem der fryser" KD 24.10.1944. Hal Koch havde i debat med Chr Børtholdy netop fremhævet, hvordan kirken tidligere havde forsømt at hjælpe de fattige KD 30.11.1944.
12. Artiklen "Overgangstiden" i Kirkens Front nr 15 1945 sammenlagde disse temaer. Også biskop Malmstrøm advarede i sin nytårshilsen til stiftet mod, at hadet skulle få overmagten. Bla i Fuglsang Damgaards arkiv pk 9.

13. "De tyske flygtninge", Kirkens Front nr 18 1.maj 1945.
14. Paul Nedergaard: "Sødsuppe eller marv i knoglerne", PB 17.8.1945. Det var især Ekstra-bladet og Information, der kørte hårdt frem. Om kirketjenesten se Henrik Havrehed: De tyske flygtninge i Danmark 1945-49 (1987) s 187 ff.
15. Erklæringen blev fremsat af kirketjenestens ledelse efter anmodning fra tjenestens 60 præster, der i den ophidsede situation foretrak at forblive anonyme PB 6.7.1945. Fuglsang Damgaard havde først tænkt sig, at de præster, der under krigen havde været i tysk lejr, skulle tage sig af flygtningenelejerne, men dette tillod deres helbred ikke. I stedet kom H Høgsbro, bankdirektør J Toftegård, G Bartholdy, K E Skydsgaard, den tyske katolske præst v Görnant samt frikirkernes repræsentant, baptistpræsten Bredahl Petersen i ledelsen. Udvalget for det gejstlige tilsyn med de internerede landssvigere kom derimod som planlagt til at bestå af Rald, Glahn, Heje, Amby og Olesen Larsen (Brev fra Fuglsang Damgaard til KM 1.6.1945 Kbh.s bispearkiv Jnr 165/1955).
16. Kirkeligt var mindretallet delt i folkekirkekristne med tysk gudstjeneste og frikirkemedlemmer tilsluttet den regimevenlige "Nordschleswische Gemeinde der evangelisch luthersche Landeskirche Schleswig-Holsteins", der havde agiteret for udmeldelse af folkekirken. Frikirkefolkene havde efter klage 31.1.1942 og gennem henvendelse via det tyske interessekontor i København fået tildelt et øget antal højmesser i folkekirkens bygninger. KMs arkiv 4 Q 501. Mindretallets aktion er nærmere beskrevet hos J P Noack: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen (Kbh 1974) s 152 f.
17. Sammenslutningen af Sønderjyske Menighedsråds vedtagelse ved møde 30.10 i PB 23.11.1945. Hans Magle foreslog udvisning i PB 14.9.1945. Se også Magles indlæg: "En af dem fra galehuset har ordet", Frie ord 1946.
18. Fr. Schrøder i PB 1.10.1945.
19. Om ændringernes nærmere omfang se P G Lindhardt: Den danske kirkes historie VIII s 261.
20. Chr Bartholdy i IMT 28.10.1945. Her så Indre Missions formand opgaven som et led i kampen mod den kulturoptimisme, han hele tiden havde bekæmpet.
21. Interview i Morgenbladet m Chr Baun, der nu var blevet domprovst i Viborg. Refereret i Vor Kirke oktober 1945.
22. Thyge V Kragh: "Kirken og udrensningen" i kirkebladet for Lerup-Tranum juli-aug 1945. I Fuglsang Damgaards arkiv (pk 9) ligger et papir, der begrunder kirkens støtte til dødsstraf.
23. Sv Birke i Målet og Vejen juli 1945.
24. Morten Bredsdorff: "Danskens lov i strid og fred" i Højskolebladet 30.5.1945. Poul Engberg advarede mod modstandsbevægelsens "raslen med våbnene", som det var sket, når man ville diskutere dommers og nævninges private anskuelser. I artiklen "Vor danske retfærd" Højskolebladet 11.6.
25. Se Ditlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen (Kbh 1984) s 517 og 592 f.f.
26. P Nedergaard: Den danske Præsteforening 1896-1946 (1946) s. 358. Tamm gennemgår tjenestemandssagerne s. 541. Skønt forseelserne idag synes mindre alvorlige, nævner Tamm med karakteristisk forsigtighed (og i modsætning til Nedergaard) ikke navnene.
27. Møgelvang Nielsen: Bekendelse s 91. Hal Koch fik efterhånden en fast rubrik: "Optegnelser fra de gales hus" i sit blad Frie Ord, som han havde startet sammen med Vilhelm Grønbech.

Kapitel 8

1. Til belysning af situationens uklarhed kan nævnes, at grundtvigianeren Carl Hermansen (i hvert fald indtil han uventet blev minister) ønskede opgør også til tops. Menighedsbladet september 1945.
2. H. Østergaard-Nielsen: "Retsgrundlaget for udrensningen", Tidehverv oktober 1945. (Også optrykt i pjecen "Opgørets nødvendighed" og i Leif Grane:"Tidehverv. En antologi" Gyldendals Uglebøger 1967).
3. Knud Hansen:"Har vi overvundet nazismen ?" Frie Ord 1946.
4. Vilhelm Krarup: "Opgørets nødvendighed", Tidehverv oktober 1945.
5. V Krarup:"Tilbageslaget i modstandsbevægelsen" Tidehverv september 1948. At næste generation havde taget tankerne til sig, viste sig, da Danmark skulle indlemmes i fællesmarkedet, hvor en folkelig modstand på ny rejste sig mod alle samfundsbærende institutioners og organisationers appeller til materialismen og opportunismen. Besættelsen bragtes ind i debatten, og den ydre formalitet blev atter modstillet dansk folkeligheds iboende livsbetingelse. Havde modstandskampen været de ydre, menneskeskabte ideologiers kamp (for demokratiet mod nazismen)? eller den eksistentielle nødvendighed (for friheden mod tyskerne)? Se Søren Krarup: Præstens Prædiken (1972) samt Aage Trommer: Myte og sandhed i besættelsehistorien (1974) s 11 om debatten mellem Søren Krarup og K B Andersen, der under besættelsen havde været formand for den grundtvigske Studenterkreds og knyttet til Ungdomssamvirket.
6. K E Løgstrup:"Opgør eller Selvbedrag", Tidehverv oktober 1945. Krarups, Østergård-Nielsen og Løgstrups indlæg havde været holdt på et Ringen-møde på Hindsgavl og blev siden udsendt i pjecen "Opgørets nødvendighed" på Tidehvervs forlag.
7. "Uffe Brand" (J Dragsdal):"Linjer i dansk politik", Kirkens Front oktober 1945.
8. W F Hellner:"Politik og folkeliv", Lederbladet 1947.
9. J Eilschou Holm:"Hvad lærte besættelsen os som kristne?", Kirken og Tiden 1945.
10. Hal Koch:"Siden 5.maj" Frie Ord 1946. For en behandling af Hal Kochs stilling til retsopgøret se Henning Poulsen: "Under retsopgøret" i P Koch m.fl: Hal Koch og hans virke (1969).
11. Hal Koch:"Ved befrielsen", Lederbladet maj 1945
12. Denne sammenligning i artiklen "Legitimister", Frie Ord 1946.
13. I sit blad, Frie Ord, kritiserede Koch straffelovstillæggets retroaktivitet, såvel som folkets og politikernes manglende vilje til at erkende medskyld. Skadefryden over retssagernes detaljer opfyldte et uværdigt behov for "kæltringe", "...plager Fanden jer ?" spurgte Koch. Artiklerne "Om heroer og kæltringe" og "Om ansvar", Frie Ord 1947.
14. Erik B Nissen:"De fem forbandede år", Højskolebladet 28.9.1945. Se også Arne Brandt Petersens replik 12.10 og Nissens svar 26.10.45, der fremhævede befrielsestidens turbulens, hvor folkestemningen skiftede fra måned til måned, "...så vi har sværet ved at huske vore egne standpunkter og udtalelser for to måneder siden".
15. Carl Hermansen i Menighedsbladet juli 1945.
16. Richard Sørensens kritik af Løgstrups artikel "Oprør eller selvbedrag", Tidehverv juni 1946.
17. Jørgen Bukdal: "Dansk Ungdomssamvirke og modstandsbevægelsen", Lederbladet januar 1946.

18. C P O Christiansen: "Norges frihed", Højskolebladet 12.5.1945. Ikke alle var enige ang de norske tilstandes indførelse 29.8.43, men støtten til de systembærende kræfter var den samme: Op til befrielsen (som af modstandsbevægelsen var blevet modtaget uden tak til Gud) havde man talt om "norske tilstande", men de kom aldrig. Heller ikke efter 29. aug, hvor administrationen fortsat havde udgjort en stødpude mellem befolkningen og tyskerne. Tale af J Th Arnfred holdt på Askov 9.9, Højskolebladet 5.10.1945.
19. Nr 2 i Bartholdys serie "Frihedskampen", IMT 30.9.1945.
20. Paul Holts konklusion i en beretning om sine oplevelser i IMT 21.10.1945.
21. nr 7 i Chr Bartholdys serie "Frihedskampen", IMT 3.11.1945.
22. Chr Bartholdy i IMT 21.10.1945.
23. Kr Fisker:"Udrensningen", Højskolebladet 17.7.1945.
24. Tage Hind:"Med Ordets sværd" i la Cour: Danmark under besættelsen II (Kbh 1947). Hee Andersens piece "Danmarks kommende dage" (1940) omtales s 582, hvor der også tales om den norske og **den danske kirkekamp**.
25. Tage Severinsens foredrag "Øjeblikket" holdt på præstekonvent 22.10, Menighedsbladet 9.12.1945.
26. Th Glahns prædiken ved rigsdagens åbning 1.oktober, PB 12.10.1945.
27. G Brøndsted:"Graven og gerningen", Tidehverv februar 1946.
28. Fl Hvidberg:"Den danske kirke" i la Cour: Danmark under besættelsen I (Kbh 1945) s 492. Øllgaard understreger, at Pressebureauets kontrol af kirkebladene skulle være sket "efter tysk ordre" (i Brøndsted og Gedde (1947) s 1129).
29. Johs W Jacobsen:"Stat og Kirke", Kirkens Front maj 1946. Under krigen havde Jacobsen været rejsesekretær for Kirkeligt Forbund. Her var sympatierne klare. Således kunne Formanden Johs Fog-Petersen på landsmødet udnævne Kirkeligt Forbund til "Folkekirkens frihedskæmpere" inden for det kirkelige arbejde, Vor Kirke nov. 1945.
30. Regin Prenter:"Kirken og modstandskampen" i Chr Refslund (1945) s 224.
31. Fl Hvidberg:"Den danske kirke" s 486 i la Cour: Danmark under besættelsen I (Kbh 1945), mine understregninger. (Synspunktet genfindes hos Kjaer s 165 og Borchsenius (1945) s 57). Men som det er skildret i kapitel 4.3, var det eneste tilfælde, hvor en biskop standsede et cirkulære, da Fuglsang Damgaard i 1943 nægtede at udsende Norgescirkulæret.
32. Se Bests redegørelse til det tyske udenrigsministerium 28.4.1944, optrykt som bilag 16.
33. Paul Nedergaard: "Præsteforeningens Blad under besættelsen", PB 11.5.1945.
34. Sagens akter inkl. Tidsskriftsnævnets kendelse 4.11.1942 i UMs arkiv. Dog havde redaktøren for Østsjællands Folkeblad i Køge uafhængigt af sagen mod PB 14.10.1942 fået forbud mod at genoptrykke PBs artikel med Bormanns instruks, (der siden blev offentliggjort i den illegale pamflet "Hvor står kirken?"). UM 111 N 665.
35. H Øllgaard:"Den danske kirke under besættelsen" i Brøndsted og Gedde s 1126. Episoden med annoncen er omtalt i kapitel 3.1.
36. Paul Nedergaard:"Undsluppet som en fugl af fuglefængerens snare", oversigtsartikel om kirken i PB 11.5.1945. Biskopperne Malmstrøm og Øllgaard modtog tillidserklæringer fra præsterne i de to stifter pga deres faste holdning under besættelsen.
37. Carl Hermansen:Nu ingen pral, Menighedsbladet 3.6.1945.
38. Hans Øllgaard:"Kirken under besættelsen" Dansk Kirkeliv 1945. Øllgaard gentog synspunktet i Brøndsted og Gedde s 1128: "Ivrigt danske præster ønskede, at den danske kirke skulle ud i den samme kamp mod nazismen og besættelsesmyndighederne [som den norske kirke]; men en virkelig baggrund derfor manglede, hvad nogle af dem undertiden glemte."

39. Niels Møgelvang Nielsen: Bekendelse s 76.
40. Aage Jespersen, Balling i diskussionsindlæg på alm. dansk præstekonvent 20.-22.10, PB 2.11.1945. Indlægget kritiseredes siden af pastor H Skjøt-Petersen, Kettinge, der var lokalformand for Ungdomssamvirket: Der var en tid til at tie og én til at tale. Hvis man dengang havde rejst den af Jespersen efterlyste protest, ville det blot have medført et martyrium. PB 23.11.1945.
41. Anker Vestergårds indberetning Viborg bispearkiv, "Bispens diverse" pk 1153.
42. Indberetning fra Åge Sletten, Sdr Velling. Ibid.
43. Indberetning fra M Moustgård, Løgstør. Ibid. Moustgård hævdede, at præsternes indsats i modstandsbevægelsen dels var kommet for sent, dels "gav sig udslag på områder undertiden, hvor præsterne ikke betød noget videre – f.eks. ved våbenmodtagelse og direkte instruktion, mens de, hvor de kunne have påvirket befolkningens indstilling til nazismens gudløse og kulturdestruerende ideer, for længe holdt sig "neutrale"".
44. V Grønæk: "Biskopperne og kirken", Kirkeligt Centrum august 1945.
45. Øllgaards foredrag "Nogle synspunkter på besættelsestiden" holdt på præstekonvent 9.11.1945. Manuskript i Øllgaards arkiv pk 11.
46. Øllgaard i Brøndsted og Gedde III (1947) s 1128.
47. Brev fra biskop Smith til Einar Nielsen, Hals 18.6.1945. Korrespondance i Aalborg bispearkiv pk: "I undtagelsestilstanden..." E Nielsen havde 18.6. påpeget modsætningen mellem besættelsens biskoppelige forsigtighedsformaninger og 1945s hyldelse til modstanden og polemisk spurgt sin biskop, hvilket af de to standpunkter, der var det rigtige.
48. Korrespondance mellem Carl Bay og Otto Paludan, Børglum september 1942. Præsteforeningens arkiv pk 5.
49. "Der er ikke noget ved at skrive artikler, hvis man ikke regner med, læserne vil sige imod". Hoffmeyer i Århus Stiftstidende 27.2.1944.
50. Mødet omtales bla i PB 22.6.1945 De 11s anmodning bla i Lolland-Falsters bispearkiv J.nr.14/72/1945.
51. Linds-krog i Randers Dagblad 7.6.1945. Også redaktøren for Menighedsbladet, Carl Hermansen, gik ind for undersøgelse, indtil han blev minister i oktober. Se artiklerne "En biskops Ord", Menighedsbladet 10. og 17.6.1945.
52. H Heinsen, Rimsø i PB 17.8.1945.
53. Niels Otto Jensen i PB 7.9.1945. (Hoffmeyer havde i foredraget selv betegnet sig som "kætter" i jødespørgsmålet).
54. Åge Sletten: "National kætterjagt – eller ?" Menighedsbladet 2.9.1945. Sletten sammenlignede med en af retsopgørets andre sager, hvor en præst havde mistet embedet, fordi hans døtre havde plejet omgang med værnemagten. "...Her var ingen stærke kræfter i igang for at hindre at sagen kom for tjenestemandsdømstol", men hvad var farligst for kirken? Demokraten 29.1.1946.
55. Regin Prenter: "National kætterjagt", Menighedsbladet 12.8.1945. En af samarbejdspolitikens faste støtter fandt Prenters påstand om, at regeringen overhovedet kunne tænkes at acceptere jødelovgivning, "en oplagt perfidi". Se K B Andersen i Menighedsbladet 26.8.1945.
56. Se f.eks Menighedsbladet 17.6.45, hvor Hoffmeyer argumenterede for altid at have været engelskvenlig og negativt indstillet over for Tyskland.
57. K E Løgstrup opfordrede lokalkomiteen til at fjerne Hoffmeyer, hvilket Jyllandsledelsen afviste. PB 1945 s 321.

58. Bestyrelsens forhandlingsprotokol 15.1.1946. Præsteforeningens arkiv pk 1. Det kom her til et skarpt sammenstød i bestyrelsen, hvor det var karakteristisk, at en af biskoppens hårdeste kritikere var tidl. distriktsforstander for PUF.
59. KMs svar til de 11 præster 14.1.1946 og brev til Paul Seidelin samme dato. Også anklager om, at Hoffmeyer havde konstrueret manuskriptet, blev efter Hoffmeyers ønske tilbagevist af ministeriet. (KM 4 V 3020).
60. Se PB 17.8.1945. Også de 11 fik en tillidserklæring, PB 17.12.1945. Da en af bispens kritikere (Møgelvang Nielsen med bogen "Jeroboams synd") fastholdt sit angreb, blev han genstand for en provsteretssag, der dog endte med en advarsel. (P G Lindhardt: Den danske kirkes historie VIII s 266). Ministeriets holdning kom til udtryk ved nervøsiteten over, at provsteretten – pga Hoffmeyers tilbageholdenhed – kunne tænkes at lægge for megen vægt på den anklagedes forklaringer. Brev fra KM til provst Roesen 12.5.1947. KM 4 V 3020.
61. Udateret notat KM 4 V 3020. Kirkens verdslige styrelse afviste således at tage stilling til åndelige spørgsmål. Som den folkekirkelige ordning var (og er) lod det sig ikke gøre at få en afgørelse af, hvorvidt Hoffmeyers udtalelser om jøderne lå uden for kirkens bekendelsesgrundlag. Tilsynet med forkyndelsen er bispeembedets kompetenceområde, men her var det netop en biskop, der mentes at have udtrykt sig i uoverensstemmelse med forkyndelsesgrundlaget, og kirken har intet organ til at håndtere en sådan situation. (Synspunktet udbygges i Fossings emneopgave (1977) s 30).
62. KM 4 V 3020. Se også Tamm s 574.
63. P G Lindhardt op.cit. s 266.
64. "HF" i PB 6.4.1945.
65. P L Jensen: "Inspirationen fra Norges kirke", Vor Kirke august 1945.
66. Mødet i Odense bispegård 24.1.1951 var blevet til på Høgsbros foranledning, men det var Rald og Glahn, der stod som indbydere (Indbydelse samt korrespondance i Magles arkiv pk korr og sager – 1972, læg tiden efter 5.maj 45). Johs Langhoff, der som sekretær i det økumeniske arbejde arrangerede mødet, har over for ETJ oplyst om sekretessen. I mødet deltog biskopperne Øllgaard, Erik Jensen og Halfdan Høgsbro, samt ca. 25 præster og professorer. Rald og Høgsbro indledte. Deltagerliste i indsamlet materiale.
67. Magles erklæringsforslag og mødets memorandum i Haderslev bispearkiv pk 188.

Bilag

1. Skal være 9. oktober.
2. Gunnar Engberg var 29. august blevet interneret i Horserødlejren, hvorfra han afviste at lade sig hjemsende, før alle blev sluppet fri.

Kilder og litteratur

Anvendt kildemateriale

(Hvor andet ikke nævnes findes akterne i Rigsarkivet)

Arkiver fra institutioner og organisationer

Kirkeministeriets arkiv

Udenrigsministeriets arkiv

Gruppe 84 Danmarks besættelse

Gruppe 109 Pressebureauet

Gruppe 111 Pressen

Bispeembedernes arkiver (findes på Landsarkiverne, men endnu er ikke alle afleverede)

Præsteforeningens arkiv

Præsternes Uofficielle Forenings (PUFs) arkiv

Forhandlingsprotokoller fra Kirkeligt Samfunds hovedstyrelse, forretningsudvalg og repræsentantskab (Opbevares hos KS, Vartov, Kbh)

Forhandlingsprotokoller fra Indre Missions bestyrelse og forretningsudvalg (Opbevares hos IM, Fredericia)

Enkelte akter fra det tyske Udenrigsministerium i Bonn

Privatarkiver

Kristen Amby, fængselspræst København, MF (C).

John Ammundsen, biskop Lolland-Falster stift til 1942

Christian Bartholdy, præst, Indre Missions formand (IM Fredericia)

Philip Boeck, præst Århus Domkirke

Carl Peter Christiansen, præst Tim og Madum, Ribe stift (papirer i familiens eje)

Hans Fuglsang-Damgaard, biskop Københavns stift

Carl Hermansen, Provst, redaktør af Menighedsbladet

Valdemar Holbøll, departementschef, kirkeminister 1942-43 Dagbog fra ministertiden (i familiens eje)

Jens Holdt, præst Brede, Ribe stift (LA Åbenrå)

Paul Holt, lektor, bestyrelsesmedlem i Kbh.s Indre Mission, fremtrædende medlem af Dansk Samling

Fritz Lerche, præst Hans Tavsens Kirke, København.

Hans Magle, præst Tønder, Ribe stift (LA Åbenrå)

Axel Malmstrøm, biskop Viborg stift

Johs. Monrad, præst i Kølstrup, Fyns stift, fmd. for Kirkeligt Samfund, (papirer i familiens eje)

Paul Nedergaard, præst Eliaskirken Kbh, redaktør af Præsteforeningens Blad

C. W. A. Noack, biskop (papirer i Haderslev bispearkiv pk 182)

Ivar Nordentoft, sognepræst Mariager (papirer i familiens eje)

Anders Nørgaard, valgmenighedspræst, Vejstrup.

Jens Nørregaard, professor, rektor for Københavns Universitet

Niels Munk Plum, biskop Lolland-Falster stift fra 1942

Axel Rosendal, biskop Roskilde stift

Carl Immanuel Scharling, biskop Ribe stift, Præsteforeningens bestyrelsesformand

Frederik Schrøder, præst Fjellerup

J.Th.Thomsen, præst Grøndalskirken, Kbh, redaktør af Kristeligt Dagblad 1942-43.

Frederik Torm, professor emer.

Hans Øllgaard, biskop Fyns stift (samt Øllgaards kontorkalender i familiens eje)

Det har ikke været muligt at få adgang til biskop Skat Hoffmeyers papirer, der opbevares på Rigsarkivet i København

Interviews og samtaler

* v cand.teol. Keld Andersen

** v cand.mag. Steen M. Andersen (i Frihedsmuseets båndsamling)

Aage Bjerno, præst, Brønshøj, Københavns stift

Anker Bliddal, præst Københavns Domkirke

Johs. Dragsdal, stud.teol, redaktør af Kirkens Front
Johs. Langhoff, stud.teol, redaktør af Kirkens Front
Axel Madsen, KFUM-sekretær, København
Poul Riis, præst, Lundehuskirken, Københavns stift.
Kaj Rasmussen, Dalum, Fyns stift
Harald Sandbæk, præst, Hersom, Viborg stift *
Gunnar Sparring-Petersen, Brønshøj, Københavns stift
P. Westergaard-Nielsen, Aasted, Aalborg stift**
Knud Aarup, Vig-Nr.Asmindrup, Roskilde stift

+ interviews med præster og teologer foretaget af Henrik S Nissen og Henning Poulsen i forbindelse med deres bog om Dansk Ungdomssamvirke

Beretninger

(RAs håndskriftsamling)

H.J. Helms, Mjolden (Trommers samlinger)
Hans Magle, Tønder (Trommers samlinger)
S.M. Riishøjgaard, Rise (Trommers samlinger)
C V A Ruth, Hvirring-Hornum pr Flemming (Hæstrups samlinger)
Hans Øllgaard, Odense (Hæstrups samlinger)

Andet

Frihedsmuseets dokumentsamling 5 C 5 & 6 E 2
Sogneindberetninger om besættelsestiden fra Fyns stift (LA for Fyn), fra
Århus stift (LA Viborg), fra Viborg stift (Viborg bispearkiv), fra Ribe stift
(Ribe bispearkiv)
Materiale indsamlet i forbindelse med undersøgelsen
Privatarkivet "kirken under besættelsen" (10.552)

Anvendt Litteratur:

Keld Andersen: Den danske kirkes stilling til besættelsesmagten 1940-1945.
(Emnekredsopgave Århus 1982)

- Knud Hee Andersen: Danmarks kommende dage (pjece 1940)
- N.K. Andersen og P.G. Lindhardt: Den danske kirkes historie VIII (Kbh 1966)
- Gustaf Aulén: Kyrkan och Nationalsocialismen (Stockholm 1944) (Udsendt illegalt i Danmark i 1945 med forord af K L Aastrup og omslaget: "Andagtsbog for hjem og skole")
- Gustaf Aulén (red): En bok om Kyrkan (Lund 1942)
- T. Austad: Kirkens Grunn. Analyse af en kirkelig bekendelse fra Okkupationstiden 1940-45 (Oslo 1974)
- J.L. Balling og P.G. Lindhardt: Den nordiske kirkes historie (4.udg Kbh 1979)
- J. Balling: Hal Koch som dansk historiker under besættelsen (i tidsskriftet Fønix nr 1 1984)
- Chr. Bartholdy: Lav os en Gud (1942)
- Gisela Berglund: Deutsche Opposition gegen Hitler (Disputats Stockholm 1972)
- Laurids Bindsløv: Pressen under besættelsen (Århus 1960)
- Anders Bjørnvad: De fandt en vej (Odense 1970)
- Poul Borchsenius: Danska Kyrkan i Storm (Stockholm 1945)
- Poul Borchsenius: Den danske kirke blandt flygtninge (i Møller og Secher: De danske flygtninge i Sverige Kbh 1946)
- P Brodersen og C P O Christiansen (red): Det danske og det kristne. Kristendommen i dansk folke- og kulturliv (Kbh 1941)
- Leo Burschardt (red.): Den illegale presse 1940-45. En antologi (1965)
- Carlo Christensen: Gruppen "Gorm" (Kbh 1945)
- Christensen och Göransson: Kyrkohistoria III (Stockholm 1976)
- C P O Christiansen: Folkelig oplysning (i la Cour: Danmark under besættelsen II Kbh 1945)
- Ernst Christiansen og Peder Nørgaard: Hvad skete med radioen under krigen (Kbh 1945)
- H C Christie: Den norske kirke i kamp (Oslo 1945)
- Frits Claussen: Kirkevejen (Pjece 1940)
- J S Conway: The Nazi Persecution of the Churches 1933-45 (London 1968)
- Chr. Eisenberg: Die politische Prädikt Kaj Munks (Frankfurt a.M. 1980)
- Poul Engberg: Halvgudelivet i dødningsal. Træk af folkehøjskolens indre historie (Århus 1988)
- Preben Espersen: Folkekirkens styrelse (1990)

- L.P. Fabricius: Kirken (i Gotfredsen og Landt (red): Gentofte kommune under besættelsen. 1947)
- Henrik Fossing: Den folkekirkelige ordning og kirkens forkyndelsesfrihed. Forholdet mellem den folkekirkelige ordning og kirkens forkyndelsesfrihed belyst ud fra erfaringerne under den tyske besættelse af Danmark 1940- 45 (Utrykt emneopgave, Århus 1977)
- Henrik Fossing: Die Haltung der dänischen Kirche gegenüber der Obrigkeit während der deutschen Besetzung (1940-45) (i Ulrich Duchrow (red): Zwei Reiche und Regimente. Ideologie oder Evangelische Orientierung ? Internationale Fall und Hintergrundstudien. Zur Theologie und Praxis lutherischen Kirchen im 20. Jahrhundert (1977)
- Hans Fuglsang-Damgaard: Kirken og jødeforfølgelserne (i Chr Refslund: Fem år. Indtryk og oplevelser (Kbh 1945, bd II)
- Hans Fuglsang-Damgaard: Kirken og tiden (1946)
- Hans Fuglsang-Damgaard: Dansk Kirkeliv 1943-47 (i Præsteforeningens Blad 12.9.1947)
- Hans Gammeltoft-Hansen: Forkyndelsesfriheden i retlig belysning (i Præsteforeningens Blad 1984)
- K Gjessing-Petersen: Kirkeligt Centrum 1899-1949 (1949)
- Jørgen Glenthøj: Kirken og Retten (foredrag optrykt i festskriftet Efterfølgelsens teologi, 1982)
- Jørgen Glenthøj(red): Kirkelige dokumenter fra besættelsestiden (pjece 1985)
- Leif Grane: Tidehverv. En antologi (1967)
- Leif Grane: Det teologiske fakultet 1925-79 (i Københavns Universitets historie V 1980)
- Ingar Hagen: Den norske kirke i storm (1967)
- Henning Hall: Skår af Randler-Bjergager sognes historie (1971)
- H.J.Marius Hansen: Vor stilling og vort ansvar over for nutidens antisemitisme (Kbh. 1934)
- Tage Hind: Med ordets sværd (i la Cour: Danmark under besættelsen II Kbh 1945)
- Johs. Eilschou Holm og N.J. Rald: Aktuelle spørgsmål i kristelig belysning (Kbh. 1945)
- Flemming Hvidberg: Den danske kirke (i la Cour: Danmark under besættelsen I Kbh 1945)
- Flemming Hvidberg: Nazismens fald og månederne derefter (i Diakonissestiftelsens årbog 1944-45)

- Mogens Hvidt: Om kirkens indre anliggender (i Juristen 1966)
- Hvor står kirken – ? Den danske kirkes stilling under okkupationen (Illegal pjece udsendt af Johs Dragsdal maj 1943)
- Halfdan Høgsbro: De nye religioner. Kommunisme – Nationalsocialisme som livsanskuelser (Ringkøbing 1933)
- Halfdan Høgsbro: De antikristelige tendenser og tiden. (Foredrag 1933)
- Halfdan Høgsbro: Træk i den åndelige verdenssituation. (Foredrag 1941)
- Gitte Ishøy: Da de danske teologer greb til våben (upubliceret bifagsopgave Århus Universitet 1985)
- Erik Jacobsen: Die dänische Volkskirche während den deutschen Besetzung 1940-45. (Kirchliche Zeitgeschichte 1/1991 333-40)
- Johs. W. Jacobsen: Kirkens Grund. Foredrag ved Kirkefondets repræsentantsskabsmøde 11.10.45 (i bogen Kristendom og menneskeliv 1945)
- Frode Jakobsen: Ringen (i Refslund: Fem år. Indtryk og oplevelser II, 1945) (om PUFs kontakt til Ringen)
- Erik Jensen: Den 10. april (1943)
- Kaj Anker Jensen: KFUM & KFUKs forhold til nationale, kulturelle, politiske og sociale spørgsmål i besættelsestiden med særlig henblik på Dansk Ungdomssamvirke (Utrykt emnefredsopgave Århus 1977)
- Paul Johnson: A History of Christianity (New York 1977)
- Kaufmann (red.): Widerstandsrecht (Darmstadt 1972)
- Jens Chr. Kjaer: The Church in Denmark's Struggle for Freedom 1940-45 (Disputats. University of Washington 1952)
- Paul Knudsen: Kun få kom for krigsret (i G Andersen: Århus under besættelsen (1946))
- Steven Koblik: "Om vi teg, skulla stenarna ropa" Om Sverige och judeproblemet 1933-45 (Stockholm 1987)
- Hal Koch: Lidt af hvert (Kbh 1940)
- Hal Koch: Vandene skilles (pjece 1943)
- Hal Koch: Jeg anklager rigsdagen (Kbh 1947)
- Vilh. Krarup: Hammelev præstegård under krigen (i Grenå og omegn før og nu)
- Johs. Kühle: KFUM & Ks stilling til samfundsspørgsmål i perioden 1940-56 (Århus Universitet 1983)
- Johs. Langhoff: Kirkens Front (i Frit Danmarks Hvidbog II, 1946)
- Kurt E Larsen: Indre Mission i ny tid (Fredericia 1986)
- Martin Lind: Kristendom och Nazism. Frågan om kristendom och nazism belyst av olika stälningstaganden i Tyskland och Sverige 1933-45 (disputats, Lund 1975)

- P G Lindhardt: Tiden 1901-65 (i Andersen og Lindhardt: Den danske kirkes historie bd 8, 1966)
- Kai Lænkholms artikel i bogen Danske i tyske koncentrationslejre (Kbh 1945)
- K E Løgstrup: Folkeliv og udenrigspolitik (pjese 1943)
- Hans Magle: Men der står også skrevet (Kbh 1942)
- Axel Malmstrøm: Viborg stift under den tyske besættelse. i Viborg Stifts årbog 1947.
- Materialesamling fra kirkeretsseminaret på Fuglsang 1986 (utrykt)
- Matzen og Timm: Dansk Kirkeret (1891)
- Thomas Møllerup: I Danmarks nat (1940)
- I Montgomery & S U Larsen (red.): Kirken, Krisen og Krigen (Oslo 1982)
- Kaj Munk: Ved Babylons Floder. Prædikener (1941)
- Kaj Munk: Med Ordets Sværd. Danske Prædikener 1941-42 (Kbh 1944)
- Kaj Munk: I Guds bismær (Kbh 1946)
- Paul Nedergaard: Som om intet var hændt. 6 foredrag om aktuelle emner (1943)
- Paul Nedergaard: Den danske Præsteforening 1896-1946 (Kbh 1946)
- Paul Nedergaard (red): Kirkelig Håndbog 1943
- Ebbe Neergaard: Det stædige Danmark. Forskydninger i dansk sind og kultur under okkupationen (1945)
- C. Nicolaisen: Nordische und Deutsche Kirchen im 20. Jahrhundert (Göttingen 1982)
- Niels Møgelvang Nielsen: Bekendelse (1946)
- Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: På dansk friheds grund. Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940-45 (Kbh 1963)
- Henning Poulsen: Uklare Linjer. Dansk kirke under besættelsen (i Montgomery & Larsen, 1982)
- Regin Prenter: Ordets herredømme (1942)
- Regin Prenter: Kirken og modstandskampen (i Chr. Refslund: Fem år. Indtryk og oplevelser I, Kbh 1945)
- Rud Prytz: Kirken og modstandsbevægelsen (i Kirkefondets årsberetning 1945)
- Bruno Rasmussen: Kirkens modstand mod besættelsesmagten i Danmark 1940-1945. (Emnekredsopgave Århus 1983).
- H. Sandbæk & N J Rald: Den danske kirke under besættelsen (Kbh 1945)
- Scharling om kirken (i Danmarks kultur ved år 1940 bd.VI (Det danske forlag 1943)

- J Schmäddeke und P Steinbach (red): Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus (Berlin 1986)
- J.H. Schørring: Fr Torms socialetik (i Kirkehistoriske Samlinger 1980)
- C. Skovgaard-Petersen: Under tidernes tryk (1940)
- G Sparring-Petersen: Kirken under besættelsen (i Hartvig Frisch: Danmark besat og befriet II, 1947)
- Ditlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen (1984)
- Frederik Torm: Kirkekampen i Tyskland 1933-39 (1939)
- Frederik Torm: Hold ud. Om tro og håb i alvorlige tider (1942)
- Hans Øllgaard: Den danske kirke under besættelsen (i Brøndsted & Gedde: De fem lange år III, 1947)

Erindringer og biografier

- Chr. Bartholdy: Ved vejs ende (Kbh 1979)
- Sophus Boas: Hjælpepræsten (Kbh 1985)
- Poul Borchsenius: Udlændigheds dage. Dansk Flygtning i Sverige (Kbh 1946)
- Bjarne Nielsen Brovst: Kaj Munk. Liv og død (århus 1985)
- Hans Fuglsang-Damgaard: Fra skyttegrav til bispestol (Kbh 1975)
- Haldor Hald: Efterladte erindringer (1970)
- Paul Hartling: Bladet i bogen. Erindringer 1914-64 (Kbh. 1980)
- W F Hellner: I anden række (Kbh 1971)
- Carl Hermansen: Så mangen en sommer (1967)
- Paul Honoré: Frugtbar Uro. En bog om Flemming Hvidberg (Kbh 1961)
- Halfdan Høgsbro: Et halvt århundrede i den danske folkekirke (Erindringsforedrag. Pjece Nykøbing F 1963)
- Jens Marinus Jensen: Fra skrivebord og talerstol. 18 år i Ungdomsforeningerne (Århus 1954)
- Axel B. Jeppesen: Blandt fjender og venner (Viborg 1987)
- Bent A Koch: Bisper er så mange slags (om Fuglsang Damgaard, i festskriftet til biskop Johs. Johansen "Kunsten og Kaldet" (1990)
- P. Koch m.fl: Hal Koch og hans virke (1969)
- F og L C Lauritzen: Axel Bang (Mindebog Aalborg 1946)
- P.G. Lindhardt: Sådan set... (Kbh 1981)
- N P Nielsen: Fra bondedreng til grænsepræst (Kbh 1966)
- Niels Nøjgaard: Ordets dyst og dåd (Kbh 1946) om Kaj Munk

Regin Prenter: Erindringer (Kbh. 1985)
N J Rald: Set fra Smallegade (1956)
Harald Sandbæk: Præst, sabotør, flygtningearbejder (Kbh. 1983)
G. Sparring-Petersen: Med Gestapo i hælene (Kbh 1945)
Knud Aarups utrykte erindringer (hos K.Aa.)
K L Aastrup: Noget af det jeg kan huske (utrykte erindringer 1975, i familiens eje)

Blade og tidsskrifter

(For en fuldstændig fortegnelse over de kirkelige blade se Kirkelig Håndbog 1943 s 478-80)

Alliancebladet (Økumenisk tidsskrift redigeret af Fl. Hvidberg)
Dansk Kirke (Udgivet i Stockholm af de danske præster i Sverige dec 1944 – maj 1945)
Dansk Kirkeliv mens tiderne skifter
Dansk Udsyn (Udgivet af Askov højskole)
Det tredje Standpunkt (Dansk Samlings blad)
Frie Ord (1946-48) (Startet af Hal Koch & Vilh.Grønbech)
Højskolebladet
Indre Missions Tidende (forkortet IMT)
Kirkeligt Centrum
Kirken og Tiden
Kirkens Front (Illegalt 1943-45, legalt til 1960)
Kirkelig Pressetjeneste (Illegalt nyhedstillæg til Kirkens Front)
Kristeligt Dagblad (forkortet KD)
Lederbladet (Organ for Dansk Ungdomssamvirke)
Liselundbogen (Årbog udgivet af Kirkeligt Samfund af 1898)
Liv og Lys (udgivet af Københavns Indre Mission)
Menighedsbladet (udgivet af Kirkeligt Samfund af 1898, i dag Dansk Kirke-tidende)
Menighedsrådenes Blad
Målet og Vejen (udgivet af Kristeligt Socialt Forbund)
Præsteforeningens Blad (forkortet PB)
Studenterkredsen (de grundtvigske studenters blad)
Stud. Theol.

Sursum Corda (udgivet af Danmarks kristne Studenterbevægelse)
Tidehverv
Tidsskifte (1940-42)
Under Guds Ord (udgivet af Teologisk Oratorium)
Vor Kirke (udgivet af Kirkeligt Forbund af 1933)

Anvendte Forkortelser:

IMT: Indre Missions Tidende
KD: Kristeligt Dagblad
KM: Kirkeministeriet
PB: Præsteforeningens Blad
UM: Udenrigsministeriet

Summary

When the task is to study the Danish Church during the occupation, you immediately encounter difficulties in defining the Church concept. What "the Church" is, has been discussed through centuries. This study tries to avoid this unsolvable problem by using a practical, workable church concept: the Church as it is recognizable in society. That is in effect both those who hold a clerical office and the common congregation, including the various factions into which it is divided.

The organization of the institutional Danish Church is quite unique. It has no representative body with authorization to speak on its behalf. Although the Church is closely connected to the state, it enjoys full spiritual freedom. The state has no influence on theology or the contents of the sermons. A central point in this investigation has none the less been to demonstrate, that this spiritual freedom is subject to pressure from the state, when the society comes in at situation of crisis.

The source material is divided into two parts, which reflects the bipartition in the church concept: The archives from governmental ministries and from the bishopric administrations gives a point of departure for describing the institutional church, and the archives from the congregations associations, from newspapers, periodicals and private letters are used to describe the congregation and its various divisions. In addition a source material of varying character has been used: reports, interviews, partridge reports, memoirs etc. It must be emphasised, that this method has given the study a bias, so the ordinary every-day life of the congregation gets too low a priority. The reason is, that the "cases" in the institutional archives are not typical compared to the daily life, and the fact that it most often is clergymen, who take part in the debate in the christian press. The study has to a high degree set focus on the preasts from the Danish Church and on a few prominent theologians, but the reason for this lies within the unhomogeneity of the source material, not in the author's church concept.

50 years ago the congregation of the Church was more divided, than it is to day. This does not mean that *everybody* was member of one of the factions of

the congregation. Each person would often be close to one of the factions but hold individual views on particular issues. This study has deliberately wanted to avoid extensive description of such individual particularities, but has vested most interest in tendencies which can be said to be representative. It has therefore aimed to identify views and attitudes in the christian debate, where possible. The purpose has been to demonstrate, that the views were dispersed but at the same time following a pre-war lead. In this respect a general conclusion has been, that the theological positions of the different factions in the congregation worked as a filter for their perception of the new political situation, that was brought about in the society by the occupation. The factions' reaction to the new situation was characterized by *continuity* compared to their traditional views.

Chronology has been the guiding principle for the outline of this dissertation. The changed conditions, that the occupation has brought upon the Danish Church, and the reactions from the Church is in focus. It is the different views and attitudes in the christian part of public opinion, that has been dissisive as to, which problems should be selected for closer investigation. Although the dramatic events and changes in outer phenonema (such as the cold churches) often is seen as unquestionable characteristics of the era, this study only to a lesser degree takes interest in such matters. Such phenonema is only mentioned where they have specific influence on the christian opinion.

chap. 1 describes the political and christian life in Denmark up to 1940.

chap. 2 presents the occupation system – that is the way the danish society responded to the military defeat April 9th. 1940. The unique Danish arrangement of occupation is here described. On the morning of the attack the Germans had declared that they had no intention of violating Danish sovereignty or integrity. The constitutional government therefore continued to function, and unlike Norway there was never any German attempt to bring the local nazies to power. The april arrangement allowed danish independence and neutrality to continue, but also brought along certain restrictions on the danish population. The press was censored and acces to information limited, but the state still respected the spiritual freedom of the Church. The sermons (also in radio) were still free.

The institutional Church supported this april-arrangement of the government, whereas the attitude of the chistian factions was determined by a continuity pattern corresponding to ther pre-war positions. This continuity

pattern was repeated in the factions' attitude to the federation of the youth organisations, Dansk Ungdomssamvirke.

chap. 3 follows the christian debate on selected subjects until mid '42. Although the purpose was to strengthen the danish front behind the government's april arrangement (which allowed the danish population this freedom to debate its internal affairs) and to invigorate in the government a firmness towards the subjects that were debated, it was unavoidable that the activity of these writers collided with the state's demand for restriction.

In 1940 there had been crevices in the national unity behind the government. Through the course of the debate 1940-42 these crevices grew deeper. It were those factions, which can be characterized as already being lesser loyal towards the political system, which in the new situation formulated a critical view on the government. The Ministry of Ecclesiastical Affairs and the bishops tried to restrain this discussion, and they wanted to keep reactions within the framework of the political system. The Norwegian Church was followed with great compassion and was a permanent inspiration to the Danes. In Norway the factions had united in "Kristent Samråd". In Denmark it was typical that the suggestion for unity in the Church was put forth by groups comparable to those who dominated the norwegian unity (whose ground was the **inspired** word of God and the **Haugian** tradition) – namely people from the so-called high Church and the Inner Mission. The grundtvigians turned down the proposal for christian unity after having consulted their political contacts. They had always been against seeing the Church as an outer speciality and politically were they against extraordinary initiatives, that could tempt the germans to terminate the april arrangement and thereby perhaps ending Danish political democracy. The continuity pattern repeated itself.

chap. 4 describes the aggravated situation after the Scavenius government had taken office in late 1942 and after the fortunes of war had changed with the battles of El Alamein and Stalingrad. The ties from governmental restrictions was felt increasingly tightening, and the press from the ordinary preasts (from "below") was increased to get the Church (in this case the bishops) to protest against the governmental reprimands and against the governments policy on jurisdiction. At the same time these preasts wanted a declaration of solidarity with the Norwegian Church. The bishops meeting in january 1943 rejected these appeals. The bishops argued, that the situation of the Danish Church was different from that of the other Scandinavian churches, and that an adress directly to the congregation would be af breach of the loyalty given

to the government in 1940. But the bishops tried to balance between keeping the confidence of the preasts (by to some extent complying to the wishes of the preasts) without weakening the loyalty towards the state.

In this period the state's demand for restriction "from above" was intensified. The Danish Foreign Office's decrees to the preasts not to express themselves against Germany or German mentality (Oct. 1942) and not to express themselves about the Norwegian Church struggle except on basis of what was announced in the official, censored press (Feb. 1943) did not exclude the sermons. In Danish tradition it has always been a fundamental condition, that the Church enjoys freedom in internal, spiritual matters. Here the state held no authority, and its restrictions did not cover the preaching of the Danish Church (and "preaching" was in effect interpreted as the words spoken by the preast in his sermon from the pulpit). But the above mentioned decrees did not exclude the sermons. None the less the decrees were sent out to the preasts. Although the Ministry of Ecclesiastical Affairs did insert a modification in october 1942 (what the bishop of Viborg did also did in february 1943), and although the bishop of Copenhagen in 1943 refused to send the decree to the preasts in his diocese, the majority of the preasts in the country recieved the two decrees. The decree against the Norwegian Church struggle resulted in an act of protest with unprecedented support. Only extraordinary flexibility on behalf on the bishops preventet a clash, which as a further consequence could have brought about a schism within the danish Church.

In the christian press the relationship to the state was also debated. The continuity pattern repeated itself again. The grundtvigians supported the national unity government, whereas the factions to the right had reservations. The lutheran doctrine of the two regiments was implemented on the danish political situation, but it is typical, that the point, where the obligation to be obidient would no longer be present, was believed to lie somewhere in the future, i.e. when the state would become unjust. First in a situation where the state transgressed its boundries and entered the spiritual sphere (in effect at a nazificationprocess as in Norway), public authority should no longer be obeyed. The time had not come yet to denounce public authority, but this did not mean, that the Church should remain silent. Therefore these groups tried to press the bishops into voicing a protest from the Church. There was no substantial defence for the right of rebellion (not even in the period after August 1943, when the country was left without a government, but when most of the societys basic institutions continued to function, and there still was no nazi rule).

Chap. 5 Public opinion was increasingly polarized. Every day more people wanted the Church to voice its opinion on the events in society and asked for some kind of manifestation from the clerical leadership, the bishops. It was a continuation of the basic conflict of occupation: adjustment or protest, and in several incidents this conflict rose again: in connection with the bishops call to the preast to continue to function after the government had left its office, in connection with the bishops pastoral letter comdemning the German action against the jews in October 1943. Also the establishment of an alternative organisation of preast, PUF, and the debate about the radioservices reflects this underlying conflict, where the dividing lines in general left the higher servants of the Church and the grundtvigians, who traditionally were more loyal to the political system, on the one side and the confrontation-willingly "activists" on the other.

The bishops consistently advocated for a cautious policy, and in the question of sending out a pastoral letter the bishop of Copenhagen, H. Fuglsang Damgaard, had always been the only one in favour. The rest of the bishops found, that if such a step should be taken, it needed to be in an extraordinary situation. Even though the preasts had called for a pastoral letter from the Church, and even though it is a fact, that the editorial process prior to the 1944 pastoral letter started at Christmas 1943, then the killing of Kaj Munk must be seen as the decisive factor behind the materialization of this pastoral letter. The killing of this well-known poet and preast had created a general mood, that made it impossible for the bishops to remain silent, and that put the bishops under a pressure, which forced them to agree in spite of severe differences of opinions during the editing process.

Chap. 6 The tensions in the christian part of public opinion showed itself again in connection with the efforts to use the wow of preasts as a platform for refusing a possible german demand of oath of loyalty, in the discussions about how hard there should be protested against german arrests of fellow preasts, and in connection with the protest against the arrest of the police in Septemer 1944. The same polarization is found in the clerical discussion, about how the Church should place itself towards the events in society. Here the "activists" gave high priority to justice, whereas the more moderate gave priority to reconciliation and to preservation of the institutions of society.

The activist tried to prove for a fact the Germans breach of law by using the Haag war convention from 1907. The purpose was to set up the argumentation, that the obligation to be obidient was eliminated by german disrespect of international law. But it was questionable to what extent the

Haag convention was valid on Danish conditions. Other clergymen from the same right wing of the Church was more cautious in the question of obedience. The obligation to be obedient would be eliminated only if the state became unjust. Right of rebellion would be justified only in a future situation, where "Norwegian condition" had brought nazification by force upon the Danish people. Until this situation would occur, the views were divided. The Activist focused on the function of the Church towards the state as a watchman of justice, whereas broader circles also took their point of departure in the question of justice, but put the responsibility of the Church towards preserving the conception of justice in the congregation above the Church' task towards the state.

Against this phalanx stood the leadership of the Church and the grundtvigians, who stressed that the struggle, the Danes were confronted with, was of popular nature, not ecclesiastical. There was no persecution of the gospel. The dividing lines followed the traditional pattern, which also was the case in the debate about the Swedish Church thoughts and about the youth leader, Hal Koch.

Chap.7 The same continuity pattern is refound in the debate about the legal prosecutions after the war.

Chap.8 This is also the case in the postwar discussion about the occupation, where the public discussion's tendency to harmonize (so the agenda becomes exclusively Danish-German) makes itself felt also in the discussion about the conditions of the Church during the five years. The continuity pattern is refound after the war, when the previous "activist" sought a showdown with that government policy of collaboration, they had fought against during the war. The case against bishop Hoffmeyer was another attempt to raise such a showdown.

Conclusions and perspectives fall into three groups

The factions in the congregation responded to the new situation with a characteristic continuity determined by their pre-war theological positions.

The occupation years is part of an everlasting debate about the organisation of the Danish Church including its *relations to the state*. The unusual conditions, that characterizes the German occupation of Denmark, calls for caution in the conclusions, but this study argues (and brings new material),

that the organisation of the Church in Denmark does not seem to guard the principle of freedom of preaching, when society is in a situation of crisis.

The study has deliberately tried to determine, from which groups the various voices in the discussions came, when debate was characterized by *conflicting views*. The crevices in the national unity in 1940 grew through 1941 and 42, and in 1943 discontent threatened to develop into a clerical schism. Differences in church concept and in political loyalties laid the ground for the conflicts between the different views of the supporters of the national unity government and of the dissidents. The stands that these groups took on events, after the government had left office in 1943, was also characterized by dissent. After the war there was a general tendency to assess the period from those fronts in the mentality that were valid at the liberation in 1945. This tendency to view the whole period in a Danish-German perspective has been dominating in the literature, also the one about the Church during the five years. But by pursuing the details in the debate beyond May 1945 the study argues, that a Danish-Danish perspective is more relevant, as it shows the lines that divide the views in the debate.

The study deepens our knowledge of the Danish Church during the occupation. It brings forth new source material, and the traditional focusing on the drama from the wartime years is left behind for problems of more principal matter: the part of the Church as an active determiner for public opinion in society and the Church's relationship to the state.

The study follows its problems beyond the wartime period. By examining the post war discussion the study sets its results in perspective of the Danish historiographical debate and becomes in this way a part of this discussion, about whether the wartime period was characterized by "consensus" or "conflict". These differences of opinions characterized the whole society in the wartime period, and in this respect the Danish Church during the occupation can be said to have placed itself in the midst of the people.

»Som om intet var hændt« skildrer den stilling, som den danske folkekirke – især præster og teologer – markerede under den tyske besættelse af Danmark 1940-45. Kirken stod med en tradition for at bringe evangeliets evighedsord ud til folket i kirken, på møder og i artikler. Selve udøvelsen af de kirkelige funktioner placerede kirken i besættelsesproblemernes brændpunkt: Den tilværelsesfortolkning som præsten gav hver søndag, måtte nødvendigvis bære præg af de særlige forhold. Hvordan stillede kirken sig? Var der uenighed i kirkens egne rækker om hvilken holdning man skulle indtage til besættelsestidens store spørgsmål? Skulle man forholde sig »som om intet var hændt«?

ODENSE UNIVERSITETSFORLAG

